

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

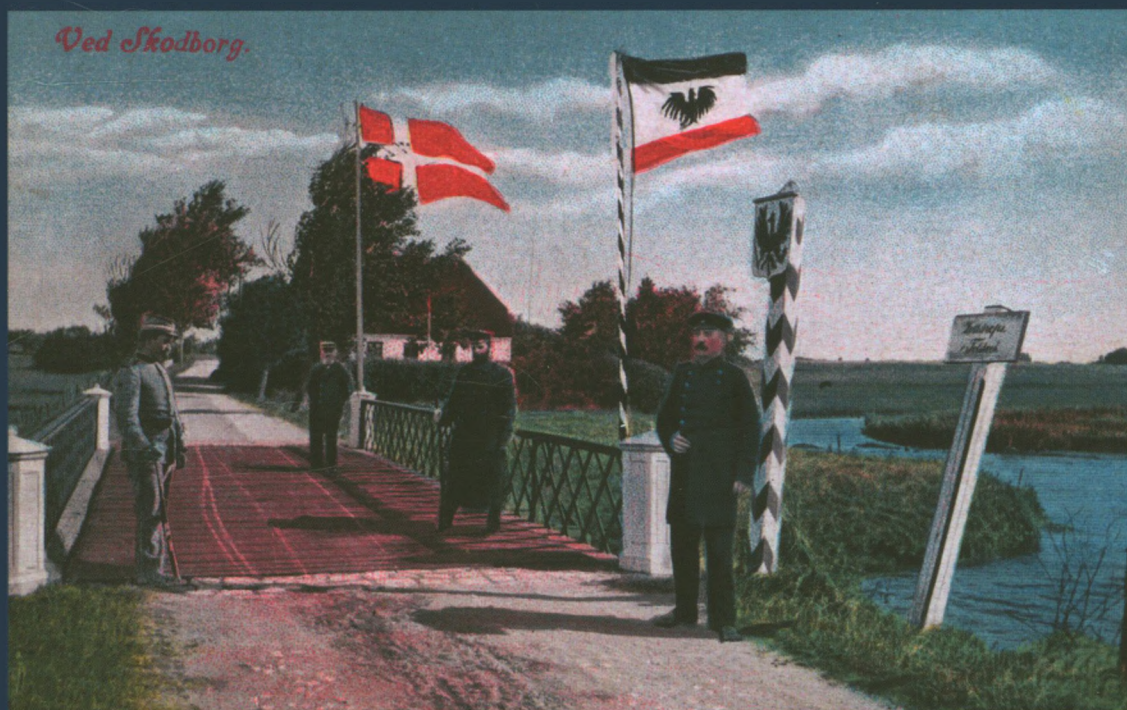
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Slesvig, Preussen, Danmark

Kilder til sønderjysk forvaltningshistorie

Selskabet til Udgivelse af Kilder til Dansk Historie

Slesvig, Preussen, Danmark

Værket »Kilder til dansk forvaltningshistorie« indeholder følgende bind:

- Bind I: Vor gunst tilforn. Kilder til dansk forvaltningshistorie indtil 1750. Under udgivelse
- Bind II: På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920. Kbh. 1998
- Bind III: Efter bemyndigelse. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1920-1970. Under udgivelse
- Bind IV: Slesvig, Preussen, Danmark. Kilder til sønderjysk forvaltningshistorie. Kbh. 2004
- Bind V: Nordatlanten og Troperne. Forvaltningshistoriske kilder fra Færøerne, Grønland, Island og Tropekolonierne. Under udgivelse

Slesvig, Preussen, Danmark

Kilder til sønderjysk forvaltningshistorie

Redigeret af
*Erik Nørr og
Jesper Thomassen*

Selskabet til Udgivelse af Kilder
til Dansk Historie
København 2004

Slesvig, Preussen, Danmark
Kilder til sønderjysk forvaltningshistorie
© Selskabet til Udgivelse af Kilder til Dansk Historie
Sats og tryk: P.J.Schmidt Grafisk produktion
ISBN 87-7500-191-8
Udgivet med støtte af
Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorcks Fond
Oberst H. Parkovs Mindefond
Kjems-Fonden
Alfred Goods Fond
Statens Arkiver

Forsidebillede:

I Preussisk tid 1864–1920 var det tydeligt for enhver, at grænsen mellem Danmark og Slesvig ikke blot adskilte to stater, men også to forskellige administrative systemer. Flagene, uniformerne og embedsskiltene markerede det tydeligt. Der var imidlertid ikke tale om en ny situation, for sådan havde det været siden en gang i middelalderen. Selv efter Genforeningen 1920 vedblev forskellene på flere områder at bestå.

Grænsen mellem Kongeriget Danmark og den preussiske provins Schleswig-Holstein, Skodborghus ca. 1910. Postkort i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Forord

I 1998 stod Selskabet til Udgivelse af Kilder til Dansk Historie og Jurist- og Økonomforbundets Forlag bag udgivelsen af *På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920*. Bogen var et forsøg på at gå nye veje i kildeudgivelsen. I erkendelse af, at det næppe nogensinde vil kunne lade sig gøre at udgive blot de vigtigste kilder fra den offentlige administration, valgte man i stedet at beskrive kildetyperne i håb om, at benyttelsen af de originale kilder dermed kunne blive lettere. Bogen blev godt modtaget af publikum, og det blev derfor besluttet, at den skulle følges op med yderligere tre bind om henholdsvis perioden indtil 1750, perioden 1920-70 samt et særligt bind om Færøerne, Grønland, Island, Tropekolierne og Hertugdømmet Slesvig/Sønderjylland indtil 1970. For Sønderjyllands vedkommende eksisterede der allerede en godt samarbejdet gruppe af historikere med tilknytning til Statens Arkiver og Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, og det var oplagt for denne gruppe at engagere sig i projektet. Meget hurtigt blev man enige om, at det ville styrke både arbejdsprocessen og det færdige resultat at lade Sønderjylland udkomme som et selvstændigt fjerde bind, mens Færøerne, Grønland, Island og Tropekolierne blev behandlet i et femte bind.

Nærværende bind, der indeholder i alt 77 slesvigske eller sønderjyske kilder, er udgivet af Selskabet til Udgivelse af Kilder til Dansk Historie i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland. Til den endelige redaktion har Statens Arkiver bidraget med en måneds frikøb til arkivar Jesper Thomassen. Til bogens udgivelse er der modtaget økonomisk støtte fra Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorcks Fond, Oberst H. Parkovs Mindefond, Kjems-Fonden, Alfred Goods Fond og Statens Arkiver. Leder af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg Lars N. Henningsen har venligst bidraget til skibslisten (kilde nr. 28), brandtaksationen (kilde nr. 30), fattigordningen (kilde nr. 35) og fattigkommissionsindberetningen (kilde nr. 36). Cand.mag. Aage Andersen har venligst hjulpet med transkriptionen af det middelalderlige tingsvidne (kilde nr. 13). Til alle bringer Kildeskriftselskabet en stor og varm tak.

København i oktober 2004

Sebastian Olden Jørgensen
Grethe Ilsøe

Michael Bregnsbo
Niels Geert Bolwig

Christian Larsen
Per Ingesmann

Indholdsfortegnelse

Forord	5
Indholdsfortegnelse	7
Forkortelser	11
Indledning	13
Hovedlinjer i sønderjysk forvaltningshistorie ca. 1460-1970	17
Den slesvigske forvaltning ca. 1460-1864/67 (HSH)	17
Den preussiske forvaltning 1867-1920 (HSH)	23
Den særlige sønderjyske forvaltning efter 1920 (HSH)	27
Den kirkelige forvaltning (JT)	31
Hertugdømmernes central- og provinsforvaltning indtil 1864/67	37
Indledning (HSH)	37
1. Tyske Kancelli Indenrigske Afdelings topografisk ordnede sager (HSH)	40
2. Konfirmation af slesvigske bestallinger (EN)	44
3. Stemmegivningsprotokol ved rigsrådvalg (EN)	49
4. Instruks for statholderen (JT)	54
5. Indberetning om sprogforhold til Den slesvig-holstenske Provinsial-regering (HSH)	57
6. Valgliste for valg til den slesvigske stænderforsamling (GLS)	61
Amtsforvaltningen indtil 1864/67	67
Indledning (GLS)	67
7. Relationsprotokol (GLS)	69
8. Handels- og håndværkskoncession (GLS)	72
9. Sessionsprotokol (GLS)	76
10. Digereces (GLS)	82
11. Protokol fra amtet (GLS)	87
Rets- og politiforvaltningen indtil 1864/67	91
Indledning (GLS)	91
12. Skyld- og panteprotokol (skøde- og panteprotokol) (JT)	94
13. Tingsvidne (JT)	99
14. Gendarmeri-rapport (GLS)	102
Skatteforvaltningen indtil 1864/67	105
Indledning (JT)	105

15. Land- eller plovatrikel (JT)	107
16. Huskatregister (JT)	114
17. Plovregister (JT)	119
18. Sætningsinstrument (JT)	122
19. Stavnregister (JT)	132
20. Licentregnskab (JT)	135
Den kirkelige forvaltning indtil 1864/67	139
Indledning (JT)	139
21. Generalsuperintendentens visitatsprotokol (GLS)	141
22. Præstens indberetning før visitats (JT)	146
23. Kalds- og kollatsprotokol (JT)	152
24. Præstevalgsprotokol (JT)	154
25. Konsistorialprotokol (JT)	158
26. Stolestaderegister fra landsogn (JT)	162
27. Arkivfortegnelse (JT)	165
Det lokale selvstyre indtil 1864/67	171
Indledning (GLS)	171
28. Skibsliste (JT)	173
29. Vandrebogsprotokol (GLS)	176
30. Brandtaksationsprotokol (JT)	180
31. Flækkeprivilegium for Højer Flække (KF)	184
32. Flækkekollegiets forhandlingsprotokol (GLS)	187
33. Landsbyvedtægt (GLS)	190
34. Kogsoktroj (GLS)	195
35. Fattigordning (JT)	202
36. Fattigkommissions-indberetning (JT)	209
Den preussiske forvaltning 1867-1920	213
Indledning (HSH)	
<i>Generelt</i>	215
37. Akthæftefortegnelse (LHN)	215
38. Administrative retningslinjer (HSH)	218
39. Forvaltningsberetning (HSH)	222
<i>Statsborgerforhold, valg og politisk politi</i>	226
40. Naturalisationsansøgning (BVF)	226
41. Landdagsvalgliste (HSH)	230
42. Foreningsmedlemsliste (HSH)	235
43. Beretning om Socialdemokratiet (GLS)	238
<i>Skatteadministration, ejendoms- og folkeregistrering</i>	241
44. Mutterrolle (artikelbog) (LHN)	241
45. Flurbuch (parcelbog) (LHN)	246
46. Grundbog (LHN)	250

47. Gebäudesteuerrolle (BVF)	257
48. Gewerbesteuer (LHN)	261
49. Melderegister (BVF)	264
<i>Erhvervsliv</i>	267
50. Gesellschaftsregister (LHN)	267
51. Industristatistik (LHN)	271
52. Oversigt over varer sendt og modtaget med »Kleinbane« (KF)	277
53. Arbejdsordning (LHN)	281
54. Statut for tvangslav (BVF)	288
55. Wandergewerbeschein (Næringsbrev) (LHN)	292
56. Forligsmandsprotokol (HSH)	295
<i>Social-, sundheds- og brandvæsen</i>	298
57. Ansættelseskontrakt for »økonom« ved fattiggården (GLS)	298
58. Socialforsikringsliste (GLS)	301
59. Veteranenbeihilfe (LHN)	305
60. Generalrapport for sundhedsvæsenet (GLS)	312
61. Oversigt over brandvæsenet på øen Sild 1888 (HSH)	316
<i>Kirke, skole og kultur</i>	319
62. Synodeberetning (HSH)	310
63. Schulchronik (skolekrønike) (BVF)	325
64. Öffentliche Lustbarkeiten (Ansøgning om afholdelse af offentlig forlystelse) (BVF)	327
Fra preussisk til dansk forvaltning 1918-20	331
Indledning (EN)	331
65. Protokol for arbejder- og bonderåd (EN)	333
66. Vælgerforeningens udvalgsbetænkninger 1919 (EN)	336
67. Spørgsmål vedrørende retsvæsenet (EN)	342
68. Spørgeskema om lærerne i Nord- og Mellemslesvig 1919-20 (EN)	346
69. Den internationale Kommissions (CIS) politimyndighed (EN)	349
70. Begæring om optagelse på valglisten til folkeafstemningen (EN)	353
Den særlige sønderjyske forvaltning efter 1920	357
Indledning (LHN)	357
71. Invalidenævns sag: Krankenblatt (AØS)	358
72. Det nationale register 1921 (HW)	363
73. Rapport fra grænsegendarmeriet om smugleri (HW)	368
74. Domænebeskrivelse (HSH)	371
75. Politiajudantens indberetninger (PF)	375
76. Amtsskolekonsulentens tilsynsprotokol (EN)	380
77. Personregister (HW)	386

Arkivlitteratur	389
Guider og arkivregistraturer	389
Arkivvejledninger	391
Generel litteratur til sønderjysk historie	392
Litteratur til perioden indtil 1867	394
Litteratur til perioden 1867-1918	395
Litteratur til perioden 1918-20 og til den særlige sønderjyske administration efter 1920	397
Slesvigske/sønderjyske embedsstater	398
Mønt, mål og vægt i hertugdømmerne	400
Om forfatterne	401
Register	404

Forfattersignaturer i indholdsfortegnelsen:

PF	Peter Fransen
KF	Kim Furdal
BVF	Birgitte Vestergaard Futtrup
HSH	Hans Schultz Hansen
LHN	Leif Hansen Nielsen
EN	Erik Nørr
GLS	Gerret Liebing Schlaber
AØS	Annette Østergaard Schultz
JT	Jesper Thomassen
HW	Hans Worsøe

Forkortelser

Abt.	Abteilung (også inddeling på LASH)	Hr.	Her/Herr
Afd.	Afdeling	Hrsg.	Herausgeber/ Herausgegeben
Anm./anm.	Anmerkung, anmærkning	htk.	hartkorn
art.	artikel	Ibid	Ibidem (sammesteds)
Bd./bd.	Band/bind	incl./inkl.	inklusiv, inklusive
bek.	bekendtgørelse	Item	ligeledes
bes.	besondere	jf.	jævnfør
betr.	betreffend	jährl.	jährlich
bl.a.	blandt andet	KANF	Kreisarchiv Nordfriesland i Husum
ca.	circa	KASF	Kreisarchiv Schleswig-Flensburg med Stadtarchiv Schleswig
cirk.	cirkulære	Kbh./Kjbh.	København/ Kjøbenhavn
d.	den	kgl.	kongelig(e)
d. A.	dette Aar	Kl./kl.	klasse, klokken
d. Y.	den Yngre	königl.	königliche
d. Æ.	den Ældre	L.S.	Locus Sigilli (markerer i afskrifter seglets plads)
d.d.	dags dato	LAA	Landsarkiv/ landsarkiverne
d.h.	deshalb	LAO	Landsarkivet for Fyn i Odense
d.J.	Dieses Jahr	LASH	Landesarchiv Schleswig-Holstein i Slesvig
d.s.	dennes	LAV	Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg
dergl.	dergleiche	LAÅ	Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa
do.	ditto (latin), det samme som	M./m.	Mark/mark med flere
dvs.	det vil sige	m.fl.	
etc.	et cetera (latin), og så videre		
excl.	eksklusiv		
F. H.	Fürstliche Hoheit		
fol.	folio (latin), side		
G.m.b.H.	Gesellschaften mit beschränkter Haftung		
gez.	gezeichnet, undertegnet/ underskrevet		
h.h.t.	henhold til		
Ha./Hekt.	Hektar		
Hft./hft.	Heft/hæfte		
hhv.	henholdsvis		

Forkortelser

m.H.t./m.h.t.	med Hensyn/hensyn til	Rbd.	Rigsbankdaler
m.m.	med mere	Rbt./Rbthlr.	Reichsbankthaler
m.v.	med videre	Rbthlr.S.M.	Reichsbankthaler Schleswiger Münze
Majest.	Majestæt/Majestät	Res.	Resolution
Maytt:	Majestæt	rt.	reichsthaler, rigsdaler
Mk./mk.	Mark/mark	s.m.	samme måned
No./no.	Nummer/nummer	Seel.	Seelig, salig, afdøde
Nr./nr.	Nummer/nummer	sign.	signatur, underskrift
o.a.	og andet	sk./skl.	skilling
o.lign.	og lignende	skpd.	skippund
opr.	oprindelig	ß	solidus (latin), skilling
osv.	og så videre	ßl	skilling lybsk
p.	Pfennig	stk.	stykke
p.t.	pro tempore (latin), for tiden	td./tdr.	tønder
pag.	pagina (latin), side	u.	und
pf/pfg.	pfennig	u.s.w./usw.	und so weiter
pk.	pakke	Udg.	Udgiver/udgivere
pr.	per	v.	von
R./Rdl.	Reichsthaler/ Rigsdaler	v. J.	voriges Jahrs
RA	Rigsarkivet i København	v. M.	vorigen Monats
		vedr.	vedrørende
		vgl.	vergleiche
		årh.	århundrede

Indledning

På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920, der udkom i 1998, indeholdt ingen eksempler på kilder fra rigets yderområder – heriblandt Hertugdømmet Slesvig/Sønderjylland. Mange af de behandlede kildetyper kan ikke desto mindre anvendes i en sønderjysk sammenhæng, for trods de store forskelle i lovgivningen og i administrationens opbygning, så har forvaltningen alligevel begge steder været stillet over for mange af de samme udfordringer gennem tiden, og mange af de samme typer af kilder findes derfor både i Kongeriget og i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Dette gælder i et vist omfang perioden frem til 1864/67, hvor hertugdømmernes administration på mange områder blev påvirket af kongens centraladministration i København, og igen efter 1920, hvor dansk lovgivning og administration blev indført i De sønderjyske Landsdele. Der var imidlertid ikke kun tale om ligheder. Hertugdømmernes særlige statsretslige stilling, delingen mellem flere fyrstehuse, forskellene i de kulturelle, økonomiske og sproglige strukturer og den selvstændige lovgivning m.m. bevirkede, at administrationen trods mange parallelle udviklede sig på en anden måde end i Kongeriget. I preussisk tid 1867-1920 var administrationen endda helt forskellig, og der var i denne periode slet ingen indbyrdes påvirkning.

I nærværende bog er der taget højde for både forskelle og ligheder. Udvalgelsen af de i alt 77 kilder er derfor sket ud fra to kriterier: Enten skulle de være helt specielle for Slesvig/Sønderjylland eller også skulle de indgå i en særlig slesvigsk/sønderjysk administrativ sammenhæng, der var forskellig fra Kongerigets. Kildetyper, som blev benyttet på helt samme måde i Kongeriget og hertugdømmerne, er derimod så vidt muligt undgået. Som eksempler på sidsnævnte kildetyper kan nævnes folketællinger og kirkebøger, journaler samt jordebøger og de mange forskellige typer af regnskabs- og kassebøger. Læsere, der savner omtale af bestemte kildetyper, skal derfor se efter dem i *På embeds vegne* eller i de øvrige bind i serien, når de i løbet af få år alle er udkommet.

Principperne for udvælgelse af kilderne har medført, at der ikke alene er lagt vægt på kildernes karakter af kildetyper – dvs. kilder, der repræsenterer en teknisk løsning på en administrativ udfordring, og som i princippet kunne anvendes i mange forskellige sammenhænge i alle grene af forvaltningen. I mange tilfælde er det derimod den historiske sammenhæng, der er lagt vægt på. Som eksempel kan nævnes arbejder- og bonderådets forhandlingsprotokol (nr. 65), der som type ikke adskiller sig fra andre forhandlingsprotokoller, men som i kraft af revolutionen i Det tyske Rige efter sammenbruddet i 1. Verdenskrig optræder i en sammenhæng, der er særlig for hertugdømmerne.

For at kunne placere kilderne i deres administrative sammenhæng, er det nødvendigt at kende den administrationshistoriske udvikling. Bogen er derfor indledningsvis forsynet med en administrationshistorisk redegørelse, hvori de

tre centrale, og meget forskellige, perioder i hertugdømmernes historie er blevet behandlet, nemlig den slesvigske administration indtil 1864/67, den preussiske administration 1864/67-1920 og den særlige sønderjyske administration efter 1920. Yderligere er den kirkelige administration behandlet i et selvstændigt afsnit. I litteraturoversigterne bagest i bogen er der henvist til de vigtigste administrationshistoriske værker og hjælpemidler, herunder arkivernes guider og registraturer. Bogen er desuden forsynet med en kort redegørelse for mønt-, mål- og vægtsystemerne samt et sageregister.

Kildebeskrivelsen

Ved beskrivelsen af kilderne er benyttet samme model som i *På embeds vegne*, og der skal derfor kun kort redegøres for den her med vægt på de steder, hvor de særlige slesvigske forhold gør sig gældende.

1. Definition og kort præsentation af kildetypen (i kursiv)

2. Transskription

I transskriptionen er kilden gengivet ord- og bogstavret. Stave- og andre fejl i kilden går derfor igen i transskriptionen. I mange kilder kan det imidlertid være svært at skelne mellem f.eks. stort og lille begyndelsesbogstav, ligesom der kan være tvivl om, hvilket ord en forkortelse eller et ord uden endelse egentlig dækker over, om der er udeladt et ord i en sætning osv. I sådanne tilfælde er der foretaget et skøn.

Ord, som er tilføjet til teksten, er altid markeret med firkantede parenteser [...]. Der kan både være tale om ord, som kildens forfatter har glemt, samt kommentarer, der letter læsningen. Ord, der ikke kan læses med sikkerhed, eller som ikke giver mening, er markeret med [?].

Forkortelser er som hovedregel opløst, og ordet skrevet fuldt ud. De tilføjede bogstaver er da markeret med *kursiv*. Nogle forkortelser er dog i stedet forklaret i kommentarerne til teksten. Dette er særlig tilfældet, hvor der er tale om standardiserede forkortelser. En række af de mest almindelige forkortelser er forklaret i forkortelseslisten.

I skemaer og andre kildetekster med overskriftslignende tekster, er disse skrevet med *kursiv*. Ved fortrykte skemaer er den fortrykte tekst som hovedregel skrevet med *kursiv*.

3. Kommentarer

Bemærkninger til den konkrete kilde findes her sammen med forklaringer på de vanskeligste ord og begreber m.v.

4. Lovgrundlag

Her findes henvisninger til de bestemmelser, der har været gældende for den pågældende kildetype, heriblandt love, bekendtgørelser, forordninger, reskripter og cirkulærer. Hvor der ikke findes noget lovgrundlag, er dette angivet.

Som hovedregel er der ikke henvist til trykte lovsamlinger. Disse er der henvist til i afsnittet om *General litteratur til sønderjysk historie*.

5. *Anvendelsesmuligheder*

I dette afsnit gøres der rede for kildens anvendelsesmuligheder. Da de fleste kilder kan anvendes til slægts- og lokalhistoriske kilder, er der lagt særlig vægt på at beskrive de anvendelsesmuligheder, der ligger herudover.

6. *Hvor findes kildetyper?*

Her er der henvisninger til de arkiver, hvor kilden findes. Der er overvejende henvist til offentlige arkiver, særlig landsarkiverne og Rigsarkivet. Der er ikke redegjort nærmere for arkivernes indhold. For oplysninger herom se afsnittet om *Arkivlitteratur*.

7. *Litteratur*

Her findes først og fremmest henvisninger til litteratur om kildetyper og om dens brug i forvaltningen samt sagsområdet. Derudover kan der også være henvist til historiske undersøgelser, hvor kilden er blevet benyttet.

Hovedlinjer i sønderjysk forvaltningshistorie ca. 1460-1970

Den sønderjyske forvaltnings historie orienterer sig som så mange andre aspekter af landsdelens fortid efter de statsretslige skel i 1864/67 og 1920. Det gælder i første række den centrale statsforvaltning, provinsforvaltningen og den regionale og lokale statsforvaltning, men også den kommunale forvaltning, kirken og skolen.

Den slesvigske forvaltning ca. 1460-1864/67

Omkring år 1200 blev Sønderjylland et hertugdømme for sig med henblik på forsørgelse af kongehusets yngre linjer. Navnlige under hertugerne af Abels slægt 1241-1375 opnåede hertugdømmet stadig større selvstændighed i forhold til Danmark nord for Kongeåen. Denne udvikling blev støttet af de holstenske grever af den schauenborgske linje, der efter Abelslægtens uddøen fra 1386 fik forlening på Sønderjylland – eller som det snart hed: Hertugdømmet Slesvig. I 1459 uddøde den schauenborgske linje, og det slesvig-holstenske ridderskab valgte i 1460 den danske konge Christian 1. til hertug i Slesvig og greve (fra 1474 hertug) i Holsten. Dermed kunne det fælles styre af Slesvig og Holsten fortsættes, bl.a. med de fælles landdage, hvor især ridderskabet gjorde sine interesser gældende m.h.t. lovgivning, skatteudskrivning og forvaltning – og hertugvalg.

Undtaget fra hertugmagten var de kongerigske enklaver i Vestslesvig. De bestod dels af rester af de gamle nordfrisiske »udlande« (nordspidsen af Sild, Vesterland Før, Amrum), dels af gods, der i middelalderen havde tilhørt Ribe bisp og domkapitel (Trøjborg og Møgeltønderhus). Fra Reformationen og indtil 1864 styredes enklaverne som en del af Ribe Amt.

De danske konger var fra 1460 hertuger af Slesvig og Holsten lige indtil 1864. Men de var langt fra altid de eneste. Behovet for forsørgelse af kongehusets yngre linjer betød en række delinger af hertugdømmerne med oprettelsen af flere småhertugdømmer tilføje. Delingen i 1490 mellem Kong Hans og Hertug Frederik ophørte i 1523 med Hertug Frederiks tronbestigelse i Danmark og hans hyldning som enehertug i Slesvig og Holsten. I 1525 fik sønnen Hertug Christian, den senere Kong Christian 3., overladt Haderslev Amt og Tørning Len til sit underhold. I 1533 overtog han efter Frederik 1.s død regeringen over hertugdømmerne og efter Grevens Fejde over hele monarkiet.

I 1544 deltes hertugdømmerne mellem Christian 3. og hans to yngre brødre, Hertug Hans den Ældre og Hertug Adolf. Hans d. Æ. havde residens på Haderslevhus (sen. Hansborg) og fik i Slesvig tildelt Haderslev Amt, Tørning Len, Tønder Amt og Femern (den hansborgske del). Adolf valgte Gottorp Slot ved Slesvig som hovedsæde, og fik Gottorp og Husum amter, Ejdersted samt Aabenraa Amt (den gottorpske del). Kong Christian beholdt Sønder-

Gottorp Slot var i århundreder midtpunkt i hertugdømmet Slesvigs forvaltning. Grundlagt af biskoppen i Slesvig, kom borgen i 1268 til de slesvigske hertuger og senere til deres efterfølgere. Under Frederik 1. var slottet reelt dansk kongeresidens. 1544-1713 var det residens for de gottorpske hertuger, derefter sæde for det forenede Slesvigs Overret, fra 1834 tillige for den slesvig-holstenske regering. Fra 1852 blev bygningen brugt som kaserne, eftersom provincialmyndighederne blev flyttet til Flensborg. Siden 1947 har slottet været en værdig ramme for de største slesvig-holstenske museer. På billedet ses sydfløjen med hovedfacaden (udbygget 1698). Foto ca. 1925, i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

borg Slot med Sundeved, Als og Ærø samt Flensborg Amt og Nørre Gøs Herred (den kongelige del). De adelige godsdistriker samt formelt også købstæderne var undtaget delingen og i stedet underlagt fyrsternes fællesregering, der også omfattede landdagene, lovgivningen, militæret og kirken. Landdagene mistede i løbet af 1600-tallet indflydelse, herunder retten til valg af hertuger, og den sidste, ufuldstændige landdag afholdtes 1711/12.

Af den kongelige del udskiltes i 1564 et særligt hertugdømme til Kong Frederik 2.s yngre bror Hans den Yngre, bestående af Sundeved, Als og Ærø, benævnt den sønderborgske del. Hans d. Y. deltog ikke i fællesregeringen. Hertug Hans d. Æ. døde barnløs, og hans områder deltes i 1581 mellem Kong Frederik 2. og Hertug Adolf. Kongen fik Haderslev Amt og Tørning Len, Adolf Tønder og Løgumkloster amter, Nordstrand og Femern, Hans d. Y. Ryd Kloster (sen. Glücksburg).

Mens der ikke skete yderligere opdelinger af de kongelige og gottorpske dele, blev Hans d. Y.s del af Slesvig efter hertugens død i 1622 delt op i en række helt små hertugdømmer: Sønderborg, Nordborg, Ærø og Glücksburg. Ærø blev fordelt mellem de andre hertuger ved den barnløse hertugs død i

1633, Sønderborg gik fallit og blev inddraget af kronen i 1668, Nordborg blev definitivt erhvervet af kronen i 1729, og i 1779 uddøde hertugerne af Glücksburg, hvorpå også dette hertugdømme blev inddraget under kronen. Dermed var alle sønderborgske hertugdømmer i Slesvig ophævet. Hertugerne af Augustenborg havde intet hertugdømme, men var storgodsejere.

Den gottorpske del af Slesvig blev efter Den store nordiske krig inddraget af kronen i 1721 efter årtiers konflikter mellem kongerne og de gottorpske hertuger. Den særlige slesvigske forvaltning blev dog i det store og hele bibeholdt.

Delingerne af Slesvig mellem de forskellige hertuginjer førte til opbygningen af selvstændige fyrstelige centralforvaltninger, hvoraf den gottorpske og den kongelige blev de betydeligste. Også Hans d. Æ. fik efter det bevarede arkiv at dømme skabt en moderne forvaltning, der imidlertid forsvandt ved delingen af hans område i 1581. På Gottorp fandtes både et gehejmeråd, et kancelli og et rentekammer.

Centralforvaltningen for de kongelige dele lå fra 1523 i København. Grundstammen var Hertug Frederiks velfungerende kancelli på Gottorp, der flyttede med hertugen til København, da han blev konge. Kancelliet fik her betegnelsen Tyske Kancelli, fordi det udstedte sine skrivelser på tysk. Det varetog administrationen af hertugdømmerne og indtil 1770 også forbindelserne til udlandet. Tyske Kancelli Indenrigske Afdeling er den arkivskabte betegnelse på de kontorer og arkivgrupper, der omhandlede hertugdømmerne. Tyske Kancelli skiftede i 1806 navn til Slesvig-Holstenske Kancelli, fra 1816 til ophævelsen i 1849 hed det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli. Hertugdømmernes finansforvaltning blev indtil 1660 varetaget af kancelliet, derefter af Skatkammerkollegiet og fra 1679 af Rentekammeret, hvor der snart etableredes en Tyske Afdeling for Slesvig og Holsten.

I hertugdømmerne selv blev kongens interesser fra 1545 og – med enkelte afbrydelser – indtil 1848 varetaget af den kongelige statholder. Desuden fandtes indtil Treårskrigen en særlig provinsadministration for Slesvig og Holsten. Regeringskancelliet i Glückstadt blev oprettet i 1648, og det omfattede indtil 1713 også Slesvig. Hertugdømmet fik derefter sin egen Overret på Gottorp, hvortil var tilknyttet et Overkonsistorium. Disse myndigheder fortsatte indtil 1850, men siden 1834 kun som domstole. Dette år oprettedes nemlig Den slesvig-holstenske provinsialregering på Gottorp, der også blev opløst i 1850. I samme periode eksisterede en fælles overappellationsret i Kiel. Fra 1834 havde Slesvig og Holsten derimod særskilte stænderforsamlinger, en forløber for de moderne parlamenter, men alene med rådgivende beføjelser.

I forbindelse med opstanden i 1848 og krigen 1848-50 oprettedes der såvel på slesvig-holstensk som på dansk side flere midlertidige regeringer med magt over større eller mindre dele af Slesvig, og under den dansk-preussiske våbenhvile 1849/50 regeredes hertugdømmet af en blandet dansk-preussisk-britisk bestyrelseskommission.

Ved genetableringen af det danske styre i 1850/51 blev provinsforvaltningen

ophævet og hertugdømmets styre lagt i hænderne på Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig i København. Den slesvigske centralkasse og andre specialforvaltninger forblev dog i Flensborg, hvor også den slesvigske stænderforsamling mødtes, og hvor den nye appellationsret for Slesvig fik sæde. Tilsvarende oprettedes et særligt ministerium for Holsten og Lauenborg. Begge ministerier bortfaldt med det danske nederlag i krigen i 1864 og afståelsen af hertugdømmerne til Preussen og Østrig. De følgende år indtil 1866/67 oprettede Preussen og Østrig flere midlertidige regeringer.

Den slesvigske lokalforvaltning var ikke mindre broget end central- og provinsforvaltningen. Med sine mange særligt privilegerede områder og jurisdiktioner flettet ind mellem hinanden er den træffende blevet betegnet som et »administrativt kludetæppe«, hvor der ikke skete de store reformer mellem senmiddelalderen og 1850.

De landsherrelige amter udgjorde størstedelen af Slesvig, hvad enten de var kongelige eller (indtil 1721) hertugelige. Betegnelsen »amt« blev også før 1660 i Slesvig brugt om lenene. Der dannedes efterhånden følgende amter i Slesvig: Haderslev, der i korte perioder var delt i et Øster- og et Vesteramt, Aabenraa og Løgumkloster (med fælles amtmand fra slutningen af 1600-tallet til 1850), Sønderborg og Nordborg med Ærø (med fælles amtmand 1669-76 og fra 1777, fra 1850 tillige med Aabenraa Amt), Tønder (fra 1850 fælles amtmand med Løgumkloster), Flensborg, Bredsted (1785 udskilt fra Flensborg Amt, fra 1799 amtmand fælles med Husum), Svavsted (meget spredt, opløst 1702), Husum, Gottorp og Hytten (udskilt fra Gottorp 1741). I spidsen for amterne stod amtmanden som overøvrighed. Til amtsadministrationen var knyttet en amtsforvalter, der varetog skatteopkrævningen og de daglige forretninger. Endvidere fandtes husfogeden, som førte tilsyn med de landsherrelige ejendomme, skove, veje etc. og som tilmed ofte var branddirektør med ansvar for brandvæsenet. I de herreder og birker, som hørte under amtet, fandtes herreds- eller birkefogeder, der både fungerede som dommere og administratorer for deres områder.

Flere af de såkaldte landskaber var ligestillet med amterne, nemlig Ejdersted, Stabelholm, Helgoland (indtil 1807) og Femern, mens andre landskaber indgik i amterne: Pelvorm og halligerne (Husum Amt), Østerland Før og Sild (Tønder Amt). Landskaberne adskilte sig fra amterne ved en større grad af overleveret selvstyre. Det gjaldt navnlig for Ejdersted med egen landskabslov og staller i spidsen, som dog var underordnet overstalleren, der tillige var amtmand i Husum.

De oktrojerede koge var land inddiget fra Vadehavet, hvor der i forbindelse med inddigningen var tildelt indbyggerne særlige privilegier. De lå uden for amternes og landskabernes administration, og havde i stedet egen kogsinspektør eller -dommer og kogsret, valgt af partipanterne, dvs. ejerne af de inddigede områder.

De adelige godser fandtes hovedsagelig langs østkysten og var undtaget fra amtsinddelingen. I delingstiden var de underlagt fyrsternes fælles regering,

ligesom de havde egen jurisdiktion. De var inddelt i fire godsdistrikter: Dänischwohld, Svans samt 1. og 2. Angler distrikt. Sidstnævnte omfattede trods navnet de spredt beliggende slesvigske godser uden for de sluttede godsområder, f.eks. Gram og Nybøl godser, Søgård og Årtoft, de mindre godser på Gråstenegnen og i Sundeved og omkring Læk etc. Hertugen af Augustenborgs godser på Als og omkring Gråsten udgjorde et selvstændigt fyrsteligt godsdistrikt. Sct. Hans Kloster ved Slesvig, der ejedes af det slesvig-holstenske ridderskab som korporation, udgjorde tilsvarende et selvstændigt godsdistrikt. Det samme gjaldt langt op i tiden en række små kirke- og hospitalsgodsdistrikter. Også de såkaldte kancelligodser lå uden for amts- og herredsjurisdiktionen, og hørte i stedet direkte under Regeringskancelliet i Glückstadt, fra 1713 Overretten på Gottorp.

De sønderjyske købstæder Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Ærøskøbing, Tønder, Flensborg, Slesvig, Egernførde, Burg på Femern, Friedrichstadt, Tønning, Garding og Husum havde et selvstyre baseret på købmandsoverklassen. Efter delingen i 1544 hørte de formelt under fællesregeringen, og de deltog i landdagene. Reelt blev de dog meget snart underordnet de enkelte landsherrer. Magistraten bestod af en eller flere borgmestre samt et råd sammensat ved selvsupplering. Den fungerede både som administration og domstol. Fra omkring år 1600 opstod borgerrepræsentationer bestående af 2-24 deputerede, der udpegedes af rådet eller ved selvsupplering – og fra 1830'erne nogle steder ved borgerskabets valg.

De slesvigske flækker Christiansfeld, Augustenborg, Nordborg, Marstal, Højer, Løgumkloster, Glücksburg, Kappel, Arnæs, Bredsted og Wyk på Føer repræsenterede en særlig byform mellem købstæderne og de store landsbyer. De var opstået som små administrative centre eller handelspladser, der var underlagt amterne og landskaberne, men havde samtidig privilegier til at drive handel og håndværk, ligesom de havde deres egen borgerrepræsentation.

Ved siden af de lokalt afgrænsede myndigheder opstod med tiden flere embeder med specielle opgaver som fysikater (embedslæger), skovridere og branddirektører samt etater som told- og postvæsenet. Det lokale skolevæsen forblev under kirkens tilsyn, ligesom præsten spillede en afgørende rolle i lokalforvaltningen, f.eks. som administrator af fattigvæsenet. Fra slutningen af 1700-tallet grundlagdes flere institutioner for hele hertugdømmet, f.eks. lærerseminarierne i Tønder og Egernførde, de psykiatriske anstalter og Døvsstummeinstituttet i Slesvig, et centralt sanitetskollegium, en medicinalinspektør, ingeniører for vej- og digevæsenet m.m. Mellem de slesvigske krige fandtes endvidere et militært organiseret gendarmeri.

Ovenstående skildring af regional- og lokaladministrationen er navnlig dækkende for årene fra 1721 til 1850. Mellem de slesvigske krige blev der gennemført flere reformer, der forenkede forholdene noget og bød på forsigtige skridt frem mod en demokratisering. Aabenraa og Tønder amter fik en bedre afgrænsning i 1850, og i 1853/54 afskaffedes det selvstændige retsvæsen på de tidligere fyrstelige augustenburgske godser, på de adelige godser,

Sct. Hans Kloster og i de oktrojerede koge, som dermed blev indlemmet i amterne og herrederne. Amtmændene fik i 1850 deres myndighed udstrakt til købstæderne. Til gengæld afgav de deres dommerfunktioner til herredsfogderne. På det kommunale område blev forandringerne hæmmet af regeringens manglende tillid til befolkningens nationale loyalitet i Mellem- og Sydslesvig, og kun i Nordslesvig blev der gennemført reformer med indførelsen af et amtsråd for Haderslev Amt i 1858, mens der i Aabenraa-Sønderborg-Nordborg amter i 1861 blev oprettet herredsråd med nogenlunde de samme beføjelser.

Litteratur

- Lars N. Henningsen: Slesvigs og Holstens administration, i: *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk*, II, Kbh. 1991, s. 808-812.
- Klaus Friedland und Kurt Jürgensen: *Grundriss zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1815-1945*, Reihe A: Preussen, Band 9: Schleswig-Holstein, Marburg (Lahn) 1977.
- Johs. von Schröder: *Hertugdømmet Slesvigs Topographi*, Oldenburg (i Holsteen) 1854.
- J.P. Trap: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig*, Kbh. 1864.
- Gerret L. Schlaber: Modernisering eller stagnation? – reformer i Slesvigs forvaltning og jurisdiktion 1850-1864, i: *Sønderjyske Årbøger* 1998, s. 81-104.
- Kersten Krüger: Schleswig-Holstein, i: Jeserich, Kurt et al. (udg.): *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, Bd. 1, Stuttgart 1983, s. 763-82.
- Wolfgang Steiniger: Schleswig-Holstein 1806-1892, i: Jeserich, Kurt G. A. et al.: *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, Bd. 2 Stuttgart 1983, s. 762-84.

Den preussiske forvaltning 1867-1920

Indlemmelsen i Preussen i januar 1867 medførte gennemgribende forandringer, som bragte hertugdømmerne et stort skridt fremad i moderniseringen, men som også brød med mange nedarvede forhold, om end der i et begrænset omfang blev taget hensyn til disse. Den forældede forvaltning blev i løbet af få måneder afløst af et enstrengt statsapparat, selvstændige domstole og et udbygget kommunalt selvstyre.

Administrativ topfigur i den nye provins Slesvig-Holsten blev overpræsidenten, som 1866-79 residerede i Kiel, derefter i Slesvig og fra 1917 atter i Kiel. Han repræsenterede den højeste statsmyndighed og formulerede den overordnede politik for forvaltningen. Den egentlige sagsbehandling blev foretaget af den kongelige regering i Slesvig, og i den daglige administration blev overpræsidenten mest et gennemgangsled mellem regeringen og ministerierne i Berlin, i første række det preussiske indenrigsministerium. Som en særlig indrømmelse til slesvig-holstenerne kom provinsen mod preussisk sædvane til at udgøre kun ét enkelt regeringsdistrikt. Det blev ledet af en regeringspræsident og bestod af tre afdelinger: Indre forvaltning, medicinal-, kirke- og skolevæsen samt finansforvaltning.

I regionalforvaltningen bragte reformerne i 1867 en tiltrængt forenkling. De mange forskellige overøvrighedsdistrikter blev lagt sammen til færre preussiske kredse med en landråd som chef. I Slesvig oprettedes følgende kredse: Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder, Flensborg, Slesvig, Husum, Ejdersted, Egernførde. Også købstæderne blev indlemmet i kredsene, dog blev Altona en »kredsfri« by. Denne status opnåede flere store byer i de følgende årtier, i Slesvig dog alene Flensborg i 1889. Den nye kredsordning afskaffede mange af de privilegier, som længe havde hindret en effektiv regionalforvaltning.

I Preussen var der intet mellemed mellem kredsforvaltningen og den lokale forvaltning i kommunerne, men med visse omlægninger beholdt landdistrikterne i Slesvig herredsfogderierne som politimyndighed og godserne deres selvstændige politikvæsen. Herreds- og byfogdernes dømmende myndighed overgik til de nydannede amtsretter. Dermed blev den udøvende og dømmende magt endelig adskilt i underste retsinstans. I tilknytning til amtsretterne fungerede særlige amtsretsadvokater som anklagere og notarer, der var bemyndiget til at bekræfte kontrakter og andre dokumenter. Som et supplement til domstolene fandtes de lokale forligsmænd.

Herredsfogderierne blev opløst med indførelsen af amtsforstanderinstitutionen i 1889. Amtsdistrikterne var noget mindre, og modsat herredsfogderne var amtsforstanderne lægmænd. I Nordslesvig blev der ofte i mangel af egnede tysksindede kandidater indsat lønnede kommissariske amtsforstandere. Godsernes politikvæsen blev samtidig ophævet og lagt ind under amtsdistrikterne, men da godsejeren eller inspektøren gerne blev udpeget til amtsforstander, var forandringen i godsområderne ikke så vidtrækkende endda. Ellers var amtsforstanderne som regel velstående gårdejere.

Til hjælp for politiet i landdistrikterne blev der udstationeret beredne og

1875-78 byggede den preussiske stat en moderne administrationsbygning i Slesvig by, som fremover blev sæde for regeringen og i en periode også for overpræsidenten. Indtil 1918 var bygningen det administrative centrum, også for Nordslesvig. Den fik tilnavnet »Den Røde Elefant«, fordi den massive rødstensbygning forekom alt for stor i forhold til den dengang meget sparsomme og lave bebyggelse i området og i forhold til det tæt på liggende Gottorp Slot. Siden 1946 har bygningen huset delstaten Slesvig-Holstens øverste domsmyndigheder. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

gående gendarmere fra den slesvig-holstenske gendarmeribrigade. Købstædernes kommunale politi blev opretholdt under statstilsyn.

På det regionale og lokale niveau fandtes og opstod en række myndigheder med specielle opgaver. I 1874 indførtes en borgerlig personregistrering. Der blev udpeget personregisterførere, hvis distrikter normalt omfattede et sogn. De førte fødsels-, vielses- og dødsregistrene i to eksemplarer og udstedte de dertil hørende attester. Den borgerlige personregistrering var den juridisk gyldige, mens den kirkelige notering af handlingerne i kirkebøgerne alene tjente kirkens eget formål. Fra 1876 blev det gejstlige skoletilsyn afskaffet og overdraget til de nyudpegede kredsskoleinspektører. De videregående uddannelser blev udbygget med et lærerindeseminarium i Augustenborg. Finansforvaltningen blev varetaget af kredsligningskommissioner, skattekasser (fra 1895: kredskasser) og kredskommunalkasser. Jordejendommen blev fra 1876 registreret på moderne vis ved indførelsen af et helt nyt matrikelsystem. Der blev oprettet et særligt katastervæsen med lokale katasterkontorer i kredsene (i Haderslev kreds dog tillige et kontor i Toftlund) og et centralt kontor ved regeringen i Slesvig. Skovvæsenet blev omorganiseret i skovriderdistrikter, strandvæsenet i strandkontorer. Den slesvigske fysikatsinddeling opretholdtes til 1901, hvor embederne som kredslæger blev dannet. Den spredte forvaltning af de forskellige offentlige byggeopgaver (veje, diger, kanaler, bygninger) blev i 1870 sammenlagt til byggekredse ledet af kredsbymningsinspektører. Fra 1890'erne blev anlægget af smalsporede jernbaner påbegyndt. Disse kreds-

eller amtsbaner blev anlagt og drevet af kredsene. Under den 1. Verdenskrig opstod et bureaukrati til at håndtere forsyningsvanskelighederne og de sociale problemer. På kreds niveau skabtes krigsernæringsvæsenet og kredsvelfærds-kontorerne.

Indlemmelsen i Preussen betød indførelsen af et moderne kommunalt selvstyre. Den nye provinsialforfatning fra 1867 oprettede en provinsiallanddag med ret begrænsede selvstyrefunktioner (forvaltning af sindsygehospitalet, døvstummeanstalten, fængslerne, brandkassen, vejvæsenet og provinsmuseet, tilskud til jordforbedring o.lign.). Provinsiallanddagen lignede de gamle stænderforsamlinger med deputerede for de store grundbesiddere (til 1889), købstæderne og landområderne, men kun godsejerne blev direkte valgt; de øvrige udpegedes af byråd og kreds dage. Provsiallanddagen samledes mindst én gang hvert andet år. Imellem sessionerne ledes forretningerne af provinsudvalget bestående af landdagsformanden (Landesmarschall), ti medlemmer og udvalgets daglige leder (Landesdirektor, fra 1902 Landeshauptmann).

På regionalt niveau indførtes i kredsene valgte kreds dage, hvis sammensætning lignede provinsiallanddagens, men stændernes indbyrdes forhold varierede fra kreds til kreds efter godsernes og byernes betydning. Byernes kreds dagsmedlemmer valgtes af byrådene, landområdernes af kommunerådene eller kommuneforsamlingen. I Ejdersted fortsatte den gamle repræsentation i princippet som kreds dag til 1888. Med kredsordningen af 1888 indførtes kredsudvalg bestående af landråden og seks kreds dagsmedlemmer. Kredsudvalget fik medbestemmelse på en række områder, som hidtil var styret af landråden alene.

De mest gennemgribende reformer i selvforvaltningen var landkommuneordningen af 1867 og købstadsordningen af 1869. Nu fik hver landsby af en vis størrelse (i marsken med den spredte bebyggelse dog kirkesognene) status som en selvstændig politisk kommune med en valgt kommuneforstander, en kommuneforsamling bestående af samtlige valgberettigede og i de større kommuner et valgt kommuneråd. Det kommunale demokrati gjaldt dog ikke på godserne, hvor godsejeren eller inspektøren var godsforstander. De små kommuner kunne med fordel løse større opgaver som fattig-, vej- og skolevæsen ved at indgå i særlige kommuneforbund med disse formål for øje.

Den slesvig-holstenske købstadsordning fra 1869 fik et stærkere demokratisk præg end i Preussens gamle provinser, idet borgmesteren, magistraten og byrådet blev valgt af borgerskabet. Flækkerne fik ifølge ordningen en såkaldt »enkel byforfatning«. Af de slesvigske flækker opnåede flere, dog ingen af de nordslesvigske, forfremmelse til købstad.

Litteratur

- Klaus Friedland und Kurt Jürgensen: *Grundriss zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1815-1945*, Reihe A: Preussen, Band 9: Schleswig-Holstein, Marburg (Lahn) 1977.
- Oswald Hauser: *Staatliche Einheit und regionale Vielfalt in Preussen. Der Aufbau der Verwaltung in Schleswig-Holstein nach 1867*, Neumünster 1967 (*Geschichte Schleswig-Holsteins*, Band 8:1, Neumünster 1966).

Hovedlinjer i sønderjysk forvaltningshistorie ca. 1460-1970

Hans Schultz Hansen: *Preussiske arkiver fra Nordlesvig 1867-1920 – den statslige og kommunale forvaltning*, Arkivernes Informationsserie, Odense 1999.

Kim Furdal: *Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne*, Aabenraa 1999.

Aabenraa Kreds dag 1909. Foto af H. Nedell: Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Den særlige sønderjyske forvaltning efter 1920

Overgangen fra tysk til dansk styre skete ikke på én gang, men strakte sig over et halvt år. Fra den 10. januar til den 15. juni 1920 blev 1. og 2. slesvigske afstemningszone administreret af »Den internationale Kommission« (C.I.S.). Danmark besatte den første afstemningszone med dansk militær og civiladministration den 5. maj 1920. Til at styre landsdelen fra denne dato udpegede den danske regering en midlertidig Administrator for De sønderjydske Landsdele, der virkede frem til november samme år. Perioden med denne særlige sønderjyske provinsforvaltning blev altså meget kort. Som i det øvrige land skulle der ikke være noget mellemlid mellem den regionale forvaltning i Sønderjylland og centraladministrationen i København.

Ved Genforeningen var det nemlig hovedsynspunktet blandt beslutningstagerne i landsdelen selv og i Kongeriget, at »De sønderjyske Landsdele« så vidt muligt skulle indlemmes fuldt ud i Danmark uden særstilling. I vid udstrækning blev denne målsætning opfyldt. Der måtte imidlertid etableres overgangsløsninger på en række områder af hensyn til sønderjyderne, og på andre områder blev de preussiske ordninger videreført, fordi de var bedre end de samtidige danske. I nogle tilfælde blev landsdelen en »administrativ forsøgs-mark«, hvor man afprøvede reformer, der var påtænkt, men af forskellige grunde endnu ikke indført i Kongeriget.

For udøvelsen af den nye danske suverænitet over det genforenede område var amtsadministrationen, retsvæsenet og politiet af særlig betydning. Amtmanden var inden for sit område den øverste repræsentant for statsmagten, og amtsadministrationen var centraladministrationens forlængede arm i regionen. Amtsrådene var samtidig et vigtigt led i landets demokratiske opbygning. Dansk amtsadministration blev derfor indført straks i amterne Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder. Der blev kun gjort få undtagelser. Der udnævntes to sønderjyske amtmænd, der ikke var jurister, og frem til 1927 var der til alle fire amtmænd knyttet en amtsassessor.

Indenfor retsvæsenet blev der oprettet ni sønderjyske underretter og en appelinstans, Sønder Landsret. Endvidere blev der beskikket en statsadvokat for Sønder Landsret. Landsretten fik sæde i Sønderborg, men nedlagdes allerede i 1928, mens statsadvokaturen i Sønderborg fortsat består. Dansk retsgrundlag blev indført, men med overgangsordninger f.eks. inden for tinglysningen, hvor det teknisk overlegne preussiske grundbogssystem fortsatte til 1927.

Ved overgangen til dansk styre faldt amtsforstanderinstitutionen og gendarmeriet bort til fordel for dansk politi, der i årene 1920-22 havde en særlig sønderjysk ledelse i form af en politiadjutant. Modsat det øvrige land, hvor politimestre var statstjenestemænd, men det lokale politipersonale kommunalt ansat og lønnet, fik Sønderjylland fra begyndelsen et rent statsligt politi. I det øvrige land blev det statslige »enhedspoliti« først indført i 1938. Som reaktion mod grænseuroen fra 1933 blev der i 1934 oprettet et embede som politiadjutant for De sønderjyske Landsdele, der skulle koordinere politiindsatsen i

Amthuset i Aabenraa. Centrum for amtsadministrationen var oprindeligt slottene i de fire nordslesvigske købstæder, men i preussisk tid blev der i alle fire købstæder opført nye kredshuse med mødesal og kontorlokaler. Bygningerne blev efter 1920 overtaget af den danske amtsforvaltning. I Aabenraa forblev Brundlund Slot tilknyttet amtet, idet amtmanden fik bolig her. De preussiske kredshuse blev bygget uafhængigt af hinanden og i forskellige stilarter. Aabenraas er fra 1901 og tegnet af arkitekt Jablonowski. Siden 1970 har Sønderjyllands Statsamt haft til huse i bygningen. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

landsdelen. Efter besættelsen var der tilsvarende en koordination på tværs af politikredsene gennem politikommandøren.

Mens amter, domstole og politi var hovedhjørnesten i det danske styres etablering af statslig suverænitet og magtudøvelse i det genvundne land, havde skolevæsenet afgørende betydning for de kommende generationers opslutning om landsdelens danske identitet. I årene 1918-20 blev planerne lagt for et skolesystem, der på én gang sikrede skolen som et væksthuse for danskheden og det tyske mindretal mulighed for at dyrke tysk sprog og kultur efter dansk frihedstradition. Det indebar bl.a. indførelsen af en stærk, verdslig tilsynsmyndighed for folkeskolen, som på daværende tidspunkt ikke kendtes i den danske skoleadministration. Alle fire købstæder fik statslige gymnasier, mens seminarierne i Haderslev og Tønder fik status som danske statsseminarier.

På det økonomisk-sociale område gjorde der sig særlige behov gældende i Sønderjylland på grund af verdenskrigen og overgangen til dansk styre. De sønderjyske krigsinvalider skulle forsørges og genoptrænes. Det skete gennem

Invalidenævnet og Krigsinvalideskolen i Sønderborg. Der skulle ydes erstatning for tabene ved omvekslingen fra tysk til dansk valuta. Til dette formål oprettedes Sønderjysk Valutaråd med tilhørende Udligningskasse. Med henblik på långivning til det sønderjyske erhvervslivs omstilling til danske forhold oprettedes Lånekassen for de sønderjydske Landsdele. I 1927 suppleredes lånemulighederne med den ligeledes statslige Sønderjysk Hypotheklånepand.

Også på det jordpolitiske område var der særlige opgaver at varetage i Sønderjylland. Til at administrere de tidligere preussiske statsdomænegårde, der i 1920 kom i dansk statseje, oprettedes i 1921 et embede som domæneforvalter. Efterhånden som forpagternes kontrakter udløb og domænerne blev udstykket, blev der mindre og mindre at administrere, og i 1935 blev domæneforvalterembedet nedlagt, mens de tiloversblevne sager blev videreført af Statens Jordlovsudvalgs kontor i Tønder, der var oprettet i 1929 med henblik på at fremme udstykning og jordfordeling i den genvundne landsdel.

En række danske forvaltninger kunne uden nævneværdige særordninger indføres i landsdelen. Inden for finansforvaltningen etableredes der amtsstuer og toldkamre. Hertil knyttede sig Grænsegendarmeriet, der flyttede ned til den nye grænse. Landsdelen fik også embedslæger, en udskrivningskreds, en fabriksinspektørkreds (Arbejdstilsyn) og et statskovvæsen. Det offentlige apparat bestod derudover af en række »væsener« med mere eller mindre teknisk betonedede opgaver. Statsbanerne overgik alle ved Genforeningen til DSB og indgik herefter fuldt ud i den danske statslige jernbanedrift. De sønderjyske amtsbaner videreførtes derimod efter 1920 af amtsrådene, der som de eneste i Danmark således blev involveret i jernbanedriften. I løbet af 1920'erne og 1930'erne blev de langsomme amtsbaner alle udkonkurreret af rutebilerne og nedlagt.

Post-, telegraf- og telefonvæsen var i Preussen samlet i et fælles statsligt væsen. I Danmark var telefonvæsenet derimod overladt til koncessionerede selskaber, mens post- og telegrafvæsenet også her var statsligt. I Sønderjylland forblev alle tre væsener statslige.

Også matrikelvæsenet blev videreført i statsligt dansk regi. De fem preussiske katasterkontorer fortsatte som amtslandinspektørkontorer baseret på den grundige matrikulering fra 1870'erne. Begrundelsen var, at sønderjyderne var vant til det preussiske system og ønskede det opretholdt, at arkiverne forblev i landsdelen og endelig, at det preussiske system efter en objektiv faglig vurdering var det bedste, og måske burde det indføres i hele landet.

Varetagelsen af personregistreringen, dvs. af fødsler, vielser og dødsfald, fortsatte også efter tysk mønster efter 1920 (vielser kun til 1926). I Danmark lå denne opgave udelukkende hos præsterne eller de borgerlige vielsemyndigheder, således som det endnu er tilfældet. I Sønderjylland fandtes derudover den særlige civile personregistrering varetaget af personregisterførerne, til hvem alle fødsler, vielser og dødsfald skulle anmeldes. Ved Genforeningen blev det bestemt, at der fortsat skulle være en civil personregistrering ved siden af den gejstlige i Sønderjylland. Samtidig tænkte man på at indføre et

tilsvarende system i det øvrige land. Som bekendt er det endnu ikke sket, og sønderjyderne har stadig deres dobbelte system med en kirkelig og civil personregistrering, hvor sidstnævnte nu foregår hos kommunerne.

Genforeningen betød store forandringer på det kommunale område. Købstæderne fortsatte som selvstændige kommuner, men nu direkte under Indenrigsministeriets tilsyn og udenfor amtskommunen og derfor også uden at sende repræsentanter til amtsrådet. Også flækkerne fortsatte som selvstændige kommuner, nogle udenfor og andre i fortsat fællesskab med amtskommunen. De mange små preussiske landkommuner blev af de dertil valgte sogneudvalg sammenlagt til danske sognekommuner. Kun i et par tilfælde rummede et sogn mere end en enkelt kommune.

Litteratur

Peter Fransen m.fl.: *Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*, bd. 1, Aabenraa 2002.

Erik Nørr: *Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*, bd. 2, Aabenraa 2003.

Kim Furdal: *Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne*, Aabenraa 1999.

Vagn Harsberg: *De sønderjyske amtsråd indtil 1970*, Aabenraa 1984.

Henrik Becker-Christensen m.fl.: *Sønderjyllands Amt 1970-1995*, Aabenraa 1995.

Den kirkelige forvaltning

Middelalderen indtil 1542

Indtil 1864 var Slesvig delt mellem Slesvig, Ribe og Fyens stifter. Slesvig Stift omfattede den sydlige del af det senere hertugdømme; i vest strakte det sig op til og med Ellum Syssels Provsti og i øst til og med Barvid Syssels Provsti. I Haderslev opstod i højmiddelalderen et kollegiatkapitel, der omfattede Barvid Syssel. Kapitlet nævnes første gang i 1305, og det fik nye statutter 1309. Dets oprettelse skal sikkert ses i sammenhæng med det danske sprogs dominans i den nordligste del af Slesvig samt som et resultat af den generelle uddelegering af biskoppelige opgaver i denne periode. Under Ribe Stift hørte de nordvestlige områder af Slesvig helt ned til Vidåen. Ærø og Als (pånær Sønderborg og Kegnæs Sogn) hørte indtil 1819 under Fyns biskop.

Biskoppen varetog oprindeligt selv de fleste af embedets funktioner, herunder den kirkelige administration og jurisdiktion. Det var bispens opgave at indvie kirker og kirkegårde, tilse deres regnskaber, indsætte præster og dømme i sager, hvor gejstlige personer eller kirkegods var involveret samt i sager, der angik religionen. De kirkelige opgaver blev udført i hele stiftet, men dertil kom også varetagelsen af de verdslige opgaver, som et stadig voksende bispegods førte med sig. Biskoppen optrådte i denne sammenhæng på linje med de store godsejere, og hans rettigheder var ikke knyttet til det kirkelige embede. Størstedelen af bispegodset blev administreret af forvaltere, fogeder og amtmænd. Yderligere var en del af godset underlagt biskoppens birkeret. Ved middelalderens afslutning havde den slesvigske biskop syv birker, der alle blev forestået af hver sin birkefoged.

I 1200-tallet var sogne- og provstidannelsen ved at være færdig, og den fuldt udviklede kirkelige administrative inddeling kunne skimtes. Ved stifternes hovedkirker var der oprettet domkapitler, hvor de ledende medlemmer var domprovsten, ærkedegnen og kantoren. Provsterne var udtaget blandt kapitlets medlemmer, og de forestod den retslige og økonomiske administration i provstierne. Domkapitlets medlemmer blev aflønnet med præbender, der omfattede gods og rettigheder i mange sogne. Denne udvikling førte i sammenhæng med et stadig større pres fra hertugelig side til, at biskoppens beføjelser blev mindre, mens kapitlets betydning voksede.

Ved siden af det kirkelige hierarki, biskop-provst-præst, opstod også andre gejstlige institutioner, først og fremmest klostre og hospitaler. Der var ikke nogen kirkelig administration forbundet med disse institutioner, men de samlede gods og virkede som godsejere. Særlig de store herreklostres udstrakte godsområder fik senere betydning for den administrative inddeling, efter som de i vid udstrækning efter Reformationen blev bevaret samlet som særlige amter (Løgumkloster og Svasted amter).

Reformationens omvæltninger slog igennem i Slesvig i 1520'erne. Fra 1526 sad Hertug Christian som herre i Barvid Syssel og Tørning Len, hvor han virkede for gennemførelsen af en reformation. I administrativ henseende fik det den betydning, at hertugens område mere eller mindre blev løsrevet fra

Ribe og Slesvig stifter i overensstemmelse med den Lutherske opfattelse af, at kirkehøjheden skulle følge den verdslige højhed. Derudover blev kollegiatkapitlet opløst, og en særlig visitator indført. Efter Christian den 3.s sejr i Grevens Fejde øgedes presset for at få gennemført en reformation også i hertugdømmerne. Bl.a. blev der i 1538 indført fire gejstlige visitatorer i Slesvig Stift. Perioden 1526-44 blev dog alene en overgangsfase, og de kirkelige administrative reformer blev ikke af varig betydning. 1537 blev den danske kirkeordinans indført med virkning også for Ribe Stift. 1541 døde den sidste katolske biskop i Slesvig, Godske Ahlefeldt. 1542 fik Slesvig-Holsten sin egen kirkeordinans, og efter 1544 blev Slesvig Stift sprængt som følge af hertugdømmernes deling.

1542-1864/67

Fra 1549 til 1602 sad forskellige fyrstelige personer med titlen som biskop af Slesvig. Embedet var imidlertid blottet for indhold. Fyrstebisperne havde ikke noget med den kirkelige administration at gøre.

Den plattyske Kirkeordinans for Slesvig og Holsten fra 1542 stemte i alt væsentligt overens med Den danske Kirkeordinans. De katolske biskopper blev erstattet med superintendenter, hvis embedsområde blev væsentligt mindre omfattende. Provstierne blev fremover forestået af herredsprovster. Hvert herred skulle i princippet udgøre et provsti, men i den nordlige del af Slesvig var dette sjældent tilfældet. I praksis blev delingen af hertugdømmerne 1544, 1564 og 1581 af større betydning for den administrative inddeling end Kirkeordinansens bestemmelser. Enkelte adelige patronatskirker var endog direkte underlagt generalsuperintendenten i Slesvig indtil 1850, bl.a. Kværs og Klipleve sogne, og derved helt unddraget provsterne. Klostrene blev nedlagt ved Reformationen, og både bise- og klostergodset blev konfiskeret af kronen. Slesvig-bispens gods udgjorde herefter Svavsted Amt, indtil det i 1704 blev opløst. Ribebispens gods indgik fremover i de kongerigske enklaver i Nordvestslesvig, hvor dansk lovgivning var gældende indtil 1864.

Ved delingen af hertugdømmerne i 1544 og 1581 blev Slesvig Stift sprængt. Indtil 1713 var der i dette stift i reglen to generalsuperintendenter, nemlig en for den gottorpske del og en for den kongelige del. Desuden fungerede provsten i Haderslev som generalprovst 1549-53 og superintendent 1553-80 i Hans d. Æ.s del af Slesvig. I perioder var den gottorpske generalsuperintendent erstattet af en generalprovst. Fra 1636 opretholdt kongen og den gottorpske hertug desuden i fællesskab et embede som generalsuperintendent for de fællesregerede områder i begge hertugdømmer. Funktionen blev i praksis varetaget af den gottorpske generalsuperintendent. Efter 1713 blev Slesvig Stift atter forenet under én generalsuperintendent, men 1848 deltes det atter, nu med en superintendent for henholdsvis den tysktalende og den dansk-talende del af Slesvig. 1854 udnævntes i stedet en biskop for hele Slesvig Stift.

Ribe Stift omfattede indtil 1864 Tørning Lens Provsti samt enklavesognene

Ballum, Daler, Døstrup, Emmerlev, Mjolden, Randerup, Møgeltønder, Rømø og Visby samt Amrum og Sct. Laurentii på Før. Indtil 1564 hørte også de gottorpske sogne Bedsted, Egvad og Hellevad til Ribe Stift, men dette år blev de overført til Aabenraa Provsti under Slesvig Stift. Allerede kort efter delingen 1544 opstod der strid om de hertugelige sogne i Nordvestslesvig, der oprindeligt hørte under Ribe Stift. Striden blev afgjort ved voldgift i 1578, hvorefter Hans d. Æ. (indtil 1580) og derefter de gottorpske hertuger indtil 1713 havde kirkehøjheden i følgende sogne: Brede, Nørre Løgum, Ubjerg, Højer, Hjerpsted, Skast og Tønder. Ærkedegnen i Ribe beholdt dog indtil 1658 retten til at revidere sognenes regnskaber sammen med den hertugelige amtsforvalter, men herefter ophørte forbindelsen til Ribe Stift helt indtil 1920. I Ribe Stifts sønderjyske dele blev der efter kongerigsk mønster indført amtsprovster i 1812. Tørning Len, Lø- og Møgeltønder provstier samt Anst Herred udgjorde herefter indtil 1828 Ribe Søndre Amtsprövsti. Amtsprövsten var til forskel fra herredsprövsterne ikke samtidig sognepräst, men varetog provsteembedet på fuld tid. I 1828 blev der af amtsprovstiet oprettet to distriktsprovstier.

Ærø og Als (på nær Sønderborg Købstad og Kegnæs Sogn) hørte indtil 1819 under Fyens Stift, dog indsatte den nordborgske hertug i 1676 en særlig provst for Als Nørre Herred, der herved blev unddraget den fynske biskop. I 1730 kom Als atter under Fyens Stift. I 1819 blev der oprettet et særligt bispembede for Als og Ærø. Embedet blev nedlagt i 1864, hvorefter Als kom til Slesvig og Ærø til Fyens Stift. Den verdslige repræsentation i kirkestyret blev varetaget af Overdirektionen for de alsiske og ærøske Kirker. Overdirektionen bestod af biskop og amtmand; indtil 1819 stiftamtmanden i Odense, 1819-64 amtmanden over Nordborg og Sønderborg amter. I tilknytning hertil var der 1741-1885 tillige et embede som kirkeinspektør for Als og Ærø. Efter 1764 omfattede kirkeinspektoratet kun Als Nørre Herred og Ærø, mens Als Sønder Herred indgik i det nyoprettede Augustenborg Kirkeinspektorat. Kirkeinspektørerne administrerede bl.a. kirkekasserne. I hele perioden fungerede tillige kirkevisitoriet, bestående af provst og amtmand, der fik forelagt kirkernes regnskaber af kirkeinspektøren. 1792 blev der for Als og Ærø oprettet et stiftsrevisorat.

I købstæderne varetog magistraten kirkestyret i samarbejde med provsten, med hvem de bl.a. hørte kirkens regnskaber. I egne med stor godskoncentration tilhørte patronatsretten ofte godsejeren. Dette var særlig tilfældet omkring Schackenborg, Trøjborg, Gram og Nybøl, Søgård og Årtoft samt på Sundeved og Als. Patronatsretten vedrørte særlig præstevalget samt retten til at administrere kirkernes økonomi.

Bispernes opgave var efter Reformationens gennemførelse begrænset til det åndelige. Af »nye« opgaver var først og fremmest visitatserne, der blev udført sammen med lens-/amtmanden, der repræsenterede landsherren. Også middelalderen kendte til visitatser, men de havde ikke samme betydning som i reformationskirken. Bisper eller generalvisitatserne forblev sjældne foreteelser. Den almindelige visitats blev i stedet, ligesom i Kongeriget, udført af de nye

herredsprovster – valgt blandt herredets præster. Den foregik årligt, og omfattede foruden et vist tilsyn med det åndelige liv i sognet og præstens embedsførelse opsynet med bygninger og kirkegård samt tilsynet med kirkens økonomi. Visitatsen foregik i samarbejde med amtmanden (reelt amtsforvalteren eller amtsskriveren), med hvem provsten udgjorde kirkevisitatoriet.

Provsternes opgaver var delvist forskellige i henholdsvis de kongelige og de gottorpske dele af Slesvig. I de kongelige enklaver, Tørning Len samt Als Sønder og Nørre Herreder var provsten efter kongerigsk mønster fra begyndelsen af 1600-tallet medlem af provsteretten. Ved denne ret pådømtes sager vedrørende gejstlighedens embedsforseelser samt lægfolks kirkelige forseelser. På Als og i enklaverne varetog provsten endvidere den gejstlige skifteforvaltning. I Ribe og Fyens stifter blev ægteskabssager indtil 1797 behandlet ved tamperretterne i Ribe og Odense, hvorefter denne funktion overgik til de verdslige retter. I Slesvig Stift udgjorde provsten sammen med amtmanden og herredets ældste præster underkonsistoriet i perioden 1647-1850. Her blev ægteskabssager samt i perioder også sager vedrørende den gejstlige jurisdiktion, præsteeksamination og skolesager behandlet. Fra underkonsistoriet kunne der appelleres til Overkonsistoriet på Gottorp, der fungerede 1684-89 og 1713-50. I øvrigt vedrørte provstens funktion væsentligst tilsynet med kirkerne økonomi og materielle forhold, hvilket tilsyn blev udført i samarbejde med amtets betjente i kirkevisitatoriet. I Haderslev Provsti var der i 1600-tallet som noget særligt blevet oprettet en fælles kirkekasse til dækning af fællesudgifter og nybygning af kirker m.v. Kassen eksisterede indtil Genforeningen. Kassens daglige forretninger blev varetaget af en kirkekasserer.

Tjenesten i de enkelte sogne blev overalt varetaget af sognepræsterne med deres medhjælpere, kapellaner, degne m.v.

1864-1920

Efter 1864 blev den kirkelige administration for første gang ensartet i hele Slesvig, selvom reformerne kom til at strække sig over adskillige år. I 1867 blev der dannet et kirkekonsistorium i Kiel, ledet af en jurist og underlagt Kultusministeriet i Berlin. Kirkekonsistoriet var overordnet organ i det verdslige kirkestyre. Den gejstlige administration blev som i perioden umiddelbart før 1864 samlet under en generalsuperintendent for Slesvig, hvilket var tilfældet indtil 1920. Generalsuperintendenten var tillige medlem af Kirkekonsistoriet. Derudover blev den gamle ordning med provster og præster opretholdt stort set uden ændringer.

Indtil 1879 fortsatte amtmændene, nu landråder, og provsterne med at udgøre kirkevisitatoriet. Ophævelsen af denne myndighed hang sammen med indførelsen af en ny ordning af det lokale kirkevæsen. Første skridt blev taget ved indførelsen af »Gemeindeverordnung« 1869, mens den endelige fuldbyrdelse først skete med »Kirchengemeinde- und Synodalverordnung der Provinz Schleswig-Holstein« i 1876/78. Herefter var kirkestyret indrettet som følger:

I hver provsti var der synoder bestående af provsten, samtlige præster og

det dobbelte antal læge medlemmer valgt af de lokale kirkekollegier. Synoderne trådte sammen årligt indtil 1897, derefter hvert andet år. I hver synode var der nedsat et synodaludvalg, der mødtes oftere, og tog sig af de løbende forretninger. På synoderne blev alle kirkens forhold diskuteret. Desuden blev der holdt øje med den moralske adfærd i sognene samt truffet beslutning om indførelse af nye salmebøger, særlige ceremonier eller kirkelige begivenheder m.v. Synoderne havde ingen særlig myndighed til at gennemføre forandringer. Deres væsentligste funktion var at fungere som diskussions- og meddelelsesforum, så kirkelivet kunne koordineres. Synodernes forhandlinger udkom på tryk. Hvert tredje år blev der afholdt en fællessynode for hele landskirken i Rendsborg.

Det lokale kirkestyre blev i alt væsentligt udøvet i de enkelte sogne gennem delvis demokratisk valgte organer. Kirkekollegiet var bredt sat sammen, og bestod af kirkeforstanderskabet samt yderligere et antal personer valgt blandt menighedens medlemmer for seks år ad gangen. Kollegiet havde ikke faste møder, men var ansvarlig for kirkens økonomi og bygninger. Kirkeforstanderskabet bestod af sognets gejstlige samt et antal læge medlemmer valgt af kirkekollegiet. Forstanderskabet havde karakter af et forretningsudvalg, og det repræsenterede kirken udadtil. Det tog sig særlig af forvaltningen af kirkens formue, den kirkelige fattigpleje samt initiativer til styrkelse af menighedens kristne liv. Derudover var der kirkeældste, der tog sig af den daglige drift. Det skitserede kirkestyre viser det i fuld udfoldelse i et købstadsogn. I landsognene kunne det være mere enkelt indrettet, men efter samme model og med de samme valgte organer.

1920-70

Efter Genforeningen kom der til at gå nogle år, før den kirkelige genforening var endeligt gennemført. I overgangsperioden 1920-22 var biskoppen i Ribe Stift tillige konstitueret biskop for De sønderjyske Landsdele. I 1922 blev et nyt Haderslev Stift oprettet. Hele østkysten fra Horsens til grænsen blev en del af det nye stift, mens hele vestkysten ned til grænsen blev indlemmet i Ribe Stift. Hermed blev den kirkelige grænse mellem Sønderjylland og Kongeriget med fuldt overlæg udvisket med det formål, at skabe størst mulig ensartethed.

Den preussiske synodalforfatning forblev i kraft, indtil dansk kirkelovgivning blev endeligt indført i 1922. Herefter adskilte den sønderjyske kirke sig stort set kun fra den kongerigske ved, at der ved købstadskirkerne var både en dansk og en tysk præst, samt, at enkelte af præsternes opgaver var lidt anderledes – f.eks. ministerialbogsføringen i kraft af den civile personregistrering.

Litteratur

Heinrich Franz Chalybaeus: *Sammlung der Vorschriften und Entscheidungen betreffend das Schleswig-Holsteinische Kirchenrecht. Ein Handbuch für Geistliche, Kirchenälteste und Synodale*, Schleswig 1902.

H. V. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, Åbenrå 1986.

A. Pontoppidan Thyssen og Poul Nedergaard (udg.): *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste og sognehistorie 1849-1949*, bd. IX (Ribe Stift) og X (Haderslev Stift), 1968-91.

Slesvigs delte Bispedømme. Festskrift ved Slesvig Bispedømmes 1000 Aars Jubilæum 1948, Kbh. 1949.

Schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, bd. 1-(6:1). Schriften des Vereins für Schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, 1. Rh., Neumünster 1977-(98).

Hertugdømmernes central- og provinsforvaltning indtil 1864/67

Indledning

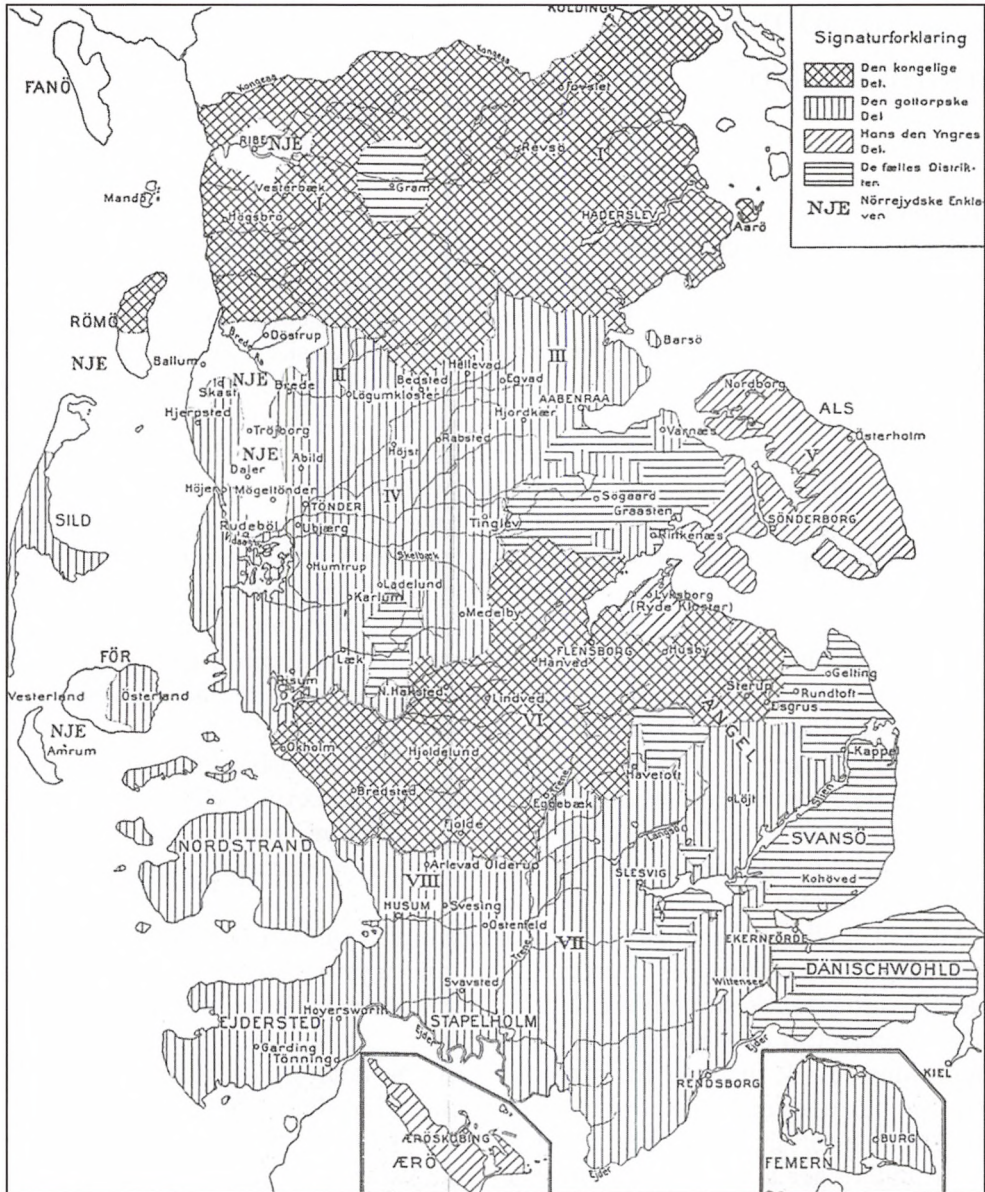
Hertugdømmernes centralforvaltning var adskilt fra Kongeriget Danmarks overordnede administration. Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling, som kaldtes således, fordi dets sager blev ekspederet på det tyske sprog, var hertugdømmernes »indenrigsministerium«, svarende til Danske Kancelli for Kongerigets vedkommende. I Rentekammeret var behandlingen af sager vedr. hertugdømmerne på tilsvarende vis udskilt i en særlig tysk afdeling.

Skønt hertugdømmernes centraladministration lå på Slotsholmen i København, var den præget af tyskuddannede embedsmænd og tysk arkivskik med saglig og topografisk ordning af arkivalierne (nr. 1: Tyske Kancellis Indenrigske Afdelings topografisk ordnede sager). Dette ændredes imidlertid efter 1848, hvor administrationen af hertugdømmerne blev omdannet til ministerier for henholdsvis Slesvig og Holsten-Lauenborg. I Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig blev henlæggelse efter journaler nu det almindelige. Ministeriet fungerede indtil afståelsen af hertugdømmerne som følge af freden i Wien den 30. oktober 1864 (nr. 2: Konfirmation af slesvigske bestallinger).

Fællesforfatningen af 1855 styrkede den indbyrdes forbindelse mellem monarkiets dele, om end denne allerede i 1858 måtte ophæves for Holsten-Lauenborgs vedkommende. Der blev etableret et fælles indenrigsministerium for hele monarkiet, ligesom der valgtes et rigsråd (nr. 3: Stemmeafgivningsprotokol ved rigsrådsvalg).

Som et mellemlid mellem centralforvaltningen og den regionale og lokale administration fandtes der i hertugdømmerne en provinsforvaltning, der ellers var ukendt i dansk statsopbygning. Kongens anliggender i hertugdømmerne blev varetaget af en statholder, hvis betydning generelt var aftagende op gennem tiden (nr. 4: Instruks for statholderen). Desuden fandtes særlige regeringer for hertugdømmerne, fra 1648 Regeringskancelliet i Glückstadt. Slesvig fik dog sit eget regeringsorgan, Overretten på Gottorp, i 1713, men i 1834 blev de to regeringer atter samlet i Den slesvig-holstenske Provinsialregering. Det blev således denne, der samlede provinsadministrationen i den periode, hvor de nationalpolitiske spændinger voksede frem, og hvor sprogene politiseredes (nr. 5: Indberetning om sprogforhold til den slesvig-holstenske provinsialregering).

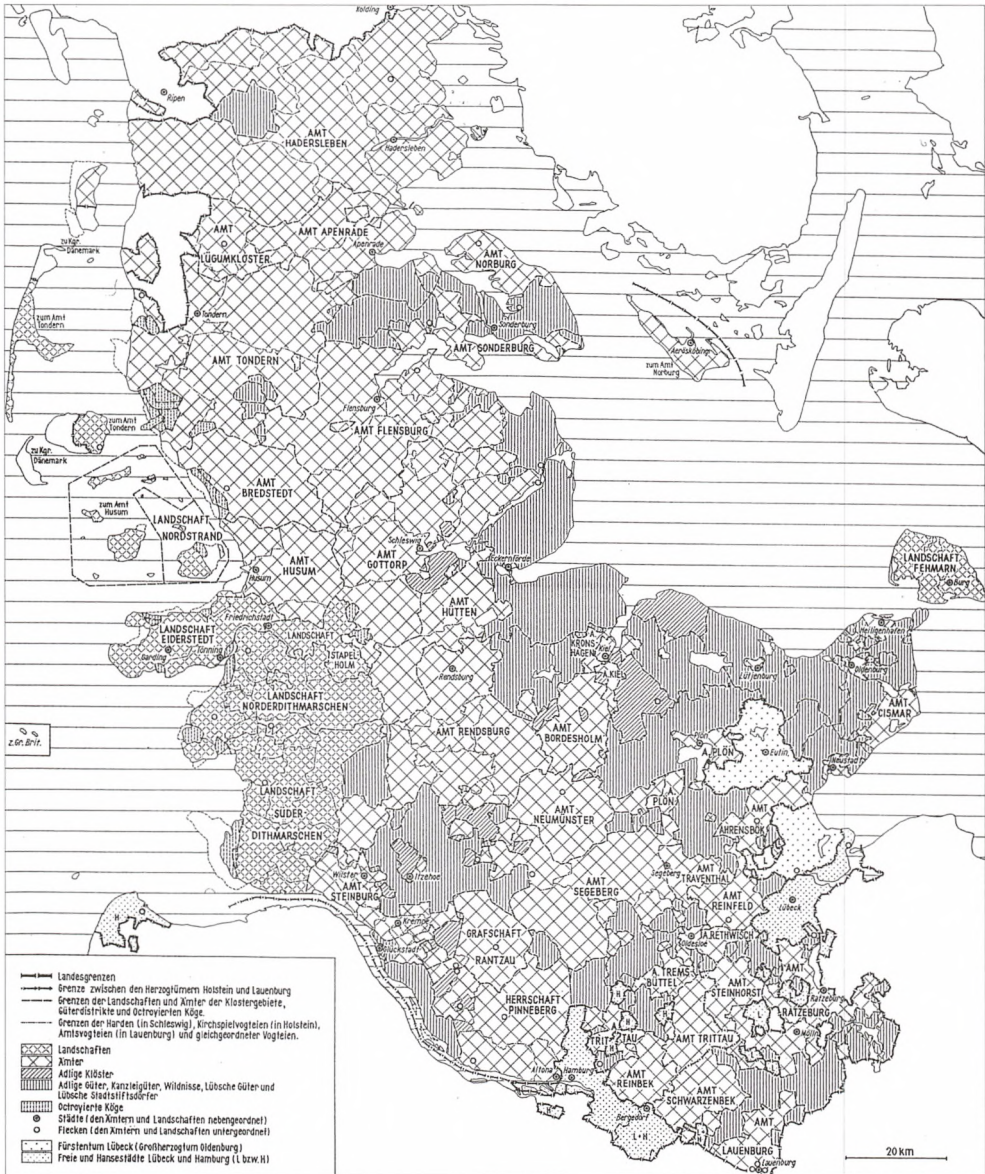
I 1834 indførtes desuden en stænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig, med mødested i byen af samme navn. Den huskes som centrum for nationalpolitiske stridigheder, men var også et første tilløb til en demokratisering af landsdelen i kraft af en efter tidens forhold ganske udbredt valgret (nr. 6: Valgliste for valg til den slesvigske stænderforsamling). Den slesvigske stæn-

Delingen af Hertugdømmet Slesvig 1564 og 1581-82. Sønderjyllands Historie, bd. 3, s. 360.

derforsamling fortsatte, da Slesvig ikke fik del i junigrundlovens Rigsdag, frem til 1864.

I årene 1864-67 dannede de preussiske og østrigske sejrherre fra krigen mod Danmark i 1864 forskellige midlertidige regeringsorganer i hertugdømmerne.

De slesvigske amter 1848. 100 Jahre Kreise in Schleswig-Holstein, 1967, s. 16.

1. Tyske Kancelli Indenrigske Afdelings topografisk ordnede sager

Arkivdannelsen i den slesvigske administration var på flere områder forskellig fra den danske. Bl.a. blev flere arkiver helt eller delvist omordnet efter tysk mønster med inddeling efter saglige og topografiske kriterier. Et eksempel herpå er »Den efter P. v. Sixtels principper ordnede afdeling« af Tyske Kancellis Indenrigske Afdelings arkiv, som blev udskilt af arkivar Peter von Sixtel omkring år 1800. Her blev der grundlagt to afdelinger, en almindelig afdeling ordnet efter emner, og en topografisk ordnet efter amter, provstier, købstæder og flækker. Sidstnævnte afdeling består hovedsagelig af embedsmandssager, justitssager, kirke- og skolesager (underopdelt efter sognekald), fattigvæsenssager, »økonomiske sager«, håndværks- og nærings-sager, postsager, politisager m.m. Først blandt de topografisk ordnede sager er imidlertid de såkaldte »publica«, der omfatter sager om jurisdiktionsgrænser, distrikters deling og sammenlægning, købstadsprivilegier og stadsretter, borgerret, offentlige bygninger, amtets eller byens almindelige tilstand etc. Blandt »publica« i den topografisk ordnede afdeling for Ærø – øen hørte indtil 1864 under Hertugdømmet Slesvig – er bl.a. sager om kongens erhvervelse af den sidste hertugelige del af øen i 1750.

Ansøgning om generhvervelse af bestalling

(RA, Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling, D.2.145, topografisk ordnet afdeling, Nordborg Amt: Ærø, Publica. Akter vedr. embeds- og bestillingsmænd I, 1740-1835. Også i LAÅ, Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling, topografisk ordnet afdeling, film S 14/72)

Gross-Mächtiger Monarch Allergnädigster Erb-König und Herr!

Euro Königlichem Mayestät habe ich hiedurch in Allerunterthänigkeit zu vernehmen geben sollen, Wassgestalten ich Ihro Hoch-Fürstlichen Durchlaucht dem Hertzog von Glüchsburg nunmehr bey nahe 17 Jahren als Bürgermeister und 15 Jahren als Zolner, wie auch als Apoteker 19 Jahr gedienet, welches alles aus der anlage der vorigen Bestellungen mit mehrern zu ersehen ist. Wenn nun Euro Hoch Fürstlichen Durchlauchten der Marggrafen (!) und Stadthalter(!) den Befehl ertheilet, dass alle Bediente ihre Bestellungen mit dem förderlichsten zur Confirmation einreichen sollen; gleichfals oder Solenne actus der tradirung des Landes schon den 4te hujus geschehen, und ich bereit von Euro Königlichem Mayestät mit allen andern Bedienten und Unterthanen in Eide genommen worden, so habe ich nunmehr um die Confirmationen beyliegender Bestellungen Euro Königlichem Mayestät Allerunterthänigst anzusuchen nicht ermanglen sollen, und dabey zu berichten, dass zwar meine Bestallung als Bürgermeister und Stadtvoigt lautet, alleine letzter erwehnter Stadtvoigt dienst mir vor etwa einem Jahre von Ihro Durchlaucht dem Hertzog wieder abgenommen und ohne sonsten einige Ungnade auf mich zu werffen nach besser befunden dem jetzigen arretirten Hans Kehlet deferiret worden. Wobey ich denn Allerunterthänigst bitten wollen mir diejenige emo-

Ærø hørte indtil 1864 under hertugdømmet Slesvig. Ved delingen af Hertug Hans den Yngres besiddelser efter hans død i 1622 tilfaldt øen Hertug Christian. Tiden som selvstændigt hertugdømme blev dog kort for Ærø, da Hertug Christian døde barnløs allerede i 1633. Ærø blev derpå delt mellem de fire andre hertuger. De små sønderborgske hertugdømmer var imidlertid ikke levedygtige i længden, og med tiden blev de inddraget eller opkøbt af de danske konger. Den sidste hertugelige del af Ærø erhvervede kong Frederik 5. således i 1749. Kort over Ærø fra 1648 i Casper Danckwerth: *Neue Landesbeschreibung der zwey Herzogthümer Schleswich und Holstein*, 1652.

lumenta, welche ich nach anleitung der Sportel Taxe und Hoch Fürstlicher Begnädigung als Bürgermeister genossen, ferner angedeihen zu lassen, und wenn mir als Zollner bissher von der Stadt 50 Mk. anstehendes Salarium beygeleget, gleichfalls von jeden zoll zettel 4 sk. und von jeden Schiff und gut so gewogen wird 12 sk. zu nehmen, [her indskudt: vom dem Hertzog concedirt worden] so gehet meine Allerunterthänigster Bitte, gleichfalls dahin auch dieser zu Confirmiren und mir in Aller Höchsten Gnaden geniessen zu lassen die ich erstrebe,

Euro Königlichem Mayestät
mein Allernädigster Erb König und Herr

Arröes Köping
d. 11 Marty Ao: 1750

Allerunterthänigster
Knecht
Melchior Brolund

Kommentarer

Ved delingen af Hertugdømmet Slesvig i 1544 kom Sønderborg og Nordborg amter (Ærø, Als og Sundeved) til den kongelige del. I 1564 blev disse to amter skilt ud af den kongelige del og overladt til Hertug Hans den Yngre. Ved delingen i 1581 efter den barnløse Hertug Hans den Ældres død fik han yderligere Ryd Kloster i Angel, hvor han opførte slottet Glücksburg. Desuden fik han både i 1564 og 1581 forskellige områder i Holsten. Hans d. Y. udvidede disse besiddelser ved flere opkøb. Ved sin død i 1622 blev det i forvejen ikke særlig store hertugdømme delt i fem små hertugdømmer: Ærø, Sønderborg, Nordborg, Glücksburg og Plön. Ærø tilfaldt den barnløse søn Christian. Han døde allerede i 1633, og hans andel blev da delt mellem de fire andre hertuger. Den midterste del, der omfattede hovedbyen Ærøskøbing, tilfaldt hertugen af Glücksburg. De små hertugdømmer var imidlertid ikke levedygtige i længden, og med tiden blev de inddraget eller opkøbt af de danske konger. Den sidste hertugelige del af Ærø erhvervede Kong Frederik 5. således i 1749, da han købte den glücksburgske del af Hertug Friedrich af Glücksburg.

De små hertugdømmers omtumlede tilværelse kunne have store konsekvenser for de lokale embedsmænd. Bestallinger og privilegier skulle konfirmeres, hver gang en ny herre kom til. Nogle gange gik det gnidningsløst, og efter aflæggelse af embedsedden forsatte embedsmændenes tilværelse stort set som hidtil. Andre gange gik det ikke så let. En embedsmand, der havde lagt sin loyalitet hos sin gamle herre, kunne risikere at miste sin stilling, når en ny kom til. Det her bragte eksempel viser, hvor meget der kunne stå på spil. Melchior Brolund skulle både have bekræftet sine embeder som borgmester, tolder og apoteker. Yderligere skulle han helst også have sine gamle rettigheder tilbage, fra den gang han tillige var byfoged. Både af Brolunds beskrivelse af den måde, som han mistede byfogedembedet på, samt ordvalget og holdningen i ansøgningen om embedsbekræftelsen aner man, hvor stor betydning det personlige forhold til herskabet havde i enevældens tid.

Også tronskifte indebar, at embedsmændene skulle have deres bestallinger fornyet, men ved disse lejligheder var der næppe så meget på spil (se nr. 2: Konfirmation af slesvigske bestallinger).

Markgreve Friederich Ernst af Brandenburg Culmbach var i årene 1730-62 statholder for den kongelige del af hertugdømmerne.

Concedirt	bevilget.
Deferiret	fjernet fra, frataget.
Emolumenta	emoulementer, tjenestemænds biindtægt.
Salarium	salær, løn eller honorar.
Solenne actus	højtidelig handling.
Tradirung	overdragelse.

Lovgrundlag

Der er intet lovgrundlag.

Anvendelsesmuligheder

De topografisk ordnede sager udgør en guldgrube for regional-, by- og lokalhistorikerne, der her finder betydelige mængder af informationer om deres emne samlet på ét sted. Da der under det topografiske niveau hyppigt er foretaget en tematisk underinddeling, er disse afdelinger tillige vigtige og nemt tilgængelige for f.eks. kirke-, skole- og fattigvæsenhistorikere.

Hvor findes kildetyperne?

Topografisk ordnede sager findes ud over i Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling i følgende arkiver: Den kongelige statholder, Regeringskancelliet i Glückstadt, Overretten på Gottorp, Overkonsistoriet for Hertugdømmet Slesvig og Den slesvig-holstenske Provinsialregering.

Alle disse arkiver er delt mellem LASH og danske arkiver. RA har Tyske Kancellis og regeringskancelliets arkiver, LAÅ har overrettens, overkonsistoriets og provinsialregeringens arkiver – samt Tyske Kancelli på mikrofilm og den lille topografisk ordnede afdeling af regeringskancelliet i fotokopi.

Litteratur

Henrik Fangel og Jørgen Slettebo: *Adel og hertuger på Als og Sundeved*, Sønderborg 1979.

Hans Schultz Hansen: *Arkiver fra hertugdømmerne Slesvig og Holsten indtil 1864*, Aabenraa 2001.

2. Konfirmation af slesvigske bestallinger

Bestallinger er en betegnelse for de åbne breve, som blev udstedt ved udnævnelsen af embeds- og bestillingsmænd. Ved tronskifte skulle bestallingerne indsendes til konfirmation (bekræftelse), hvilket medførte, at den nye konge udstedte nye åbne breve (jf. nr. 1: Tyske Kancellis Indenrigske Afdelings topografisk ordnede sager). Efter vedtagelsen af den nye fællesforfatning for Kongeriget og hertugdømmerne af 1855 blev de slesvigske bestallinger også fornyet. Betegnelsen bestallinger blev især benyttet for udnævnelser under Rentekammeret og General-toldkammeret, mens de tilsvarende udnævnelser for gejstlige via Danske Kancelli benævntes kaldsbreve. Bestallingerne for de slesvigske embeder og bestillinger findes før 1848 i Rentekammeret og efter 1848 i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Da de ældre bestallinger skulle tilbagesendes ved fornyelsen, findes en række originalbestallinger fra det slesvigske område fra Christian VIII's tid sammen med bestallinger fra perioden 1851-64 i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvigs arkiv. I perioden 1848-51 blev bestallingerne ekspederet gennem forskellige midlertidige regeringsorganer for hele Hertugdømmet Slesvig eller dele heraf. Helt indtil juni 1864 fortsatte den danske konge med at stadfæste bestallinger i det preussisk-besatte sydlige Slesvig.

Bestalling som amtsforvalter og husfoged på Ærø af 17. december 1845, indsendt til konfirmation 29. februar 1856

(RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Konfirmerede bestallinger 1864, læg med titlen: bestallinger indsendte i 1856)

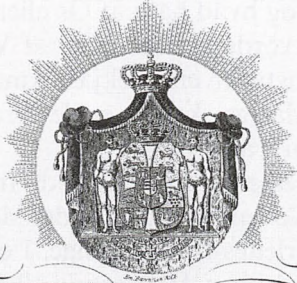
Vi Christian den Ottende, af Guds Naade Konge til Danmark, de Venders og Gothers, Hertug til SlesvigHolsteen, Stormarn, Ditmarsken, Lauenborg og Oldenborg,

Gjøre vitterligt: at Vi efter Amtsforvalter Holsten's Forflyttelse allernaadigst have antaget og beskikket, ligesom Vi og, hermed antage og beskikke, Os elskelig, Vor tro Undersaat Wilhelm Siegfried Eggers, som har de i Anordningen om Indfødsretten fastsatte Egenskaber, til at være Vor Amtsforvalter og Huusfoged paa Øen Arroë.

Ligesom det nu er hans undersaatlige Pligt at vise Troskab og Lydighed imod Os hans souveraine og absolute Arvekonge og Herre, at anvende al sin Evne og den mueligste Flid, for i sin Virkekreds at fremme Landets og Kongehusets Bedste, at afvende, saavidt det staaer til ham, alt, hvad der kunde være til Skade for Os og Staten, og overalt at rette sig efter Landets Love, saaledes skal det og være hans Pligt som Amtsforvalter og Huusfoged at forestaae disse Betjeninger med største Flid og Troskab, at indkræve til behørig Tid og med behørig Iver, saavel af Landet, som af Kjøbstaden Arroeskjøbing de hidtilværende og tilkommende Afgivter, de maatte bestaae i Penge eller Korn, og være staaende eller tilfældige. Overhovedet skal han være pligtig at gjøre og iagttage alt, hvad Vore nærværen-

Erklæring af Amtsforsvalter

1846

Ki Christian den Ottende,

af Guds Naade Konge til Danmark,
de Venders og Gothers Hertug, til Slesvig-Holsten,
Stormarn, Ditmarsken, Lauemborg og Oldenburg,

Erklæring af Amtsforsvalter

Gjøre vitterligt: at Vi offen Amtsforsvalter
Holsten's Landlykke, allernaadigt for
anlagt og bestilket, ligesom Vi og
fernt anlage og bestilke, Os og katiig
Hav tro Amtsforsvalter Wilhelm Siegfried
Eggerd, som gav sig i Anvendelse og
Amtsforsvalter Gustav og Johan, som
til at mere Hav Amtsforsvalter og
Jantfag og som den Arve.

Ligesom det er en god viden
svellige Glig at nise Trost og Ly,
diger i med Os som Jantfag og

*Erklæring af Amtsforsvalter
til Amtsforsvalter
17. januar 1846.
1843. E. Jantfag.*

*Erklæring af Amtsforsvalter
17. januar 1846.
Jantfag*

Forsiden af W. S. Eggers bestilling som amtsforvalter for Ærø, udstedt af Kong Christian 8. i 1846. Rigsarkivet, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.

de og tilkommende Forordninger og især Vor Oppebørsels-Forordning, samt den under 18. Novbr. 1773 angaaende Justits-Forfatningen paa Øen Arrøe udkomne Forordning paabyde, og hvad ham af Os eller af Vort Rentekammer og Vore andre Collegier maatte vorde befalet, eller af Vor Amtmand opgivet, alt saaledes som det egner og anstaaer en ærekjær Amtsforvalter og Huusfoged, den Eed han Os derpaa at aflægge skyldig er det kræver [se kommentarer] og han for Gud og Os agter at forsvare.

For hvilken hans troe Tjeneste han skal nyde de Indkomster som Vor Allerhøieste Resolution af 11te November d.A. under de deri nævnte Betingelser tillægger ham, indtil Vi anderledes derom tilsige. I øvrigt bliver han pligtig at underkaste sig enhver Forandring i Henseende til hans Embeds-Sportler og Accidentier, samt ellers at holde sig efterrettelig, hvad Forandring der i Tiden, i Fald Øen Arrøe skulde blive henlagt under Fyens Stift i den Anledning maatte skee i hans Embede.

Under Vor Kongelige Haand og Segl.

Givet i Vor Kongelige Residentsstad Kjøbenhavn
den 17de Decbr. 1845.

		Christian R	
A Moltke	C Moltke	IJ Unsgaard	P Bang /G. Grothusen

Bestalling

for hidtilværende gageret Volonteur under Rentekammeret Candidatus juris
Wilhelm Siegfried Eggers som Amtsforvalter og Huusfoged paa Øen Arrøe

[Påskrifter]

Prod. paa det kgl. Nordborg-Amthuus til Sønderborg d. 17 Januar 1846. Carl Plessen	Oplæst i samtlige Sandemænds Overværelse d. 7de Januar Stemann [?]
--	---

Allerærbødigst Pro Memoria!

I Overensstemmelse med det Kongelige aabne Brev af 28de Januar 1856, angaaende Udfærdigelsen af nye Bestallinger, skulde jeg ikke undlade herved allerærbødigst at indsende den mig under 17. December 1845 Allernaadigst meddeelte og under 12. December 1853 confirmerede Bestalling som Amtsforvalter og Huusfoged paa Øen Arrøe til Cassation og Udfærdigelse af en ny Bestalling.

Arrøe Amtstue, den 29. Februar 1856 WS Eggers

Til det høie Kongelige Ministerium for Hertugdømmet Slesvig

Kommentarer

Amtsforvalter Eggers indsendte i januar 1856 ud over bestillingen fra 1845 også den bekræftede bestilling fra december 1853. Den sidste er ikke medtaget her.

Bestallingerne for Nord-slesvig, Als og Ærø blev udstedt på dansk, mens bestallingerne for det sydlige Slesvig inkl. Femern ofte blev udstedt på tysk.

Anordningen om Indfødsretten	Indfødsretten 15. januar 1776, hvorefter Adgang til Embeder i Hans Majestæts Riger og Lande forbeholdes alene de indfødte Under-saatter, og dem, som derved lige agtes.
Embeds-Sportler og Accidentier	til embedet knyttede ekstraordinære indtægter. Sportler blev mest anvendt som betegnelse for den faste betaling, som embedsmanden modtog for at udføre bestemte embedsforretninger, eller den del af betalingen, som embedsmanden selv måtte beholde. Accidentier (accidenser) var de uvisse indtægter, i dette tilfælde formodentlig særlig dem, der ikke fandtes nogen fast tarif for.
»er det kræver ...«	der er formentlig her tale om en skrivefejl i teksten: Ifølge Christian VIII's tilsvarende bestilling for amtsforvalter Adolph Gähler i Nordborg er formuleringen: <i>»hans Os derom aflagte Eed udkræver og han for Gud og Os agter at forsvare«</i> .
Forordning ang. Justitsforfatningen	Verordnung 18. november 1773 wegen künstiger Einrichtung der Gerichts-Verfassung, Justitspflege und Policey-Aufsicht auf der Insel Arröe mit der Stadt Arreskiöping.
Nordborg Amtshus Oppebørsels Forordning	Ærø hørte til Nordborg Amt. Forordning af 30. januar 1793 ang. de kongelige skatters oppebørsel, inddrivelse og aflevering.
Pro Memoria	pro memoria betyder egentlig »til erindring«. Almindelig indledning i administrative bestemmelser.
Sandemænd	en slags nævninge, der medvirkede ved visse retshandlinger. Sandemændene er nævnt i Danske Lov, men de forsvandt i Kongeriget i løbet af det 18. århundrede. I Slesvig fortsatte de langt op i det 19. århundrede.
Under Fyns Stift	Ærø udgjorde sammen med Als siden 1819 sit eget stift.

Lovgrundlag

Patent 25. marts 1840 ang. Indsendelsen af Bestallinger, Privilegier, Lehnsbreve, Donationer og andre Benaadningsbreve for Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen (trykt både på tysk og dansk). Patent 31. maj 1848 ang. bestallingers og benådningens breves indsendelse til konfirmation. Indsendes i Kongeriget inden 1. april 1849. Åbent brev 28. januar 1856 ang. udfærdigelsen af nye bestallinger (tillige udkommet samme dato på dansk og tysk for Hertugdømmet Slesvig og på tysk for Hertugdømmet Holsten). Nye bestallinger blev krævet i henhold til Fællesforfatningen af 2. november 1855.

Anvendelsesmuligheder

Bestallingerne (og stadfæstelsen af dem) er en kilde til embedsmændenes historie. Materialet indeholder bl.a. oplysninger om de krav, embeds- og bestillingsmændene måtte underkaste sig for at få embederne. Affattelsessproget fortæller om administrationssproget før og efter 1848.

Hvor findes kildetyperne?

De slesvigske bestallinger for perioden 1848-64 (med en del ældre indsendte bestallinger) findes i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvigs arkiv (RA).

Litteratur

- Vibeke Harsberg: *Nordslesvigske embedsmænd 1848-1851. En undersøgelse af deres nationale rekruttering med fortegnelse over personalhistoriske oplysninger om de verdslige embedsmænd*, Arkivserien nr. 8, Odense 1979.
- Gertrud Nordmann: *Schleswig-Holsteinische Beamte 1816-1848*, Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs Nr. 59, Schleswig 1997.
- Gerret L. Schlaber: *Modernisering eller stagnation? Reformen i Slesvigs forvaltning og jurisdiktion 1850-1864*, i: *Sønderjyske Årbøger* 1997, s. 81-104.

3. Stemmegivningsprotokol ved rigsrådvalg

Indtil hemmelig afstemning blev indført til rigsdagsvalg i 1900, var vælgerne stemmeafgivning en offentlig handling. Denne fremgangsmåde affødte et særligt kildemateriale, som senere tiders valgforskere må undvære, nemlig de såkaldte stemmegivningsprotokoller. Af dem fremgår det, hvem de enkelte vælgere stemte på. For hertugdømmernes vedkommende, som ikke var omfattet af Junigrundloven af 1849 og derfor bortset fra enklaveområderne ikke var underlagt Rigsdagen, fik valgene til rigsrådene i henhold til fællesforfatningerne af 2. oktober 1855 og 18. november 1863 en særlig betydning, både fordi disse var de første halvdemokratiske valg syd for Kongeåen, og fordi fællesforfatningerne fik afgørende betydning i den nationale konflikt i årene mellem de to slesvigske krige. Til at bestyre fællesanliggenderne for Kongeriget og hertugdømmerne i henhold til fællesforfatningen af 1855 blev der oprettet et særligt ministerium: »Ministeriet for Monarkiets fælles indre Anliggender« (også benævnt fællesindenrigsministeriet). Det eksisterede kun indtil 1858, hvor fællesforfatningen på grund af det nationalpolitiske modsætningsforhold blev ophævet for Holstens og Lauenborgs vedkommende.

Umiddelbare valg af et medlem til Rigsrådet på Rådhuset i Apenrade den 11. februar 1856 for den 5te Rigsrådsvalgkreds

(RA, Ministeriet for Monarkiets fælles indre Anliggender, lister over valgbare ved de umiddelbare valg til Rigsrådet. II. 1855-56)

Aar 1856 den 11te Februar om Formiddagen Kl. 11 samledes paa Raadhuset i Apenrade, efter forudgaaet offentlig Bekjendtgørelse i Berlingske politiske og Avertissements-Tidende, Freia, Flensburger Zeitung, den danske Slesviger og Dannevirke med mere end 14 Dages Varsel, den allernaadigst beskikkede Valgbestyrrelse for 5te Rigsraads-Valgkreds, bestaaende af undertegnede:

Kammerherre Amtmand Heltzen, Formand,
Consistorialraad Wulff i Ries,
Godseier Bachmann til Grøngrift,
Raadmand Stænderdeputeret Bahnsen i Apenrade
og Synsmand Stænderdeputeret Bladt af Tandslet

De fra Kredsens 9 Valgdistricter indkomne Stemmesedler aabnedes og tilførtes tvende Protokoller. I den ene blev Enhver, paa hvem der faldt Stemmer, givet et Folium og paa dette indført deres Navne, der fandtes at have stemt paa ham, hvorimod den anden Protokol indeholder Vælgerne Navne efter Valglisterne, saaledes at ved hver Vælgers Navn vedtegnedes dens Navn, paa hvem han havde stemt.

Ved den derefter foretagne Optælling befandtes Stemmerne saaledes fordeelte:

STEMMESEDDEL

fra

Valgmand: Christian Jørgensen

boende i: Sottrup

Til

Formanden for Valgdistriktet

Valgdistriktetsbestyrelse

Hr. Jørgen Jørgensen i Sottrup

Bevogn

Stemmesedlerne til rigsrådsvag var udformet som et lukket brev, hvor vælgeren skulle anføre sit navn på forsiden. På de to inderste sider var der til venstre bl.a. anført fristen for indsendelse af stemmesedlen og til højre selve stemmeafgivelsen. Her er gengivet stemmesedlen (øverst forsiden og nederst de inderste sider) for boelsmand Christian Jørgensen i Sottrup fra valget i januar 1856. Som det fremgår, stemte han på borgmester Finsen i Sønderborg. Kuverterne blev åbnet af valgbestyrelsen på mødet i Aabenraa den 11. februar. RA, Ministeriet for Monarkiets fælles indre Anliggender.

Denne Stemmeseddel vil, efterat være behørigt udfyldt og egenhændigen underskrevet af den Paagjødende, være at tilbagesende til Formanden for Valgdistriktetsbestyrelsen i

Valgdistrikt

Hr. Jørgen Jørgensen i Sottrup
i Bevogn

inden den 22. januar 1856

Paa Stemmesedlens Yderside vil, foruden nysnævnte Formands Adresse, være at anføre vedkommende Vælgers Navn, Stand og det Sted, hvor han boer.

Det afgives hermed af Christian Jørgensen

Undertegnede, der er optaget paa vedkommende District Valgliste som berettiget til Deeltagelse i de umiddelbare Val til Rigsraadet i den Valgkreds, der har at vælge et Medlem til Rigsraadet, stemmer paa:

Jens Christian Finsen

den 20. januar 1856

Sønderborg

Kammerherre Amtmand Heltzen	168 Stemmer
Borgermester Auditeur Finsen	85 Stemmer
Biskop Hansen	29 Stemmer
Herredsfoged Arnesen	1 Stemme
Gaardmand Daniel Hinrichsen i Østerterp	1 Stemme

Af de 289 paa Listerne opførte Vælgere havde 2 undladt at stemme, 1 var død og 2 Stemmesedler kasseredes som manglende Underskrift.

Og erklæredes Kammerherre Amtmand Heltzen, der var villig til at modtage Valget, for Kredsens Rigsraads Medlem, hvorefter Valgbrev og Indberetning til Ministeriet for Monarkiets fælles Anliggender udfærdigedes, og Forretningen dermed sluttedes.

Heltzen J. Wulff Bachmann M. Bahnsen H. C. Blatt

[uddrag af Stemmegivnings-Protokol II]

No.	Vælgernes Navne	Stemt paa
7	Bregninge Provst H. C. Christensen	Kammerherre Heltzen
13	Ærøskjøbing Pastor H. V. Dahlerup	Borgermester Finsen
16	Tranderup Pastor H. C. Gundorph	Kammerherre Heltzen
29	Rise Pastor P. C. J. Rasmussen	Borgermester Finsen
31	Svenstrup Pastor H. Ahlmann	Biskop Hansen, Guderup
37	Oxbøl Pastor H. Fangel	Biskop Hansen
41	Guderup Biskop J. Hansen	
46	Hagenbjerg Pastor J. Knudsen	Biskop Hansen
52	Nordborg Provst C. C. Thomsen	Kammerherre Heltzen
59	Notmark Pastor H. Chr. C. Fangel	Biskop Hansen
61	Lysabild Pastor H. G. Henningsen	Biskop Hansen
62	Kettinge Provst J. Hoeck	Kammerherre Heltzen
67	Ulkebøl Pastor H. W. Krog-Meyer	Borgermester Finsen
72	Hørup Pastor Chr. C. A. Schwensen	Biskop Hansen
74	Tandslet Pastor M. P. Tuxen	Biskop Hansen
84	Kegenæs Pastor C. F. Nissen	Borgermester Finsen
88	Sønderborg Pastor P. V. Bruun	Borgermester Finsen
90	Sønderborg Pastor L. P. Christiansen	Borgermester Finsen
...		
93	Sønderborg Borgermester Auditeur Finsen	Herredsfoged Arnesen
220	Brøndlund Kammerherre Amtmand Heltzen	Biskop Hansen

Kommentarer

Af de i alt 289 stemmeberettigede i 5. valgkreds er der her kun medtaget gejstlige på Ærø og Als samt valgets tre hovedkandidater.

Folium	en side i protokollen.
Middelbare og umiddelbare valg	Rigsrådet skulle ifølge Fællesforfatningslov 2. oktober 1855 § 24 bestå af følgende medlemmer: 1) 20 kongevalgte medlemmer 2) 30 medlemmer valgt ved såkaldte <i>middelebare valg</i> af landsdelenes repræsentative forsamlinger (heraf skulle Folketinget vælge 12, Landstinget 6, den slesvigske stænderforsamling 5, den holstenske stænderforsamling 6 og det lauenborgske ridderskab og landskab 1) 3) 30 medlemmer valgt ved <i>umiddelbare valg</i> af valgkredsens vælgere
Valgbestyrrelse	for hver valgkreds skulle der udpeges en valgbestyrrelse bestående af en formand og fire andre medlemmer, alle udpeget af kongen (jf. Bek. af 10. december 1855).
Valgkredse og valgdistrikter	rigsrådsvalget skulle foregå i ni valgkredse, deraf tre i Kongeriget, fem i Slesvig og en i Holsten. Femte valgkreds, der bestod af Aabenraa, Sønderborg og Nordborg amter (heri indbefattet Ærø), skulle vælge ét medlem. Hver kreds var inddelt i en række valgdistrikter (jf. Bek. af 5. november 1855).
Vælgere	for hvert valgdistrikt blev der udarbejdet en liste over de stemmeberettigede vælgere til de umiddelbare valg. Stemmeret havde mænd, der havde rådighed over eget bo, og som havde en årlig indtægt på 1200 rigsdaler eller betalte 200 rigsdaler i skat.

Aviserne Freja, Flensburger Zeitung (tysksproget, dansksindet), Den danske Slesviger og Dannevirke blev henholdsvis udgivet i Aabenraa, Flensborg, Sønderborg og Haderslev.

Lovgrundlag

Rigsrådet blev oprettet i henhold til Forfatningslov for det danske Monarkis fællesanliggender af 2. oktober 1855. Det skulle sammen med kongen varetage den lovgivende magt vedrørende Kongerigets og hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborgs fællesanliggender. Om valgreglerne se: Forfatnings-

lovens §§ 24-29; foreløbige love af 2. oktober 1855 ang. valgene til Rigsrådet; bekendtgørelse af 5. november 1855, hvorved en fortegnelse over valgdistrikterne i det danske Monarki til optagelse af lister over de til deltagelse i de umiddelbare valg til Rigsrådet berettigede bringes til almindelig kundskab.

Rigsrådet, som skulle mødes hvert andet år, blev på grund af de tyske hertugdømmers obstruktion hæmmet i arbejdet. Ved novemberforfatningen af 18. november 1863 ophævedes Rigsrådet i henhold til 1855-fællesforfatningen, men det blev erstattet af et nyt rigsråd. Valgreglerne til Rigsrådet i henhold til 1863-forfatningen var helt identisk med reglerne i valgloven af 2. oktober 1855 (herom se: Lov ang. valgene til Rigsrådet af 4. december 1863). Fællesforfatningen og Rigsrådet blev overflødiggjort af landafståelserne efter krigen i 1864, men først med Grundloven af 1866 blev de ophævet.

Anvendelsesmuligheder

Stemmeafgivningsprotokollerne kan anvendes til undersøgelser af, hvordan befolkningsgrupper (kun de højere på grund af valgreglerne) og enkeltpersoner stemte. Protokollerne kan inddirekte belyse betydningen af, at stemmeafgivningen var offentlig. F.eks. kan man af det ovenfor bragte uddrag af stemmeafgivningen i 5. valgkreds i februar 1856 afsløre, hvilke præster der støttede biskoppen over Als-Ærø Stift, Jørgen Hansens, kandidatur, og hvem der ikke gjorde det. Han blev støttet af næsten samtlige alsiske præster i stiftet, men ikke af de ærøske og heller ikke af præsterne i Kegnæs og Sønderborg sogne, som hørte til Slesvig Stift. Interessant er det desuden, at ingen af de alsiske provster støttede biskoppen. Den offentlige stemmeafgivning betød også, at ingen af de tre hovedkandidater turde stemme på sig selv. Kun amtmanden stemte på en af de seriøse modkandidater, mens de to andre enten undlod at stemme eller fandt en kandidat, der ingen som helst chance havde for valg.

Hvor findes kildetypen?

Da valgkredsbestyrelserne skulle indsende en kopi af valgprotokollerne og en redegørelse for rigsrådsvalet til Fællesindenrigsministeriet, findes der her to pakker med materiale fra rigsrådsvalet 1855/56 både i Kongeriget og i Hertugdømmet Slesvig (RA). I landsarkiverne findes der fra en række valgkredse materiale fra rigsrådsvalgene.

Litteratur

V. Falbe-Hansen, Will. Scharling: *Danmarks Statistik*, Bd. IV, s. 49-96 (valgstatistik).

Rigsrådstidende. Forhandlingerne i Rigsraadet 1856-66.

Om fællesforfatningen af 2. oktober 1855 og rigsrådsvalgene 1855-56 se:

N. Neergaard: *Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie fra 1848 til 1866*, andet Bind I, Kbh. 1916 (genoptryk 1973), s. 1ff. (en fortegnelse over Rigsrådets medlemmer i 1856 findes på s. 87-89).

Et eksempel på forskningsmæssig anvendelse af det bevarede stemmeafgivningsmateriale fra rigsdagsvalg:

Jørgen Elklit: *Fra åben til hemmelig afstemning. Aspekter af et partisystems udvikling*, Århus 1988.

4. Instruks for statholderen

Til at varetage styret og sine interesser i hertugdømmerne havde kongen siden midaldertiden en stedfortræder. Oprindelige varetog drosten denne opgave. På landdagen i Slesvig 1545 blev Breide Rantzau udnævnt til statholder med særlig ansvar for krigs- og retsvæsenet. Embedet eksisterede med enkelte afbrydelser indtil 1848, og efterhånden som stadig større dele af hertugdømmerne blev kongelige, voksede embedets betydning, og opgaverne blev flere. I 1648 blev der oprettet et kancelli i Flensborg, som herefter fungerede som statholderens sekretariat. Allerede 1649 blev det flyttet til Glückstadt, som herefter blev regeringssæde. Statholderen blev yderligere ansvarlig for Justitskancelliet på Gottorp (1684-89) samt overretterne efter 1713. Særlig efter 1730 voksede statholderens ansvar for mere almindelige forvaltningsområder, såsom kirkevæsenet, vejevæsenet og digevæsenet. Efter oprettelsen af Provinsialregeringen og Overappellationsretten i 1834 blev statholderembedets betydning atter mindre. Udover at være overpræsident for regeringen var statholderens pligter herefter først og fremmest repræsentative.

Instruktion og anordning for den kgl. Statholder i Fyrsten dømmerne Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, Fridrich von Ahlefeldt, greve til Ahlefeldt og Rixingen, 4. oktober 1670

(RA, Danske Kancelli, Instructions-Bog 1670-97, Fol. 42)

1. Skal bemeldte voris Statholder hafve flittig Indsigt med alle civile Betiente saavel geistlige som verdslige udi bemeldte voris Førstendomme, at enhver sit Embedes Pligt tilbørligen oc uden Forsømmelse efterkommer, oc hvis her imoed af en eller anden ske kunde, hafver hand en hver herom tilbørligen at erindre, oc hvis de sig icke retter oc bedrer, da os saadant betimmelige tilkiendegifve.
2. Han skal oc fornemmeligen flittig derpaa Agt gifve, at Justitien tilbørlig saa vel i Under- som Ofver-Retterne paa vore Veigne vorder administreret, oc især at ved Cantseliet udi Glückstad goed Rettens Befordring alle oc enhver vederfarris, oc enhver uden Ophold til Endelighed oc Rette forhielpe
3. Och skal derfor voris Statholder, saa tit Fornødenheden oc voris Tienistes Nytte oc Befordring det udkræfver, i vor Festning Glückstad, hvor Cantseliet er henforordnet, sig opholde, med mindre hand enten udi voris Ærinder anden Steds hen vorder befallet eller helles for sine egne Magt paaliggende Forretninger foløfvet at forreise.
4. Han skal oc med Politien saavel i Kiøbstederne som paa Landet goed Indseende hafve oc flittig Agt derpaa gifve, at hvis Forordninger eller Befallinger allerede udgangen er, eller her efter udstedes kunde, uforsømmede vorder efterkommet.
5. Voris Indtraders oc Indkomsters Forbedring oc Formering skal hand ocsaa flittig lade sig være angelegen oc it vaagendes Øie derpaa hafve, at alle de udi bemelte voris Førstendomme, som bemelte voris Intraders Forvaltning i en eller anden Maade kunde være anbetroed, tilbørligen dermed omgaaes

Storkansler, statholder og gehejmeråd Frederik greve Ahlefeldt til grevskaberne Langeland og Rixingen, baroniet Mörsberg, begge Søgårde, Gråsten, Ballegaard, Herningsholm og die Wildniss (ved Glückstadt). Født 1623 på Søgård, død 1686 i København. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

- oc deris Embedes Pligt forsvarligen efterkommer, oc om hvis bemelte voris Intraders Formering at forfremme eller des Formindskelse at afverge kunde vedkomme, betimeligen udi al Underdannighed os erindre.
6. Och skal han derfor ocsaa med voris Omslags Forvalning Indseende hafve, at hvis vi der at betalle befallendes vorder, efter hvis Anordning oc sær Ordres vi derom kunde hafve giort, vorder efterkommed, oc om nogen Misbrug derimoed forrefalde kunde, tilbørligen os erindre oc udi al Underdanighed tilkiendegifve.
 7. Och skal bemelte voris Statholder beflitte sig paa i alle Maader saa goet Kundskab oc Videnskab om voris Sagers Beskafenhed derudi Supplication med Paaskrift sig derpaa til voris vidre allernaadigste Resolution at erklære til hannem remitterendes vorder, være sig enten Cantselie- eller Skatkammer-Sager angaaende, vi da af hannem fuldkommen oc god Underretning om alting hafve kunde, oc saa som hans Nafns Paaskrift oc Erklæring paa samme Supplicationer oc Beretning, paa hvis vi af hannem kunde hans Information vare ombegierendes, skal være os it Teign, at Sagen efter fornøden tage Underretning af Amtmendene, om det er Ampterne, oc af Borgemester og Raad, om ded er Kiøbstederne vedkommende, er vel ofvervejet oc med voris tilforordnede udi Cantseliet i Glückstad deris Mening efter forregaaende tilbørlig Deliberation udi de dennem vedkommende Sager oc Forretninger ofverensstemmende, saa ville vi oc, at hand dend An-

ordning gjør, at alt, hvis, være sig enten Supplicationer eller andet, til hans Erklæring efter voris Befalling remitteres, vorder af voris tilforordnede udi Cantseliet i Glückstad, saavit dennem vedkommer, oc af Amptmændende, hver udi sit anbetroede Ampt, udi hans efter voris Forlof bevilgede Fraværelse tilbørligen alligevel besvaret oc til voris videre allernaadigste Resolution uforsømmeligen indstillet.

8. I det øfrige hafver hand sig efter dend Ed, hand os gjort oc aflagt hafver, sampt hvis vi hannem Tid efter anden kunde tilsinds vorde at lade befalle, ufeilbarligen oc ubrødeligen at rette oc forholde.

Kommentarer

Frederik greve Ahlefeldt havde været vicestatholder i hertugdømmerne fra 9. januar 1660. Hans statholderperiode varede fra 14. november 1663 til 1681. Selvom der i instruktionen blev lagt vægt på, at statholderen så vidt muligt skulle opholde sig ved kancelliet i Glückstadt, så har Ahlefeldt formodentlig sjældent været personligt til stede. Ved siden af statholderembedet havde han nemlig flere andre vigtige embeder, bl.a. som storkansler fra 1676 og præsident for statskollegiet.

Deliberation overvejelse.

Intrader indtægter.

Remitteres sendes tilbage, returneres.

Supplication henvendelse til kongen, som regel en ansøgning.

Lovgrundlag

Der findes intet lovgrundlag. Fra 1545 indtil 1848 udnævnte kongen selv sin statholder, dog var embedet i enkelte perioder ubesat.

Anvendelsesmuligheder

Statholdernes instrukser er først og fremmest kilder til studiet af den kongelige forvaltning og regering i hertugdømmerne. Særlig afspejler de den stadig større kongelige indflydelse samt forvaltningens vækst og bureaukratisering.

Hvor findes kildetypen?

Danske og Tyske Kancellis instruktionsbøger (RA).

Litteratur

Fr. Jürgensen West: De kongelige Statholdere i Slesvig og Holsten, i: *Sonderjyske Årbøger* 1909, s. 274-287.

Niels Slange (Hans Gram): *Den Stormægtigste Konges Christian den Fierdes Konges til Danmark og Norge, de Venders og Gothers, Hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, Greves til Oldenburg og Delmenhorst, Historie*, 1749, s. 1447f.

Jahrbuch für Landeskunde X, s. 276.

August Hennings: *Materialien zur Statistik der dänischen Staaten, aus Urkunden und beglaubten Nachrichten, nebst einer charakteristischen Übersicht der Dänischen Litteratur*, bd. 3, Flensburg und Leipzig 1784-91, s. 535.

5. Indberetning om sprogforhold til Den slesvig-holstenske Provinsialregering

I det 19. århundrede blev forholdet mellem dansk og tysk sprog i Hertugdømmet Slesvig stærkt politiseret. Det gjaldt rets- og administrationssproget, kirke- og skolesproget samt befolkningens daglige sprog – eller med tidens udtryk »folkesproget«. Sprogspørgsmålet beskæftigede talrige instanser: Den slesvigske stænderforsamling, kongen, alle niveauer i administrationen og brede kredse i befolkningen. Det resulterede i talrige reskripter (cirkulærer), der hver især forsøgte at ændre den eksisterende tilstand i overensstemmelse med statens eller befolkningens behov. I tilknytning til sproglovgivningen blev der udarbejdet talrige indberetninger til de højere myndigheder – enten ved forberedelsen af lovgivningen eller som opfølgning på den. Reskriptet af 18. maj 1840 indførte dansk rets- og forvaltningssprog i de egne, hvor dansk var kirke- og skolesproget, dvs. på landet i det nuværende Sønderjyllands Amt. Reskriptet indeholdt imidlertid også en bestemmelse om adgang til tyskundervisning i skolen, hvilket forudsatte, at lærerne var kyndige til at undervise i tysk.

Indberetning om lærernes tyskkyndighed 1840

(LAA, Den slesvig-holstenske Provinsialregering, nr. 4, sager vedr. udførelsen af sprogreskriptet af 18. maj 1840, 1)

Med Hensyn til Undervisning i det tydske Sprog etc. indberettes og bemærkes herved:

- 1) Degnene Aggesen i Wonsyld og Lassen i Dalbye ere efter Deres Sigende i Besiddelse af saa mange Kundskaber i de tydske Sprog, at de nok kan give Undervisning i samme. Og Hielpelæreren ved Wonsyld Skole, Geill, kan godt Tydsk, taler og skriver det endog ret godt. –
- 2) De 3 Timer om Ugen fra 1te Januar 1841, formenes maatte helst bestemmes til Mandag, Onsdag og Fredag Eftermiddag fra 5 til 6 baade om Sommeren og om Vinteren. –
- 3) Som Betaling for de 3 Timers ugentlige Undervisning finder jeg passende 2 sk: af hvert Barn ugentlig eller 24 sk: qvartaliter, naar adskillige Børn deeltage i Undervisningen; – blev det derimod Tilfældet, at eet eller to Børn kuns vilde nyde Undervisning i Tydsk, maatte 2 sk: eller i det mindste 1½ sk: sikkres Læreren for Timen. –
- 4) Ugeviis eller qvartaliter maatte Betalingen vel helst erlægges, og være en privat Sag imellem Læreren og Børnenes Foresatte, – thi det synes mig ubilligt at paalægge Skoleforstanderne den Byrde at indkræve samme til ligemed den anden Skoleløn. Kuns i Tilfælde af mislig Betaling kunde det indrømmes Læreren at anmode Skoleforstanderne at forhielpe ham til hans Tilgodehavende. –

Wonsyld d. 22. Juny 1840 Ærbødigst
P. J. Tolderlund

Til
D'Herre Kirkevisitatorer
i Haderslev Provstie

Med henføje til Underretning i det Højeste Råd og et
indberetning og beretning hermed:

1) Ingen Ansøgning i Højeste Råd og Råd i Dalby, som
af den Lærde Råd i Højeste Råd og Råd i Dalby
i det Højeste Råd, at de nu? kan give Underretning
i samme. De hertilkommer med Højeste Råd, Gejst,
kan godt siges, taler og skriver det endog det godt. ~

2) De 3 Råd om Ligan fra 1te Januar 1841, forinden
maatte først besluttes til Mandag, Tirsdag og Onsdag
eftermiddag fra 5 til 6 baade om Kommunen og om
Kirkens. ~

3) Om Betaling for de 3 Råd igennem Underret-
ning kendes jeg næppe 2 af af først om igennem
eller 2 af: kvantiteter, naar adskillige Løn skulde
gives i Underretningen; - Skal det skedd og tilføjet
at det eller de Løn Løn vilde give Underretning
i siges, maatte 2 af: eller i det mindste 1 af: jellere
Lønnen for Råden. ~

4) Ligan eller kvantiteter maatte Betalingen
med først rettes, og mere en som et Dag mellem
Lønnen og Lønnen Lønnen, - (Se det første)

nig ubilligk at paalegg Holstonskandarn nu Sydn
 at indbronn jamme tilligamit nu austr Holstern.
 Dns i tilfæld af mislyk betaling lunde sit indbronn
 med Lovens at ammod Holstonskandarn at forstif-
 = for jam 44 fand tilgodsaarnedd. ~

Worsled d 22 Junij 1840.

Indberigt

P. J. Tolderlund

09

Thors Lindemøtator
 i Haderslev Provins.

Pastor P. J. Tolderlunds indberetning om lærernes tyskkundskaber i Vonsild Sogn. LAA, Den slesvig-holstenske Provinsialregering, nr. 4.

Kommentarer

- D'Hrer De Herrer.
Kirkevisitatorer kirkevisitatoriet bestod af amtmanden og provsten.
Sk. skilling.
Skoleforstandere en eller to af de hæderligste bønder, udpeget som medlemmer af den lokale skolekommission af amtsskoleledertionen (amtmand og amtsprovst).
P.J. Tolderlund pastor Tolderlund var uddannet ved Københavns Universitet, hørte til Haderslev Provstis dansksindede, om end indtil 1848 politisk passive præster.
Vonsild Sogn hørte indtil 1864 til Hertugdømmet Slesvig.

Lovgrundlag

Sprogskriptet af 18. maj 1840, § 2: »Lærerne ved de Districtskoler i Vort Hertugdømme Slesvig, i hvilken Underviisningen i Overeensstemmelse med den almindelige Skoleanordning af 24.8.1814 meddeles i det danske Sprog, skulle være pligtige til udenfor den sædvanlige Skoletid i tre Privattimer ugentlig at give de Skolebørn, hvis Forældre eller Værger ønske Saadant, Underviisning i det tyske Sprog ...«.

Anvendelsesmuligheder

De mange indberetninger og øvrige sager om sprogstridighederne afspejler primært sprogpolitikens historie. Da indberetternes personlige standpunkter ofte farvede deres beskrivelser af de lokale sprogforhold, navnlig af dagligsproget, må indberetningerne bruges med forsigtighed som kilder til de enkelte sprogs udbredelse.

Hvor findes kildetypen?

Den slesvig-holstenske Provinsialregerings arkiv indeholder adskillige akter om udførelsen af sprogskriptet fra 1840 (LAÅ). Se også Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancellis arkiv C.X.95 (RA, mikrofilm på LAÅ). Sprogsager findes også i amtsarkiverne og i den slesvigske stænderforsamlings arkiv (LASH, Abt. 63). Sager opstået som følge af de mellemslesvigske sprogskripter fra 1851 findes ligeledes i stænderforsamlingens arkiv samt i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvigs arkiv (RA) og i amtsarkiverne (LAÅ og LASH).

Litteratur

Litteraturen om sprogforholdene er meget omfattende. Her skal blot henvises til: *Sonderjyllands Historie* bd. IV, Kbh. u. år, s. 256-260, samt de nyeste fremstillinger: H. P. Clausen: *Dansk og tysk på Als 1812-1848*, i: *Sonderjyske Årbøger* 1965-66
Jürgen Rohweder: *Sprache und Nationalität. Nordschleswig und die Anfänge der dänischen Sprachpolitik in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Glückstadt 1976.

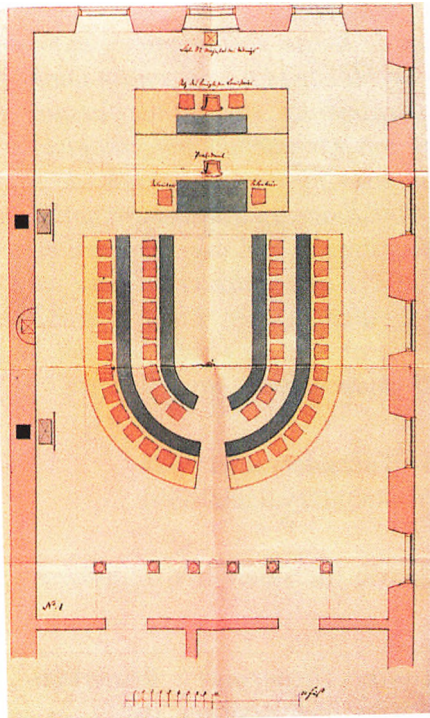
6. Valgliste for valg til den slesvigske stænderforsamling

1834 blev stænderforsamlingerne oprettet som de første parlamenter i nutidens forstand. Jylland, de danske Østifter, Slesvig og Holsten fik hver sin forsamling. Sammenlignet med moderne demokratiske parlamenter var stænderforsamlingernes beføjelser forholdsvis små. Deres funktion var udelukkende rådgivende, og de måtte ikke tage initiativ til nye lovudkast. Til gengæld skulle de tage stilling til nye lovudkast, som først efter behandlingen i stænderforsamlingen var retsgyldige. Gejstligheden og de adelige godsejere var overrepræsenteret i forsamlingen. Købstædernes borgere samt de større og mindre grundejere valgte deres repræsentanter inden for deres respektive valgdistrikter. Langt den største del af befolkningen var imidlertid udelukket fra at deltage i valgene, idet bl.a. de mindste grundejere, de besiddelsesløse og kvinderne ikke havde valgret.

Udkast til valglisten i 7. landlige valgdistrikt til stændervalget 1846
 (LAÅ, Tønder amtsarkiv, nr. Z 4, Valgsager: stændervalget 1846)

Entwurf einer Wahlliste für den 7ten Wahldistrict der kleineren Landbesitzer im Herzogthum Schleswig pro 1846

Name des Orts	No.	Name der Eingesessenen	Steuerwert des Besitzes von 3200 rbt incl. bis 6400 rbt excl.	Steuerwert des Besitzes von 6400 rbt incl. und darüber	Bemerkungen
<u>Kirchspiel</u>					
<u>Lygumcloster</u>					
Flecken					
Lygumcloster	1	Iver Erichsen	–	16.512	
	2	Sören Lassen Sörensen	–	7.892	
	3	Tychsen Marquardsen	–	6.900	
	4	Jens Johannsen	3.430		
	5	Andreas Christiansen Müller	3.780		
	6	Christian Samuelsen	3.360		
	7	Hans Hünding Petersen	6.000		
Hof Friedrichsgaard					
<u>Kirchspiel</u>					
<u>Norder-Lygum</u>					
Hof Fahr-gaard	8	Justus Meyer	–	11.440	Nur wahlbe-rechtigt.

Oversigt over pladsernes fordeling i den første slesvigske stænderforsamling, som den blev godkendt af kong Frederik 6. 1835. Indtil 1846 mødtes parlamentet i den hertil ombyggede stændersal på Slesvig Rådhus, det forhenværende Gråbrødre kloster. 1853-63 holdtes møderne på stænderhuset i Flensborg, et pakhus ombygget af landbygmester L. A. Winstrup. LASH, Abt. 65.2., nr. 4872 II.

Lygumgaarde	9	Niels Martensens Erben	3.750	–	Einer der Miterben hat sich als wahlberechtigt zu legitimieren.
	10	Jens Michelsen Boysen	3.240	–	
Tornschau	11	Peter Koch u. Johann Nissen	4.560	–	Haben zu erklären, wer von ihnen wählen will.
	12	Heine Nielsen Hörlock	5.040	–	
Westerterp	13	Niels Andersen Jensen	3.720	–	Der Erst-erbe
Nord. Lygum	14	Hans Petersen Wind	4.040	–	
Ulstrup	15	Hans Willardsens Erben	4.740	–	
	16	Hans Matthiesen	3.960	–	

6. Valgliste for valg til den slesvigske stænderforsamling

Leutwith	17	Sandmann Hans Matzen	–	13.109	Peter Lassen
	18	Nis Hansen Matzen	–	8.160	Holm ist
	19	Iwer Matzen	–	7.300	wahlberech-
	20	Hans Matzen, Peters Sohn	3.360		tigt. Einer d.
	21	Peter Matthiesen Traustedt	3.280		Erben hat
	22	Hans Matzen Nissen	3.233		sich zu legiti-
Behrendorf	23	Matthias Winther	4.640		mieren
	24	Daniel Winther	5.840		
Wiesberg	25	Hans Petersen	5.120	–	
	26	Peter Andersen Bondesen	5.280	–	
	27	Sandmann Iver Iversen	5.440	–	
	28	Jacob Eschelsen	5.120	–	
<u>Kirchspiel</u>					
<u>Oster-Hoist</u>					
Alsleben	29	Paul Christian Petersen	5.340	–	
	30	Peter Christian Lorenzen	3.440	–	
Osterhoist	31	Edhel Paulsen Callesen	3.840	–	Der erste
Westerhoist	32	Peter Emilius Hoeghs Wittwe und Kinder	4.200	–	Erbe Niels
	33	Andreas Christian Matthiesen	3.600	–	Petersen
	34	Hans Peter Matthiesen	3.600	–	Hoegh ist
	35	Nis Nissen	4.400	–	wahlberech-
[...]	[...]	[...]	[...]	[...]	tigt. Ein
					Miterbe hat
					sich zu legiti-
					mieren.
					ist unmündig
					ist gestorben
					[...]

<u>Schafflund</u>	426	Hans Lautrup	5.270	–		hat zu be- stimmen, ob er hier wäh- len will oder anderswo
<u>Friederichen- koog</u>	427	Koogsinspector Brodersen	–	12.720		
<u>Gut Klixbüll</u>	428	Carsten Hansen in Kathal	3.560	–		
	429	Peter Brodersens Erben Anthoni Broder- sen in Kokkedahl	3.440	–		
[...]	[...]	[...]	[...]	[...]	[...]	[...]
<u>Gut Fresenhagen</u>						
Fresenha- genfd.	451	Heinrich Nommensen	–	6.920		
Hof Berg	452	Paul Boysen	–	15.760		
Nordstadum	453	Sievert Anton Sievertsen	4.200	–		
Stadum	454	Herman Lorenzen	4.475	–		
						[...]

Kommentarer

7. distrikt omfattede landsognene i den nordøstlige del af Tønder Amt, inkl. Kær Herred, samt Løgumkloster Amt.
Rbt. Reichsbankthaler, rigsbankdaler.

Lovgrundlag

Den 28.maj 1831 udstedte Kong Frederik 6. loven vedr. oprettelsen af stænderforsamlinger i de enkelte landsdele. Denne lov blev udmøntet ved forordningen af 15. maj 1834 samtidig med oprettelsen af appellationsretten og Den Slesvig-Holstenske Regering. Det første valg blev udskrevet den 21. maj 1834. De store grundejere valgte fem repræsentanter, de mindre grundejere i amts- og gods-, kloster- og kogsdistrikterne valgte 17, borgerne i købstæderne og flækkerne 12, og de blandede distrikter (landskaberne Femern og Ærø og deres respektive købstæder) to. Ejeren af de augustenburgske fideikommissgodser havde en repræsentant i forsamlingen, ridderskabet havde fire, gejstligheden to og universitetet i Kiel en. De mindre grundejeres ejendom skulle have en skatteværdi på mindst 3.200 rbd. for at de var stemmeberettigede, og mindst 6.400 for at kunne de kunne blive valgt. For købstædernes borgere var kravet, at de skulle råde over ejendom på mindst 1.600 rbd. skatteværdi.

Efter 1850 blev stænderforsamlingen kun valgt hvert tredje år, og sammen-

sætningen var følgende: ridderskabet fire, de store grundejere (over 50.000 rbd.) fem, borgerne i købstæderne og i flækkerne ni, de mindre grundejere (over 300 skattetønder) 17, og de blandede distrikter Ærø og Femern hver en. Stænderforsamlingens virksomhed ophørte den 30. juli 1863, efter at flertallet af medlemmerne havde forladt forsamlingen på grund af uenighed om valgloven.

Anvendelsesmuligheder

Valglisterne er værdifulde dokumenter for forståelsen af datidens valgprocedurer. Derudover giver de et interessant indblik i de sociale forhold i de forskellige distrikter, idet kun folk, hvis ejendom havde en vis størrelse, kunne vælge og vælges. Antallet af vælgere i de forskellige sogne varierede stærkt.

Hvor findes kildetypen?

Valgsagerne findes i amtsarkiverne (LAÅ og LASH). Flere sager vedrørende stænderforsamlingerne findes i de centrale myndigheders arkiver, nemlig: Stænderforsamlingens arkiv (LASH Abt. 60), Tyske Kancelli (RA og LASH Abt. 65), Den kgl. Slesvig-Holstenske Regering (LASH Abt. 49), og for tiden efter 1850: Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig (RA og LASH Abt. 79).

Litteratur

Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie*, bd. I-II, Kbh. 1931/34.

Klaus Volquartz (red.): *Zum 150. Jahrestag der schleswigschen Ständeversammlung*, Kiel 1986.

Amtsforvaltningen indtil 1864/67

Indledning

I løbet af 1500-tallet blev betegnelsen »amt« efter tysk mønster indført som erstatning for betegnelsen »len«. Ligesom lenene omfattede amterne et større område, som blev forvaltet fra en af landsherrens borge. I de fleste tilfælde lå borgen i en købstad, men i en række senere oprettede amter, som omfattede de sækulariserede gejstlige territorier, større godser samt nogle områder, som var blevet udskilt af de ældre amter, var dette ikke tilfældet.

Den slesvigske amtsforvaltning omfattede ikke hele landet. Købstæderne, de gejstlige territorier, de adelige godser, de oktrojerede koge (se afsnit om det lokale selvstyre) og enkelte særligt privilegerede landskaber var sideordnet amterne og sorteret direkte under de provinsiale og centrale myndigheder.

Nogle af de mindre amter havde amtmand fælles med et af de større amter. Dette gjaldt bl.a. Løgumkloster Amt (indtil 1850 med Aabenraa, derefter med Tønder Amt), Nordborg og Sønderborg amter (1669-76 og fra 1777, fra 1850 tillige med Aabenraa Amt), Bredsted og Husum amter (fra 1799) samt Gottorp og Hytten amter. Amtmanden i Husum fungerede desuden som opsynsmand for landskaberne Pelvorm, Nordstrand (fra 1850) og Ejdersted (med titlen overstaller), samt indtil 1807 også for Helgoland. Landskabet Stabelholm stod indtil 1711 under amtmanden i Gottorp, efter 1777 under Hytten. Landskabet Femern havde en form for selvforvaltning, som i høj grad minde om forholdene i Holsten, men øvrighedens repræsentant på øen kaldtes amtmand og var ligestillet de øvrige amtmænd. Det meget adspredt beliggende Svavsted Amt, som omfattede slesvigbispens gamle besiddelser, blev opløst i 1702. I 1777 skete det samme med Mårkær Amt og Domkapitelamtet. Samtlige dele blev indlemmet i de omgivende amter.

Efter de administrative reformer 1850/53 oprettedes en ligeberettiget stilling som opsynsmand over de i Egernefærde og Kappel herreder samlede godsdistrikter, og Flensborgs første borgmester blev under titlen Overpræsident ligeledes sidestillet amtmændene. Fra dette tidspunkt førte amtmændene også opsyn med de i deres distrikter beliggende købstæder, godser, gejstlige besiddelser og oktrojerede koge.

Lige som i Kongeriget var amtmændene øvrighedens repræsentanter i den regionale forvaltning. De førte det overordnede tilsyn med retsplejen og forvaltningen, og varetog landsherrens rettigheder. De skulle beskytte undersåtterne mod overgreb og sørge for, at alle embedsmænd (betjente) varetog deres pligter. Dette indebar, at amtmanden også førte opsyn med de kommunale opgaver så som fattigvæsenet. Amtmandens funktion som politidirektør og hans opgaver i retsplejen beskrives i kapitlet om rets- og politiforvaltningen.

Alle civiljustitssager kunne indledes med, at amtmanden forsøgte at mægle et forlig. Formålet var at mindske antallet af sager, der endte ved retten. Mindre retssager samt sager, hvor parterne på forhånd var enige med hin-

anden, hørte foruden almindelig uddeling af tilladelser m.m. til amtmandens opgaver, som det bl.a. fremgår af relationsprotokollerne (nr. 7: Relationsprotokol). Desuden gav amtmanden koncessionerne til håndværkerne og andre næringsdrivende i landdistrikterne (nr. 8: Handels- og håndværkskoncession). Det var også amtmandens opgave at sørge for udskrivning af fourage (forplejning m.m.) til hærens underhold samt at overvåge, at militærforordningerne blev overholdt. Sammen med udskrivningschefen ordnede han militærsessionerne (nr. 9: Sessionsprotokol). I Vestslesvig samt i de sydslesvigske floddale, hvor landet var truet af stormfloder, fungerede amtmanden desuden som overdigegreve (nr. 10: Digereces). Om hans funktioner i den kirkelige forvaltning se: Den kirkelige forvaltning indtil 1864/67.

Til at hjælpe sig havde amtmanden mindst én amtsforvalter samt en husfoged. Amtsforvalteren var en slags stedfortræder for amtmanden, når denne ikke kunne være til stede. Amtsforvalterens hovedopgave var at varetage de økonomiske anliggender, som det beskrives nærmere i kapitlet om skatteforvaltningen indtil 1864/67. Husfogderne varetog opsynet med de kongelige ejendomme inkl. ladegårdene og møllerne. Husfogderne havde desuden opsyn med fiskedamme, broer og veje (nr. 11: Protokol fra amtet) samt de kongelige skove, indtil der i løbet af 1700-tallet blev oprettet selvstændige skovriderbeder.

Amtmændene og de øvrige embedsmænd blev udnævnt direkte af landsherren. En vis kontrol fra egnens befolkning blev først indført i 1858, da man i Haderslev Amt – og kun her – oprettede Slesvigs første amtsråd. I de mere heterogene amter Aabenraa, Sønderborg og Nordborg oprettedes i 1861 herredsråd med tilsvarende beføjelser. Videregående reformer kunne ikke iværksættes, og i perioden 1864-68 overgik den slesvigske amtsadministration til en helt ny struktur, idet amterne blev afløst af landkredse, som blev styret af landråder.

7. Relationsprotokol

Relationsprotokoller er kronologiske fortegnelser, der både indeholder forestillingsager og indberetninger, som amtmanden indgav til overordnede myndigheder. I modsætning til f.eks. forestillings- eller forhandlingsprotokoller handler de enkelte afsnit om enkelte sager (koncessioner, skattesager, juridiske afgørelser m.m.). De fleste indførsler består af kopier af amtmandens skrivelser vedrørende en bestemt sag. Relationsprotokollerne er mest almindelige i 1700-tallet, men de findes ikke i alle amter.

Uddrag af relationsprotokollen for Aabenraa og Løgumkloster amter 1726 (LAA, Aabenraa amtsarkiv nr. 142. Relationsprotocol de Anno 1726)

18) ad Cameram.

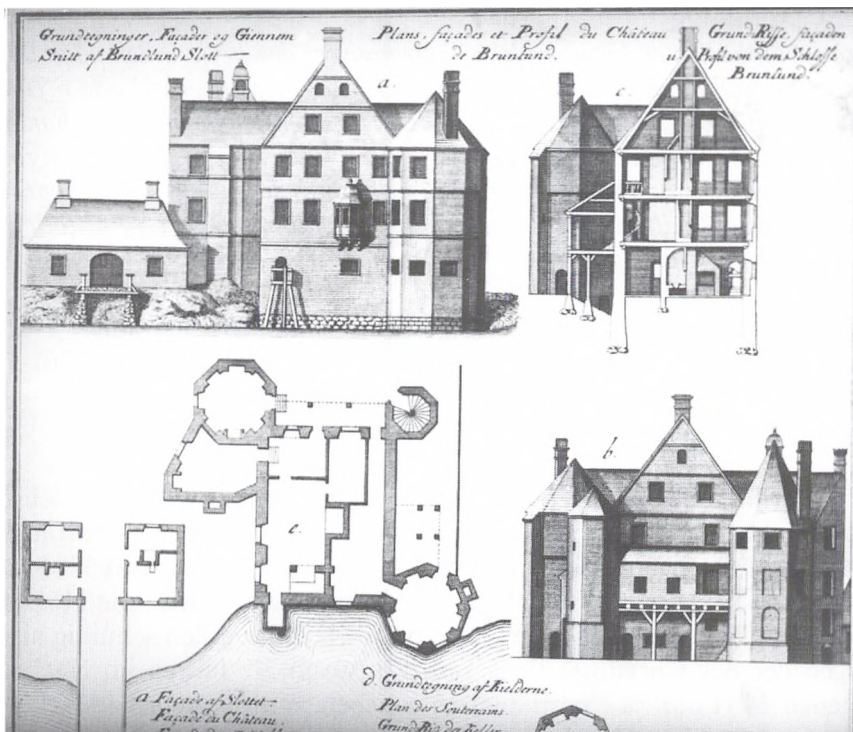
Ew. Hochwohl- und Wohlgeborens. Höchst- und Hochgeehrteste Zuschrift vom 27ten dieses [Monats], habe nebst dem angeschlossenen Extract wohl erhalten, und darob mit mehrem ersehen, was dieselbe so wohl 1^{mio} ratione der 142 rt 42 Bl Nahrung- und Handthierung-Steuer, welche die Hökerer zu Lygum-Closter für ihre treibende Gewerbe jährl. zu bezahlen schuldig als auch 2do wegen der bey Christoph Riggelsen Wittwe in 3^{en} Jahren im Nachstande gebliebenen 24 rt mir zu Communciren geliebet, mithin mein Bedencken desfalls verlangen wollen. Gleichwie nun Ew. Hochwohl- und Wohlgeb. in unentfallenen Andencken annoch seyn wird, wasgestalt dieselbe unterm 11. Dec. a.c. dieser beiden Pöste halber bereits die gehörige Anstalt gemahnt, und zwar quo ad passum 1^{mium}, dass obige 142 rt 42 ß alle 3 Jahre bewandten Uebelständen nach unter den schuldigen zu repartiren, ratione passus 2do aber, die Wittwe des verstorbenen Christoph Riggelsen zu erweisen hätte, dass sie in den 3^{en} Jahren entweder zurück gekommen, oder auch ihren Handell niedergelegt hätte; und es dann dieser beiden Pöste halber dem Ambts-Verwalter Martensen so gleich hinlänglich notice und instruction gegeben, von ihm aber, wie seine Schuldigkeit doch wohl erheisset, des letzteren passus halber, bis hiezu nicht die geeignete Nachricht erhalten.

Ess vermag von der wahren Situation dieser Sachen voritzo kein weiteres eclairissement zu geben, als daß die Wittwe Riggels in einem unterm 5^{ti} Jan. a.c. ertheilen directo, ihre Restanten, als welche zu bezahlen Sie Sich von selbst anheissig gemacht, bey der Ambt-Stuben zu Lügum-Kloster zu entrichten, angewiesen worden, und wird dannenhero der Ambts-Verwalter, wie weit für obiger meiner ihm gegebenen instruction die schuldige Folge geleistet, zu dociren haben. Ich beharre mit vieler Confideration jederzeit.

Apenrade, d. 31. Augt. 1726.

Kommentarer

Ovenstående er en beretning i Aabenraa-Løgumkloster amtmands relationsprotokol fra året 1726.

Brundlund Slot fungerede som amtshus for Aabenraa Amt, og her blev den gengivne relationsprotokol affattet. Tegningen af bygningens facader, snit og grundplan fra 1749 udkom i »Den danske Vitruvius«. Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Ad cameram, a.c.	til kammeret, dvs. Rentekammeret.
Anheissig gemachet	erklæret.
Communciren	her: at meddele.
Confideration	fortrolighed, tillidsfuldhed.
Eclaircissement	forklaring.
Notice	efterretning.
Premio (1mio)	for det første.
Pöste	punkter (egtl. »Posten«).
Ratione	i betragtning af.
Secundo (2do)	for det andet.
Voritzo	indtil videre.

Lovgrundlag

Der findes intet særligt lovgrundlag.

Anvendelsesmuligheder

Relationsprotokollernes indhold er mangfoldige. De fleste sager handler dog på den ene eller anden måde om en retssag eller om et finansielt spørgsmål.

Ofte er det enkelte folks forespørgsler om aflastning f.eks. i toldanliggender. Selv om relationsprotokollerne ingen saglig opdeling har, er de ret overskuelige kilder. I modsætning til f.eks. forhandlingsprotokoller er kun de vigtigste begivenheder med. Disse sager bliver ret udførligt og sagligt beskrevet.

Hvor findes kildetypen?

Relationsprotokoller blev affattet på amtshusene og rådhusene, og de findes derfor i amtsarkiverne og byarkiverne (LAÅ, LASH, KANF, KASF og de selvstændige sydslesvigske købstadsarkiver).

Litteratur

Karl Peder Pedersen: Enevældens amtmænd. Danske amtmænds rolle og funktion i enevældens forvaltning 1660-1848. København 1998.

8. Handels- og håndværkskoncession

Mens handels- og håndværksvæsenet i købstæderne var ordnet gennem gilde- og lavsvæsenet, var situationen på landet en anden. Købstæderne accepterede ikke konkurrence fra håndværkere bosat uden for bygrænsen, og ville en håndværker eller en handelsmand udøve sit erhverv her, måtte han have en særlig tilladelse fra amtet – en såkaldt koncession. Med dette system, som de jure blev indført med hertugdømmernes næringslov i 1711, ville man kontrollere og regulere erhvervslivet uden for købstæderne og flækkerne. Koncessionen gjaldt kun udøvelsen af et bestemt erhverv i et afgrænset område. Udover de almindelige håndværk krævede det også en koncession at udøve høkeri, at spille musik til fester og meget andet – f.eks. at »husere«, dvs. at gå fra hus til hus og sælge varer.

Håndværkskoncession til skomager Jes Knutzen Hartwig i Hostrup (LAÅ, Tønder Amt, T 71, handels- og håndværks-sager: Skomagere III)

Wir Frederik der Sechste,
von Gottes Gnaden König zu Dännemark, der Wenden und Gothen, Herzog zu Schleswig, Holstein, Stormarn, der Dithmarschen und zu Lauenburg, wie auch zu Oldenburg p.p.,
Thun kund hiemit, dass Wir, auf geschehenes allerunterthänigstes Ansuchen, concedirt und bewilligt haben; wie Wir auch hiemit und kraft dieses allergnädigst concediren und bewilligen, dass

Der Schuster Jes Knutzen Hartwig sein Handwerk im Kirchspiele Hostrup, Amts Tondern, für seine Person

gegen Erlegung einer jährlichen Recognition von 2 Reichsbankthalern in Unser dorthiges Amts-Register, ungehindert treiben, und sich und den Seinigen dadurch den nöthigen Unterhalt zu erwerben suchen möge. Jedoch ist der Impetrant schuldig und verpflichtet, diese Unsere Concession, bei Verlust derselben und bei sonstiger willkührlicher Strafe, sowohl dem dortigen Oberbeamten als auch dem dortigen Hebungsbeamten vorzuweisen.

Wornach sich männiglich allerunterthänigst zu achten. Urkundlich unter Unserem vorgedruckten Königlichen Insiegel. Gegeben in Unserer Königlichen Residenzstadt Copenhagen, den 15. Decbr. 1832.

Auf Sr. Königlichen Majestät allergnädigsten Befehl.
Moltke Rothe Hammerich Hoyer Langheim Thomsen Reventlow-Criminil

No. 74/504. Prod. und eingetragen Tonder Amthaus den 26. Dec. 1832.
Geb. 1 rth. Fürsen, Amtsschreiber

*Hostrup
København*

Wir Frederik
der Sechste,
von Gottes Gnaden König zu Dänemark,
der Benden und Gothen, Herzog zu Schleswig,
Holstein, Stormarn, der Dithmarschen und zu
Lauenburg, wie auch zu Oldenburg &c. &c.

Thun fand hiemit, daß Wir, auf geführtes allerunterthänigstes Ansuchen
concedire und bewilligt haben; wie Wir auch hiemit und kraft dieses aller-
gnädigst concediren und bewilligen, daß *Jes Knutzen Hartwig sein
Handwerk von Linspindeln & Kernen
Amts Tønder* ein

1832/33

gegen Erlegung einer jährlichen Re-
cognition von Reichsbanknoten in Unser dortiges
Registret, ungehindert treiben, und sich und den Seinigen dadurch den nöthi-
gen Unterhalt zu erwerben suchen möge. Jedoch ist der Impetrant schuldig
und verpflichtet, diese Unser Concession, bei Verlußt derselben und bei sonstiger
vollwärtlicher Strafe, sowohl dem dortigen Oberbeamten als auch dem dör-
tigen Gehilfen vorzutragen.

*74
504
1832/33
1833*

*Hostrup
København
den 10 Decbr. 1832*

Althoffen, Amtsherr

Wornach sich männiglich allerunterthänigst zu achten. Urkundlich unter
Unserm vorgebrachten Königl. Insegl. Gegeben in Unserer Königl. Re-
sidenzstadt Kopenhagen, den 10 Decbr. 1832.

Auf Sr. Königl. Majestät allergnädigsten Befehl.

W. W. W. *Althoffen, Amtsherr*

Concession für *Jes Knutzen Hartwig*
sein Handwerk von Linspindeln & Kernen
Amts Tønder.

Arader

Håndværkskoncession til skomager
Jes Knutzen Hartwig i Hostrup. LAÅ,
Tønder amtsarkiv, T 71.

Prod. und Abschrift erhalten Tonder Amtstube d. 27. Dec.1832

Geb. 8 ß Decker

[senere tilføjet notat:]

Unter dem Bemerken, dass der concessionirte Schuster im Junimonat 1848 mit Tode abgegangen, ist diese darnach zur Cassation eingelieferte Concession cassirt worden.

Tonder Amthaus, d. 9. Juni 1849.

N. 2394 b A. Hansen

Kommentarer

En koncession som den foreliggende var beviset for den pågældende håndværker, købmand eller entreprenør, at han måtte udøve sit erhverv et bestemt sted. På den måde kunne staten holde styr på de erhvervsdrivendes antal i et bestemt område og dermed forhindre en for stor indbyrdes konkurrence. Det gjaldt både større anlæg som f.eks. teglværker (det ældste og i mange årtier mest betydningsfulde industrierhverv i Slesvig) og små håndværk som f.eks. skomagere, som udgjorde en af de største erhvervsgrupper blandt håndværkerne. Det var statens interesse at sikre gode vilkår for de borgerlige erhverv, ikke mindst på grund af skatteindtægterne. Desuden kunne forvaltningen på denne måde kontrollere, om de erhvervsdrivende opfyldte de gældende forskrifter og love. Ved grove eller gentagne overtrædelser kunne koncessionen blive inddraget.

Concediren at godkende (deraf concession – godkendelse)

Impetrant her: concessionens ejer (egtl.: »den, der har opnået det«)

Recognition besigtigelse, kontrol (forbundet med årlig afgift), også: anerkendelse, bekræftelse

Lovgrundlag

Den første centrale forordning med det formål at regulere erhvervslivet på landet blev udstedt den 8. april 1711. Den blev den grundlæggende næringslov i hertugdømmerne indtil 1869. Det primære sigte var at beskytte byerhvervene mod konkurrenterne fra landet. Den 5. juni 1805 blev forordningen suppleret med et alment koncessionssystem. Herefter blev erhvervslivet på landet reguleret efter befolkningens behov. Ved reskript af 21. juni 1823 blev den enkelte erhvervsdrivendes årsafgift tilpasset hans reelle indtægter. Koncessionen skulle søges hos amtmanden og blev udstedt af Tyske Kancelli i København, efter 1834 af den Slesvig-Holstenske Regering på Gottorp Slot, efter Treårskrigen af amtmanden selv. Først Det Nordtyske Forbunds næringslov (Gewerbeordnung für den Norddeutschen Bund) af 21. juni 1869 indførte almindelig næringsfrihed.

Anvendelsesmuligheder

Handels- og håndværkskoncessionerne samt den tilhørende korrespondance er gode kilder til belysning af det lokale erhvervsliv på landet før 1864. Da

der ikke findes særlig meget statistisk materiale fra denne periode, giver koncessionerne vigtige informationer om bl.a. fordelingen af de enkelte professioner på landet, konkurrenceforhold, arbejdsvilkår og mulige lovovertrædelser, der kunne føre til tabet af koncessionen. Til undersøgelser af handelslivet henover 1864 kan de preussiske næringsbeviser for omrejsende handlende indtages (se nr. 55: Wandergewerbeschein).

Hvor findes kildetyperne?

Handels- og håndværkskoncessioner findes mest i amtsarkiverne, hvor handels- og håndværks-sager plejer at udgøre en særskilt afdeling (LAA og LASH). Imidlertid skal det bemærkes, at ikke særlig mange koncessioner er bevaret. Efter indehaverens død, eller hvis han af en anden grund mistede næringstilladelsen, blev koncessionen kasseret. Derimod findes endnu store dele af korrespondancen vedrørende udstedelse af koncessionerne, for eksempel ansøgninger, myndighedernes korrespondance, bekræftelser og afslag.

Litteratur

Vibeke Harsberg: *Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864*, Aabenraa 1988.

Fritz Hähnsen: *Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein*, Leipzig 1923.

Ulrich Lange: *Ordnung und Freiheit. Zur Diskussion über die Einführung der Gewerbefreiheit in Schleswig-Holstein in den 1830er und 1840er Jahren*, i: *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne*, [udg.af] Ingwer Ernst Momsen, Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins 15, Neumünster 1988.

Gunner Lind: *Byerhvervenes udvikling i hertugdømmerne Slesvig og Holsten i tiden mellem de slesvigske krige*, Kbh. 1981.

9. Sessionsprotokol

1600-tallets krige havde nødvendiggjort oprettelsen af en stående hær i Helstaten. Selvom den bestod af professionelle soldater, mange af dem fra udlandet, især fra tyske stater, blev den grundlaget for senere tiders militære organisation. Kort efter Den franske Revolution, da den almindelige værnepligt i nutidens forståelse for første gang var blevet indført, oprettede man et landeværn i hertugdømmerne. Landeværnet supplerede den egentlige hær, men var ikke en del af denne. Landeværnet havde kun defensive opgaver, og det bestod udelukkende af indfødte unge mænd, som var forpligtet til at deltage i regelmæssige sessioner. De lokale politikmyndigheder var ansvarlig for sessionslisterne, som var fortegninger over de værnepligtige personer.

Landmilitær-sessionsprotokol fra sessionen 14.-20. december 1810 på Tønder Rådhus

(LAA, Tønder Amt, Y 134, Landmilitærsessionsprotokoller 1802-1815)

Actum Tondern auf dem Rathause den 14ten Decbr. 1810

In der am heutigen Tage vorzunehmenden Landausschuß-Session waren nachbenannte Herren gegenwärtig.

- 1) Der Herr Landschreiber Wohlst als Verweser, in Abwesenheit des Herren Kammerherrn und Amtmanns von Bertouch.
- 2) Der Herr Major und Landkriegs-Commissair von Heinen
- 3) Der Herr Major von Vette vom Schleswigschen Infanterie-Regiment.
- 4) Der Herr Baron von Wedel vom Holsteinischen Regiment Reuter.

Außerdem war zur Untersuchung der Diensttüchtigkeit der Leute der Bataillons-Chirurgus Häuermann vom 4ten Bataillon Schleswigschen Regiment bei der Session zugegen.

Die Geschäfte wurden in folgender Ordnung vorgenommen:

I. Die Untersuchung der 19jährigen Reserven:

I^{te} Abtheilung

Lundtofft Harde

Dorf	Loge	Nr. in der Loge	Die 19jährigen Reserven	Höhe Zoll	Bemerkungen
Störtum	4	1	Andres Simonsen		Wegen verlähmtes Bein <u>Stück Knecht</u>
Stübbeck	4	18	Fester Festersen	65 ³ / ₄	Gut.
Hostrup	6	16	Lorenz Jessen		Nicht erschienen, nach Patent vom 9. März 1804 zu behandeln.

L.	No. i den daglige	Den 19 jåhrige Personer	Jøll. Bemærkning
<u>I. Abtheilung</u>			
<u>Lundtoft Gaard.</u>			
Norrum	4. 1.	Anders Timonson	Ung. uopåstaldt i sin Plaid Bueft.
Hüllvad.	18.	Johann Johansen	65 $\frac{3}{4}$ gult.
Johann	6. 16.	Lorenz Johann	Kult. angiftenes, naar faktum naar 9 Mædz 1804 zu befauden.
Nobüll.	8. 5.	Abmus Johansen	62 $\frac{3}{4}$ gult.
Lambüll	9. 6.	Petar Andersson	59 $\frac{3}{4}$ zu Elain. Ung. Mit Ung. des Länders i d. P. P. P.
Prauroth	11. 29.	Petar Johann	60. zu Elain.
Gallig	12. 3.	Nic. Nic. Joh.	Kult. faktum naar 9 Mædz 1804 zu befauden. da er atensjand ist.
Andersjoh.	13. 27.	Christian Christensen	60 $\frac{1}{4}$ zu Elain.
Johann	13.	Petar Carlsson	65. gult.
<u>N. Chr. Alb. Rong</u>			
	41.	Johann Andersson	62 $\frac{3}{4}$ gult.
	4.	Petar Lorenzen	zu Elain, unglück fortfözig und jesseren Grauf.
<u>Schlus Gaard.</u>			
Rafsdann	1. 9.	Christian Døggan	Kult. Altes A. 1. 2. u. Ung. jesseren U. Kult. jesseren P.

Optegnelser om de fremmødte i landmiliter-sessionsprotokollen fra sessionen 14.-20. december 1810 på Tønder Rådhus. LAA, Tønder amtsarkiv, Y 134.

Schobüll	8	5	Asmus Thaysen	62 ³ / ₄	gut.
Tombüll	9	6	Peter Andresen	59 ³ / ₄	Zu klein. Wegen Miß- Biegung des linken Fußes St. K. Res.
Strandroth	11	29	Peter Isaac	60	zu klein
Ballig	12	3	Nis Nissen		Nach Patent vom 9. März zu behandeln, da er abwesend ist.
Randershöft	13	27	Christian Christiansen	60 ¹ / ₄	Zu klein.
Hockerup	13	13	Peter Carlsen	63	Gut.
<hr/>					
N. Chr. Albr. Koeg					
...	13 ...	41 ...	Joachim Andresen ...	62 ³ / ₄	Gut ...
	13 ...	41 ...	Peter Lorenzen	–	Zu klein, angeblich harthörig und schwere Sprache
<hr/>					
Schlux Harde					
Rohrkarr	1 ...	9 ...	Christian Boysen ...	–	Laut Attest N ^o 1 & 2 und Untersuchung <u>Untüchtigkeitspaß</u>
Rohrkarr	1	57	Andres Andresen	66 ¹ / ₂	Gut
Jeising	2	59	Christian Wollssen	64 ¹ / ₂	Gut
Jeising	2	62	Andres Lorenzen		Zu klein
Solderup	4	13	Jens Dethlefsen	65	Gut
Solderup	4	33	Edsel Petersen	62 ³ / ₄	Anlage zum Bruch, zur Cur empfohlen.
Solderup	3	14	Andres Petersen	64	Gut
Boegewatt	5	7	Kalle Matthiesen	69	Gut
Hoyst	6	5	Hans Kallesen	–	Als Küster Sohn Zu <u>deliren.</u>
Hünding	7	15	Peter Chr. Matzen	–	Zu klein.
Hünding	6	34	Jes Boysen Thomsen	64 ¹ / ₂	Gut.
Raepstedt	8	10	Iwer Petersen	–	Laut Attest N ^o 3 und Untersuchung, Anlage Zum Staar, Untüchtigkeitspaß
Raepstedt	8	25	Adam Friedrich Marquardsen	63 ¹ / ₄	Gut
Raepstedt	8	27	Martin Hansen Blom	63 ³ / ₄	Gut.

Raepstedt	8	28	Simon Simonsen	59	Zu klein.
Raepstedt	8	38	Christian Jensen	60 ³ / ₄	Gut.
Haustedt	9	12	Jep Jepsen	66 ¹ / ₄	Gut.
Haustedt	9	18	Ernst Daniel Jacobsen	64 ¹ / ₂	Gut.
Wollerup	10	11	Jürgen Jessen Jes Jessen } Zwi- linge	63 59 ³ / ₄	Wegen Knochenfraß am Finger <u>Stück K. Re- serve</u> Unheilbarer Darm- bruch Untüchtigkeitspaß
Bülderup	2	7	Nis Matthiesen	–	Wegen unheilbarem Scrupulösem Geschwür Am Halse Untüchtigkeitspaß
Bülderup	2	27	Lorenz Lorenzen	62	Gut
Lendemarck	2	62	Niels Sörensen	62 ¹ / ₂	Gut.
Neumühl	13	6	Christian Hansen	67	Gut.
Haystrup	14	25	Jens Hansen	70	Als einziger arbeits- Fähiger Sohn eines 60jährigen Hufners laut Atteste N° 4 & 5 zu Übergehen.
Terkelsbüll	15	34	Peter Andresen	–	Laut Attest N° 6 und Nach Untersuchung wegen Schräger Knie- gelenke Stück Knechts Reserve
Eggebeck	16	1	Peter Lorenzen	63 ¹ / ₂	Gut.
Kraulund	16	32	Ingwert Hansen	–	Wegen Anlage zum Bruch zur Cur empfoh- len.
Kraulund	16	51	Peter Johannsen	60 ³ / ₄	Gut.
Lendemarck	18	7	Peter Chr. Christiansen		Laut Attest N° 7 Erstlich 15 Jahr alt.
Lendemarck	18	14	Boy Christiansen	61	Gut.
Lendemarck	18	39	Hans Hansen	–	Unheilbarer Darm- bruch. Untüchtigkeitspaß
Lendemarck	18	54	Christian Hansen	63	Gut.
Abel	18	76	Peträus Petersen	64	Gut.
Renz	19	42	Paul Paulsen	63 ¹ / ₂	Gut.
Renz	19	89	Nis Petersen	–	Zu klein.
Nolde	20	4	Andres Petersen	67 ¹ / ₂	Gut.

Buhrkall	21	8	Marcus Hansen	–	Laut Kanzl. Res. N° 8 Zu deliren
Lüdersholm	21	25	Christian Nissen	–	Wegen unheilbaren Gliedschwamm laut Attest N° 9 und Unter- suchung Untüchtigkeits-Paß

[Herefter følger undersøgelser af ældre reservister, fortegnelser over soldater, der blev afskediget pga. sygdom (mest med cancelli-resolution), fortegnelser over de værnepligtige, som var i tjeneste hos bønder i amtet (hvoraf et stort antal ikke mødte til sessionen), en fortegnelse over de soldater, som blev afskediget pga. deres alder, undersøgelser af de 20-26årige rekrutter, fortegnelser over personelle forandringer i de pågældende bataljoner, udelukkende vedrørende Slogs- og Lundtoft Herreder samt Ny Christian Albrechts Kog. Derefter følger en tilsvarende protokol med samme indhold om de værnepligtige fra Tønder og Kær Herreder.]

Kommentarer

Deliren	slettes (af listen).
Stückknecht-Reserven	reserve-enheder, bestående af mindre duelige værnepligtige. De bar ikke våben, men var ansvarlige for heste, forplejning m.m.
St. K. Res.	Stückknecht-Reserven, forkortelse.
Untüchtigkeits-Paß	uegnetheds pas, udstedt til kasserede værnepligtige.
Zoll	længdemål, en Tønder sk (Werk-)Zoll=2,42 cm. En dansk Zoll=2,62 cm. Formodentlig var det sidstnævnte, der blev anvendt ved sessionerne.

Værnepligten berørte langt fra alle unge mænd i hertugdømmet. Det var mere eller mindre tilfældigt, hvem der blev indkaldt. Bl.a. afhang det af, hvor mange soldater man havde brug for. Rekrutterne kunne efter sessionen melde sig frivilligt til tjeneste, eller de kunne lade lodtrækningen bestemme. Borgere i købstæderne, adelige, gejstlige samt tjenestefolk, degne og skolelærere og deres familier var fritaget for værnepligten. Den foreliggende kilde viser flere undtagelser: En kogsparticipants søn blev fritaget, det samme gjaldt den eneste søn af en gammel bonde. Mange blev kasseret pga. alvorlige sygdomme eller skavanker. Men der fandtes endnu en mulighed for at undgå tjenesten: man kunne stille en stedfortræder (forordning af 1. august 1800, § 33). Værnepligtige, der ikke kom til sessionen, blev automatisk (ifølge patent af 9. marts 1804) rekrutteret året efter.

Lovgrundlag

Værnepligten blev indført ved landmilitær- og remonte-forordningen af 1. august 1800. Den fik endnu større betydning ved forordningen af 13. februar

1801, som indførte landeværnet. I følge lovens titel skulle landeværnet »tjene for at beskytte mod overfald, plyndringer og fjendtlige angreb« i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Ved patent af 9. marts 1804 blev de nærmere bestemmelser om militærpligten lagt fast.

Anvendelsesmuligheder

Sessionsprotokoller er interessante kilder for hertugdømmernes militærhistorie. Det righoldige personalhistoriske indhold kan yderligere bruges til medicinalhistoriske problemstillinger, idet der findes informationer om de enkelte personers højde og om sygdomme.

Hvor findes kildetyperne?

Sessionsdistrikterne var tilpasset amtsgrænserne, men også købstæderne blev indlemmet i dem. Af denne grund findes sessionsprotokollerne sammen med en lang række af de øvrige kilder fra militærforvaltningen i amtsarkiverne (LAÅ og LASH).

Litteratur

Er ikke behandlet i litteraturen.

10. Digereces

De vestlige dele af Slesvig har altid været udsat for stormfloder. Ved flere lejligheder førte de til tabet af store landarealer – og mange menneskeliv. Digebyggeriet var på grund af de store økonomiske og arbejdsmæssige omkostninger senest fra 1500-årene (og især efter stormflodskatastrofen i 1634) en sag, der havde landsherrens opmærksomhed. Det gjaldt ikke kun anlæggelsen af nye diger, men også vedligeholdelsen og forbedringen af de bestående. En digereces var en indbyrdes overenskomst mellem beboerne af det inddigede areal (kogsinteressenterne) under overvågelse af landsherren, som førte kontrol med digevæsenet. I recessen blev alles pligter og arbejdsopgaver lagt fast i overensstemmelse med kogsinspektørernes og digegrevernes inspektionsresultater. Landsherren blev repræsenteret af den lokale amtmand i han egenskab af overdigegreve. Overdigegrevens distrikt var digeforbundet, som omfattede både de til amtet hørende diger samt de oktrojerede koge, som havde deres egen administration. To gange om året besigtigede digegreven digerne og bestemte, hvilke vedligeholdelses- og anlægsarbejder der skulle udføres. Desuden udstedte han specielle bestemmelser om f.eks. forbud mod kvægdrift på digerne. Arbejdet skulle gennemføres af de ansvarlige kogsinteressenter, der stod for vedligeholdelsen af hver deres afsnit af diget.

Digereces for det 1. Slesvigske Digeforbund

(LAÅ, Tønder Amt, S 13, Sager vedr. det årlige tilsyn med digerne 1806-1868)

Actum Tøndern den 3ten May 1828

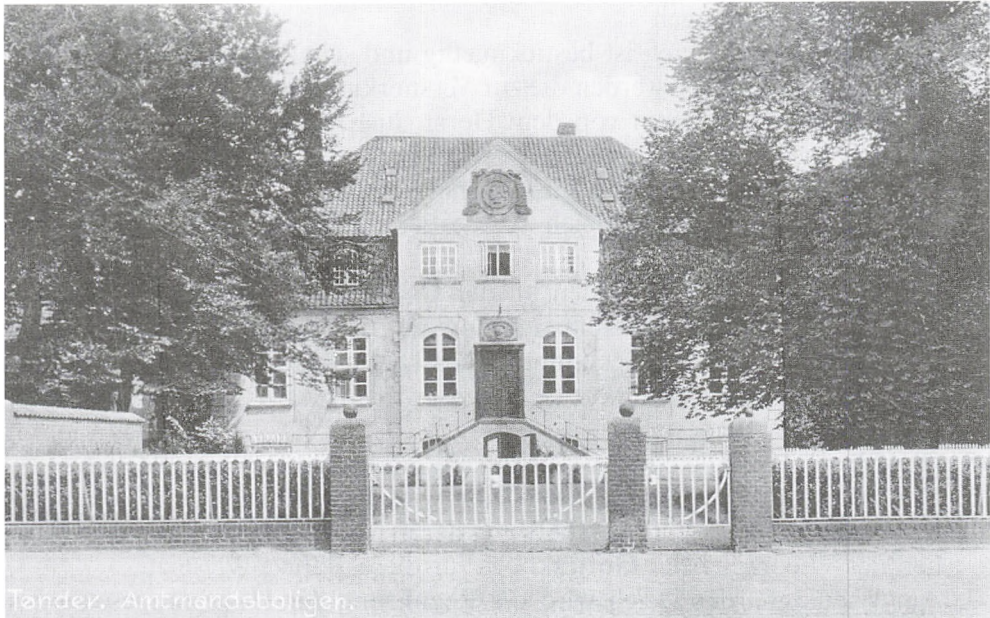
Deichreceß

Für den 1sten Schlesw. Deichband pro 1828

Ordinaire Arbeiten

A. allgemeine Bestimmungen

1. Die æußere Destirung der Seeseite muß nach jeder Springfluth, oder spætestens 4 Tage nachher, von dem aufgespülten Tang oder Erde und sonstigem Treibsel gehörig gereinigt werden; widrigenfalls dieses, auf Kosten der Sæumseligen, durch die beykommenden Officialen zu bewerkstelligen ist.
2. Die Unterbreitung bey der Bestickung des Deichs sowohl als der Lahnungen muß von gutem gesunden Weitzen- oder Roggenstroh, Blattdach oder Laubrath und vor der Bekræmpfung 2 Zoll dick seyn. Die Benæhung oder Bekræmpfung, bey der sich auf jede 8 Fuß Rheinlændisch 24 Stiche und Kræmpfe-Reiser in der Længe und Breite befinden müssen, ist mit untadelhaftem Roggen- oder Haberstroh zu beschaffen.
3. Die Sohden, welche zur Bedeckung der Deiche benutzt werden, müssen 1 Quadrat-Fuß groß und wo möglich 6 Zoll Durchsmaaß dick seyn, im gehörigen Schrägseits geschnitten und in genauestem Mauerverbande am Deich gesetzt werden.

Til amtmændenes mange opgaver hørte også opsynet med digevæsenet. Amtmanden i Tønder fungerede som overdigegreve i Første Slesvigske Digebånd. På billedet ses det gamle amtmandspalæ på Tønder Slotsgrund, som i 1768 erstattede det faldefærdige slot som administrativt centrum for Tønder Amt. Efter opførelsen af et nyt kreds-, senere amtshus i 1907 fungerede palæet som amtmandsbolig indtil 1970.

4. Die vorhandenen und neu anzulegenden Lahnungen müssen 14 Fuß Breite und 2 $\frac{1}{2}$ Fuß Höhe über dem Schlickwatte in vollrunder Abflächung haben, senkrecht vom Deiche aus angelegt oder bestickmäßig ausgebessert werden, auch, wo es zu deren Erhaltung für nöthig befunden wird, mit Sommerbestickung versehen werden. Die Deichskämme müssen mit einer vollrunden Verhöhung, die auf der Mitte des Kammes 1 Fuß betrægt, durch möglichst trockene Erde versehen, auch, so wie thunlich, in einem fahrbaren Stande unterhalten werden.
5. Die sämmtlichen im vorigen Winter sowohl an der inneren als äußeren Destirung entstandenen Beschädigungen müssen bestickmäßig und schaufrey hergerichtet werden.
6. Das schädliche Fahren, Reiten und Treiben des Viehes sowohl auf der äußeren Destirung als der äußeren Berme der sämmtlichen Deiche des 1sten Schlesw. Deichbandes wird bey einer Mulct von 25 Rbthlr.S.M. für jeden Uebertretungsfall verboten, wovon die eine Hælfte dem Denuncianten und die andere Hælfte derjenigen Kasse zufællt, woraus die Unterhaltung des Deichs, wo vorstehende Vorschrift überschritten worden, bezahlt wird. Zur Aufrechterhaltung dieser Vorschrift wird für jeden Deich ein Deichwächter bestellt.

B. Specielle Bestimmungen

1. Der Blumenkoogsdeich ist bestickmæssig und schaufrey herzustellen.
2. Am Fahrtofter Deich werden die zur Verstärkung in Verschlag gebrachten 165 Ruthen nach einem von dem Herrn Justizrath und Deichsinspector Salchow næher zu bestimmenden Profile verstærkt. Uebrigens wird dieser Deich in seinem vorherigen Zustand hergestellt.
3. Der Juliane.Marienkoogsdeich ist bestickmæssig und schaufrey herzustellen.
4. Am Dagebüller Deich werden an der Ostseite der vorjæhrigen Verstærkung 100 Ruthen in Uebereinstimmung mit der vorjæhrigen Verstærkung und nach der næheren Bestimmung des Herrn Justizraths und Deichsinspectors Salchow verstærkt. Uebrigens wird dieser Deich bestickmæssig und schaufrey hergestellt.
5. Der Marienkoogsdeich ist bestickmæssig und schaufrey herzustellen.
6. Der Südwesthörner Ausfassungsdeich wird bestickmæssig und schaufrey hergestellt, und wird die Verstærkung der in Vorschlag gebrachten 25 Ruthen des Wiedingharder Gotteskoogs für dieses Jahr ausgesetzt.
7. Am Wiedingharder Deich wird die Regulirung der Höhe ausgesetzt, bis eine allgemeine Höhe der ordinaren Fluth für den ganzen Deichband ausgemittelt worden, und ist letztere in diesem Jahre zu bestimmen. Der Wiedingharderdeich wird also für dieses Jahr bloß bestickmæssig und schaufrey hergestellt.
8. Der Friedrichenkooger Deich ist bestickmæssig und schaufrey herzustellen.
9. Der Rutebüllerkoogs-Deich wie vorher.
10. Der Hoyer-Deich ebenso.

actum et datum ut supra

[30 underskrifter]

pro vera copia

A. Nissen

Kommentarer

Beskyttelsen mod Vesterhavets kræfter var nødvendig for at kunne overleve ved den slesvigske vestkyst, som netop i 1825 havde oplevet en voldsom stormflod. Det var en vanskelig og dyr opgave at bygge og vedligeholde diger. Arbejdet krævede mange kræfter, grundig planlægning og koordinering.

Det var nødvendigt at aflaste kystboerne finansielt. Af disse grunde havde man brug for ensartede retningslinjer. Overdigegreven (amtmanden) var den øverste ansvarlige. Digegreven, der var ansvarlig for det praktiske tilsyn og udførelsen af de nødvendige arbejder, var hans højre hånd. Kogsinteressenterne udførte arbejdet og nød til gengæld herfor mange privilegier. Bl.a. kunne

de have ret til at benytte forlandet (det indvundne land foran digerne), men privilegierne omfattede også skattefordele samt ret til et delvist selvstyre.

Actum et datum ut supra	sket og dateret som ovenfor.
Bekrämpfung	det øverste lags befæstelse med stråreb (= kramp).
Berme	digefod.
Bestickung	beskyttelse af det øverste lag, mest med strå.
Denunciant	angiver af en grov forseelse.
Destirung	den ydre befæstelse.
Fuß Rheinländisch	fod, længemål, ca. 0,3138 meter. I hertugdømmerne også kaldet »Seeländischer Fuß« og særlig anvendt inden for militær- og digevæsenet.
Lahnung	små dæmninger på tværs af diget ud i vadehavet.
Mulct	mulkt, mindre bøde.
Pro vera copia	for afskriftens overensstemmelse med originalen.
Ruthen	længdemål. Sandsynligvis er der tale om Hamborgske Ruten, der blev indført som standard i hertugdømmerne i 1768. En hamborgsk marskrute=14 fod=4,012 meter (ved anvendelse af hamborgske fod).
Schaufrey	fejlfri.
Schlickwatt	dyndet vadeland, som bliver oversvømmet ved almindelig højvande.
Sohde	græstørv.
Stiche und Krämpfe-Reiser	kvas, der blev forbundet med stråreb for at holde digets øverste lag.
Zoll	længdemål. En fod=12 »Werkzoll« eller 10 geometriske Zoll. Ved anvendelse af Rheinländicher Fuß henholdsvis 2,63 og 3,14 cm.

Lovgrundlag

Den første digelov trådte i kraft i 1572, da Hertug Hans den Ældre udstedte en ny landskabslov for øen Nordstrand. Samtidig fik Ejdersted en ny digeforordning. Tønder Amts første digeordning dateres fra 1619. Kystkommunerne skulle selv dække alle omkostninger, indtil det nye digereglement af 6. april 1803 også inddrog de bagved beliggende sogne. Alle koge, altså de inddigede kommuner, blev samlet i tre digeforbund. 1808 blev bidragspligten reformeret. Fra nu af blev der taget hensyn til de enkelte ejendommers jordkvalitet. Kyststrækningen var inddelt i forskellige digebånd, hvoraf 1. Digebånd stort set omfattede kogene langs Tønder Amts kyst.

Anvendelsesmuligheder

Digerecesserne indeholder mange oplysninger om de kolossale ressourcer, som kampen mod havet krævede i marskegnene langs hertugdømmernes vestkyst,

og fordelingen af arbejdsbyrden blandt de involverede. I et lokalt perspektiv kan de bidrage til studiet af de særlige kommunale fællesskaber, som dige- og afvandingsvæsenet var baseret på. I et regionalt perspektiv kan digerecessernes oplysninger være med til at belyse baggrunden for det stærke, selvrådende og rige bondesamfund, som fandtes på den godsfattige vestkyst. I et større perspektiv er de også vidnesbyrd om de store ambitioner, som konger og hertuger fra og med Hertug Hans den Ældre udfoldede for at indvinde nye frugtbare arealer, ikke mindst til gavn for den efter 1500 kraftigt øgede produktion og eksport af kvæg.

Hvor findes kildetyperne?

Digevæsenet blev ordnet på amtsplan, derfor findes kildetyperne primært i amtsarkiverne (frem for alt Tønder Amt). Udover amts- og landskabsarkiverne er også kogsarkiverne af interesse (KANF, LAÅ og LASH). Vigtig er tillige 1. Slesvigske Digebånds arkiv samt yderligere sager vedr. det 2. Slesvigske Digebånd, sidstnævnte i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvigs arkiv (LASH, afd. nr. 79).

Litteratur

- Ludwig Andresen: *Von der schleswigschen Amtsverwaltung zur preußischen Kreisverwaltung in Tondern, Breslau (Wroclaw)* 1931.
- Johann Kramer: *Historischer Küstenschutz. Deichbau, Inselschutz und Binnenentwässerung an Nord- und Ostsee*, Stuttgart 1992.
- Werner Matthiesen: *700 Jahre Kampf der Friesen gegen den »Blanken Hans«*. Eine Küstenschutz-Chronik, Husum 2001.
- Kathrin Nawotki: *Die schleswigsche Deichstavigerechtigkeit, vom 17. Jahrhundert bis in die Gegenwart, eine gewohnheitsrechtliche Superfizies an nordfriesischen Deichgrundstücken und ihre Entwicklung*, Frankfurt a. M. 2004.
- Heinz Sandelmann: *Der Kornkoog. Berichte zum Deich-, Land- und Steuerwesen in der Bökingharde bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Bredsted 1997.
- Johan Redlef Volquardsen: *Der Brunottenkoog in der Wiedingharde*, Bredsted 1965.

11. Protokol fra amtet

Amtsforvaltningen var ikke kun ansvarlig for opretholdelse af retsordenen og for den egentlige forvaltning og oppebørsel. Også forskellige anlægs- og vedligeholdelsesarbejder skulle varetages. Oplysninger om de enkelte opgavers udførelse blev protokolleret og samlet på amtshuset. En opgave som i tidens løb fik øget betydning, og som krævede øget organisatorisk indsats både fra øvrigheden og de lokale interessenter, var vejvæsenet.

Vejprotokol for Haderslev-Tønder landevej 1792, Vedsted Sogn

(LAA, Haderslev Amt, Nr. 1183, Vej- og brosager i Østeramtet 1792-1797)

Vey-Protocoll

Over de paa Veyen mellem Hadersleb og Tønder befundene Mangler

Sognet	Vey-Interessen-	
Wittstedt	Ternes Navne	
Byen	Nis Petersen	Haver at opfulde de Lavestæder med Steen og Grues paa fuld Veyen i Höttkier.
Ustrup	Samtl. Byens Lodseyere	Haver at bortkaste det Ned faldene loev vedden Rör side paa Steenbroen op ad Bierget. Og Sommer-Veyen ved den Syn-dere Side at belæge med Steen.
	Lorentz Diederichsen	Haver at opkaste ved Siderne for Vandet saa vel ved Holt side som ved sit eget Koppel, og de lave stæder at fulde med Steen og Grues.
	Daniel Friederichsen	Haver at oprytte for Vandet i Grindbiereg Gruue, og tillige reparere Veyen saa vel som Seihlen med Grues og Steen.
	Daniel Hanssen	Har det Lave sted ved Iver Matthiassens Lykke bedre at forsyne ved side Gröf-terne og Vandlöbet at holde rydelig. Og Iver Matthiassen maa ogsaa op kaste for det i sin Lykke.
	Wolle Petersen og Iver Matthiassen Nis Geerdtzen Peter Nielsen og Hanß Simonsen	Har for deres anpart bedre at op kaste Side gröffterne. Ligeledes. Har deres anpart paa Mitten at opfulde med Steen og Grues, og Side gröffterne ved Vandet bedre at op kaste. Hanß Si-monsen har og Seihlen at reparere.
	Marten Jenssen	Har sin anpart Vey ved Moesen og op ad Bierget at forsyne med derfor nöden op

		Kastning ved Siderne, saa vel for Vandet, som for Parlighed.
Hoggelund	Samtlige Lodseyerne	Har at jævne deres anpart Veye saa vel östre Styck efter, som vestre ved Arnitlund Kiel. Paa Rugbiery har de, de fornödne af Visere at sætte ved Siden af Veyen.
Arnitlund	Samtlige Byens Lodseyerne	Har at opfylde det lave Sted for Hanß Hanssen og Johann Hanssen fast.
Overjerstall	Samtlige Lodseyerne	Har den nye Vey vestre for Byen at forsyne med en bedre Gröfft ved Siderne til at trække Vandet, og de af Gröfften op tagne Jord at fulde de Lave steder.
	Morten Hanssen og Iver Petersen Jörgen Hanssen	Har det Morrested paa deres Vey at opfylde med Steen. Maa giöre den fornödne op Kastning i sin Heede Grund, at Vandet kand faae sin forbnödne af Trækkning fra deres Vey.

Veysynet er holden af mig d. 27. Sept. 1792 og overskrevene Mangeler Vedkommende tilkiende givet.

Ustrup, d. 30. Sept. 1792. Jürgen S. Pederssen
Sognefoged.

Kommentarer

Helt op til 1800-tallet var de fleste veje ikke meget mere end hjulspor. Det gjaldt både hovedvejene, som først fra 1840'erne blev udbygget til befæstede chausseer, og i endnu højere grad bivejene. Det her bragte eksempel viser, med hvilke midler man forsøgte at forbedre og vedligeholde vejene. Den lokale forstander – i dette tilfælde en sognefoged – var ansvarlig for organiseringen af vejarbejderne. Selve arbejdet skulle udføres eller finansieres af de lokale grundejere.

Lovgrundlag

Indtil 1842 fandtes ingen lovgivning vedrørende anlæggelse og vedligeholdelse af landeveje, og de lokale vejregulativer var hverken ensartede eller tilstrækkelige. Vejenes vedligeholdelse var landsbyfællesskabets ansvar, mens amtsforvaltningen og navnligt amtets husfoged førte opsyn. Adelige godser, oktrojerede koge og gejstlige territorier dannede selvstændige vejkommuner. Så sent som den 1. marts 1842 udkom den første centrale vejordning for hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Provinsialmyndighederne tog sig af de nye hovedveje, mens de lokale myndigheder blev pålagt at vedligeholde og udbygge bi-

vejene. Vejordningen beholdt sin gyldighed efter 1864/67. Den blev moderniseret (altså ikke afskaffet) ved forordning af 27. december 1865, hvor der blev oprettet særlige vejinspektorer, og igen ved forordning af 26. februar 1879, hvor ansvaret overgik til kredsene og de nye kommuner, som i mange tilfælde sluttede sig sammen til vejforbund.

Anvendelsesmuligheder

Fortegnelser som den her foreliggende er særlig interessante for topografisk-historiske, trafik-, miljø- og landbrugshistoriske problemstillinger, men også til teknikkens historie og forvaltningshistorien.

Hvor findes kildetyper?

Protokoller over veje, bække m.m. findes mest i amtsarkiverne, tildels også i husfogdernes arkiver, såfremt disse er udskilte. Enkelte sager findes også i de kommunale arkiver og i gods- og kogsarkiverne samt i de gejstlige jurisdiktionsarkiver (LAÅ, LASH, KANF, KASF og de selvstændige kommunale arkiver syd for grænsen).

Litteratur

Bortset fra den berømte hærvej, som har tiltrukket sig stor opmærksomhed, har vejvæsenet og landtrafikken i Hertugdømmet Slesvig før 1864 næsten ikke været genstand for udforskning. Kun de følgende to værker belyser i det mindste tiden efter 1800:

Walter Asmus: Probleme der Verkehrsstruktur und Verkehrsentwicklung in Schleswig-Holstein und ihr Einfluß auf die gewerbliche Entwicklung 1800-1867, i: Jürgen Brockstedt (udg.): *Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Übergang ins Kaiserreich*, Neumünster 1989, s. 183-206.

Walter Asmus, Andreas Kunz og Ingwer Ernst Momsen: *Atlas zur Verkehrsgeschichte Schleswig-Holsteins im 19. Jahrhundert*, Neumünster 1995.

Rets- og politiforvaltningen indtil 1864/67

Indledning

Rets- og politikvæsenet var tæt forbundet med den almindelige, civile administration. Så sent som i 1831 gik man i gang med at adskille den dømmende (domstole) og udøvende (politi) magt, og denne udvikling blev først afsluttet med indførelsen af den preussiske justitsordning 1867/71. Den meget komplicerede udvikling kan her kun gengives i grove træk.

Den administrative mangfoldighed afspejler sig i de mange forskellige slags underretter. I de landsherrelige landdistrikter fungerede herredstinget som underret, men i en retssag kunne man henvende sig både til herredsfogeden og amtmanden, indtil sidstnævntes dømmende funktion i 1850/53 blev reduceret til mægling i civiljustitssager. Amtmanden var den øverste politikmyndighed, herredsfogeden melleminstansen, mens politiopgaverne i de enkelte landsbyer blev varetaget af lokale embedsmænd (sognefogeder, bondefogeder, officialer, byforstandere m.m.). Herredsfogedens domsmyndighed blev understøttet af et skiftende antal sandemænd (i store sager) eller nævninge. En central opgave var bekræftelsen af ejendomsforhold, som blev registreret i skyld- og panteprotokollerne (nr. 12: Skyld- og panteprotokol). Hele retsgangen samt vidnernes ed og udsagn blev nedskrevet i tingsvidner eller i retsprotokollen, så den der begærede tingsvidnet kunne bevise, hvad der var foregået (nr. 13: Tingsvidne).

I landskaberne Sild og Østerland-Før (Tønder Amt) varetog landfogeden politiopsynet, og han var samtidig retsformand, men uden stemmeret ved domstolen. I Viding og Bøking Herreder (ligeledes i Tønder Amt) blev herredsfogedens opgaver varetaget af lensfogeder, som i regel kun var ansvarlige for to sogne. Disse fire retsdistrikter havde en fælles melleminstans, det såkaldte Treherredsting, hvor dommere fra de tre andre herreder behandlede appelsager fra det fjerde ting. Landfogeden på Ærø (Nordborg Amt) havde stort set de samme beføjelser. Hans myndighedsområde omfattede fra 1773 også købstaden Ærøskøbing. I landskabet Ejdersted fandtes to domstole med repræsentanter fra de enkelte sogne, og det ene fungerede som appelinstans for det andet. Landskabets staller varetog stort set de samme opgaver som landfogeden på Sild og Østerland-Før. I landskabet Stabelholm var retsvæsenet indrettet på samme måde, men kun med én instans, mens der i landskabet Femern lige som i Holsten fandtes domstole i de enkelte kirkesogne. På Femern fandtes en melleminstans, der fungerede meget lig Treherredstinget i Tønder Amt.

Landskaberne Ejdersted, Nordstrand (plus flere koge), Femern og med visse indskrænkninger også Stabelholm havde deres egne landskabslove. Købstæderne havde deres privilegier og stadsretter, hvoraf Tønder og Burg på Femern lige som de fleste holstenske købstæder havde lybske købstadsrettigheder (lybsk ret). Jyske Lov udgjorde fra 1241 retsgrundlaget

i hele det øvrige Slesvig indtil indførelsen af Bürgerliches Gesetzbuch i 1900.

I de adelige godsdistrikter var det godsejeren selv, som udøvede politi- og domsmyndigheden. I 1807 blev godsejerne forpligtet til at ansætte juridisk uddannede retsbetjente. Først i 1853 blev patrimonialjurisdiktionen i Hertugdømmet Slesvig afskaffet, og godserne blev underlagt herredstingene. Det samme gjaldt de oktrojerede koge, hvis inspektører (valgt imellem kogenes største ejendomsbesiddere) indtil da havde doms- og politimyndigheden.

De fleste gejstlige jurisdiktioner blev ophævet ved Reformationen. Slesvig-bispens besiddelser fortsatte som det verdslige Svavsted Amt indtil 1702, hvorefter de spredt beliggende dele blev indordnet i naboamterne, tildels som selvstændige fogderier på herredsplan. Slesvig Domkapitels besiddelser udgjorde et amt, som blev ophævet i 1777. Samtidig forsvandt Mårkær Amt, som ligesom Løgumkloster Amt og Birk bestod af et ophævet klostergods. Ryd Kloster blev ophævet i 1564. Dets besiddelser var indtil 1779 en del af de sønderborgske hertugdømmer, derefter et herred under Flensborg Amt. Slesvig Skt. Hans Kloster fortsatte som en adelig stiftelse, der først i 1853 mistede sin selvstændige jurisdiktion. Det samme gjaldt hospitalsstiftelserne i Sønderborg og Flensborg foruden Flensborgs to største bykirker med tilhørende gods. Jurisdiktionen over sidstnævnte blev varetaget af magistraten i Flensborg.

I købstæderne fungerede magistraterne også som domstole. Borgerne i Tønder og Burg på Femern kunne i kraft af deres lybske købstadsprivilegier også appellere til magistraten i Lybæk. For Tønders vedkommende skete det dog yderst sjældent, sikkert fordi det var for dyrt at rejse helt til Lybæk for at få afgjort små sager.

Provinsialmyndighederne fungerede indtil 1831/34 også som domstole. Efter delingen af hertugdømmerne i 1544 oprettede Hertug Hans den Ældre (Hansborg) og hertugerne på Gottorp deres egne hofretter. I 1648 blev der oprettet et regerings- og justitskancelli for de kongelige landsdele i Slesvig og Holsten, som året efter blev henlagt til Glückstadt i Holsten. Efter indlemmelsen af de gottorpske dele i Kongeriet i 1713 fik Slesvig sin egen overret på Gottorp Slot. Overretten havde i alt fem domstolsfunktioner: den almindelige overret var overinstans. Derud var der overkriminalretten, overkonsistoriet (øverste kirkelige domstol), landsretten (domstol for adelen og appelinstant for de adelige undersåtter) og landsoverkonsistoriet (kirkeretssager i de adelige distrikter).

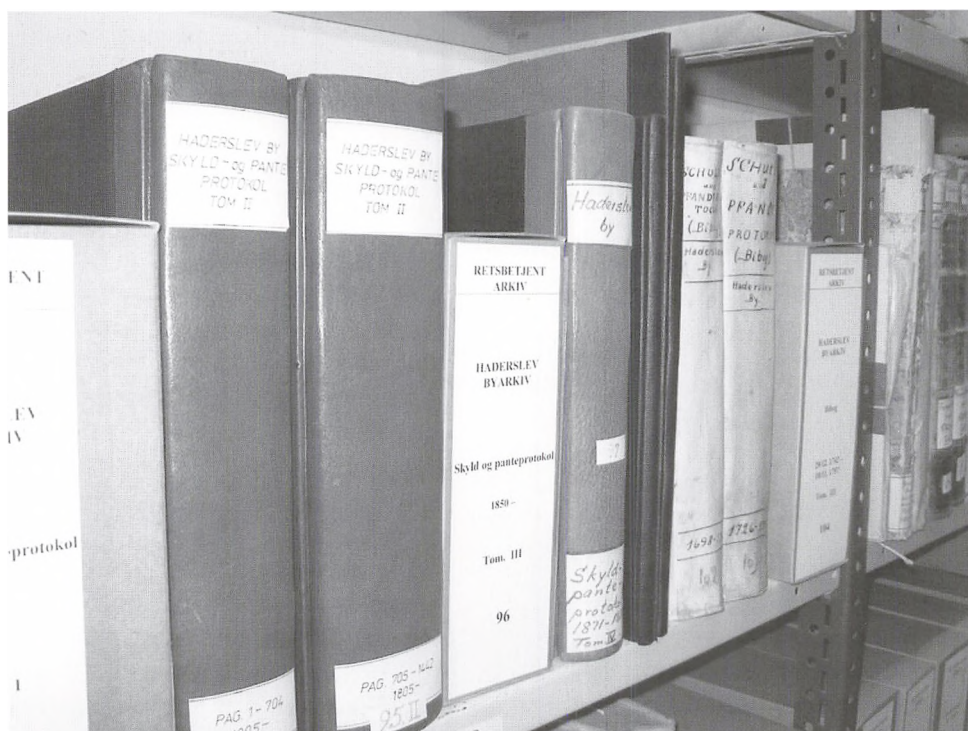
1834 fik hertugdømmerne den første domstol, som var uafhængig af forvaltningen, nemlig Overappellationsretten i Kiel, som var tredje og højeste retsinstans i hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg. Den var fuldstændig uafhængig af den danske højesteret og stod under det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancellis (fhv. Tyske Kancellis) kontrol. Samtidig mistede Overretten på Gottorp sine administrative funktioner, og fortsatte

som juridisk melleminstans bestående af fem domstole kaldet »Overdikasterier«.

Efter Treårskrigen blev Overdikasterierne ophævet. Til gengæld fik Hertugdømmet Slesvig sin egen appellationsret i Flensborg, som stod under ministeriets kontrol, men var fuldstændig uafhængig i sine beslutninger. Appellationsretten kunne endog vælte en minister, der forbrød sig mod forfatningen. Politiforvaltningen blev suppleret med et militærisk organiseret gendarmeri (nr. 14: Gendarmeri-rapport).

12. Skyld- og panteprotokol (skøde- og panteprotokol)

Bestemmelser om, at jord skulle skødes på tinge, findes allerede i Jyske Lov samt en række middelalderlige byretter. Indførelse af adkomstdokumenterne i protokoller (tingbøger) blev dog først almindeligt i 1500-tallet, og udskillelse af særlige skyld- og panteprotokoller fandt derefter sted lokalt lidt efter lidt ad frivillighedens vej. Motivet til oprettelse af protokollerne var bl.a. ønsket om at undgå, at en ejendom blev belånt hos mange forskellige, så kreditorerne risikerede at miste deres penge. Yderligere bidrog registreringen af ejendommenes hæftelser til at øge den almindelige retssikkerhed. I Slesvig er Flensborg Bys skyld-protokol fra 1508 den ældst kendte, men senest i løbet af 1600-tallet fik alle købstæder særlige protokoller til registrering af kontrakter, pant og gæld. En endelig ordning for hele Slesvig blev først indført i 1734, hvorefter skyld- og pantebogsvæsenet stort set forblev uændret indtil indførelsen af de preussiske grundbøger efter 1881 (se nr. 46: Grundbog). Det slesvigske system omfattede en protokol, hvor alle ejendomme havde en side – et såkaldt realregister. Dette var en praktisk begrundet afvigelse fra 1734-forordningens bestemmelser, der egentlig foreskrev personfolier. Til denne protokol blev der udarbejdet navne-

Hver retskreds havde siden midten af 1700-tallet sin egen række af skyld- og panteprotokoller med tilhørende bibøger. De lange rækker af protokoller af forskellig størrelse og tykkelse udgør et broget skue, som vidner om, at udskillelsen af det ejendomsretslige materiale fra tingets mange andre sagstyper foregik i en lang og flydende proces. Foto fra magasin i LAÅ.

gistre. Ved siden af skyld- og panteprotokollerne blev der anlagt bibøger, hvor den fulde ordlyd af aktstykkerne blev indført. Et andet system blev anvendt i enklaverne, hvor den kongerigske lovgivning var gældende. Protokollerne, her kaldet skøde- og panteprotokoller, blev ført kronologisk, men fra 1738 med tilhørende alfabetiske registre. Først i 1845 blev et system med realregistre indført, meget lig det slesvigske. Protokollering af de adelige godsers undersåtters hæftelser var ikke reguleret før 1805, men på mange godser blev der anlagt skyld- og panteprotokoller i 1770'erne i lighed med 1734-forordningens protokoller. For de adelige godser selv, blev der først indført skyld- og panteprotokoller i 1796. Disse protokoller blev ført ved Overretten på Gottorp. Skyld- og panteprotokollerne suppleres af de mange protokoller over særlige ejendomsretslige handlinger, der blev anlagt mange steder i løbet af 1700-tallet med titler som kontrakt-, ekspeditions- eller auktionsprotokoller m.m.

Hvidding og Nørre Rangstrup Herreders skyld- og panteprotokol 1737- (LAÅ, retsbetjentarkiver, nr. 668, fol. 527).

	Debitor	527
	<i>Andreas Schack i Bröns</i>	Vide
	<i>Som formynder for salig Mickel</i>	Neben bogens
	<i>Sörensens Sön i Astrup navnlig Anders</i>	pag.
	<i>Mickelsen</i>	
1.	Med debitorens Consens er protocollet den 13 ^{de} April 1745.	
Anders Michelsen har udstædet Afkald til sin Formynder Anders Schack den 24 ^{de} September 1767, hvorfor Protocallationen her deleres. Den 10. October 1767. E. Thomsen.	Et Arve-forliig og Pante-forskrivelse, d: d: Astrup den 28 ^{de} Januar 1745. Hvorudi meldt er, hvis til hans Myndling for fædrene Arv, af hans respektive Moder og tilkommende Stif-fader skal betales: =i rede Penge, ved hans 18 ^{de} Aars Alder, 100 m, saaog =en sort Kiol, af hiemgiort Toy, iligemaade hans salige faders sölv Skoe-Spænder, sölv Haand-Knapper og sölv Hals-Knapper, og har Debitor som formynder tilforpligtet sig sub obstagio et hypotheca bonorum, at være hans Myndling dertil ansvarlig, som Contracten udviser, 579, 580 et 581.

2. Deleret, d. 14de may 1750, efter at Debitor har forevist mig Creditoris Haand, at han har betalt Obligations Capital.
- Den 19de Aprilis 1748 protocolleret, med Debtors Consens, En, til Debitoren, Harcke Thades i Tofftum paa Nörland Römme, udgiven Obligation, d: d: den 11te Aprilis 1748 Capital 300 Rixdaler. Debitor har tilforpliget sig udi bemeldte Obligation under Pantsættelse saameget af sit havende og fangende, rörende og u-rörende Gods og formue, hvor det findes, som til skadeslös Betaling fornöden giöres, indtil skadeslös Betaling er skeet, er aleene at give aarlig den 11te Aprilis af Capitalen fem pro Cento Rente; Men end og at betale Capital, Rente og Omkostninger, efter et fierding Aars Opsigelse,
- ... 854.
1. Begge Folk ere döde og Aftægten deleret.
- Nu Sønnen Hans Schack Med Consens er protocolleret den 18 April 1773.
- En Contract af 28 Nov. 1771, ifölge samme, Debitor har bekommet Gaarden og den heele Boe overladet af Faderen; hvorimod han med alt Godses Pantsættelse sig har tilbepligtet, at give sine Forældre deres forsvarlige Underholdning saalenge de leve og finde for gott at blive med Debitaem paa Mad og Maael, saavel Klæde og Føde med videre; samt og 4 R. aarligen til en Haandskilling; men naar de lyster, maa de begive sig paa deres Aftægt, hvilken dem da skal leveres efter Contractens Indhold. ...
- No IV.
... side 212 til 215.

Kommentarer

Ovestående er et eksempel på en skyld- og panteprotokol ført efter det slesvigske system i henhold til 1734-forordningen. Der er tale om et realregister, hvor ejendommen havde en fast (dobbelt-)side i protokollen. Alle optegnelserne vedrører altså samme ejendom, men ikke samme ejer. I yderste højre spalte er der henvisninger til bibogen, hvor aktstykkernes fulde ordlyd er gengivet. Det

ses, at aftægtskontrakten mellem Andreas Schack og sønnen fra 1771 fylder fire sider i bibogen. Når den enkelte post i skyld- og panteprotokollen ikke længere var aktuel, blev den slettet. Dette skete f.eks., når en gæld blev betalt, en kontrakt ophævet eller, som i den viste kilde, når kreditorerne døde. I yderste venstre spalte er dette noteret sammen med datoen for sletningen (aflysning).

Ofte kunne det være nødvendigt med mange indførsler om en enkelt ejendom, f.eks. ved hyppige ejerskifter eller udstrakt gældsætning. Ejendommens dobbeltside i skyld- og panteprotokollen blev derfor ofte fyldt ud, og en ny side måtte indrettes et andet sted i protokollen, eller i en anden protokol. Både på den oprindelige og den nye side blev der lavet henvisninger, så det var forholdsvis enkelt at følge ejendommen i de ofte mange protokoller og bibøger. På denne måde kan det ofte lade sig gøre at følge den samme ejendom fra nutiden tilbage til første halvdel af 1700-tallet – såfremt ejendommen har eksisteret så længe.

Consens	samtykke, vidende.
Deleret	slettet, afløst.
Fierding Aar	et kvart år (3 måneder).
Neben bog	bibog. Protokol, hvori de i skyld- og panteprotokollen nævnte aktstykkers fulde ordlyd er gengivet.
Protocollation	indførelse i protokollen.

Lovgrundlag

Dronningborgske reces 1551, alle skøder skal indføres i tingbogen (gældende for enklaverne). Forordning af 6. maj 1618 (givet af borgmester, råd og de 24 borgere i Aabenraa), skyldprotokol indføres i Aabenraa By. Forordning af 23. april 1632, særlige pantebøger indføres for Kongerigets herreds- og landsting (gældende for enklaverne). 1656, skyldprotokoller indføres i Haderslev By. Forordning af 28. januar 1682 samt Danske Lov 1683, gentagelse og udvidelse af pligten til at føre særlige protokoller over pant, mageskifte, skødning og gavebreve (gældende for enklaverne). Konstitution af 20. sept. 1698, bestemmelser om indretning af skyld- og panteprotokoller i Flensborg og Haderslev byer. Forordning af 10. maj 1704, skyld- og panteprotokoller indføres i alle de gottorpske amter. Konstitution af 10. sept. 1734, skyld- og panteprotokoller indføres i alle slesvigske byer, amter og landskaber (føres af amtsforvalterne og bysekretærene – i praksis dog ofte af tingskriverne). Forordning af 7. februar 1738, skøde- og pantebøgerne skal forsynes med navneregistre (gældende for enklaverne). Forordning af 12. juni 1739, skyld- og panteprotokoller indføres for kancelligodserne (føres af Overretten på Gottorp). Forordning af 23. december 1796, skyld- og panteprotokoller indføres for de adelige godser under landretten (føres af Overretten på Gottorp). Patent af 18. januar 1805, de private godsers tingpligtige undersætter får tilladelse til at anlægge folier i skyld- og panteprotokollerne for det ting, hvortil de hører. Forordning af 10.

februar 1813, tvungen indførelse af 6%-rigsbankhæftelsen i skyld- og panteprotokollerne indføres for grundejerne (den tidligere frivillighed til registrering af hæftelser ophører). De preussiske grundbøger blev indført ved love af 5. maj 1872, 27. maj 1873, 31. januar 1879 og 30. december 1884, hvorefter skyld- og panteprotokollerne efter omskrivning til grundbøgerne ophørte.

Anvendelsesmuligheder

Skyld- og panteprotokollerne benyttes i stort omfang til ejendoms historie samt slægts- og lokalhistorie. De mange kontrakter m.v. indeholder væsentligt socialhistorisk materiale, og yderligere er protokollerne centrale til studiet af kreditvæsenet og andre økonomiske forhold.

Hvor findes kildetypen?

Skyld- og panteprotokollerne findes i retsarkiverne (herreds- og birkeretter, godser, koge og købstæder). I Nordslesvig indgår alle skyld- og panteprotokollerne i samlingen af retsbetjentarkiver (LAA). I Sydslesvig og Holsten indgår skyld- og panteprotokollerne i de enkelte myndigheders arkiv (LASH samt de selvstændige sydslesvigske købstadsarkiver). Protokoller ført ved herreds-, land-, lens- og birkeretterne findes i de respektive fogeders arkiver (registreret under amtsarkiverne), godsernes, kogenes og købstædernes protokoller i henholdsvis gods-, kogs- og byarkiverne. Skyld- og panteprotokollerne omfattende godserne (hovedgårdene) blev ført ved Overretten på Gottorp.

Litteratur

- Lars N. Henningsen: *Ejendoms historie i Sønderjylland. En arkivvejledning*, 2. udgave, Aabenraa 1996.
Niels H. Frandsen: *Dansegilde og mordbrand. Vejledning om retsbetjentarkiver*, Kbh. 1995.
Birgit Løgstrup: *Dommer og administrator. Herredsfogeden 1790-1868*, Kbh. 1982.
Holger Hjelholt: *Købstædernes skøde- og panteprotokoller*, i: *Fortid og Nutid* 1926.
Vibeke Harsberg: *Vejledning i ejendomsundersøgelser i de kongerigske enklaver*, i: *Sønderjysk Månedsskrift* 1981.

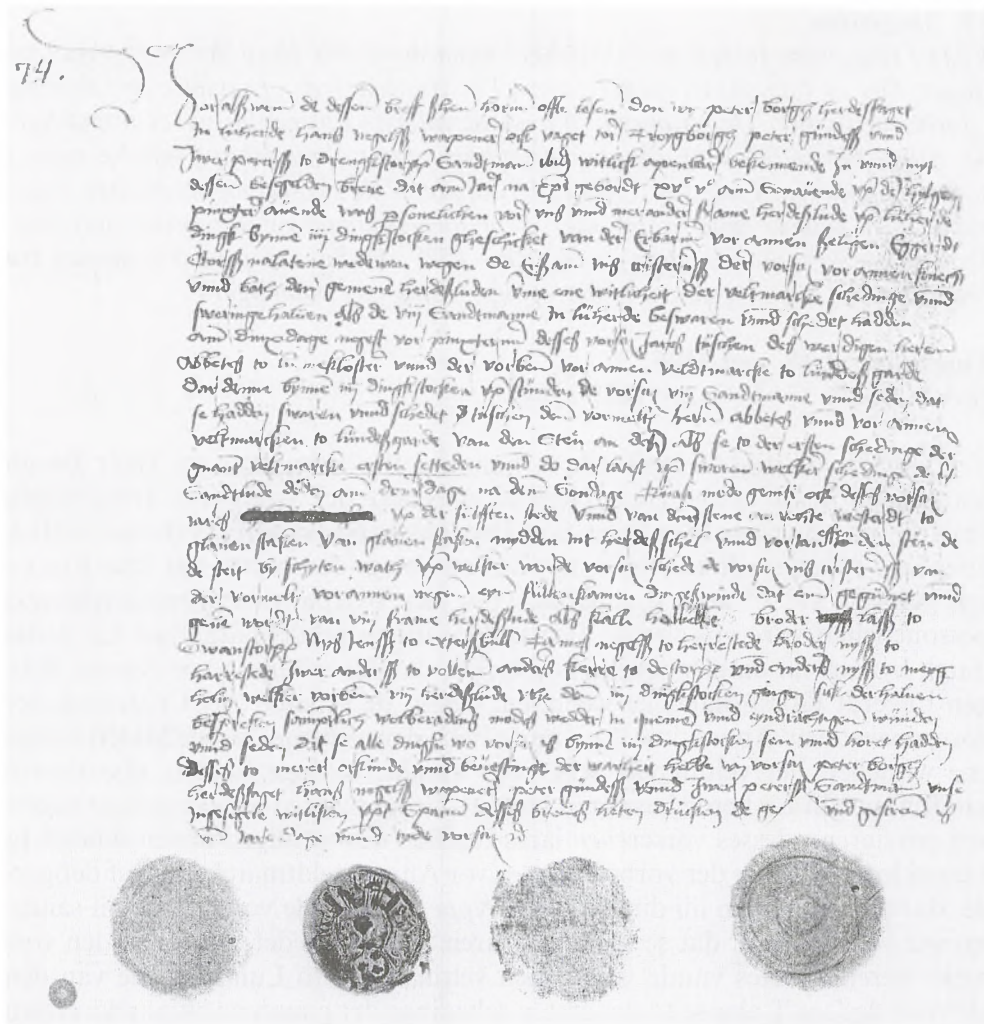
13. Tingsvidne

Ved et tingsvidne forstås et (skriftligt) vidnesbyrd om, hvad der er foregået på tinget. Der er tale om en meget gammel institution, hvis oprindelse fortaber sig i forhistorisk tid. Tingsvidnerne har sandsynligvis oprindeligt været mundtlige. Skriftlige bekræftelser af aflagte vidner bliver først almindelige i mindre sager i senmiddelalderen. I løbet af 1500-tallet suppleres de skrevne og mundtlige tingsvidner med tingets egne protokoller, hvor forhandlinger og afgørelser optegnes. Den ældste bevarede tingbog er fra Ribe 1527. Endnu i dag lever essensen fra tingsvidnerne videre gennem registreringer i ting- og dombøger.

Tingsvidne af 10. maj 1505

(LAÅ, Solvig Gods, sager 1477-1581)

Vor alßwem de dessen breff sehen, horenn offte lesen don wy Peter Borgh herdesfaget in Lu herde, Hans Negelsß wapenere ock vaget tore Troygborgh, Peter Gundesß vnnde Iwer Petersß to Drengkstorpppe sandtman ibidem witlick apenbare bekennende in vnnde myt dessen besegelden breue, dat ame iare na xpi gebordt xv^c v^o ame sonauende vppe den hylgen pinxtereneauende was personelichen vore vns vnnde mer andere frame herdeßlude vppe Lu herde dingk bynnen iiiii dingkstocken gheschicket van der erbarenn vor Annen, ßeligen Eggerdt Gorsß nalatene wedewen, wegen de erbame Nis Cristernsß der vorscreuene, vor Annen knecht, vnnde bath den gemenen herdeßluden vmme ene witlicheit der veltmarcke schedinge vnnde sweringe haluen, also de viii sandtmanne in Lu herde beswaren vnnde schedet hadden ame dinxdage negest vor pinxterenn desses vorscreuen iares tuschen des werdigen heren abbetes to Lumeklostere vnnde der vorbenomeden vor Annen veldtmarcke to Lundeßgarde, dar denne bynnen iiiii dingkstocken vppe stunden de vorscreuen viii sandtmanne vnnde seden, dat se hadden swaren vnnde schedet d tuschen den vormelte heren abbetes vnnde vor Annen veltmarcken to Lundeßgarde van den ste^{en} an des[sen?], also se to der ersten schedinge der gnanten veltmarcke ersten setteden vnnde do dar latest vppe sworn, welker schedinge de [ulæseligt ord] sandtlude deden ame donredage na deme sondage quasi modo geniti ock desses vorscreuen iares [overstreget ord] vppe der sulfften stede vnnde van demestene an rechte westerdt to Glauenstaken, van Glauenstaken mydden int herdeßsche^el vnnde vortan effen tō den sten, de de steit by schyten wath. Vppe welker worde vorscreuen eschede de vorscreuen Nis Cristernsß van der vormelte vor Annen wegen eyn fullenkamen dingeßwinde, dat eme gegunnet vnnde geuen wordt van viii frame herdeßlude also Kalli Holbeken[?], Broder [overstreget ord] Lasß to Swanstorpppe, Nys Jensß to Otterßbull, Tammeß Negelsß to Herrestede, Broder Nysß to Harrestede, Iwer Andersß to Vollem, Anders Kerre to Dostorpppe vnde Anders Nysß to Meygholm; welker vorbenomeden viii herdeßlude vtthe den iiiii dingkstocken gingen sick der haluen bespreken samtlich wolberadenes modes wedder in quemen vnnde eyndrachtigen wunden vnnde seden, dat se alle dingk, wo vorscreuen is, bynnen iiiii dingkstocken

Tingsvidne af 10. maj 1505. LAA, Solvig godsarkiv.

sen vnde horet hadden. Desses to merer orkunde vnde beuestinge der warheit hebbe wy vorscreuen Peter Borgh herdeßfaget, Hans NegelsBen wapenere, Peter Gundesß vnde Iwer Petersß sandtman vnse ingesegele wittliken vpt spatium desses breues heten drucken de gegeuen vnde gescreuen is im iare, dage vnde tyde vorscreuen etcetera.

Kommentarer

Som i det her gengivne eksempel var tingsvidnet meget ofte en bekræftelse af almindelig kendte forhold, som den, der begærede tingsvidnet, ønskede at fastholde på skrift. Udstedelse af et tingsvidne krævede ikke nødvendigvis, at

der var blevet fremført et egentlig bevis. Gode mænds ord vejede tungt nok. Selve tingsvidnet fastholdt blot, hvad de tilstedeværende havde set og hørt.

Frame	vrame/vrome, retskaffen, brav.
Ibidem	sammesteds.
Xpi	Kristi monogram (ΧΡΙΣΤΟΣ).
xv ^c v ^o	1505 (romertal, v ^o =quinto=5).

Lovgrundlag

I landskabslovene findes bestemmelser om tinglysning (tinglæsning) ved f.eks. overdragelse af fast ejendom. Ældre er formodentlig tingets funktion som det offentlige forum, hvor man kunne føre vidner til bekræftelse af almindeligt kendte forhold. Førelsen af tingbøger blev første gang påbudt i Christian den 2.s såkaldte Landlov 1521.

Anvendelsesmuligheder

Tingsvidnerne hører som følge af deres forholdsvis store antal til de flittigst benyttede kilder fra middelalderen. De har været anvendt til alt, lige fra ejendoms- til mentalitetshistoriske studier.

Hvor findes kildetypen?

Tingsvidnerne kunne principielt udstedes til alle, der havde behov for at kunne dokumentere, hvad der var foregået på tinget. De kan derfor træffes i alle arkivfunds; både private og offentlige. De middelalderlige tingsvidner blev dog oftest givet til personer eller institutioner, der havde særlig mange eller betydelige rettigheder. De findes derfor oftest i tilknytning til f.eks. kirkens, adelens eller byernes arkiver.

Litteratur

Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, bd. 18, Kbh. 1974, (opslagsord: Tingsvidne).
Retertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis, 1. rk., bd. 2, nr. 10372.

14. Gendarmeri-rapport

Det her behandlede gendarmeri var kun i funktion som politikorps i Hertugdømmet Slesvig i en kortvarig periode, nemlig mellem 1851 og 1864. Korpsets formål var at opretholde den offentlige sikkerhed, ro og orden efter Treårskrigen og at forhindre smugleri. Gendarmeriet bestod af ca. 300 mand, og det var sidestillet med det almindelige lokale politi. Korpsset var militært organiseret, og det var underlagt militær jurisdiktion. Gendarmerne var underordnet de civile myndigheder, navnlig amtmændene, hvis instruktioner de skulle efterkomme. Rapporterne om arbejdets udførelse og gendarmernes iagttagelser blev derfor oftest indberettet til amtmændene. Gendarmeriet havde kun en overvågende politimyndighed. Sager og tilfangetagne personer skulle ufortøvet overgives til de civile og juridiske myndigheder.

Gendarmerirapport fra Læk 8/3 1860

(LAÅ, Tønder Amt, H 31: Nationale forhold og politiske politisager Kær Herred 1854-62, indberetninger fra Gendarmeristationerne Læk, Medelby og Sønder Løgum)

Fra Gensdarmeristationen Læk
Læk den 8. Marts 1860

Melding!

Tjenstligst undlader jeg ikke herved at indberette til det høie kongelige Amthuus, at jeg har bragt i Erfaring, at Kirkedegn Nis Iversen i Jarlund har gaaet om for Beboerne dersteds og samlet Underskrifter paa Petitioner til Stænderforsamlingen angaaende Sprogsagen og var Kromand Claus Peter Andresen i Jarlund endnu i Besiddelse af en saadan Petition.

En desangaaende Melding er indsendt til det Kongelige Kjær Herredsfogderi.

Nissen
Tredent Gensdarm

Til det høje kongelige Amthuus i Tønder

Kommentarer

Indberetningerne omhandler ofte »oprørsk agitation«, men også andre lovovertrædelser forekommer. Det var ikke forbudt at sende petitioner – forespørgsler og forslag om lovændringer – til stænderforsamlingen, men de to nævnte personer blev sigtet på grund af deres status som mulige aktivister og uromagere. Sprogsagen var et meget vanskeligt problem, især i den »blandede zone« i trekanten Tønder-Treja-Stenbjerg, hvor også Jarlund (i Medelby Sogn) lå. Det danske sprog var fra 1851 ligeberettiget som kirkesprog og dominerende som skolesprog, skønt tysk var det dominerende folkesprog. Sprogreskrip-

Gendarmeriet var organiseret som en militær enhed, men var ligesom de øvrige politimyndigheder underordnet de lokale amtmænd. På billedet ses flere gendarmeribetjente i Haderslev. Billedet må være optaget kort før Helstatens fald i 1864. Foto ca. 1864, Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

terne af 7.-8. februar og 4. marts 1851 mødte stor modvilje i befolkningen, og gendarmeriet var derfor særlig opmærksom på denne sag.

Da gendarmeriet var underordnet de civile myndigheder, havde dets betjente pligt til at sende indberetninger til disse. Denne melding gik både til amtsforvaltningen og herredsfogderiet.

Gens d'armes (pl.), gendarme »folk med våben« (fransk), landpoliti.

Lovgrundlag

Gendarmeriet blev oprettet ved Ministeriet for Hertugdømmets Slesvigs bekendtgørelse af 18. februar 1851. Det danske gendarmeri i Slesvig ophørte med at fungere i 1864, efter at de fleste betjente var flygtet mod nord, før de preussiske og østrigske tropper nåede frem. Formelt blev det opløst den 29. juli 1865, da hertugdømmernes preussisk-østrigske civil-øvrighed oprettede et nyt gendarmeri efter samme mønster under den preussiske civilkommissærs styrelse. Fra 23. juli 1867 blev dette korps en del af det preussiske landgendarmeri.

Anvendelsesmuligheder

Gendarmerirapporterne er i de fleste tilfælde meget korte indberetninger, ligesom ovenstående eksempel. Da de blev afgivet af de almindelige gendarmere,

kan man få et godt indtryk af prioriteringerne i deres arbejde. Rapporterne indeholder mange oplysninger om tidens politiske holdninger, både hos de regerende og i visse befolkningsdele. I modsætning til de kendte lovtekster og politiske (tit agitatoriske) skrifter, giver gendarmerirapporterne et indblik i de politiske forhold i de enkelte byer og hos mange privatfolk.

Hvor findes kildetyperne?

Da gendarmeriet hørte under politiforvaltningen, findes arkivalierne i amtsarkiverne blandt politisagerne (LAÅ). Haderslev, Aabenraa og Sønderborg amtsarkiver indeholder sagerne fra hele perioden 1850-63. Det samme gælder Tønder amtsarkiv, hvor der imidlertid findes langt flere indberetninger end i de andre amtsarkiver som følge af den nationale splittelse i dette amts befolkning. Den dansk-tyske udveksling af arkivalier i 1936 omfattede ikke gendarmerirapporterne, derfor ligger sagerne fra Sydtønder Amt i LAÅ. I Sydslesvig findes gendarmerirapporter også i amtsarkiverne, nemlig Ejdersted, Husum, Hytten, Gottorp og Flensborg amter (LASH og for de to førstnævntes vedkommende også på KANF). Langt de fleste indberetninger stammer fra den nationalt mest blandede zone.

Litteratur

Jochen Bracker: Die dänische Sprachpolitik 1850-1864 und die Bevölkerung Mittelschleswigs, i: *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte* 97, 1972, s. 127-225, og 98, 1973, s. 87-213.

Jens Engberg: *Det slesvigske spørgsmål 1850-53*, Kbh. 1968.

Holger Hjelholt: *Den danske sprogordning og det danske sprogstyre i Slesvig mellem krigen (1850-1864)*, Kbh. 1923.

Axel Linvald: *Stemninger og tilstande i Sønderjylland ved krigens udbrud 1864*, Kbh. 1920.

Skatteforvaltningen indtil 1864/67

Indledning

Skatteforvaltningen ses allerede i middelalderen at have været sat i system, uden at det er muligt at sige præcis, hvornår det er sket. Kendskab til de enkelte skatteenheders skatteevne (værdi) var en forudsætning for en effektiv opkrævning af skatter og afgifter. Kong Valdemars Jordebog fra 1200-tallet er et eksempel på en systematisk registrering af de enkelte kongelige områders værdi. Jordebogen er næppe fremstillet til brug for opkrævningen af skatter, men dens angivelse af bl.a. de enkelte områders plovtal viser, at senest fra 1200-tallet var de enkelte områder i landet blevet sat i værdi i den enhed, som fremover også blev anvendt ved skatteligningen.

Skatteligningen foregik på flere niveauer. I den overordnede ligning bestod skatteenhederne af amter (len) og landskaber (eventuelt herreder), købstæder og godser foruden eventuelle kirkelige institutioner (nr. 15: Land- eller plovmatrikel). I hertugdømmerne var værdiansættelsen og -registreringen på dette niveau af stor betydning i perioden frem til inkorporationen af hertugdømmerne i Kongeriget i 1721. Arvedelingerne af hertugdømmerne i 1544 og 1581 blev nemlig foretaget på grundlag af de enkelte områders værdi, og fremover blev alle fællesudgifter fordelt efter de enkelte hertugdømmers samlede plovtal. Plovtallene blev anvendt i skatteligningen helt frem til 1867, selvom man udmærket var klar over de store svagheder ved dette system. Først og fremmest var plovtallene udtryk for tidligere tiders skatteværdi af områderne, og de tog kun i begrænset omfang hensyn til ændringer i den reelle skatteevne – forandringer, der bl.a. kunne indtræffe som følge af naturkatastrofer, epidemier, krig og plyndringer samt strukturændringer i landbrug og handel.

Der blev ved flere lejligheder gjort forsøg på at opnå et bedre grundlag for skatteligningen end plovmatriklen. I forbindelse med en ny ejendomsskat i 1802 blev der udarbejdet nye matrikler, hvor skatteenhederne var henholdsvis skattetønder for grundejendom og kvadratalen for bygninger (nr. 16: Huskatregister). Den nye matrikel var imidlertid ikke væsentligt bedre end den gamle plovmatrikel, og de to matrikler blev derfor anvendt sideløbende frem til indførelsen af det preussiske skattesystem i 1867.

I det omfang skatterne blev udskrevet som et samlet beløb for de enkelte herreder, købstæder og godser i henhold til deres plovtal, skulle der også foretages en mere detaljeret ligning på de enkelte ejendomme (nr. 17: Plovregister). Også denne ligning var på mange måder konservativ, og svarede ikke altid til ejendommens reelle skatteevne. En vis tilpasning fandt sted, men manglende kendskab til f.eks. jordernes bonitet og en række andre forhold stod i vejen for en fuldstændig retfærdig skatteligning. I forbindelse med de store forandringer i ejendommens sammensætning, der fulgte af udskiftningen og bøndergodsets overgang til selveje efter 1700, blev der flere steder ændret på skatteligningen. I Haderslev Amt blev der på Rentekammerets foranledning fra

1785/86 forsøgt foretaget en helt ny sætning på grundlag af bl.a. en nyvurdering af alle jordernes bonitet. Forsøget gik imidlertid i stå, inden alle sogne var blevet behandlet (nr. 18: Sætningsinstrument). Ligningen af skatter og afgifter kunne også foregå efter helt lokale modeller. Dette var bl.a. tilfældet i de to købstæder Tønder og Aabenraa, hvor skattepligten indtil midten af 1700-tallet hovedsageligt påhvilede ejerne af de såkaldte stavne (nr. 19: Stavnregister). Fordi købstæderne ikke var underlagt en anden jurisdiktion, måtte magistraten selv organisere skatteligningen og -opkrævningen.

Selvom fast ejendom i form af jord og bygninger tidligere var det vigtigste beskatningsgrundlag, har der sideløbende været anvendt andre modeller ved skatteudskrivningen, f.eks. efter erhverv eller stand. Ofte var der imidlertid tale om ekstraordinære skatter, der ikke blev opkrævet efter et fast mønster, men efter behov.

Ved siden af skatterne blev der også opkrævet en lang række andre afgifter, bl.a. told. Ligesom der udover de almindelige (ordinære), faste skatter også lejlighedsvis blev opkrævet ekstraordinære skatter, så fandtes der også særlige toldafgifter ved siden af den almindelige told. Et eksempel er den i 1636 indførte licent, der blev lignet på en lang række import- og eksportvarer, indtil den i 1803 endeligt blev lagt sammen med den almindelige told (nr. 20: Licentregnskab).

15. Land- eller plovatrikel

Senest fra 1200-tallet (Kong Valdemars Jordebog) blev plovstal benyttet til at angive visse områders skatteevne. Ploven formodes oprindeligt at have betegnet et bestemt areal, muligvis svarende til 1 mark jord eller 1/2 bol. Plovtallet var afgørende for, hvor stor en andel af en udskrevet skat et område skulle pålignes. I hertugdømmerne blev hvert landskab, amt, by og gods ansat i plove i de såkaldte landmatrikler. Det ældste, nogenlunde bevarede eksemplar er fra 1543. Matriklerne blev kun sjældent ændret, da det krævede landdagens medvirken og beslutning. Derimod kunne et områdes, et herreds eller en købstads plovstal ændres, når grænserne blev ændret. For Tønders vedkommende var det tilfældet i 1665, hvor tre til herredet hørende gader i byens udkant blev indlemmet i byen. Byens plovstal steg derved fra 100 til 103, mens herredet mistede tre plove. Fordi en stor del af byens vækst i 1600-tallets første halvdel var foregået i de tre gader, var resultatet en gevinst for byen. Skatteevnen blev øget mere, end skattestrykket steg. Mere almindeligt end ændringer i plovtallet var nedsættelser eller forhøjelser af det beløb, der blev lignet på ploven. Større revisioner med anlæggelse af helt nye landmatrikler var sjældne. I forbindelse med de stadig hyppigere kriser og et voksende behov for skatteindtægter efter 1620'erne blev der forbedret en revision af landmatriklen. I 1643 forelå et udkast, men først 1652 blev arbejdet tilendebragt (den renoverede matrikel). Indtil 1867 blev landmatriklens plovstal anvendt ved skatteligningen – fra 1802 parallelt med de nye ejendoms- og bygningsregistre.

Renovirte Landesmatricul des Herzogthums Schleswig d.d. 3ten mai 1712

(R. Falck: Actenstücke zur Geschichte der Landesmatrikel. Kieler Blätter, bd. III, Kiel 1816, s. 298-99)

Nahmen derer Beamten	Pflug- zahl	Königliche Aemter, Städte, Land- schaften, abgetheilte Herren, Prälaten im Herzogthum Schleswig	Contribuiren monatlich	
			Rthlr.	ß
Herr Amtsverwal- ter Peter Hey	800	Amt Hadersleben, 3 Rthlr. à Pflug	2400	
Canzleirath Meley	260	Amt Flensburg, 3 Rthlr. à Pflug	780	
Landschreiber Jessen	240	Die Landschaft Bredstedt	720	
Landschreiber Jessen	8	Sturtebullen-Koeg	24	
Amtsverwalter Gamland	86 ² / ₃	Sunderburg Amt, nur nach dem Anschlag	260	
Amtsverwalter Nissen	65 ¹ / ₃	Das Thumcapittel zu Schleswig, nach dem Anschlag	190	
			Rthlr. 4374	

<i>Königliche Städte</i>			
50	Stadt Hadersleben	150	
31	Kirch und Hospital daselbst nach dem Anschlag	93	
200	Die Stadt Flensburg bezahlt nach dem Anschlag von 230 Pflügen, 3 Rthlr. à Pflug	600	
6	Marien-Kirch	18	
7 ² / ₃	Nicolai-Kirch	23	
21 ¹ / ₃	Hospital	64	
50	Die Stadt Sonderburg nach dem Anschlag 3 Rthlr. à Pflug, thut 150 Rthlr., bezahlt doch nur	90	
<hr/>			
4	Pflüge	Rthlr. 5412	
<i>Abgetheilte Herren im Schleswigschen</i>			
343	Herzog Philip Ernst Zu Glücksburg sollte zahlen 2 Rthlr. à Pflug, bezahlt jedoch nur bis weiter 1 Rthlr. à Pflug	343	
36 ¹ / ₂	Herzog August zu Nordburg ¹ / ₃ à Pflug	120	24
	Herzog Jochim Friedrich von norburgische Pflügen jährlich	1082	
	Herzog Christian Carl 91 ¹ / ₂ Arrdische Pflügen	364	
56	Friedrich Wilhelm ¹ / ₂ Rthlr à Pflug	28	
<i>Hochgräfliche Güter</i>			
256	Graf Ahlefeldt 1 ¹ / ₆ Rthlr. à Pflug	298	32
	Graf Beede See- und Ballegaard 224 Pflüge		
	Graf Klixbüll, Merebüll und Boverstedt 32 Pflüge		
		256 Pflüge	
59 ¹ / ₂	Graf Rantzausches Gut Lindewitt 1 ¹ / ₆ Rthlr.	69	20
30	Grafschaft Reventlau 2 ¹ / ₂ Rthlr. à Pflug	70	
<hr/>			
1106	Pflüge	Rthlr. 2375	28

		<i>Die adelichen Güter im Schleswigschen Präläten</i>			
Nahmen der Possessoren	50	St. Johannis Closter vor Schleswig à 1 $\frac{1}{6}$ Rthlr.	58	16	
	10	Graue Closter zi dito,	11	32	
	1	Aschau,	1	8	
	30	Arlewatt ist Fürstl. und giebt nichts an den König			
Der Graf von Nassau	11	Avenbüllgaard	12	40	
Cap. Ca. Fried- rich Reventlau	12	Altenhoff und Bornstein	14	–	
Claus Christian von Thienen	21	Bülcke	24	24	
Geh. R. und Statthalter v. Ah- lefeldt	16	Buckhagen 18 Pflüge bis weiter 2 remittiret	18	32	
Fürstl. Obrist v. Reventlau Wittwe	4	Brunsholm	4	32	
Herr Cay von Thienen Wittwe	20	Burghorst	23	16	
Herr Breckling	1	Bulsbüll, in Karharde	1	8	
Herr Christ. Albr. v. d. Wisch	11 $\frac{1}{2}$	Blansgaarde 12 Pflügen ein $\frac{1}{2}$ re- mittiret	13	20	
Herr Cay von Thienen Wittwe	12	Binebeck	13	20	
Herr Chist. Det- leff Wohnsleth	10	Crisebuy	14	–	
Herr Joh. Rud v. Ahlefeldt	17	Dampe	11	32	
Herr Detleff v. Rumohr Wittwe	23	Düttebüll mit Cronsgaard	26	–	
	249 $\frac{1}{2}$	Pflüge	Rthlr.	256	46
Hartwig Schack	8	Dorpt	9	16	
Graf Cay Borchert von Ahlefeldt	46	Eschelsmarck, mit Ornum und Bustorff	53	32	
Mf. Wolgast	1	Espenis	1	8	
Hinrich Lüders	3	Freienwillen	3	24	
Fürstl. Geh. R. Hans Friedrich von Kettenburg	20	Fresenhagen	23	16	

Her Major	5	Fiarupgaard	5	40
Rantzau				
Geh. R. Wolf	14	Grünwald	16	16
Brockdorff v. Noer				
Herr Capt. Broensen	26	Gerebuy	30	16
Graf Schack Stiftamtman zu Ripen	15	Gram auf 30 Pflüge auf die Hälfte remittiret	17	24
Joachim v. Ahlefeldt Fürstl. Cammerj.	50	Gelting	58	16
Claus Pogwisch Fürstl. Cammer- junker	23	Grünholz in Schwansen	26	40
Von Buckhoff	10	Grünhoff oder Lundsgaardt nebst 3 Pflüge von Südensee	11	32
Hr. Obrist Otto v. Reventlau Wittwe	1½	Grünhoff in Angeln	1	36
Geh. R. v. Liljen- cron Wittwe	17	Hütten	19	40
Obrist Chr. Löwenburg	27	Hemmelmarck und Möhlhorst	31	24
Aug. Frid. v. Cramer	3	Hojerswort	3	24
Cay Brockdorff	26	Hohenliedt	30	16
St. H. von Ahlefeldt	17	Königsförde	19	40
Joh. v. Temming Königl. Cantzler	30	Kohoest	35	
Fried. Rantzau Fürstl. Präf. u. Landr.	16½	Knoop	19	12
	359	Pflüge	Rthlr. 418	40
Fürstl. Gottorf- fisch	40	Koxbüll und Südergaard und Sylt zahlt nichts		
Teichgraf Sibbersen	8	Karrharde	9	16
H. v. Ahlefeldt Wittwe	26	Lindau Gettorff	30	16

Chr. Albr. Brock- dorff Sächs. Cammhr.	34	Lindau in Angeln	39	32	
Gen. Maj. Albrecht	15	Lütjenhorn	39	32	
Hieron. von Thienen	30	Maesleben	17	24	
Geh. R. Wolff Brockdorff	8	Nöhr	35	–	
Landr. Otto Blohm	51	Neu- und Kaltenhoff	9	16	
Fürstl. Gottorf- fisch	8	Norbuy ist streitig	59	24	
H. Wolff v. Bohnsfleth	9	Nübel	10	24	
Pincier Baron v. Königstein	19	Ohe			
Kön. G. R. Maj. Dettlef v. Ahlefeldt	44	Olpenis	51	16	
Joh. Hinr. Ahlefeldt	6	Ostergaardt	7	–	
Henning Rumohr	13	Ohrfeldt	15	8	
Henr. Rumohr	41	Rundhoff mit Wittwe Kühl	47	10	
...	39	Rörstie mit 44 Pflüge, davon sind nach Flarupgaard verlegt die 5 Pflüge			
Etatsrath Friedr. Ad. Hansen	1	Tulkschubuy	1	8	
Baron Königstein	10	Satrupholm und Dolrup	11	32	
Wulff Hinr. V. Thienen Wittwe	4	Schinkel	4	32	
	406	Pflüge	Rthlr.	417	24
D. Bürgerm. Hamelow	6	Dorf Sandbeck	7	–	
Obrist Ahlefeldt	9	Schwebuy	10	24	
Thomas Manen Erben	6	Südensee	7	–	
Landr. Bendix v. Ahlefeldt	29	Sehestedt mit Schirnau	33	40	
Graf Cay Borch. v. Ahlefeldt	7	Stubbe	8	8	

Gräfin Reventlau des Hr. Groß- Cantzlers Wittwe	16	Sehekamp à Pflug 2½ Rthlr. di- eses Gut hat sich der König allein reserviret		
Graf Carl v. Ahlefeldt	5	Schubülgaarde	5	40
Fürstl. Gottorf- fisch	57	Solwig	bezahlen keine	
...	6	Südergaarde	Contribution	
Detleff Brockdorff	50	Gardorff mit Zogen	58	16
		Einige Eingesessene in Amte Tun- dern	5	40
Fried. Mar. V. Qualen	27	Windebuy	31	24
Casimir v. Buchwaldt	1	Wesebuy	1	8
Hinr. v. Thienen Wittwe	22½	Warleberg mit Rathmannsdorf	26	12
<hr/>				
	246½	Pflüge	Rthlr.	232 36
		Von der Ritterschaft Güter im Herzogthum Schleswig werden von 1060 Pflügen 1⅙ Rthlr., worunter doch 16 wegen Sehe- kamp 2½ Rthlr. gerechnet wer- den, zur Holsteinischen Casse monatlich geliefert	1255	16
		Zusammen 4191 Pflüge, contri- buiren	9112	8

Kommentarer

Den viste matrikel omfatter kun de kongelige områder i Hertugdømmet Slesvig. Plov tallene er i overensstemmelse med den renoverede matrikel, men som det fremgår, blev hver plov ikke lignet med samme beløb. Bl.a. Hertug Philip Ernst til Glücksburg fik en betragtelig nedsættelse af sine i forvejen lavt satte plove. Hårdest beskattet var normalt de kongelige undersåtter i amterne og landskaberne samt byerne.

Som det fremgår, besad den gottorpske hertug ejendom i de kgl. områder, som der ikke skulle betales skat af. Omvendt havde også kongen ejendom i hertugens områder, bl.a. i Tønder Amt.

Capt.	Captain, kaptajn.
Contribuiren	skal betale/betaler i fast månedsskat.
Maj.	Major.

Lovgrundlag

Beskatning efter plovstal har været benyttet siden middelalderen. En formel indførelse af land- eller plovmatrikel kendes ikke. Plovmatrikelne var i brug indtil den preussiske bygningsskat af 21. maj 1861 blev indført ved forordning af 28. april 1867 (se nr. 46: Gebäudesteuerrolle).

Anvendelsesmuligheder

Land- eller plovmatrikel kan benyttes til at vurdere skattetrykket og dets fordeling i de enkelte områder i Slesvig. Matrikel blev kun revideret med forholdsvis store mellemrum, og der blev sjældent foretaget gennemgribende ændringer. Den afspejlede derfor generelt tidligere tiders forhold og de traditionelle opfattelser af landsdelens skatteevne. Forandringer i positiv eller negativ retning af de økonomiske forhold i f.eks. en by eller et amt førte kun undtagelsesvis til en ændring af plovtalet, der derved med tiden blev urealistisk lavt eller højt. Matriklens manglende hensynstagen til landsdelens aktuelle økonomiske forhold medførte ofte en stor skævhed i beskatningen i de enkelte områder samt af den enkelte skatteyder. Matrikel kan derfor kun med meget stor forsigtighed anvendes til vurdering af landsdelens reelle skatteevne.

Hvor findes kildetyper?

Landmatrikelne findes ikke i et bestemt arkiv, men refereres ofte hos de myndigheder, som havde behov for at kende matriklens plovstal, bl.a. Rentekammeret (RA) og amterne (LAÅ og LASH). Efterhånden blev matrikelne trykt og udgivet.

Litteratur

- Lars N. Henningsen: *Ejendomshistorie i Sønderjylland. En arkivvejledning*, 2. udgave, Aabenraa 1996.
- R. Falck (udg.): *Sammlungen zur nähern Kunde des Vaterlandes in historischer, statistischer und staatswirtschaftlicher Hinsicht*, bd. II, Altona 1821, s. 61-78.
- R. Falck: Actenstücke zur Geschichte der Landesmatrikel, i: *Kieler Blätter*, bd. III, Kiel 1816, s. 277-98 (heri den gottorpske: Renovirte Landesmatricul des herzogthums Schleswig d.d. 3. maj 1712).
- R. Falck: Zur Geschichte des Steuerwesens in den Herzogthümern Schleswig und Holstein, nebst einigen allgemeinen Betrachtungen, i: *Kieler Blätter*, Bd. IV, Kiel 1817, s. 70-112.
- N. N. (einem Landwirthe aus dem Herzogthum Schleswig): *Die vorhandenen Besteuerungs-Cataster der Herzogthümer Schleswig und Holstein*, Altona 1825.
- A. Gudme: Tabellarische Uebersicht des Areals und der Bevölkerung der beiden Herzogthümer Schleswig und Holstein, i: *Kieler Blätter*, bd. III, Kiels 1816, s. 413-17 (heri en oversigt over landmatrikelens plovstal).

16. Husskatregister

Ved forordning af 15. december 1802 blev der i hertugdømmerne udskrevet en ny skat »vom Eigenthum und der Benützung liegender Gründe«. I forordningens indledning blev der redegjort for udskrivningens baggrund, nemlig de voksende udgifter til sikring af kongens riger og lande som følge af de krigeriske tilstande i Europa. Skatten blev på landet udskrevet af grundejendom samt bygninger, for så vidt der var tale om fabriks- eller møllebygninger samt kroer, foruden bygninger ejet af købstædernes borgere. I købstæderne og flækkerne blev den udskrevet af alle beboelses- og husholdningsbygninger samt værksteder, mens stalde og andre lignende sidebygninger var undtaget for skat. Til forskel fra tidligere blev plovmatiklen ikke benyttet som ligningsgrundlag. I stedet blev der udarbejdet nye matrikler eller registre, hvor grundejendommen blev gjort op i skattetønder, mens bygningerne i byerne blev opgjort i kvadratalen. Den nye matrikulering var ikke væsentligt bedre end den ældre plovmatikel, eftersom skatteansættelsen ikke havde den tilstrækkelige kvalitet. De to matrikler fungerede derfor side om side indtil 1867.

Folketællingen fra Nørregade i Haderslev 1803 viser, hvem der faktisk boede i husene, og hvilke erhverv de udøvede. De supplerer dermed det ejendoms-historiske materiale på bedste vis. Af de tre i husskatregisteret nævnte huse er i dag kun Nørregade 4 bevaret. Det forholdsvis store hus blev bygget i 1781, og var indtil 1825 gæstgiveri og poststation. I 1803 ejedes og beboedes det af Knud Petersen, som i folketællingen ses med erhvervsbetegnelsen »Postmeister«. De slesvigske folketællinger findes fra årene 1767, 1803 og med fem års mellemrum fra 1835-1860. Fra preussisk tid er kun bevaret en række kommunale folketællinger fra købstæderne, men efter 1920 afholdtes der atter folketællinger med fem års mellemrum som i resten af landet, første gang i 1921. LAÅ, fotokopi på læsesal.

I. Rotte

Volksgast-Register der Stadt Haderslevb. vom 13 Febr. 1803.

Stroff. Nummern der Häuser, und Zahl der Familien.	Voller Name eines jeden in der Familie.	Was ein jeder in der Familie ist.	Alter eines jeden, das laufende Jahr des Alters für voll gerech- net.	Verheirathet oder unverhei- rathet, und wie oft jeder ver- ehlicht oder verheirathet gewesen ist.	Eines jeden Titel, Amt, Gewerbs, Handwert, oder wovon er sonst lebt.
No. 1. 1 ^{te} Familie	1. Carl Gallejen	Häuserater	58.	zum 1 ^{te} Mal verheiratet	Lange Nordbo ind. wird Skovgaard als Gården.
	2. Annecken Ka nussen	Hjælper	72.	3 ^{te} Mal verheiratet	
	3. Peter Christian Kühnen	} Hjælper	42.	unverheiratet	
	4. Maltzen Jensen		40.	zum 1 ^{te} Mal verheiratet	
	5. Mariana Christ ens Døsther	} Hjælper	25.	unverheiratet	
	6. Anna Christ ens Jacobs Døsther		22.	unverheiratet	
No. 2. 2 ^{te} Familie	1. Christian Tor gen Jensen	Häuserater	61.	2 ^{te} Mal verheiratet	Lange Nordbo ind. wird Skovgaard als Gården.
	2. Margaretha Torensen	Hjælper	30.	unverheiratet	
	3. Anna Petersen	} Hjælper	32.	unverheiratet	
	4. Angelisabeth Braun		19.	unverheiratet	
No. 3. 3 ^{te} Familie	1. Rind Petersen	Häuserater	41.	} hier leve i Skovgaard.	Lange Nordbo
	2. Christiana Hel mer	Hjælper	43.		
	3. Pahan Peter Georg Petersen	} Hjælper	9.	}	Lange Nordbo
	4. Maria Christ ens Jacobina Petersen		8.		
	5. Annabara Niels en	Hjælper	19.	unverheiratet	Lange Nordbo
	6. Hans Kallatzen	Hjælper	22.	}	Lange Nordbo
	7. Peter Gallfried Koumann	Hjælper	16.		
	8. Anna Schus ten	} Hjælper	26.	}	Lange Nordbo
	9. Anna Elise Lassen		28.		
	10. Lovise Due	Hjælper	20.	} un verheiratet	Lange Nordbo
	11. Anders Jørgensen	26.			
	12. Niels Christiansen	Hjælper	27.	}	Lange Nordbo
	13. Anna Jørgensen	Hjælper	36.		
	14. Christian Lund	Hjælper	36.	unverheiratet	Lange Nordbo

Haussteuerregister für die Stadt Hadersleben 1803
 (LAA, Haderslev Østeramtsstue, Haussteuerregister für die Stadt Hadersleben 1803, nr. 139)
Haussteuer-Register für die Stadt Hadersleben

Namen der Straßen und Nummern der Häuser und Gebäude	Namen der Eigenthümer	Taxations-summe eines jeden Gebäudes benützt wird	Wozu ein jedes Gebäude benützt wird	Einer jeden	Etage Länge Breite □Maß		Steuer á □ Elle	Betrag der Steuer für jede Etage	Betrag der Steuer von dem ganzen Gebäude	Erläuternde Anmerkungen
					Ellen	Ellen				
Norderstrasse N° 1	Neu Carl Callesen									
A	1440		Wohnhaus 1 ^{ste} 2 ^{te} Keller	2	29 29 10	17 17 16	493 493	6¼ 5 5	16 16 9 9	zu kleinen haus-lichen Bequem-lichkeiten Stall und Einfahrt
B	250		Anbau mit Pforte							
C	150		Breenhaus	1	14	12	168	1	39	6
D, E, F & G	291		diverse Stall gebäude							
S	2131						S 1154		12	25

N° 2	Jürgen Iversen	720	Wohnhaus	1	17	18	306	5 $\frac{5}{8}$	2	47	5	zu kleinen haus- lichen Bequem- lichkeiten				
			Keller		9	7										
			Werkstelle und Brauhaus	1	13	9	117		1	6	10					
			Stall und Schweinsstoben											4	6	3
			S	1383				S 423								
N° 3 & 4	Knud Petersen	4180	Wohnhaus	2												
			1 ^{ste}		34	22	748	7 $\frac{1}{2}$	9	35	6					
			2 ^{te}		34	22	748		9	35	6					
			Keller		20	20								zu kleinen hauss- bequemlichkeiten		
			Windfang und Anbau	1	6	7	42			26	3	20	1	3		
			Halbdach													
			Stall													
			diverse Stall gebäude													
			kleinen Garten gebäude													
			K & L	280												
			S	6340				1538								
												La- 36 tus 32 6				

Kommentarer

□Ellen kvadratalen.

Latus side (latin), her i betydningen: sidens sum.

Lovgrundlag

Verordnung 15. december 1802, betr. die Ausschreibung einer neuen Steuer vom Eigenthum und der Benutzung liegender Gründe. Matriklerne og registre, der blev lavet som følge af denne lov, var i brug, indtil den preussiske bygningskat af 21. maj 1861 blev indført ved forordning af 28. april 1867 (se nr. 47: Gebäudesteuerrolle).

Anvendelsesmuligheder

Byernes og flækkernes husskatregistre er som følge af deres udførlige beskrivelser af bygningernes og bygningskompleksernes størrelse og sammensætning vigtige ejendoms- og bygningshistoriske kilder. De supplerer for perioden efter 1802 de ofte mangelfuldt bevarede brandtaksationsprotokoller. Ligesom plov-matrikerne og -registre kan de kun i begrænset omfang benyttes til belysning af befolkningens skatteevne (jf. nr. 15: Land- eller plov-matrikel, og nr. 17: Plovregister).

Hvor findes kildetyperne?

Husskatregistre findes i amtsstuearkiverne, separat eller som bilag til amtsregnskaberne, enkelte findes i byarkiverne og godsarkiverne (LAÅ og LASH). De findes også i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvigs arkiv (1848-64), hvor der også findes til- og afgangslister til husskatregistre (RA, kun de slesvigske amter), samt i Rentekammerets arkiv (RA, kun enklaverne i Vestslesvig).

Litteratur

Lars N. Henningsen: *Ejendomshistorie i Sønderjylland. En arkivvejledning*, 2. udgave, Aabenraa 1996.

17. Plovregister

På grundlag af land- eller plovmatrিকlens fordeling af skattebyrden på de enkelte områder, byer og godser blev der på lokalt niveau foretaget en fordeling af byrden på de enkelte ejendomme. Denne fordeling havde form af et plovregister, hvor hver enkelt ejendomsbesidders plovstal var angivet. På grundlag af registeret blev hver enkelt persons eller ejendoms bidrag til en række af de mange forskellige skatter og afgifter beregnet – fra 1688 først og fremmest den faste skat, kaldet kontributionen. Ligesom landmatriklen var plovregisteret ikke knyttet til en bestemt skatte- eller afgiftstype. Plovtallet blev derfor heller ikke forandret, når en ny skat blev udskrevet. I stedet blev det beløb, der lignedes på ploven, reduceret eller øget, når en ejendom mistede eller øgede sin skatteevne.

Pflug-Register des Ambtes Lugumkloster, Verfertiget Anno 1704, Scherrebeck Kirchspiel (uddrag)

(RA, De gottorpske hertuger, Regnskaber, jordebøger o.lign., 1704-09 Løgumkloster Amt)

[side 1]

Scherrebeck Kirchspiel	Pflüge So Contribuabel mit denen Armen und unvermög- sahmen	Pflüge So ratione officy frey	Pflüge So ad dies vita begnädiget und also frey	Pflüge welche wüst und verheuret
<i>Fahrballum</i>				
Jenß Nielßen	1/2			
<i>Moelden</i>				
Knudt Petersen	3/4			
Hanß Nielßen	1/2			
Jenß Anderßen	1/2			
<i>Otterßbüll</i>				
Esche Hanßen	3/4			
Anders Nielßen	1/4			
Anders Petersens	1/4			
<i>Witwe</i>				
<i>Döstrup</i>				
Hanß Hanßen	1/2			
Hanß Jenßen	1/2			
<i>Laurup</i>				
Hanß Andersen	1/2			
Hanß Hanßen	1/2			
Peter Nielßen	1/2			

[side 2]

	Scherrebeck Kirchspiel	Pflüge So Contribuabel mit denen Armen und unvermög- sahmen	Pflüge So ratione officy frey	Pflüge So ad dies vita begnädiget und also frey	Pflüge welche wüst und verheuret
	<i>Barsbüll</i>				
	Jenß Hanßen	1/2			
	Lorentz Hanßen	1/2			
	<i>Molsbüll</i>				
Kirchspielvoigt hat hirin 20 reichthaler frei und zahlt das übrige wofür er angesetzt	Iver Jenßen		3/4		
	<i>Giesing</i>				
	Peter Peterßen	1/4			
	<i>Scherrebeck</i>				
	Jebe Andersen	1/2			
	Nieß Jebesen	1/4			
	Hansß Jepsen	1/4			
	Hanß Hanßen	1/4			
	Astrup				
	Jens Laßen	1/2			
	Birckeleff				
	Peter Nißen	1/2			
Gibt hirvon Jährlich 12 reichthaler	Noch derselbe				1/2

Kommentarer

Eftersom de gottorpske hertuger kun besad enkelte, spredte ejendomme i de kongeligt dominerede enklaver i Nordvestslesvig, er en del ejendomme i nærved liggende enklavesogne af praktiske årsager opført i registeret under Skærbæk Sogn.

I det her gengivne eksempel er der en »kirchspielsvogt« (sognefoged), Iver Jensen, der som hertugens betjent ikke skulle betale skat af en del af sin jord. Peder Nissen i Birkelev havde lejet et stykke jord, som han betalte et fast beløb for hvert år.

Pflüge So ad dies vita begnädiget plove, hvor indehaveren på livstid er blevet benådet med skattefrihed.

Pflüge So Contribuabel plove, som der skal betales af.

Pflüge So ratione officy frey plove, som der ikke skal betales af, fordi indehaveren har et embede.

Lovgrundlag

Se nr. 15: Land- eller plovmateriel.

Anvendelsesmuligheder

Plovregistrene kan benyttes til at vurdere skattetrykket på mindre administrative områder, f.eks. sogne og ejerlav, samt på de enkelte ejendomme. De giver dog kun i begrænset omfang oplysninger om den reelle skatteevne. Den enkelte ejendoms plovstal stod i forhold til plovtalet for amtet, byen, sognet eller godset som helhed (jf. nr. 15: Land- eller plovmateriel). Plovregistrene kan også bruges til at danne sig et indtryk af størrelsen af en enkelt brugers ejendom.

Hvor findes kildetyper?

Plovregistrene skal findes hos den skattelignende myndighed, dvs. i amts- og byarkiverne samt godsarkiverne (LAÅ, LASH og de selvstændige sydslesvigske købstadsarkiver). I de gottorpske hertugers arkiv og Tyske Kancellis arkiv (LAÅ (mikrofilm), LASH og RA) samt Rentekammerets arkiv (RA) findes tillige plovregistre. De enkelte ejendommens eller grundbesidderes plovstal er derudover ofte gengivet i de mange forskellige regnskaber og matrikler i amts-, by- og godsarkiverne, uden at der er tale om egentlige plovregistre.

Litteratur

Se nr. 15: Land- eller plovmateriel.

18. Sætningsinstrument

I forbindelse med udskiftningen og bøndergodsets overgang til selveje efter 1770 kom det mange steder til uoverensstemmelser som følge af den ulige og utidssvarende fordeling af skatterne og afgifterne. Mange steder blev der foretaget nye sætninger af landvæsenskommissionerne, men ofte med forhøjelse af afgifterne til følge, hvilket igen førte til klager. I et forsøg på at opnå en bedre og mere tidssvarende ligning uden at forhøje afgifterne, blev der på Rentekammerets foranledning i 1785/86 i Haderslev Amt nedsat en sætningskommission bestående af amtmanden, husfogeden og ridefogeden. Kommissionen skulle udarbejde nye sætningsinstrumenter, som bestod af to dele: I første afdeling blev der redegjort for alle sognets indbyggers forhold samt sognets samlede skatter og afgifter. Sidstnævnte blev, efter en vis regulering, samlet i én sum, kaldet kanon. Anden afdeling havde form af et register, hvor hver enkelt ejendomsbesidder fik sin ejendom opgjort i boniterede skattetønder. Den samlede kanon blev derefter fordelt mellem ejendomsbesidderne i forhold til deres skattetønder. I forbindelse med den nye sætning overgik alle fæstere til selveje. De største kådnere blev desuden indlemmet i klassen af gårdmænd. De gamle fordelingsnøgler efter plove og ottinger blev afskaffet. Oprindeligt havde det været tanken, at hele amtets skatte- og afgiftsbyrde (inkl. byerne) skulle fordeles mere ligeligt (reparteres), når sætningen var tilendebragt. Efter at nye sætningsinstrumenter var udarbejdet for ganske mange sogne i amtet, gik arbejdet imidlertid i stå. Der blev derfor ikke foretaget nogen repartition i amtet som helhed, og allerede 1796 blev det ved kongelig forordning bestemt, at kun de sogne som allerede var blevet målt op til den nye sætning, skulle have den foretaget. Kommissionen eksisterede indtil 1847, men der blev ikke udarbejdet nye sætningsinstrumenter efter 1834.

Setzungsregister des Kirchspiels Maustrup der Gramm Harde in Oster Amte Hadersleben 1793

(LAA, Haderslev Østeramtsstue, nr. 147)

Setzungs-Plan

des in der Gramm Harde des Oster Amts Hadersleben belegene Kirchspiels Maustrup das aus 9 1/2 Pfluge besteht.

§ 1

Erwehntes Kirchspiel befaßt folgende 3 dörfer
I, Maustrup welchen nachstehende Einwohner hat.

a. Hufener

1 Rasmus Petersen

[...]

28 Sören Lauesen

b. Kätener

29 Anders Petersen
[...]
36 Paul Marcussen
Communeland
37 die dorfschmiede

[... Ringtveds og Simmersteds gårdbrugere og kådnere remses op på tilsvarende vis ...]

Noch enthält das Kirchspiel folgende Nummern und Besitzer; deren Ländereien aber resp: als Kirchen, Pastorat und Schulland q nicht der Setzung unterzogen werden, als:

in Maustrup

65 Jürgen Hansen Wögum
[...]
77 enthält der Kirchhof

in Ringtvedt

78 Hans Godschesen
[...]
84 Lauritz Hansen, ist Pastorat Hufener

in Simmerstedt

85 Hans Lund
[...]
88 enthält den betrag der Wege

§ 2

In dem Kirchspiel gibt es allganz keine Eigenthums Besitzer, mithin sind alle sowohl Hufener als Kötner feste-Besitzer. Einige derselben haben etwas wenig Holz, das so viel ich weis, den Besitzern auf deren Grunde es steht, gleich andern festebesitzern pro pretio taxato überlassen worden, es findet sich sonst in diesem Kirchspiel keine privat oder Königl: Hölzungen und ebenwenig Törfwähre.

§ 3

[De fordærvede landbrug er boniteret af kgl. boniteringsmænd samt nogle af sognets folk. Der har ingen klager været herover.]

§ 4

Auser den Extraordinairen Gefällen unter den Abgaben an die Kirche, Prediger, Küster und Schulhalter die insgesamt hier nicht in betragt gezogen wor-

den, hat dies Kirchspiel die in den Beilagen A et B angeführten Abgaben jährlich an die königl: Casse entrichtet.

§ 5

[Sognets afgifter til den kongelige kasse bliver fordelt over hele sognet efter jordernes bonitet. Kådnere betaler en højere afgift af deres land end gårdmændene. De nærmere regler vedr. fordelingen gennemgås.]

§ 6

[Nogle kådnere har fået land af landsbyen eller af enkelte gårdbrugere, som derfor skal have kompensation.]

§ 7

[Da kirke-, præste-, degne- og skolelandbrugene er undtaget fra sætningen, er de kun medtaget her for orienteringens skyld.]

§ 8

[Reguleringen af tienden og øvrige afgifter til kirke, præst og degn er udsat indtil videre. Magasinkorn og fourage betales in natura eller i penge ligesom tidligere, men efter boniteringen. Fordelingen af afgifterne mellem gårdmænd og kådnere fastlægges. Reglerne for fortsat brug af plovtalet ved ligningen i sognet, herredet og amtet efter sætningens fuldførelse fastlægges og begrænses.]

§ 9

[Udover de i § 4 nævnte afgifter er sognets beboere ikke pligtige til at betale andre afgifter, undtaget er dog enkelte fæstere af kirkeland, som skal betale en fæsteafgift til Magstrup kirke.]

§ 10

[Afgifterne fordeles mellem indbyggerne. I alt skal sognet betale 888 rdl., 31 sk. og 11¹/₄ p. til den kongelige kasse, hvorfra trækkes de under Tyrstrup Herred hørende i Simmersted boendes hoftjenestepenge Yderligere fratrækkes nogle afgifter, som et antal kådnere tidligere betalte til landsbyen, da de nu skal betales direkte til den kongelige kasse. Endelig fratrækkes en enkelt pastoratgårdfæsters afgift, da han ikke fæster land fastsat i plove. Tilbage bliver 875 rdl., 23 sk. og 5¹/₄ p., der skal fordeles på sognets samlede skattetønder, nemlig 602 tønder, 2 »Scheffel« og 13¹/₂ sekstendedele.]

§ 11

Davon werden die nachverzeichnete Besitzer von ihren Köthenländereien, als

Num: 11 Peter Olufsen Schmidt von	1 Schfl.	1 sechsztl.
Num: 29 Anders Petersen	2 Tn.	2 Schfl. 6 sechsztl.

[...]

Num: 63 Niels Sørensen	2 Tn.	2 Schfl.	7 sechsztl.
Zusammen	7 Tn.	3 Schfl.	3 sechsztl.

2den Canon und Erhöhung mit – 16 r. 1 s. 5¼ abzuhalten haben.

§ 12

Der über die nach obrigen 594 Tonnen 7 Scheffel 10½ sechszehnteil zu reparierende Canon beträgt – 859 r. 22 s. dazu tragen folgende Hufener bey:

Num: 1 Rasmus Petersen	14 Tn.	4 Schtl.	½ sechsztl.
[...]			
Num: 59 Hans Lund	7 Tn.		7½ sechsztl.
	594 Tn.	7 Schfl.	10½ Sechsztl.

der Canon den die Hufener von jeden Tonne zu bezalen haben, ist also bis auf eine unbedeutliche Breiche 1 r. 21 s. 4¼ p.

§ 13

An Kötengeld bezahlet jeder der nachverzeichneten Kötner nach obangeführten § 5 jährlich – 12 s.

Num: 3 Jürgen Hansen, weil dessen Hofgebäude auf Kirchenland stehen.

Num: 5 die auf diesem Hufenlande errichtete Köte.

[...]

Num: 75 Christen Hansen, Pastorats Kötner.

dies macht in einer Summe 7 r. 36 s.

§ 14

[Den kongelige kasses samlede indtægt af dette sogn bliver altså summen af indtægterne fra § 10, 11, 12 og 13, nemlig i alt 894 r., 26 s. og 5¼ p. Tidligere betalte sognet 874 r. 38 s. og 5¼ p. i afgifter. forskellen er altså 19 r og 36 s. til den kongelige kasses fordel. Til gengæld lønner den kongelige kasse fremover sognefogeden (Kirchspielsvogt) med 12 r årligt. Kassen vinder således kun de 7 r. og 3 s. kådnerpenge ved denne sætning.]

§ 15

[En række bemærkninger vedr. ovenstående, særligt enkelte gårdbrugeres og kådneres specielle forhold.]

§ 16

[Nogle kådner har tidligere været budbringere mod en reduktion i afgifterne. De skal være befriet for denne pligt, men til gengæld lignede de fremover i henhold til sætningen. Herefter skal gårdbrugerne være budbringere uden for sognet og kådnerne inden for sognets grænser.]

§ 17

[Sognets indbyggere er ikke pligtig til at yde kongen arbejdstjeneste. Fremover skal gårdbrugerne varetage vedligeholdelsen af vejene, mens kådnerne kun skal bidrage til vedligeholdelsen af landsby- og markvejene.]

§ 18

[Fæstepengene afløses med et engangsbeløb på 230 r., som lignedes på sognets indbyggere efter sætningsregisteret.]

§ 19

[Hvad gebyrerne til amthuset og -stuen angår, så skal disse være lig dem, der benyttes i Vejstrup, Hejls, Dalby, Jels og Jegerup.]

§ 20 og § 21

[Størrelsen af amtsstuens skrivepenge samt afgifterne til husfogeden fastlægges.]

§ 22 og § 23

[Om sognefogedens opkrævning af afgifter samt aflønning og fritagelse for visse afgifter.]

Hadersleben den 25 Junii 1793

Lorenzen

Das Dorf
Mastrup

Løst	N:o. Rasmus		Sætningsinstrument		1793		Anmærkelser af Mængde
	Antal Løst	Antal Løst	Antal Løst	Antal Løst	Antal Løst	Antal Løst	
Rasmus des Landvæsen							
Andersens vækne Om. Løst i 1793	19	5	6	7	1	5	4
Andersens vækne Om. Løst i 1793	30	1	8	5			
Andersens vækne Om. Løst i 1793	11	6	1	2	2	1	17
Andersens vækne Om. Løst i 1793	12	6	1		2		5 1/2
Andersens vækne Om. Løst i 1793	11	7	7	9	2	6	3
Andersens vækne Om. Løst i 1793	69			7			
Andersens vækne Om. Løst i 1793	22	2	6				
Andersens vækne Om. Løst i 1793	88	3	2	1			
Andersens vækne Om. Løst i 1793	80		1	2			
Andersens vækne Om. Løst i 1793	13	3	7	17	1		17
Andersens vækne Om. Løst i 1793	20	1	3	8			9 1/2
Andersens vækne Om. Løst i 1793	20	3	1	3	6		12 1/2
Andersens vækne Om. Løst i 1793	15	1		6			
Andersens vækne Om. Løst i 1793	16	2	2	1			5 1/2
Andersens vækne Om. Løst i 1793	30	3		5			
Andersens vækne Om. Løst i 1793	6		4				9 1/2
Andersens vækne Om. Løst i 1793	6		12				1
Andersens vækne Om. Løst i 1793	7	1					1 3/4
Andersens vækne Om. Løst i 1793	8		7	10			
Andersens vækne Om. Løst i 1793	9	1	6				7
Andersens vækne Om. Løst i 1793	12	2	5				1 1/2
Andersens vækne Om. Løst i 1793	8		2	3			
Andersens vækne Om. Løst i 1793							
Summe		41	7	5	14	7	5 1/2

Sætningsregistret for Magstrup 1793, opgørelse af Rasmus Petersens samlede ejendom i boniterede skattetønder. LAA, Haderslev Østeramtsstue, nr. 147.

Fol I. Rasmus Petersen besitz 11/17729
 162309 Pflug
 48

Namen der Ländereien	breite der bonite á		Gröse nach der		bezahlt jährlich	An Canon in					
	Ueberf: u. fuß	steige Scheffel	Quantite	Bonite		4 Quartalen in	S. H. Münze	r	s	p	
Ackerlage westen dem Hofe die etwa Ackerland	Ellen	Schl:	Tonne Schl:	16	Tonne Schl:	16	r	s	p		
Wieseland auf Stevenhoi und Bygfloed der zwote Ackerland	14	5	5	15	1	5	4	Von 14 Tonne 4 Scheffel	20	45	8 1/2
Wieseland die dritte - Dito	80	1	8					1/2 sechszentl:			
Wieseland die westene oder 4 ^{te} - Dito	11	6	1	2	2	1	14				
Wieseland Heedelyk Ackerlandland	12	6	1	2	2	5 1/2					
Wieseland Heedelyk Ackerlandland	11 1/2	7	7	9	2	6	3				
Wieseland Heedelyk Ackerlandland	64	4	7								
Wieseland Skovskift oder Norkrog Holz und Heideland	22	5	2	1	7	14 1/2					
Wieseland Fahledlyk oder Fählethave	88	1	2	Schl.	sechsztl.						
Wieseland	80	1	2								
Wieseland	13	3	4	14	1	14					
Wieseland	20	1	3	8	4	10					

Gammelhave excl: fußsteig	2 1/2																		
Ackerland 3/4	20	3	1	3	1														12 1/2
Wieselnd 1/4	18	1		6															
Synderhave excl: fußsteig	2 1/2																		
Ackerland	16	2	2	1	5	5													
Wieselnd	30		3																
StraßenErde	6			14		9 1/2													
Nørremaygaard als Wiese	6			12	1														
Wieselnd																			
Syder Dito	7	1	1	1	1	3													
Toft Ackerland und Wiese	8	3	3	10															
S[?]stlich																			
Ackerland																			
Südlisch	9	1		6	7														
Wieselnd	12		2	5															
Baustelle und Garten	8		2	3	1	1 1/2													
Ackerland		5	8	5	6	2													
Summa	49	7	7	5	14	4	1/2												20 45 8 1/2

Kommentarer

Sætningsplanen er i sin helhed meget omfattende. Den er derfor kun gengivet her i en meget forkortet udgave. I de lange opremsninger af navne på gårdbrugere m.v. er kun de første og sidste gengivet. Flere af artiklerne er kort refereret i oversættelse.

Canon	de samlede afgifter under et.
Hoftjenestepenge	pengeafgift, betalt som afløsning for skyldige tjenesteydelser til hoffet.
In natura	i naturalier, ikke penge.
Magasinkorn og fourage	leverance af korn samt hø og halm til de kongelige magasiner. Lignet efter plovtaal og oftest leveret i naturalier.
Pro pretio Larato	efter vurderet betaling.
Repartition	omfordeling.
Scheffel	flademål for agerland (1/8 tønde).

Lovgrundlag

Sætningen blev sat i værk på grundlag af Rentekammerets den 24. marts 1783 approberede forestilling. Efter forhandlinger med amtet blev der udarbejdet en konstitution: Constituta, wonach die neue Setzung des Amts Hadersleben in Werk zu setzen ist, hvorefter kommissionens medlemmer i 1786 modtog deres instrukser. Ved resolution af 5. april 1796 blev sætningen begrænset til de sogne, som allerede var målt op. Kommissionen eksisterede til 1847, men det sidste sætningsinstrument (Hejls Sogn) blev afsluttet 30. sept. 1834.

Anvendelsesmuligheder

Sammenlignet med plovregistre og mange andre skattekilder giver sætningsinstrumenterne en bedre mulighed for at vurdere de enkelte ejendomsbesidderes relative skatteevne. Der skal dog tages højde for, at der ved sætningen ikke blev ændret på sognenes samlede plovtaal – kun på fordelingen mellem de enkelte ejendomsbesiddere. Det er derfor kun i begrænset omfang muligt at benytte sætningsinstrumenterne til sammenligninger på tværs af sognene. Sætningsinstrumenterne indeholder en meget detaljeret gennemgang af de enkelte sognes og ejerlavs økonomiske forhold, som de så ud på tidspunktet for sætningen. Instrumenterne er derfor også vigtige kilder til beskrivelse af ældre tilstande i sognet.

Hvor findes kildetypen?

Haderslev amts- og amtsstuearkiver (LAÅ). Rentekammerets tyske Afdelings arkiv (RA).

Litteratur

Lars N. Henningsen: *Ejendoms historie i Sønderjylland. En arkivvejledning*, 2. udgave, Aabenraa 1996.
A. C. A. Kierulf: *Om Beskatningen i Haderslev Amt. En historisk-statistisk Fremstilling*, Kbh. 1865, s.

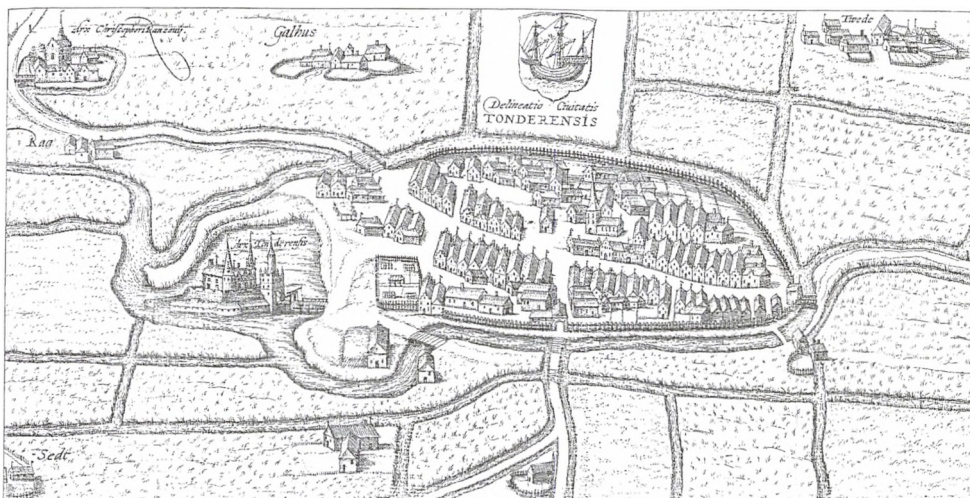
13-22 med noter og bilag (heri fortegnelse over sætningsinstrumenterne med angivelse af deres indhold samt gengivelse af konstitutionen).

Grundsätze, nach welchen die im Jahr 1785 beschlossene neue Setzung im Amte Hadersleben unter-
nommen und mit sechzehn Kirchspielen bis zum Jahr 1789 zu stande gebracht ist, i: *Schleswig-
Holsteinische Provinzialberichte* 1792, II, s. 61-77 (heri en redegørelse for kommissionens arbejde
indtil 1792 samt gennemgang af sætningsarbejdet i Vejstrup Sogn).

O. Kier: *Mitteilungen über das Amt Hadersleben*, 1852, s. 47-50.

19. Stavnregister

I det nordlige Slesvig havde Tønder og Aabenraa en såkaldt stavnforfatning. De to købstæder var inddelt i et antal grunde, kaldet stavne, og kun de borgere, der ejede en stavn, havde andel i bymarken. Stavnregistrene er fortegnelser over stavnene med angivelse af ejerne samt deres andel i bymarken. De faste skatter (plovskatter) blev lignet på stavnene, hvis ejere dermed bar hovedparten af byens byrder, men stavnregistrene var ikke egentlige skattelister. Antallet af stavne var i Tønder ca. 120 indtil stavnforfatningens ophør i 1768, mens antallet i Aabenraa blev ændret flere gange (i 1609 var der 128 stavne, i 1721 var der 118^{1/2} og i 1812 138^{5/12}). Hvornår byerne blev inddelt i stavne er uvist, men Tønders inddeling synes at have middelalderlig oprindelse. Den endelige stavninddeling blev opnået i forbindelse med de store digearbejder i midten af 1500-tallet, hvor byen fik suppleret bymarken med store områder i den nyindvundne kog syd for byen. Det ældste bevarede stavnregister fra Tønder er netop fra 1562, dvs. umiddelbart efter at inddigningen var afsluttet. Det ældste kendte fra Aabenraa er fra 1609.

Den ældste gengivelse af Tønder er fra ca. 1581-86. Store dele af byen var netop da under genopførelse efter mindst én omfattende brand, der havde lagt storstedelen af byen i ruiner. Samtidig pågik der omfattende byggearbejder i byens sydlige udkant, hvor bl.a. Vidåens løb blev rettet ud og flyttet af hensyn til en ny slotsvandmølle. Mange enkeltheder i gengivelsen må derfor anses for tvivlsomme. Dette gælder også de mange gavlhuse langs hovedstrøget, hvoraf de fleste sikkert i virkeligheden har været enetages bindingsværksbygninger. Til gengæld fremstår de lange og smalle stavne, hvorpå husene stod med gavlen mod gaden, tydeligt. Det var til disse i alt 120 stavngrunde, at rettighederne i bymarken og i de nyligt inddigede koge var knyttet. Antallet af stavne svarede til Tønders plovtaal, som indtil 1652 var på 120. Braun & Hogeberghs Städtebuch.

Stavnregister fra Tønder 1562

(LAA, Tønder byarkiv, nr. 426, Land- und Deichregister 1562)

Nhavigende Landtt Js souele der
Stadtt Tundern an wisch vnd Gresingk
gehorich vnd bedickett wertt
vih datt Veldt Register getagen
vnd Stuckswiß hirinne Vortekent
gemeten A^o 1562.

[Hans Werkmeister]	Hans Ferver	1/2 stauen
Jn de lange schiffte	j Demat lxxvj Roden
Jn der vij Swede	xl Roden iiij Ellen <i>†fuß</i>
Jn der vj Swede	xl Roden iij Ellen
De Gresnigk	ij Demat xij Roden iiij <i>Ellen</i>
Starkstofft holstlandt	vj Roden ij elen j <i>fuß</i>
Summa	iiij Demat lxxij Roden viij <i>ellen ij fuß</i>

[Hans Werckmeister
 vndt Jens Nielßen]

Hans Ferver Andres Bansen

Brasten der Porten Holstl:	iiij demat lxxxij Roden iij elen
Jn der Maden	j demat xxxix Roden
De Gresnigt	iiij Demat xxv Roden iij <i>ellen</i>
Starks tofft holsl:	xij Roden
Summa	viij demat lxxvj Roden vi [ellen]

[Mattis Thuxßen] Gregorius Regelsen:

Jn der Maden	j Demat xxxviiij Roden
De Gresnigt	iiij Demat xxv Roden iij elen
Starkstofft holsl:	xij Roden
Summa	iiij demat lxxiiij Roden iij elen

Kommentarer

Registret fra Tønder 1562 er det ældste bevarede stavnregister. Det er anlagt i forbindelse med ibrugtagningen af de nyindvundne områder i kogen syd for byen. Omkring ca. 1600 er registeret blevet ajourført, og de daværende ejeres navne tilføjet (her angivet med firkantet parentes). Registeret indeholder også flere afsnit om digerne og de på stavnsejerne påhvilende vedligeholdelsespligter m.v.

Demat flademål, som i Tønder var 0,49264 ha. (eller 180 tønderske kvadratruten).

Ellen flademålet kvadratelle (kvadratalen), som var 0,327 m².

Fuß flademålet kvadratfuß (kvadratfod), som i Tønder var 0,084 m².
Roden flademålet kvadratrute, som i Tønder var 27,369 m².

Brasten der Porten, de Grasnigt, Lange Schifte, der Maden, Stackstoft, vi og vii Swede, sted- og marknavne, se *Sønderjyske Stednavne*, bd. 3, Tønder Amt, Kbh. 1933.

Lovgrundlag

Der er ikke lovgivet om stavnregistre. I Tønder blev stavnordningen ophævet i 1768, i Aabenraa skete det først i midten af 1800-tallet.

Anvendelsesmuligheder

Stavnregistre kan bruges til flere formål. Først og fremmest er de væsentlige ejendomshistoriske kilder, idet de viser, hvem der var i besiddelse af stavnene. Derudover indeholder registrene værdifulde oplysninger om bymarken, dens størrelse, brugen af den og fordelingen mellem stavnejerne. Endelig indeholder registrene et stort antal stednavne – først og fremmest marknavne. Sammen med oplysninger fra andre fortegnelser over bymarkerne, byregnskaberne, jordbøger, skøder og tingsvidner m.v. kan de bruges til at bestemme de oprindelige, ofte middelalderlige, navneformer.

Hvor findes kildetyper?

Blandt de mange forskellige fortegnelser over ejendomme og ejendomsbesiddere er stavnregistre karakteriseret ved at omhandle bymarkens fordeling mellem grundejerne. Denne type af registre findes i Tønder og Aabenraa's byarkiver (LAÅ), mens andre typer af ejendomsregistre m.v. tillige kan findes i andre myndigheders arkiver – særlig de gottorpske hertugers (RA og LASH, til dels film på LAÅ).

Litteratur

Lars N. Henningsen: *Ejendomshistorie i Sønderjylland. En arkivvejledning*, 2. udgave, Aabenraa 1996.
Ludwig Andresen: *Geschichte der Stadt Tondern bis zum Dreizigjährigen Krieg*, Flensborg 1939, især s. 104-108.

Åbenrå bys Historie, Åbenrå 1961-67, bd. 1, s. 135, og bd. 2, s. 28-29.

20. Licentregnskab

Licenten blev i fællesskab indført i både den kongelige og den gottorpske del af hertugdømmerne den 1. juni 1636. Der var tale om en særlig afgift på importerede luksusvarer samt eksportvarer, som man af hensyn til den lokale efterspørgsel ønskede at begrænse udførslen af. Selvom indførelsen af licenten blev motiveret med den nytte, som samfundet ville have af særlig begrænsningen i luksusforbruget, så var dette næppe den væsentligste årsag. Der var snarere tale om tilblivelsen af endnu en statslig indtægtskilde på et tidspunkt, hvor behovet for indtægter var stort som følge af den generelle krise i almindelighed samt de voksende militære udgifter i særdeleshed. Licenten blev opkrævet i byerne og alle andre steder, hvor ind- og udførsel fandt sted. Efterhånden smeltede licenten sammen med de øvrige toldafgifter til en samlet told. Den blev dog først endeligt lagt sammen med tolden ved toldreformen i 1803, hvor også toldgrænserne mellem hertugdømmerne blev ophævet.

Nur Christian der Vierdte / von Gottes gnaden zu Den-
nemarcken / Norwegen / der Wenden vnd Gotthen König / vnd von desselben gnaden Ier Friederich /
Erbe zu Norwegen / beyde Hertogen zu Schleswig / Holstein / Stormarn vnd der Ditmarschen / Grafen zu Oldenburg
vnd Delmenhorst / etc. Gevettete / Endbüchen vnserer Fürstenthumben Schleswig Holstein / vnd dero incorporirten Ländere
Prälaten, denen bey der Ritter schafft / Städten / vnd gesambten Einwohnern vnd Emgesessenen / vnserer giade. Ehrwürdige
Ehrwueste Ehrbähre vnd Ehrfahne liebe getreue Wir achten ohndring / auch weitleufftig vor augen insfellen wie alle vnd jede /
zu menschlicher Subsistation vnd auffenthalt behufliche dinge / nicht allein zu vörmessiger luxuri vnd üppigkeit / leyder gar miss-
braucht / sondern auch / was aus vnserer Fürstenthumben an Getreidig / vnd anderer nothwendigkeiten / vielmahlin nicht zuentbeh-
ren / von Vortheilhaften Leuten auffgeaufft / vnd schendlichen gewinns halben / an andere örter / nicht ohne sonderbahren Nachtheil / des gemeinen nußens /
expöriert vnd außgeführt wird / zumahl selbiges die kundbar evidentz, mehr den genugsamb zu tage föhret / darüber sich dan fernere leichtsamb zufragen vnd
begeben kontde / das vnserer Fürstenthumb vnd Ländere / durch solchane luxuri, auch Exportation, wo nicht allerdings erschöpffet vnd entblößet / zum toeing-
sien / bey diesen ohne das sorgfallen leufften / in nicht geringen mangel vnd durfftigkeit dero / zu menschlicher alimentacion gehöriger Notdurfft / vnd folgendes
grosse tötung müchten gerachten / Wiewol wir nun vmb selbigem Dürfft vorzukommen / im werck begriffen / leges vestuarias vnd sumptuarias verfassten / vnd
durch dem Truck publicieren zulassen / So ist aber dennoch zubefahren / das damit der Zweck vnserer gemein nüssigen Intention / zu abschlingung des Landverderb-
lichen Luxuri, auch verhütung solcher ohnzulässiger außführung / allein nicht zuerreichen / dahero selbigen Dürfft so viel besser vorzubiegen / auch in diesen
schwierigen vnd Nahrlosen zeiten / die allgemeine onere vnd burden deso mehr zusubuliciren, vnd zuerleichtern / haben wir vnsern freuntväterlich bereit-
nigt / die zu mehrbefähigter Luxuri anlaß gebende sachen / beoorab man darentwoß fan entziehen / auch vorbenelte Exportation, aus obangedeuteten considera-
tionen / bis zu weitterer verordnung / mit gewissen licenten zubelassen / massen solche licent gelder / wegen der importierten waahren / von dem Wert außser / wegen der
Exportierten den sachen aber / von dem Käuffer abzufactur / vnd selbiger waahren vnd Licenten specification, in den Städten vnd an denen orten / wo selbigen in vn-
serer Fürstenthumben die in / vnd außsüßer / so wol zu Wasser als zu Lande / geschicht / zuvernehmen / auch mit deren erhebung vnd einmahle beoorfachenden er-
sten Junij / erscheinenden Eintausend / sechs hundert / sechs vnd dreissigsten Jahrs / der anfang gemacht werden sol / Jedoch wollen wir vnsern Prälaten vnd de-
nen von der Ritter schaffe dero Wein vnd Bier / so dieselbe zu ihren eignen behuff einlegen / dergestalt / das kein unterschiedt dabey verübet wördt / gnedigst vnd
gnedig frey gelassen vnd vergünnet haben / Amandiren vnd Beschwendemach vnsern Amptleuten / Etallern / Landtöggen / Bürgermeistern vnd Rath in den
Städten / jedes orts / gnedigst gnedig wollen / das ihr ober diese vnser Verordnung / sorgsame vnd ehnmachtseigige acht habet / wie wir dan auch den
Kaufleuten / Kramern / Handlern / vnd gesambten vnsern Duterthanen / vnd vnserer Fürstenthumben Emgesessenen / auch sonst allen vnd jeden / welche die in
offtberietter specification exprimirte waahren / in / oder außsüßeren / ernstlich gebieten / das ihr von denselben / die defigürte vnd angelegte licenten, ohne einigen
vnser schlechtf / richtig einbringet vnd abtraget / imt dieser angehengten Commination vnd Verwarnung, da / jergent / man sich eines widrigen geliffen lassen /
Huegegen / handt / vnd der angeordneten waahren ichtwas verschweigen / nicht anmelden / vnd daben nicht etlegen wördt / das selbige Waahren vnd Güter /
als ipso facto committire, verfallen sein sollen / Vernaht sich ein jedweder zuachen / Seyn euch mit Köniäl. vnd Fürstl. gnaden geuogen. Geben vnser
vnsern Köniäl. vnd Fürstlichen Secreten, in vnserer König Christians / als dieses Jahrs regierenden Hartm Veste Christiaupreis / den 9. Aprilis Anno 1636.

Forordningen af 9. april 1636, som indførte licenten i både den kongelige og den gottorpske del af hertugdømmerne. LAÁ, samling af forordninger.

Licentregnskab for Aabenraa 1707

(RA, Sønderjyske fyrstearkiver, de gottorpske hertuger, nr. 31, Told- og Licentregnskaber 1694, 1707)

**Licent-Rechnung aus der Stadt Apenrade
von dem 1ten Januarius ao: 1707
biß den 1ten Januarius ao: 1708**

Martius

Rthl: β d

den 16. Marty

Schiffer Christen Juhl Hirsלבst, hat sich mit seine Führenden Galliothe von 7 lasten nacher Danzig angemeldet, hat nebst Ballast eingeladen

20 Tonnen Muschele

den 19. Dito

an Herr Lorenz Björenzen Rathsverwandter Hirsלבst von Hamburg über Flensburg durch den Fuhrmann Hanß Schmidt von Neümünster anhero gebracht, laut Beylage [Nr.] 1

Ein Viertel Faß mit	1	2
ein Tonn mit 100 skipd. Toback á skipd. 6 d.		
50 skipd. Zucker		24
50 skipd. Blauholz		12
50 skipd. Ingwer		12
Zwey halbe Tonnen mit		
50 skipd. Brieff Toback á skipd. 2 β.	2	4
50 skipd. Ahmdahm		8
Zwey kl. Tönschen mit		
25 skipd. Rosienen		6
25 skipd. Corinten		6
	4	26

Martius

Rthl. β d

den 24. Dito

Schiffer Jacob Sedien Hirsלבst, hat sich mit seinem alhir in diesen Jahr neugebauten Schiffe ohngefehr von 55 Lasten nacher Flensburg angemeldet, ist von dannen Dreufheim, und ferner nach Dublin befrachtet, hat nichts als Ballast eingeladen.

den 28. Dito

Schiffer Peter Becker Hirselsbst, hat sich mit seine Führenden Galliothe von 5 Lasten nacher Königsberg angemeldet, und hat nebst Ballast eingeladen
30 Tonnen alhir gefischte Muschele

[Et antal skibe sejler ud i ballast til bl.a. Flensborg og Gotland m.v. Et enkelt skib medtager passagerer til København.]

eodem [den 30.] Dito

Schiffer Jürgen Fabricius Hirselsbst, hat sich mit seine Führenden Galliothe von 16 Lasten nacher Copenhagen angemeldet, hat eingeladen
20 Faden Holz

eodem Dito

Schiffer Fredrich Kellner Hirselsbst, hat sich mit seine Führenden Galliothe von 8 Lasten nacher Gottlandt angemeldet, hat nichts als Ballast eingeladen.

den 31. Dito

Schiffer Asmus Juersen Hirselsbst, hat sich mit seine Führenden Galliothe von 8 Lasten nacher Copenhagen angemeldet, und hat eingeladen.
12000 alhir gebrante Maursteine
20 Tonnen Ousters

Summa der erhobenen Licenten 4 26
in Monat Martius

Kommentarer

De mange skippere i Aabenraa stod ud med deres skibe hvert forår, men som følge af områdets generelle mangel på varer egnet til eksport, sejlede flertallet af skibene i ballast – dvs. uden ladning. Enkelte eksportvarer fandtes dog, fremfor alt træ, mursten fra teglværkerne samt muslinger, herunder østers. Normalt vendte skibene hjem i løbet af sommeren. I det viste eksempel fra marts måned 1707 er der dog også en enkelt skipper, der anløber havnen med forskellige licentpligtige importvarer.

Ahmdahm	stivelse?
Blauholz	blåtræ, kampechetræ.
Faden	rummål for fældet træ. En slesvig-holstensk »Deputatfaden« = 2,118 m ³ (6×6×6 fod). En slesvigsk »Verkauffaden« var det halve (6×6×3 fod).
Galiothe	galliot, skibstype med 2-3 master.
Kl.	kleine.
Kreyer	krejert, skibstype med 3 master.
Lasten	læster, mål for skibenes lasteevne/størrelse.
Ousters	østers (muslinger).
Pahsagiers	passagerer.
Skpd./skipd.	skippund, rummål.
Tönschen	små tønder, bötter.

Lovgrundlag

Licenten blev indført i både de kongelige og gottorpske dele af hertugdømmerne ved forordning af 9. april 1636 (gældende fra 1. juni samme år). Ved forordning af 8. juli 1803 blev licenten lagt sammen med de øvrige toldafgifter, hvorefter den selvstændige registrering af licenten ophørte.

Anvendelsesmuligheder

Sammen med andet toldmateriale, havneregnskaber og skibslistes giver licentregnskaberne et godt indblik i handelens struktur, herunder de mange skift i handelsruter, handelspartnere og handelsvarer. Licentregnskaberne er for flere amters vedkommende bevaret i længere sammenhængende perioder, og de udgør derfor en god kilde til studier af handelsstrukturen i hertugdømmerne som helhed. Indtil videre er de kun blevet benyttet i begrænset omfang, først og fremmest til beskrivelse af enkelte byers historie.

Hvor findes kildetypen?

De Gottorpske hertugers arkiv (RA, mikrofilm LAÅ). Slesvig-holstenske amtsregnskaber (RA, mikrofilm LAÅ). Amtsregnskaberne fra Tønder Amt findes i LASH. Licentregnskaberne var oprindeligt vedlagt amtsregnskaberne som bilag, men der synes ikke at være bevaret nogen i amtsstuenes arkiver (LAÅ).

Litteratur

H. V. Gregersen: Bidrag til Aabenraas økonomiske Historie indtil ca. 1730, i: *Sonderjyske Årbøger* 1949, s. 56-91.

Den kirkelige forvaltning indtil 1864/67

Indledning

Den kirkelige forvaltning i hertugdømmerne blev efter Reformationens gradvise gennemførelse i årene 1526-42 stort set opbygget efter samme model som i Kongeriget Danmark og de lutherske fyrstedømmer i Nordtyskland. Også de gejstlige embeders sagsområder var stort set de samme alle steder. Forskelle var der, men de var små, og berørte ikke kirkens kerneområde – forkyndelsen.

Kirkeordinansen fra 1542 udgjorde grundlaget for det kirkelige virke. Med tiden blev dette centrale lovværk suppleret med nye bestemmelser, gældende for et lokalområde, en enkelt fyrstes område eller hele hertugdømmet. Forandringerne var imidlertid forholdsvis få og små, og indtil 1864/67 bevarede den slesvig-holstenske landskirke stort set sin oprindelige opbygning. Den verdslige herre havde det øverste ansvar for kirkens forhold, og selve kirkens organisation var bygget op om de tre led: stiftet/biskoppen, provstiet/provsten og sognet/præsten.

Særlige lokale traditioner samt hertugdømmernes deling mellem flere verdslige fyrster i 1500-tallet afstedkom dog enkelte specielle træk i den kirkelige organisation. F.eks. medførte de adelige godsdistrikters henlæggelse under fællesregeringen, at kirkerne her blev lagt direkte under generalsuperintendenten. Han foretog de årlige visitatser i sognene, mens denne opgave andre steder var henlagt til provsterne (nr. 21: Generalsuperintendentens visitatsprotokol, og nr. 22: Præstens indberetning før visitats). En helt særlig situation opstod på de to slesvigske øer Als og Ærø, som efter Reformationen fortsatte med at høre til det kongerigske Odense Stift i kirkelig sammenhæng (nr. 23: Kalds- og kollatsprotokol). Visitatserne som sådan var der derimod intet særligt ved. De blev overalt gennemført efter samme mønster som i de fleste andre lutherske fyrstekirker.

Også for præstekaldelsen i de enkelte sogne kom hertugdømmernes deling til at spille en rolle, der fortsatte langt ud over indlemmelsen af hele hertugdømmet under den danske konge i 1721. I de tidligere gottorpske sogne bevarede menigheden delvist sin kaldsret, mens denne i Kirkeordinansen fastslåede praksis forlængst var ophørt i de kongelige områder i Slesvig (nr. 24: Præstevælgingsprotokol).

Alle steder i den lutherske kirke opstod der meget hurtigt usikkerhed om en række opgaver, som i katolsk tid havde været kirkelige anliggender, men som nu måtte anses for at være verdslige. Først og fremmest gjaldt det en række juridiske sagsområder, som de verdslige dommere ikke havde den nødvendige teologiske viden til at kunne behandle. Ægteskabssager og gejstlige disciplinærsager udgjorde det største problem, og her viste gejstlig deltagelse ved retterne sig hurtigt at være en nødvendighed. På dette område var der grundlag for forskellig praksis i de lutherske fyrstestater. I Kongeriget blev der oprettet tamperretter ved domkapitlerne. I hertugdømmerne blev der derimod

oprettet konsistorier med både verdslige og gejstlige repræsentanter. Underkonsistoriet fungerede som underret i ægteskabsager og i perioder også i gejstlige disciplinærsager, sager vedr. præsteeksamination samt skolesager (nr. 25: Konsistorialprotokol). Herfra kunne der appelleres til Overkonsistoriet på Gottorp. Underkonsistorierne var paralleller til de forskellige underretter, mens Overkonsistoriet var parallel til Overretten på Gottorp. I forhold til Kongeriget afspejlede den slesvigske organisation en påvirkning fra de tyske stater, hvor professionaliseringen af det juridiske sagsområde i 15-1800-tallet generelt vandt langt hurtigere frem end i Kongeriget.

Ude i sognene foregik det kirkelige liv stort set på samme måde i hertugdømmerne, som alle andre steder. Kirken spillede i almindelighed en langt større rolle for dagliglivet, end tilfældet er i dag. Omvendt spillede også det verdslige liv en meget stor rolle for det kirkelige. Mødet mellem det verdslige og det kirkelige liv gav sig mange udslag, både på godt og ondt. Fordelingen af siddepladserne i kirken var f.eks. af stor betydning; ikke kun af hensyn til komforten under de ofte timelange gudstjenester, men også af hensyn til anseelsen i sognet. De uundværlige stolestaderegistre fra sognekirkerne er gode eksempler på, hvordan kirkelig og verdsligt liv smeltede sammen og blev til to sider af samme sag (nr. 26: Stolestaderegister).

Den lærde stand har til alle tider været i front, når der skulle skrives. De kirkelige arkiver bugner derfor af papirer og protokoller. Efter Reformationen fik gejstligheden og kirken plads i, hvad vi må kalde: »den offentlige forvaltning«, og arkiverne fik derfor efterhånden et stadig mere formelt præg. Af betydning var først og fremmest kirkebøgerne, men også embedets inventarier og brevsamlinger var det nødvendigt at tage vare på. I takt med at den offentlige forvaltning blev udbygget og bureaukratiseret, fulgte kirken med. Arkivfortegnelserne fra 1800-tallet er et godt eksempel på, hvordan man forsøgte at opnå større overblik og ensartethed – også i den kirkelige forvaltning (nr. 27: Arkivfortegnelse).

21. Generalsuperintendentens visitatsprotokol

Ligesom i Kongeriget foretog kirkens ledere i hertugdømmerne, superintendenter og provster, regelmæssige visitationer. En specialitet var de sogne, som på grund af de forskellige landsdelinger hørte under hertugens (af Gottorp) og kongens fællesregering. Det var først og fremmest kirkerne i de adelige godsdistrikter, hvor godsejeren samtidig var kirkens patron. Her var det generalsuperintendenten selv, der var ansvarlig for alle visitationerne. Fra 1636 var generalsuperintendentembedet for de fællesregerede områder i begge hertugdømmer forenet i et embede.

Visitatorens opgave var at revidere regnskabs- og bogføringen, præsternes evner (især med henblik på den »rigtige« tro), skoleforholdene og de kirkelige bygningers tilstand. Desuden skulle han modtage beboernes eventuelle klager. Også selve gudstjenestens forløb skulle overværes, og generalsuperintendenten plejede at holde en tale. Generalvisitationen var en vigtig begivenhed i det kirkelige liv. I 1600-tallet holdtes den normalt hvert andet år, senere så vidt muligt hvert tredje år, men der kunne også gå længere tid.

Generalsuperintendent Fabricius visitatsprotokol 1639

(LASH, Abt. 19 (Generalsuperintendent Holsten), Nr. 61)

RELATION der Visitation der Adeligen-Kirchen in den Fürstenthüern Schleßwig und Hollstein de Anno 1639. Magist. Jacobi Fabricio Juniore.

[indholdsfortegnelse over de vigtigste resultater og iagttagelser, med henvisning til den pågældende side i protokolfbogen]

Im nahmen des Allerhöchsten Gottes, auf gnädigsten und gnädigen Befehl dero zu Dannemark, Norwegen p. Königl. Majest. Und F. H. Zu Schleßwig, Hollstein, Meines gnädigsten Königes, auch gnädigen Fürsten und Herren, sein in diesem 1639. Jahre, in beiden Fürstenthumben Schleßwig und Holstein, Vermöge dero in Anno 1636 außgelassenen König: und Fürstl. Constitution, nachfolgende Kirchen der Prælaten und Ritterschafft, an Statt meines hochgeehrt alten Herrn Vaters, als Fürstlichen Schleßwig und Holsteinischen General Superintendenten, Von mir zu endbenanten visitiret worden.

Im Fürstenthumb Schleßwig:

- (1.) Klipleff. (2.) Quarß. (3.) Geltingen. (4.) Cappeln. (5.) Schwantz. (6.) Borne. (7.) Calebü. (8.) Norbü. (9.) Ziesebü. 10. Wapes. 11. Jellenbeke. 12. Gettorff.

Im Fürstenthumb Holstein:

- (1.) Bovenau. (2.) Westensee. (3.) Das Adeliche Jungfrauen-Closter zu Pretz. (4.) Die Kirche im Flecken daselbst. (5.) Lebrade. (6.) Barkau. (7.) Melmeschhagen. (8.) Schönkercken. (9.) Probsteyer Hagen. (10.) Schönenberge. (11.) Selent. (12.) Gickow. (13.) Lütkenburg. (14.) Bleckendorff. (15.) Hansin. (16.) Hogenstein. (17.) Nienkercken. (18.) Olden Crempe. (19.)

Generalsuperintendent Jacob Fabricius den Yngre (1588-1645) efterfulgte sin far af samme navn i embedet i 1640. Fra 1614 var han præst ved forskellige gottorpske kirker. I 1616 blev han enkehertugdindens hofpræst i Husum, indtil han i 1622 tiltrådte som sin fars assistent som generalsuperintendent. Stik fra 1600-tallet, Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Nücheln. (20.) Sarow oder Blasow. (21.) Schlamersdorff. (22.) Sülfelde. (23.) Woldehorn. (24.) Stellow.

[summariske informationer om visitationens forløb og resultater, derefter betretninger om enkelte sogne:]

Zu Quarß.

Pastor alhie, Ripensis Danus, redet und prediget nur Dänisch, Verstehet, wie er saget, kein Teutsch, ein Mann bey 60 Jahren, gebrauchet sich der Lateinischen Sprache bey dem visitatore, so gut er kann, Schwachheit läufft mit unter, wie er selber erkennet, adhibiret in seinem Amte Bücher, so in Dania getrucket. Was Von Ordnungen, constitutionen, und Mandaten ihm zugesteket wird, läst er Danice vertiren und lieset sie also ab. Bezeuget für Gott, das er sein Amt nach Vermögen thue.

Examiniret zu Zeiten seine Zuhörer öffentlich aus dem Catechismo, hält doch keine gewisse zeit und ordnung. Admittiret niemand zur Beichte am Sontage morgen, den nur schwangere Frauen, wie auch die Hofdiener sagend, er könne sie nicht abweisen, weil es seiner Obrigkeit Diener sein. Ist hierin gleicher gestalt wie der Pastor zu Kliplev gewarnet worden. Hat auch angefangen zu notiren confitentes, auch die gebohren, gestorben, copuliret seyn, nachdem er dessen 1637 bey der visitation erinnert worden. Verwahret den Kelch, sampt der paten, und den Kirchenschlüssel, der Küster aber das Meßgewandt. Dis

læsset etwas unförmlich zu sein. Wäre sehr gut, überall gleichförmige Arth und Weise hierin zu haben und das solch Kirchengeräth an einem sichern und gewissen Orthe asserviret wurde.

Glockenthurb ist sehr schlecht, und bey der Kriegeszeit übel zugerichtet, hänget nur ein Glöcklein darin.

Tauben finden sich auff dem Kirchenboden, der nicht wol verwahret und an vielen orthen durchsichtig. Ist angezeigt, solches bessern zu lassen. Wie woll die Leute unvermögen sein, das Kirchen Gebäude nach Nothdurfft im bestande zu erhalten. Müssten ohne Zweifel die patroni das beste thun.

Küsters Hauß sehr schlecht, und kein raumbe zu den Schulknaben, die sich ohn das, vielleicht auch umb dieser uhrsache willen, gar wenig drinnen finden. Der Kirchhoff ist übel verwahret, die vestigia peconem sein allenthalben Vorhanden.

Dieweil der Pastor beschuldiget ward, als hätte er frembde Leute aus Tundern, mit deren ehewesen es gar unrichtig gestanden, copuliret. Also ward er mit fleiß und ernst befraget, ob er auch frembde Leute copulirte. Er geantwortet, er thäte es nicht, er kennete den die Leute, und als er etliche mahl wiederumb befraget ward, blieb er beständiglich bey seinem Nein. Wer ihn wollte beschuldigen, der sollte ihn überweisen. Er hat sich aber hernacher befunden, das er schuldig war, worauff den aus der Regirung die suspensio ab officio zur Straffe erfolget.

Der Gefattere sein bey der Tauffe vor diesem fünff gewesen. Es berichtet aber Pastor beständig, das jetzt nicht mehr den drey, Vermöge der Königl. Und Fürstl. policey ordnung, admittiret werden. Man hoffet, das er mit grunde dis rede.

Pastor beehrte auch wol bey dieser Kirchen eine große Dänische Bibel zu haben.

Das Kirchenbuch ist nicht produciret, die Rechnungen aber sollen Jährlich in Gegenwart des Pastoris gehalten werden, der den berichtet, das die einkünfte sehr schlecht und geringe, Wie auch bey der ersten visitation 1637 angedeutet und dis dabey angezeigt worden, das von den geringen Hebungen gleichwol die Kirchspelleute eine tonne Biers bekommen. Weile aber die visitatores solches für unbillig erachtet, als ist von dem an solche aus gebe von der Kirche nicht gefordert noch in Rechnung gebracht worden.

[herefter følger flere visitatsoptegnelser om andre sogne]

Kommentarer

Jacob Fabricius den Yngre (1588-1645) var den første hertugelige generalsuperintendent, selv om han indtil 1640 officielt kun var sin fars stedfortræder. Han visiterede først og fremmest de kirker, hvis patroner var adelige godsejere. To tredjedele af dem fandtes derfor i det østlige Holsten, men også kirkerne i Kliplev og Kværs, som lå under Søgaard gods, var med.

Kværs var et forholdsvis fattigt sogn, hvilket også fremgår af det foreliggende uddrag af generalsuperintendentens visitatsprotokol. Trediveårskrigen hav-

de efterladt sine tydelige spor i sognet, og ifølge den foreliggende kilde stod det heller ikke godt til med det åndelige liv og undervisningen.

Som det fremgår, var det i denne periode, at man gik i gang med at føre kirkebøger med oplysninger om de kirkelige handlinger (dåb, vielse m.m.). Desuden indførtes ensartede kirkeregnskaber, som skulle revideres af den overordnede myndighed. Visitatsberetningen giver også oplysninger om de sproglige forhold i sognet. Det vigtigste emne er imidlertid præstens arbejde og optræden, som giver anledning til megen kritik, og som førte til præstens suspendering fra embedet.

Adhibiret	tilføjet, suppleret.
Admittiret	anmodet, igangsat.
Alhie	her på stedet.
Asserviret	opbevaret.
Confitentes	personer, der skrifter. Skriftemålet var efter Reformationens indførelse reelt et nadverforhør. Konfiterne er derfor de personer, der skal til alters.
Copuliren	vie.
Examiniert	prøver.
F.H. Zu Schleßwig ...	Fürstliche Hoheit zu Schleßwig ..., dvs. hertugen af Gottorp.
Gefattere	faddere.
Jellenbeke	i dag kaldet Krusendorf.
Nienkercken	Lensahn i Østholsten.
Norbü	Riseby i Svans.
Ripensis Danus	en dansker fra Ribe.
Suspensio ab officie	suspension fra embedet.
Danice vertiren	oversætte til dansk.
Vestigia pecorem	spor, som kvæg har efterladt.

Lovgrundlag

Visitationerne har en lang tradition i hertugdømmerne. Efter Reformationen var det først og fremmest provsternes opgave at udføre dem. Enkelte forordninger om visitationens forløb, som den gottorpske Hertug Johann Adolphs forordninger af 3. november 1597 og 23 juni 1599, forblev i kraft, efter generalsuperintendentens embede blev oprettet i 1636.

I 1636 indførte den danske konge og den gottorpske hertug en fælles landretsordning (Landgerichtsordnung). Med denne blev der indført et nyt embede som generalsuperintendent for at opnå en bedre statslig kontrol med kirkevæsenet – særlig den kristelige lære og tros ensartethed. Kongen og hertugen ansatte hver en generalsuperintendent indenfor deres respektive landsdele. Hertugens generalsuperintendent blev desuden ansvarlig for kirkerne under fællesregeringen, som ikke var underordnet provstierne. Indtil 1636 havde de adelige godsejere selv varetaget kontrollen med deres patronatskirker.

Kirkerne på Ærø og Als (undtagen Sønderborg og Kegsnæs) stod udenfor hertugdømmernes kirkelige forvaltning, idet de hørte under Fyens Stift (1819-64 selvstændigt). Det samme gjaldt kirkerne i den nordvestlige landsdel (Tørninglen), som hørte til Ribe Stift. Efter at Hertugdømmet Slesvig-Holsten-Gottorp var blevet ophævet i 1713/21, havde hertugdømmerne Slesvig og Holsten hvert sin generalsuperintendent.

Anvendelsesmuligheder

Visitatsberetninger er yderst værdifulde kilder til belysning af de kirkelige og sociale forhold, selv om deres indhold er stærkt afhængig af visitatorens særlige interesser. Generalsuperintendenten havde en anden synsvinkel end lokale provster og præster. Dette giver sig særlig udslag i en til tider stærk kritisk holdning over for de kirkelige tilstande i sognene, både hos præsten og menigheden – en kritik, som ofte afspejler generalsuperintendentens høje teologiske idealer.

Hvor findes kildetyperne?

Generalsuperintendentens visitatsberetninger vedrørende både de kongelige og gottorpske dele af hertugdømmerne findes kun i generalsuperintendentens arkiv i LASH (afd. 19). Øvrige visitatsberetninger fra 1600-tallet til 1800-tallet fra Slesvig Stift findes henholdsvis i bispearkivet (LAÅ) og generalsuperintendenten for Slesvigs arkiv (LASH, afd. 18 samt generalsuperintendenten for Holstens arkiv, afd. 19).

Litteratur

H. V. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, Aabenraa 1986.

Ernst Michelsen: *Die schleswig-holsteinische Kirchenordnung von 1542 mit einer ausführlichen historischen Einleitung*, Kiel 1909.

A. Pontoppidan Thyssen og Paul Nedergaard (udg.): *Personalthistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste og sognehistorie 1849-1949*, bd. IX (Ribe Stift) og X (Haderslev Stift), Kbh. og Århus 1968-91.

22. Præstens indberetning før visitats

Superintendenten førte ved sine visitatser i sognene en protokol, og han afgav indberetning om visitatserne (se nr. 21: Generalsuperintendentens visitatsprotokol). Efterhånden udviklede der sig den skik, at præsterne forud for en visitats afgav en indberetning til superintendenten. Indberetningerne bestod som regel i besvarelsen af en række på forhånd stillede spørgsmål. Meningen var, at superintendenten skulle være forberedt ved besøget i sognet. Indberetninger af denne type blev benyttet helt indtil 1920.

Visitatsindberetning fra præsten i Kværs til generalsuperintendenten 1750 (LAA, Kværs præstearkiv, Bd.6, sager til aktfortegnelsen II-14 1723-1919)

Copia:l: Von der Quarser Gemeinde

Bey der General-
visitation d: 10=
Junij A° 1750
übergeben von
Hans Wohnsen
Pastor bey der
adelichen Kirche
zu Quars.

I

Von dem Zustand des Kirchen-Wesens.

A. Pastoralia.

~~1 a b c Der Patronus præsentiret 3 Candidat, die Gemein-
de wehlet, und der Patronus giebt dem Erwehltten die vo-
cation /: so viel mir bewust:/ ohne confirmiren zu lassen,
wie-~~

- 1 a b c Muß wohl unbeantwortet laßen weil ich von dem Hochseel: H^r Graffen Carl von Ahlefeldt A° 1720 immediate ohne wahl vocirt bin, wie auch
- 2 d wegen der Kosten, die mir von Cipleffer Kirche wieder bezahlt würden.
- 3 In diesem Kirchspiel werden sich nicht voll 300 Communicanten befinden.
- 4 Der längste weg vor den Eingefarten nach der Kirche wird seyn fast $\frac{1}{2}$ Meile.
- 5 Die Einkünfte des Predigers sind zu meiner Zeit wegen viele Disputen in Kirchen-Buch eingeschrieben worden, und sonsten eine richtige Designation an dem Seel: Superintendent: eingesandt; welche aber auf allerley weise geschmälet werden, besonders da dhh^r Land-Rath von Thienen mir A° 1747 von mein stehenden Salarium, darauf ich vocirt bin, 100 Mark l: abgenommen hat; Solches wie auch alle andern Gravamina habe in eine weitläufigte memorial an der Teutsche-Cantzeley eingegeben, welches gleich an dem Ober-Gericht zu des H^r Land-Raths und der andern Eingefarrten Beantwortung ist remittirt worden, ich aber habe nicht erfahren können, ob solche Antwort eingekommen sey.

Copia:

Den 1750
 Visitations af 10. Præst
 von Hans Wohlfen
 Pastor den 1750
 i Kvarns.

Non Tenig der Quarner Gemeinthe

von dem Zustande des Kirchengewerks.

A. Pastoralia.

~~F. a. b. c. Der Patronus präsentirt 3 Candidat, die Ge-
 munde woslet, und der Patronus ginhlt dem Ge-
 wosleten die vocation, so er wird nicht bewoslet, dem
 confirmationem zu lassen, vom~~

- 1 a. b. c. Müßnisse unbekannt, laßten weil in
 von dem hiesigen: Herr Christian Carl von Mitzelst
 N: 1750 immedialt von wisse vociert bin, und dem
 2 d wegen der hiesigen, die mit dem Capellan Peter
 wieder bezahlet wurden.
- 3 in diesem hiesigen werden hieselbst soll
 300 Conventualen sein.
- 4 Der längste weg von dem Kirchengewerke nach
 der Kirche wird etwa 1/2 Meilen.
- 5 Die hiesigen die hiesigen sind zu mehren zeit
 wegen hiesigen Disputen im hiesigen
 gehalten worden, und die hiesigen
 Designation an dem hiesigen
 hiesigen; welche aber nicht allzeit was den
 hiesigen worden, sondern die hiesigen
 Graf von Thieren mit N: 1747 von mehren
 hiesigen - Salariam, das hiesigen vociert bin,
 100 Rthl. abgenommen hat; welche wir
 nicht alle anderen Grafen haben in mehren
 hiesigen memorial an dem hiesigen
 hiesigen, und hiesigen, welche aber von
 dem hiesigen - Gesetz zu hiesigen hiesigen
 und der anderen hiesigen hiesigen
 hiesigen ist remittiert worden, in hiesigen
 hiesigen nicht hiesigen hiesigen, ob diese
 hiesigen hiesigen hiesigen.

B. Von dem hiesigen hiesigen.

- a. b. c. f. In dem hiesigen, an dem hiesigen und hiesigen hiesigen
 hiesigen sind in hiesigen hiesigen mit der hiesigen
 hiesigen gehalten, an dem hiesigen hiesigen
 hiesigen hiesigen der hiesigen hiesigen, und

Visitatsindberetningen fra superintendenten 1750. LAÅ, Kvars præstearkiv.

B Von dem Gottes dienst.

- 1 a b e f Am Sonntage, an den hohen und kleinen Fest-Tagen wird in dänischer Sprache nur die Haupt-Predigt gehalten, an dem allgemeinen Bus- und Beth-Tag ebenfalls die Haupt-Predigt, und des Nach-Mittags wird vom Küster gelesen mit den verordneten Gesänge und dem Gebet, aber ~~de~~ in der woche ist.
- D c in der woche ist kein Predigt ohne zur Pahnions-Zeit.
- 2 Der Gottes dienst angehet zwischen 9 und 10 Uhr.
- 3 Rituale habe keine vor mich gefunden, bleibe darumb bey dem gebrauch dieses Orts.
- 4 Die Evangelia und Episteln werden vor dem Alter abge-sungen.
- 5 a des winters frequentiren die Eingepfarrte die Gottes dien-
b st[e] fleisiger als in Sommer, und bezeugen sich allzeit gebührlich.
- 6 a das die Sabbats-Verordnung in allen Puncten beobachtet werden, damit kan ich nicht bestehen, zwar weis nicht, glaube auch nicht, das durch Bier- und Brantwein-saufen
b c unter der Predigt misbrauch geschiehet, aber des Nachmittages möchte es wohl weniger seyn, wann die Bedienter darüber hielten, dann im Februar dieses Jahres habe des H^r Land-Raths Inspecteur in Clipleff schriftlich denunci- ret, wie die Leute im Dorffe Türsbüll durch die, so ge- nannte Juule-Stue, sich viel vergangen hatten, auch dem Karten-Spiel ziemlich ergeben sind, aber meines wissens ist nichts nach der vorordnung erfolgt, wodurch die ge- meine gegen dem Prediger aufsetzig gemacht wird.
- 7 a Separatisten und der gleichen finden sich hier nicht,
b c offenbare grobe Sünder auch nicht, es möchte seyn
g Sabbaths-Schänder, e gr., wann ein Verbitterter Mensch am Sabbat auf des Predigers Haus-Leute am Sabbat ge- walt thut, und störet ihm seine Haus-Friede, das ist nicht wehrt /: sagen die Herrschaften:/ davon zu sprechen.
- 8 Fremden Religions Verwandten sind nicht hier.
- 9 Mitt-Helfern aus der Gemeine sind mir nicht zugeordnet, es kan mir auch gleich viel seyn, wann sie dem Prediger mehr entgegen als behüfflich sind.

Tauffe

- 1 Hier sind wie im Clipleff 5 Gevattern bey der Tauffe.
- 2 Wann die Kinder am Sonnabend auch wohl des Sonntags Morgen gebohren sind werden sie an dem Sonntag ge- tauft.
- 3 Im Hause werden keine Kinder getauft ohne in der Noth

von der foster-Mutter, welche wann sie so lang leben, am nechsten Sonntag in der Kirche durch Gebet eingesegnet werden.

Cathecisation

- a alle ander Sonntag, wann kein Comunion ist,
- b wie auch an den kleinen Fest-Tagen wird gleich
- c Nach der Predigt von dem Prediger über Luth: und
- d Pontopid. Catech: Catechisiret, wobey die Jugend sich einigermassen einstellt, als auch bey den Fasten Predigten,
- f c die alte aber gehen pro lubitu aus der Kirche, f der Küster als der eine Schul-Meister muß in der Kirche gegenwärtig seyn, der Neben-Schulmeister aber einfindet
- h i sich nicht. Die Bibel brauche ich nicht auf der Cantzel, Wann die alten befragt werden, sind doch einige, die aus der Predigt antworten können oder wollen.

Confirmation

- a Die Confirmandi werden zum wenigsten von
- b Neujahr auchwohl vor Weynachten von dem Prediger fast
- c d alle Tage in der Woche biß Ostern nach Pontopid: Catech: unterrichtet. d vor der Confirmation wird eine Rede an der Gemeinde und den Confirmandis gehalten, darauf geschiehet das Examen, peracto examine, werd den confirmandis ein gebet vorgelesen mit dem versprechen, das sie bey der Glaubens Bekänntnis bis in den tod beständig verbleiben wollen, da Ein jeder solche frage affirmative beantworten mus, darauf Sie dann manu ministri imposito capite cujusa unter ein Gebet confirmiret werden. Nach der
- E f Confirmation beywohnen die confirmati der offentl: Cathechisation nicht mehr.

Beichte

- A c Nach dem die Confessuri sich am Sonntage
- b vorher gemeldet haben, werden Sie am Sonnabend
- e so viel in Beicht-Stuel sitzen können, nach einer
- F d Bus Rede absolviret. d. Meine itzige gesundheit und kräfte gestatten mir nicht, dass ich in winter erstl: examiniren kan, welches im Sommer geschiehet.

Comunion

- A b die Comunion wird alle andere Sonntag gehalten
- c von dem numero gegen 30 ins höchste bis 40; Niemand
- d Wird ohne noth im hause comuniciret, und
- e sonst kein privat-comunion gehalten, es sey denn, das jemand sich des winters so schwach befindet,
- f das Er Sie nicht am Sonntage nach der Kirche kommen

kan, da die Comunion verrichtet wird ehe und bevor die übrige werden absolviret.

[Indberetningen fortsætter med gennemgang af følgende punkter:

Forlovelse.

Proklamation.

Kopulation.

Begravelse.

II. Om skolerne.

III. Om de fattiges forsørgelse.

IV. Om kirkens og skolens bygninger.

V. Om kirkens renumer.

VI. Om Jura Regis Espicapalia.

VII. Om overholdelse af kongelige forordninger.

VIII. Om øvrige fejl og mangler.]

Kommentarer

Nummereringen i det her benyttede eksempel henviser til en liste med spørgsmål, som superintendenten i forvejen havde sendt til præsten. Listen med spørgsmål til netop denne visitats ses ikke at være bevaret.

Præsten har ved spørgsmål 1 a, b og c først beskrevet, hvordan valget burde være foregået – og derefter overstreget teksten, da han selv var valgt direkte af patronen.

Absolviret	givet syndsforladelse.
Affirmative	bekræftende.
Communicanten	kommunikanter, altergæster.
Comunion	altergang.
Gravamina	besværinger, klager.
Jura Regis Espicapalia	kirketugt.
Pontopid. Catech:	Pontoppidans katekismus.
Sabbatsforordning	lov om søn- og helligdage.
Salarium	salær, løn.
Vocirt	voceret, beskikket.

Lovgrundlag

Se nr. 21: Generalsuperintendentens visitatsprotokol.

Anvendelsesmuligheder

Se nr. 21: Generalsuperintendentens visitatsprotokol.

Hvor findes kildetyper?

Se nr. 21: Generalsuperintendentens visitatsprotokol. I præstearkiverne findes ofte kopier af præsternes indberetninger (LAÅ).

Litteratur

Se nr. 21: Generalsuperintendentens visitatsprotokol.

Kværns Kirke. Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

23. Kalds- og kollatsprotokol

Als og Ærø hørte indtil 1819 under Fyens Stift i gejstlig henseende. Biskopperne i Odense havde derfor opsynet med kirkerne samt en del af skole- og fattigvæsenet på de to til Hertugdømmet Slesvig hørende øer med undtagelse af Sønderborg og Kegsnæs Sogn. I 1819 blev der oprettet et særligt bispeembede for Als og Ærø; dette embede eksisterede indtil 1864. I Fyens bispearkiv findes flere samlinger af kollatser og kaldsbreve. Fra og med 1742 har de form af protokoller, hvortil der findes navneregistre.

Kollats af 20. august 1788 for Lorentz Lassen på Hørup degnekald på Als
(LAO, Fyns biskop, kollatser og kaldsbreve 1786-1806)

**Collatz til
Höjrup Degnekald paa Alsöe
Lorentz Lassen**

Tönne Bloch etc. kiendes og hermed giör vitterligt, at som Hans Höy Fyrtstelige Durchlaughtighed Her Friderich Christian Hertug til Schleswig, Holsten, Augustenborg, Ridder af Elephanten, haver kaldet den hæderlige Lorenz Lassen til herefter at være Sognedegn for Höjrup Menighed paa Alsöe udi afgangne Sognedegns Jacob Hansens Sted, efter det benævnte Lorentz Lassen under 18de hujus naadigst meddeelte Kaldebrevs videre Hermelding. Saa efterat Jeg ved foregaaende Examination og verhørelse haver fundet Ham duelig og begavnen til DegneEmbedet, saa antages han og hermed af mig som en ret Beskikket Sognedegn for bemelte Höjrup Menighed. Thi skal han dette sit anbetroede Kald og Embede etc. trofast og retsindig forestaae og betiene.

Til Formands Enke skal han i følge Rescriptet af 17. October 1781 give i aarlig Pension den Summa 4 r. 2 mk. 8 ß, hvilke Fire Rigsdaler, To Mark otte Skilling ere den 12te Deel af de 53 Rdr., som dette Sognekalds Indkomster til det i aaret 1768 allernaadigst udskrevne Extrapaabud er angiven for. Og forsendes han nu hermed af mig til Sognepræsten for meerbenævnte Höjrup Menighed, Velærværdige og Höylærde Hr. Hans Gerhard Broelund, Provst over Alsöe Sönder Herred, at han ham den förste Söndag skee kan, udi samme Menighed indsætter, Hans Haldsbrev og denne min Collats for Menigheden oplæser etc. etc.

Odense-Bispegaard den 20 Augusti 1788.

Kommentarer

- Collats Kollats, bispens stadfæstelse. Biskoppen kunne afvise en valgt kandidat, såfremt han ved eksaminationen viste sig ikke at besidde de fornødne kvalifikationer.
- Hujus samme måned.
- Höjrup Hørup på Als

Lovgrundlag

Kirkeordinansen 1542.

Jag inder bevræn Johann Johannsen kaldet
 det Tynge der Jørgen bierg-Mannig Jndpør alþe
 Lønn for Guds Den sigt i samme mit Embede at
 Liden mig og Her dem Jnd, som Jny Jand Jny Arveordig
 Jnd J^r Biskop Ramus giord Jann Otkensee
 19 Decemb^r 1749
 Johann Johannsen

Før et embede som præst, rektor eller degn kunne tiltrædes, skulle der aflægges en ed til biskoppen. Fyns Stift omfattede oprindeligt også Lolland-Falster samt Ærø og Als. Præsterne og degnene herfra måtte som oftest rejse den lange vej til Odense for at aflægge deres ed til biskoppen. Eden blev indført i en særlig protokol, som skulle underskrives. På billedet ses Johann Johannsens ed fra den 19. december 1749, som han aflagde ved tiltrædelsen af degneembedet i Havnbjerg på Als. LAO, Fyens bispearkiv, Edsbog for provster, præster, rektorer, hørere og degne 1718-1768.

Anvendelsesmuligheder

Samlingerne af kaldsbreve og kollatser er vigtige kilder til gejstlighedens personalhistorie. De er særlig nyttige til undersøgelse af rekrutteringen til de lavere embeder i kirken (degn) og i skolen (hører), hvor vor viden generelt er mindre end for den højere gejstlighed, først og fremmest præsterne. Derudover belyser kalds- og kollatsbrevene også praksis ved kaldelse af præster, degne og skolelærere, samt hvem der udøvede kaldsretten.

Hvor findes kildetypen?

Fyens og Ribe bispearkiver (LAO og LAV).

Litteratur

- O. Fr. Arends: *Gejstligheden i Slesvig-Holsten fra Reformationen til 1864*, bd. 1-3, 1932.
 Børge L. Barløse: *Lærerstand i Sydslesvig fra reformationen til 1864*, Åbenrå 1981.
 K. Bang Mikkelsen: *Degne og skoleholdere samt kateketer, klokkere og organister i Fyns Stift indtil 1814*, Odense 1977. Omfatter Ærø, men ikke Als.
 L. S. Ravn: *Lærerne i Nordslesvig ca. 1814-1920*, bd. 1-2, 1978.
 H. Hejselbjerg Paulsen: *Præstevalg, i: Slesvigs delte Bispedømme. Festskrift ved Slesvig Bispedømmes 1000 Aars Jubilæum*, Kbh. 1949, s. 194-205.
 A. Pontoppidan Thyssen og Paul Nedergaard (udg.): *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste og sognehistorie 1849-1949*, bd. IX (Ribe Stift) og X (Haderslev Stift), Kbh. og Århus 1968-91.
 Degnenes og hørernes (skolelærernes) forhold er grundigt behandlet i G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*, Tønder 1968.

24. Præstevalgsprotokol

I henhold til Kirkeordinansen af 1542 skulle menighedens repræsentanter medvirke, når en ny præst skulle vælges i et landsogn, mens magistraten varetog menighedens præsentationsret i købstæderne. Denne valgret blev dog efterhånden udhulet, og i de kgl. dele af Slesvig var den stort set ophørt omkring midten af 1600-tallet. I de nordlige gottorpske amter bestod den imidlertid; også efter indlemmelsen af de gottorpske områder i Kongeriget i 1721. Valget var dog ikke frit. Amtmanden og provsten (kirkevisitoriet) havde jus præsentandi, og udpegede i fællesskab normalt tre kandidater, som der kunne stemmes på. Alle medlemmer af menigheden med egen husstand havde stemmeret. Efterhånden blev der indført en særlig valgprotokol, som amtsstuens befuldmægtigede førte ved hvert valg. I købstæderne blev den udarbejdet af magistraten. Heri blev de valgberettigede skrevet op med angivelse af, hvem af de tre kandidater de havde stemt på. Allerede ved valget af en sognepræst i Hellevad-Egvad Pastorat i Aabenraa Amt i 1728 omtales amtsskriveren som den, der forestod valget. Desuden nævnes også den valgprotokol, som efter valget skulle attesteres. Formålet med den skriftlige registrering af valgets resultat var at undgå senere uenighed. Yderligere krævede kongen også en skriftlig redegørelse for valgbehandlingen, da han skulle konfirmere valgets resultat.

Protocollum Votorum bey den Prediger Wahlen in Amte Apenrade angefangen d. 5ten May 1771

(LAA, Aabenraa Amtsstue, nr. 59, Præstevalgsprotokol, udskiftningsprotokol m.m. 1771-1869)

Protocollum Votorum

Actum in der Jordkircher Kirche den 5ten May 1771 oder Dom: Rogate.

Wann Ihro Königl: Maytt: kraftt aller gnedigsten an die allerhöchverordneten hiesigen Kirchen Visitatores als *Seiner* Hochfreyheerl: Herrn Geheime Raths, Cammer Herrn und Amtmann von Wedel Excellence und den Herrn Probst Bargum ergangene Rescripti de dato Copenhagen d. 30ten Martii 1771 genehmiget haben, daß die von dieser in Vorschlag gebrachte Candidati Theologiæ

1. Johann Christian Klincker
2. Andreas Prætorius und
3. Hieronymus Grauer

der mit dem Wahl Rechte versehenen Gemeinde zu Jordkirch zur Wiederbesetzung des durch das Absterben des seel: Pastors Albertus Schmidt daselbst erledigten Pastorat Dienstes vorgestellet werden mögen. Als ist in allergehorsamer folge diesen der heutige Sonntag anberahmet, und die Vorstellung vorstehender Dreyer Candidaten, welchen auf das Königl: allerhöchste Rescript vom 25ten Febr: 1747, kraftt welches keine Personalialia so wenig in Anse-

hung ihrer eigenen Persohn als der mit ihnen zur Wahl gestellten Candidaten in ihren Predigten vorzubringen sind, verordneter maßen vorhero bekannt gemacht worden, der Ordnung gemäs von den beykommenden geschehen. Wie dann auch nach denen von den mehrerwehnten præsentatis Candidatis gehaltenen Predigten bey der vorgenommenen Wahl die Vota von nachstehenden Eingepfarreten abgegeben worden.

<i>Pag: 1</i> <i>Nahmen der wählenden Eingepfarreten</i>		<i>Candidaten nach der Ordnung wie sie geprediget haben</i>		
		<i>Klincker</i>	<i>Prætorius</i>	<i>Grauer</i>
		<i>Vota</i>	<i>Vota</i>	<i>Vota</i>
1	Gallehuus Jep Boysen Aarsleben			dieser
2	Jep Ries			dito 2

<i>Pag: 2</i> <i>Nahmen der wählenden Eingepfarreten</i>		<i>Candidaten nach der Ordnung wie sie geprediget</i>		
		<i>Klincker</i>	<i>Prætorius</i>	<i>Grauer</i>
ferner <u>Aarsleben</u>		<i>Vota</i>	<i>Vota</i>	<i>Vota</i>
3	Jens Christensen			dieser
4	Jwer Knutzen			item
5	Bertel Petersen			item
6	Christen Schmidt			item
7	Hans Torp			item
8	Jürgen Torp			item
9	Nis Hansen Hoeg		dieser	
10	Jep Berendsen			item
11	Jes Hansen			item
12	Jürgen Jepsen			item
13	Jürgen Rasmussen			item
14	Peter Regelsen			item
15	Hans Jürgensen Nübbel			item
16	H: Johann Georg Riebe Höllner		1	item 13

[side 3-8 er ikke gengivet]

<i>Recapitulatio laterum</i>	<i>Candidaten nach der Ordnung wie sie geprediget</i>		
	<i>Klincker</i>	<i>Prætorius</i>	<i>Grauer</i>
	<i>Vota</i>	<i>Vota</i>	<i>Vota</i>
Pag.: 1			2
Pag.: 2		1	13
Pag.: 3			13
Pag.: 4		3	10
Pag.: 5		2	8
Pag.: 6		5	8
Pag.: 7		4	8
Pag.: 8	1		4
Summa	1	15	66

Solchennach ist der Candidatus Theologiæ Hieronymus Grauer per plurima vota zum Prediger der Gemeinde zu Jordkirch unter Ries Harde Amts Apenrade gewählet worden Actum ut supra./.

Kommentarer

Actum ut supra

sket som ovenfor angivet.

Dom: Rogate

Dominica Rogationum, bøttesøndag, 5. søndag efter påske.

Per plurima vota

ved flertalsafgørelse.

Recapitulatio laterum

opsummering af delresultaterne fra de enkelte sider.

Vota

stemme.

Lovgrundlag

Menighedens frie valgret blev oprindeligt slået fast i Kirkeordinansen 1537/42, men i praksis udviklede der sig efterhånden forskellige lokale fremgangsmåder. I de kongelige dele af hertugdømmerne blev menighedens valgret langsomt udhulet, og i løbet af 1600-tallet forsvandt den. Kongen overtog de gottorpske områder i 1713, og både på dette tidspunkt samt efter den endelige inkorporation af hertugdømmet i Kongeriget i 1721 ses kongen at have respekteret de gottorpske menigheders frie valgret. Der kendes ingen formel indførelse af valgprotokoller, men de forudsættes benyttet i 1720'erne. Muligvis var de allerede indført under de gottorpske hertuger før 1721. Ved et præstevalg i Varnæs, Aabenraa Amt, i 1684 nævnes således en skriftlig vocation, der blev forevist hertugen til konfirmation.

Anvendelsesmuligheder

Personalhistoriske, kirkehistoriske og lokalhistoriske studier. Valgprotokollene kan kun med stor forsigtighed anvendes til at undersøge religiøse eller

kirkelige grupperinger i sognene, idet de tre kandidater i forvejen var udpeget af kirkevisitatoriet eller af kongen.

Hvor findes kildetyperne?

Amtstue- og byarkiverne (LAÅ, LASH og de selvstændige sydslesvigske købstadsarkiver).

Litteratur

Se nr. 23: Kalds- og kollatsprotokol.

D. Ernst Feddersen: *Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins*, bd. 2, 1517-1721, især s. 246-51 og 400-11.

Ernst Michelsen: *Die schleswig-holsteinische Kirchenordnung von 1542 mit einer ausführlichen historischen Einleitung*, Kiel 1909.

25. Konsistorialprotokol

Amtmanden, provsten samt de ældste præster udgjorde i fællesskab underkonsistoriet, hvis myndighedsområde var provstiet. Underkonsistorierne blev oprettet i 1647 og nedlagt i 1850. Underkonsistoriet behandlede primært ægteskabssager, men i perioder også sager vedr. den interne gejstlige jurisdiktion, præsteeksamination og skolesager. Fra underkonsistoriet kunne der appelleres til overkonsistoriet for Hertugdømmet Slesvig (oprettet 1684, ophævet 1689, atter indført 1713, ophævet 1850). Det bestod indtil 1689 af overrettens embedsmænd (Gottorp), generalsuperintendenten og de tre ældste provster i stiftet. Fra 1713 af generalsuperintendenten og to provster. Overkonsistoriet var første instans i gejstlige sager (embedsmandssager og sager vedr. privilegier). I Tørring len, enklaverne og Als Sønder og Nørre Herreder samt på Ærø gjaldt kongerigsk lov på området. Ægteskabssagerne blev her behandlet af tamperretterne i Ribe og Odense, indtil de i 1797 overgik til de verdslige domstole. De gejstlige disciplinærsager blev i de kongerigske områder behandlet ved provsteretterne og landemoderne.

Protocoll des königl. Consistorii in Hadersleben gehalten von M. Bonaventura Rehefeld Präposito, und angefangen ANNO CHRISTI 1650 der 21. Junii (LAA, Haderslev provstearkiv, nr. 505)

Anno 1650 der 21. Junii sind nachfolgende sachen abgehandelt

1. Merret Jeps klaget wedder Jep Jerrisen in Oxenvat daß sie vor 2 iahren von ihme deseriret worden, bittet, er möge angehalten werden, bey ihr zu wohnen.

Jep Jerrisen beklagter antwortit: 1. Weil ihre mutter so halstarrig und boßhaftig, habe er ihr fluchen und schalten nicht vertragen können. 2. weil in wehrendes ehestande klägende 2 kinder mit einem andern Mann gezeuget. Klägerin negat adulterium.

Beklagter giebt vor, er habe ihr, nachdem er sich von ihr begeben, nicht ehelich beygewohnet.

Klägerin: Er habe ihr ehelich beygewohnet, ehe er sie noch verlassen, dahero sie von ihm zwillinge gebohren Anno 1648 umb weyhenachten.

Beklagter sagt: Er sey von klägerin gewesen 2¹/₂ iahr.

Klägerin gestehet solches irrer: Sagt aber, klugen [kläger?] sey binnen solcher zeit einmahl zu ihr kommen, und habe ihr ehelich beygewohnet: Erbeut sich zeugniß ihre Ehrlichen lebens und wohlverhaltens bey zubringen.

Conclusum.

Weil sich klägerin erboten ein Zeugniß ihres Wohlverhaltens zu bringen, Beklagter auch der Untrev nicht erwiesen können alß wird klägerin auferlegt, auf ihr anerbieten mit solchem Testimonio auf nechtes Consistorium ein zu

Årno 1650 den 21 Juni
 sind nachfolgender Sachen ab-
 gehandelt.

I. Herrsch. Jeps Klaget wideren

Jep. Ferrisus in Oxymus, dasz si kon 2 iefere kon ofu decesseret warden,
 wittet, er wuige angevolletes warden, bez ife Klagens

Jep Ferrisus beklayhet anderwerts: 1. weil ifer mit kon so tauffstendig hind groß
 lacht, tate er ife fluch in hind pheltes nicht bestigen können. 2. weil in wofen,
 des ofstende klagen 2 kinden mit einem andern Mannen ofstendig.

Religionis negotia dicitur

Be Klagens giuch kon, er tate ife, wofen er pif kon ife begabere, nicht schelich kon,
 so wofen

Religionis. Er tate ife schelich bezogewordt, of er, in west wofen, taten si kon
 in zwelinge ofhofen Anno 1648 tunc wofen

Be Klagens sagt: tufing kon Religionis wofen 2 1/2 iefere.

Religionis ofhofet pafet Jeps: sagt aber, Religionis fang binnen, dafes Juit mit wofen
 of ife Obwone, hind tate ife schelich bezogewordt: tunc pif Jungsifikel Efer
 eifer tunc hind wofen schelich bezogewordt.

Conclurum.

weil sich Religionis wofen mit Jungsifikel wofen schelich bezogewordt, Be Klagens
 auf der hantens nicht wofen können, of hind Religionis aufschelich, auf ife
 wofen hind mit schelich Testimonio auf wofen Conclurum nicht können; Be Klagens
 aber, dasz er in selber Juit die ofstend wofen er wofen.

II. Jacob Hövelsen in Bealß Klaget wideren Hifp Falcken, dasz er sein wofen dafin
 schelich wofen in des drafen 1643.

Be Klagens anderwerts: die Obwofen fang bezogewordt.

Sententia

In saen Jacob Hövelsen in Bealß Religionis nicht schelich, hind Hifp Falcken
 in Hof beklayhet anderwerts, dasz er sein wofen dafin tate, dasz si in kon
 Jacob Hövelsen wofen in des drafen selber wofen, gelow. Jofel hind ofstend,
 wofen der König. In hind selber. Conclurum di fang drafen: Ob wofen der O.
 bezogewordt Hifp Falcken tate wofen dafin, seines wofen auf selber
 billig wofen, tunc si in drafen selber beklayhet: Junc aber, weil
 si mit di wofen können ofstend, hind aber nicht allein di tate dafin er
 Junc, dasz mit selber wofen di, Obwofen kon mit drafen wofen sel,
 hind wofen auf J. Kon. Majest. gelowend ofstend hind wofen Conclurum de Anno
 1630, den 6 April. de dafin Copiunges selber tunc, of sel Jacob Hövelsen
 fang wofen dafin in dem drafen hind Obwofen hind er wofen wofen
 hind wofen ofstend, Hifp Falcken aber aufschelich fang, dasz er sein wofen nicht
 wofen der Obwofen wofen tate, tate aber kon mit seinem wofen, so er in
 hind wofen tate, nicht können fang. U. R. U.

kommen; Beklagter aber, daß Er in solcher Zeit die geshiehene untrev erwise.

2. Jacob Növelsen in Barløß Klager wieder Niß Falsen, daß er seine magt dahin helt über seine ehfrav in der kirche zu stehen.
Beklagter antwortet: die Oberstelle sey bey seinem Hofe.

Sententia

In sachen Jacob Növelsen in Barløß Klägers eines theilß, und Niß Falsen in Arø beklagter anders theilß, daß er seine dienstmagt dahin halte, daß sie über Jacob Növelses hausfrave in der kirchen stehen muste, geben Probst und Assessores des königl. haderslebische Consistorii diesen Bescheid: Ob wohl der Oberstelle zu Niß Falsen hofe eigentlich gehöret, seine hausfrav auch solche billig nimmet, wenn sie den kirchen stand selbst bekleidet: dennach aber, weil sie nur die Magt hierein gehen lasset, und aber nicht alleine die Erbarkeit erfodert, daß eine alte ehrliche Frav die Oberstelle vor einen dienstmagt hat, sondern auch J. Kön. Majest. gloriwürdigstes andenkens Constitutio de Anno 1630 den 6 April: de dato Copenhagen solchen vermag, alß sol Jacob Növelses hausfrave kunftig in dem kirchenstand die Oberstelle über er vente[?] Magt zu nehmen befugt, Niß Falsen aber auferleget seyn, daß er seine Magt nicht mehr die Oberstelle nehmen lasse, soll aber hiermit seinen Recht, so er in kirchenstande hat, nichts benommen seyn.

3. Anna Peterstochter in Hamlø giebt vor, sie sey vor 4 iahren von Jep Petersen geschwangert, hat weder Er noch sie kirchen buße gethan.
Jep gestehet der schwängerung nicht, kan aber nicht leugnen, daß er mit Annen unzucht getrieben.
Anna bestehet darauf, sie sey von Ihm schwanger worden.
Jep weis keinen andern vater nahmhaftig zu nenhen.

Conclusum:

Mussen beyde durch öffentliche deprecation der kirchen satisfaction thun, und sich mit ihr außöhnen lassen, und zwar an dem Ort, da sie Ärgerniß gegeben.

Kommentarer

Beklagter	den der klages over, anklagede.
Conclusum	sammenfatning, konklusion.
Constitutio	ordning, bestemmelse (lov).
Kläger(in)	den der klager, anklager.
Klägerin negat adulterium	klageren benægter utroskab/hor.
M. Bonaventura Rehefeld Præposito	magister Bonaventura Rehefeld provst.

Satisfaction	Hofpræst, provst og præst i Haderslev 1649-73 samt kgl. generalsuperintendent fra 1668.
Testimonio	tilfredsstillelse.
Sententia	vidnesbyrd.
Von ihnen deseriret worden	motiveret votum.
Öffenliche deprecation	blev forladt af ham. offentlig bøn om tilgivelse.

Lovgrundlag

Forordning af 15. november 1684 (justitskancelli samt overkonsistorium oprettes), 1689 (overkonsistoriet ophæves). Kgl. Resolution af 15. august 1691 (underkonsistorierne kun kompetente i ægteskabsager). Instruks af 4. november 1713 (overkonsistorium indføres atter). Forordning af 12. oktober 1736 (eksamination af præster, ophævet ved forordning af 6. august 1777). Forordning af 27. december 1793 (underkonsistorium i Husum Provsti med tilhørende øer oprettes). Bekendtgørelser af 29. juni og 18. sept. 1850 (oprettelse af overjustitskommission, under- og overkonsistoriernes opgaver overgår til verdslige domstole).

Anvendelsesmuligheder

Social- og retshistoriske undersøgelser af forhold omkring ægteskab og sædelighed samt den gejstlige jurisdiktion.

Hvor findes kildetyper?

Arkiverne fra underkonsistorierne i Nordslesvig indgår i provstearkiverne, men dele af arkiverne (kirkevisitoriet) kan tillige findes i amtsarkiverne (LAÅ). I Sydslesvig udgør de selvstændige arkiver (LASH). Overkonsistoriet udgør i LAÅ et selvstændigt arkiv, og her findes også enkelte sager vedr. områder syd for den nuværende grænse. Tamperretten i Ribes arkivalier befinder sig i Ribe bispearkiv (LAV), og tamperretten i Odenses arkivalier befinder sig i Fyns Stiftsøvrigheds arkiv (LAO).

Litteratur

- Georg Hansen: *Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede, en kulturhistorisk undersøgelse*, Kbh. 1957.
- Johan Hvidtfeldt: Bidrag til Belysning af de kirkelige Forhold i Vejle Amt i det 17. Aarhundrede, i: *Vejle Amts årbøger* 1942, s. 20 ff.
- Anne Riising: Tamperrettens funktion og domspraksis, i: *Festskrift til Johan Hvidtfeldt*, Kbh. 1978.
- Ane M. Ørsted Schultz: Tamperretsprotokollerne. Ægteskabsskildringer med mange muligheder, i: *Fortid og Nutid* 1993.

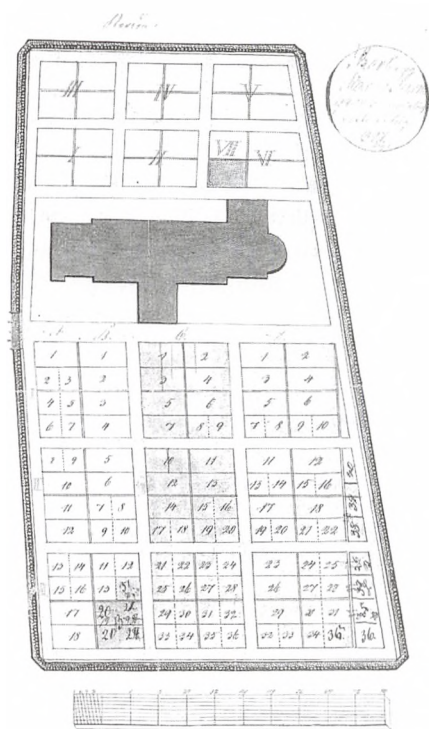
26. Stolestaderegister fra landsogn

Den katolske kirkes messe og de øvrige kirkelige ceremonier krævede kun i mindre omfang menighedens tilstedeværelse i kirken, og de færreste kirker var derfor udstyret med faste stole eller bænke før 1536. Med indførelsen af den lutherske gudstjeneste blev menighedens tilstedeværelse obligatorisk. Mange kirker blev derfor fra 1500-tallets sidste halvdel udstyret med bænke, hvis antal efterhånden kunne udvides ved opsættelse af pulpiturer (gallerier). Siddepladserne blev lejet ud til menighedens medlemmer mod en årlig betaling til kirken. Beløbets størrelse afhang normalt af pladsens kvaliteter. Anlæggelse af stolestaderegistre skete med et dobbelt formål: Nemlig for at holde rede på, hvad indehaverne af stolene skulle betale, og for at alle kunne vide, hvem der havde råderet over den enkelte stol. Stridigheder om stolestader forekom jævnligt, og hvis ikke sognets beboere med hjælp fra præst og provst kunne bilægge sagen, havnede den ofte for retten.

Stolestaderegister for Starup Kirke 1637

(LAA, Starup-Grarup præstearkiv, stolestaderegister for Starup Kirke 1637)

Att Trætte och Veenighed om Stolestade udi Starup kirche dessbedre herefterdags kunde faarekommis och need leggis, haffuer Starup Sognemend Anno 1636 paa fierde Juledag udi Herr Probstens hæderlige och høylærde mandss

Det var ikke kun inde i kirken, at sognets sociale inddeling gjorde sig gældende. Også på kirkegården var det tilfældet. På planen over Starup Kirkegård fra 1847 ses de faste beboere at have haft deres pladser syd for kirken – hvert ejerlav for sig. Nord for kirken var seks områder reserveret til henholdsvis »kommende bosiddende familier« (I, II og IV), de fattige (III) samt de tilreisende fremmede, bl.a. tjenestefolk og indsiddere (V, VI og VII). LAA, Starup præstearkiv, sager ordnet efter aktfortegnelsen.

Magister Henrici Mickaeli och Husfogedens Ærlig och velfornehme Mand Jurgen Hansens paa Vandlinggaard Nerverelsse begeret och och samtøkt, at kirchestoelene matte opgiffues, och paa ny eftter høye offrighedss Mandat omdeelis. Der for ochsaa sametid paa fornævnte Herr Probstens Befalning aff Præsten ere til dette Arbeid vdneffnde 12 Ærlige och trofaste dannemend aff de eldste i Sognet, ved naffn Jes Rafn kirchevergen, Hans Pederssen i Oluffskier, Erich Nielssen, Hans Nielssen, Peder Jenssen och Matz Jffuerssen i Lunding, Jurgen Rafn, Jens Pederssen och Jurgen Erichssen i Vandling, Jurgen Pederssen och Niss Truvlssen i Lønt, och Peder Matzen i Brorsbull. Hvilcke siden med sammenlagde Raad hafuer offuerveyet och betrachtet en huer Sognemandss brugning, och mange steder en huer til sit folck behaffuende och dereftter Stolene schifft och deelt. Och saa vit det sig Strecke kunde kient en huer fuldgaard med sit folck til en stoel, och to halffue gaarde til en stoel. Och siunis dennem icke bedre och retferdeligere at kunde vddeelis, end saa eftter følgende Register vdvissar.

Fra Alteret need ad

Paa den synder side

Stoel Quindstade

1. Sogneprestens hustrue
2. Jurgen Nissen i Lunding 3.
3. Knud Bertelssen i Lunding 3.
4. Hans Pederssen i Oluffs kier 3.
5. Till Prestegaardens behoff 2.

Karlestade

6. Husfogden Jurgen Hanssen på Vandlinggaard
7. Hans Pederssen i Oluffskier 5.
8. Jurgen Pederssen och Peder Lavssen i Vandling 5.
9. Jess Rafn i Biug 4.
10. Matz Iffuerssen i Lunding 5.

Paa den nørre side

Stoel Quinde stade

1. Hans Nielssen i Nørgaard 4.
2. Erich Nielssen i Lunding 4.
3. Peder Jenssen i Lunding och Hans Jenssen i Hunddinggaard 4.
4. Peder Poffelssen i Brorssbøl 3.
5. Husfogden Jurgen Hanssen paa Vanlinggaard
6. Jess Raffn i Biug 4.
7. Matz Iffuerssen i Lunding 4. til husfogdens tienistepiger 1.
8. Peder Matzen och Matz Jenssens folck i Brorssbol 6.
9. Jacob Pederssen och Hendrich Jenssen i Vandling 6.
10. Jurgen Rafn i Vandling 4. Til Prestens tienistepiger 1. och til Jes Rafns tienistepiger 1.

Kommentarer

Det her gengivne stolestaderegister er fra Haderslev Amt i Hertugdømmet Slesvig. Der var imidlertid ingen forskel på registrenes udbredelse og brug i Kongeriget og hertugdømmerne.

Kvinder og mænd sad hver for sig i kirken. Af det ovenfor gengivne eksem-

pel fremgår det, at det ikke altid kunne lade sig gøre at gennemføre dette princip i praksis. Stolestaderne blev lejet eller købt. De gik ofte i arv eller fulgte med til den nye ejer, når et hus eller en gård blev solgt. I ovenstående register er prisen eller lejen for hvert stade skrevet ud for indehaverens navn. De bedste stader var normalt de dyreste. Det var som regel staderne over for prædikestolen eller foran alteret, hvorfra man både kunne se og høre præsten (og selv blive set). Enkelte personer kunne være fritaget for at betale leje. I det viste eksempel ses sognepræstens hustru samt husfogeden at have haft deres pladser frit. Sognepræsten måtte derimod betale for et stade til sine tjenestefolk (»Till Prestegaardens behoff«).

Quindestade, Karlestade stole eller bænke for henholdsvis kvinder og mænd, der sad hver for sig i kirken.

Lovgrundlag

I Chr. 4.s store reces 1643 1-4-42 er der lovgivet om stolestader i købstadskirkerne. Der findes ingen samlet lovgivning om stolestaderne i landsbykirkerne, hvor sædvanen oftest var afgørende for brugen og fordelingen af stolestaderne. I flere konkrete tilfælde blev det befalet gejstligheden og menigheden at omfordele og registrere stolestaderne ved bestemte kirker; ofte som følge af opstået uenighed eller efter opsættelse af nye stole. Der er ikke lovgivet om førelsen af stolestaderegistre i almindelighed.

Anvendelsesmuligheder

Menighedens placering i kirken afhang først og fremmest af social status, rang og økonomisk formåen. Stolestaderegistrene giver derfor nyttige oplysninger til brug for studier af det enkelte sogns sociale struktur. Desuden indeholder registrene væsentlige oplysninger om kirkernes indretning.

Hvor findes kildetypen?

Stolestaderegistrene findes i de gejstlige arkiver samt i kirkepatronernes arkiver, oftest godsarkiverne samt i byarkiverne (LAÅ og de selvstændige sydslesvigske købstadsarkiver).

Litteratur

Stolestaderegistrene er ikke behandlet særskilt i litteraturen, men de kan være inddraget i anden sammenhæng. Se f.eks.:

Jesper Thomassen: Kirker og godsejere i Vestslesvig i 1500-1600-tallet, i: *Sønderjyske Årbøger* 1998, s. 57-80.

27. Arkivfortegnelse

Fortegnelser over et arkivs indhold kendes allerede fra middelalderen. Formålet med arkiverne såvel som fortegnelserne var, at indehaverne kunne dokumentere deres rettigheder i tilfælde af, at der blev rejst tvivl om disse. Arkivernes indhold var derfor ofte tingsvidner, skøder, gavebreve og andre retslige dokumenter. Kirkens gods og rettigheder var samlet mange forskellige steder fra og over lang tid, så også her var der stort behov for at opbevare dokumentation for rettighederne i arkiverne. Særlig efter 1600 voksede den offentlige administrations opgaver, og dermed fik arkiverne en ny funktion: De blev embedets hukommelse. Arkivernes kom nu først og fremmest til at bestå af embedets korrespondance samt optegnelser om embedets egen forvaltning. Arkivfortegnelserne blev nu brugt til at styre arkivet. Også kirken fulgte denne udvikling. I mange pastorats-, provste- og bisparkiver findes der arkivfortegnelser helt tilbage fra 15- og 1600-tallet. I 1802 blev der lavet regler for, hvordan de kirkelige arkiver skulle indrettes, opbevares og registreres. Kort efter blev der lavet arkivfortegnelser i alle de slesvigske pastorater efter denne model.

Documenten Verzeichniss des Kirchen-Archivs zu Jerpstedt für die General-Superintendentur 1836

(LAÅ, Generalsuperintendenten for Slesvig Stift, pk. 32, arkivfortegnelser, Hjerpsted 1559-1859).

[1]

1. Kirchen-Inventaria pag. 1.
2. Kirchen- und Kirchspiels Rechnungs-bücher pag. 5.
3. Die Kirche betreffende Documente und wichtige Papiere u. s. w. Obligationen, Schenkungs-Briefe und dergl. pag. 11.
4. Die Duplicaten der Tauf- Confirmations und Todten-Register pag. 13.
5. Die bey der Kirche etwa vorhanden, besonders gesammelte gedruckte Landsherrliche Verordnungen, und Gesetze, so wie Visitatorial Befehle u.s.w.
 - Allgemein: a. In Origine vorhandene pag. 15.
 - b. Die im Rescipten-Buche gefunden werden pag. 55.
 - Besonders: a. In Origine pag. 113.
 - b. In Rescipten-Buche pag. 115.
6. Sonstige das Kirchen- und Predigerwesen des Orts betreffende pag. 153.
 - Allgemein: a.
 - Besonders: b.
7. Schulsachen
 - Allgemein: a. In Origine pag. 159.
 - b. Im Rescipten-Buche pag. 179.
 - Besonders: p. 115.
8. Armensachen, nebst den dahin gehörigen Rechnungsbüchern pag. 219.
 - Allgemein: a. In Origine pag. 221.
 - b. Im Rescipten-Buche pag. 241.

Præstegården i Hjerpsted, der blev opført efter branden i 1843. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Besonders: pag. 261.

Vorstehendes Schema ist aus dem zum Propstei-Archiv zu Tondern gehörenden Documenten-Verzeichniß für das Kirchspiel Jerpstedt entlehnt, und demselben gemäß sind nachgehends die Documente u. s. w., welche nach dem Pastoratbrande, den 5ten Jan: 1843 wiederhergestellt worden, eingetragen. Jerpstedt, den 10ten April, 1844. A. Hansen

[2-4]

Kirchen-Inventarium

b a. Ein Verzeichniß über die sämtl: Beneficia des Pastorats-dienstes zu Jerpstedt abgefaßt von N. Claudi p. t. p. Ohne Jahrzahl.

b. Ein Verzeichniß über
die Güther und Einkünfte der Kirche
die Pastorat Revenüen
die Einkünfte des Küsters

Dieses ist im Jahre 1782 den 28. Febr. von Pastor Jensen abgefaßt, und den Kirchspielsmännern unterschrieben.

a. Eine Abschrift eines von Pastor Jensen attestirten Kircheninventarii d.d. Jerpstedt den 28ten Febr. 1782; betreffend:
die Güter und Einkünfte der Kirche

die Pastorat Revenüen und
die Einkünfte des Küsters

[5-10]

Kirchen- und Kirchspiels-Rechnungsbücher

~~1. Kirchenbücher~~

- ~~a. Das gegenwärtige Kirchenbuch, welches das Tauf- Confirmations- Con-
fitemten, und Todten Register enthält, fängt mit dem Jahre 1763 an.~~
- ~~b. Ein Desponsations und Copulations Register nimt mit dem Jahre 1784
seinen Anfang.~~
- ~~2. Ein Kirchspiels Rechnungsbuch in Quart, nimt mit dem jahre 1811 seinen
Anfang, darin:~~
- ~~3. Ein Schull Rechnungs Protocoll, nimt mit Michaeli 1811 seinen Anfang.~~
- ~~4. Ein Rechnungsbuch über die Benutzung der aus dem Kirchenärario der
Kirche zu Jerpstedt der Schule daselbst jährlich zu ertheilende 3 1/2 Reichs-
bankthaler.~~

1. Kirchenbücher

- a. Tauf- Copulations- und Todtenregister in folio, vom Jahre 1763.
- b. Ein Confirmations- Desponsations- und Konfitemtenregister, in folio,
vom Jahre 1843.
- 2. Ein Kirchspiels- und Schulrechnungsbuch, in Quart, jenes angefangen mit
dem Jahre 1842, dieses mit dem Jahre 1843.
- 3. Ein Kirchen-Rechnungsbuch, in folio, angefangen mit dem Jahre 1842.
- 4. Ein Protokoll über den Befund der Schule und über Schulbesuch, angefan-
gen im Jahre 1846.

Anm. 1. Ein neues Confirmations- und Confitenten- Register, fängt mit dem
Jahre 1838 an.

~~2. Kirchen-Rechnungsbücher~~

- ~~a. Ein vorhandenes Buch, das zugleich Nachrichten von den Einkünften
der Kirche und des Predigers gibt, enthält Kirchen Rechnungen vom
Jahre 1703 bis 1735.~~
- ~~b. In losen Blättern finden sich Kirchen- Rechnungen vom Jahre 1724 bis
1782, wovon inzwischen einige verloren gegangen sind.~~
- ~~c. Das gegenwärtige eingebundene Kirchen- Rechnungsbuch fängt mit
dem Jahre 1788 an.~~

Kommentarer

Natten mellem den 4. og 5. januar 1843 slog lynet ned i Hjerpsted Præstegård, som brændte ned til grunden. Det lykkedes præsten at redde familien ud af det brændende hus, men de fleste af præstefamiliens ejendele gik tabt sammen med størstedelen af embedets arkiv. De mange brændte arkivalier gav anled-

ning til større revisioner i arkivfortegnelsen. De brændte arkivalier blev streget ud, og de nyanlagte regnskabs- og kirkebøger m.v. blev skrevet ind. Overstregningerne gør det muligt, at se hvad der var i arkivet før branden. Som det fremgår, blev der lagt et stort arbejde i at få rekonstrueret så mange af de tabte arkivalier som muligt. Særlig de mange fortegnelser over embedets indtægter, regnskabsbøgerne og ministerialbøgerne var uundværlige for præstens arbejde.

Anm.	Anmerkung, anmærkning (til punkt 1).
Beneficia	embedets indtægter (f.eks. tiende og afgifter af jordegods).
N. Claudii	Nicolaus Claudius, pastor i Hjørpsted 1724-40.
In Quart	bogformat.
Michaeli	Skt. Mikkelsdag, den 29. sept.
P. t. p.	pro tempore pastori, den daværende præst.
Rescriptenbuch	bog med afskrifter af reskripter. Mange skrivelser fra overordnede myndigheder blev ofte kun sendt i et eksemplar til superintendenten eller provsterne. Herfra blev de sat i cirkulation blandt præsterne, der indførte en afskrift i reskriptbogen.

Lovgrundlag

An die Oberconsistorien in den beyden Herzogtümern. Verfügung wegen Aufbewahrung der Kirchendocumente und Kirchenbücher, den 27. august 1802, publiceret Gottorp den 31. august 1802. Opbevaring af embedernes arkivalier skulle herefter ske i særlige transportable og låsbare skabe, og indholdet registreres i arkivfortegnelser. Afløst af Konsistoriets bekendtgørelse af 31. oktober 1892, hvorefter de nyere og fremtidige arkivalier skulle ordnes efter et bestemt skema og beskrives i en akthæftefortegnelse (jf. nr. 37: Akthæftefortegnelse).

Anvendelsesmuligheder

Arkivfortegnelserne blev ajourført, efterhånden som arkiverne fik tilført nye arkivalier, eller arkivalier forsvandt ud af arkivet. I mange pastorater blev de oprindelige arkivfortegnelser derfor omskrevet i nye protokoller, efterhånden som behovet opstod. De kan kun i meget begrænset omfang anvendes efter deres oprindelige formål, da de fleste pastoratsarkiver senere er blevet omordnet efter indførelsen af det preussiske akthæftesystem i 1892. Arkivfortegnelserne giver en god oversigt over arkivernes indhold i 1802 samt senere til- og afgang. I tilfælde, hvor arkivmateriale er gået tabt, kan arkivfortegnelserne bruges til at rekonstruere ældre forhold. I mange af fortegnelserne er der registreret arkivmateriale fra 15- og 1600-tallet.

Hvor findes kildetyper?

De Slesvigske arkivfortegnelser efter 1802 blev fremstillet i tre eksemplarer: et til generalsuperintendenten, et til patronen eller kirkevisitatoriet og et til

pastoratsarkivet. De findes i de nævnte myndigheders arkiver (LAÅ, til dels LASH) samt i provstearkiverne, og er bevaret i stort omfang. I de samme arkiver findes også ofte ældre registreringer af pastoratsarkivernes indhold, bl.a. i de såkaldte herreds- eller provstebøger (præsteindberetninger).

Litteratur

Gunnar Olsen: Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår, i: *Fortid og Nutid* 1954, s. 413-453, især s. 449.

W. Jensen: *Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins, des Landesteil Lübeck und der Hansestädte*, 1936.

Det lokale selvstyre indtil 1864/67

Indledning

Sammenlignet med forholdene i Kongeriget fremstod den slesvigske kommunale administration meget broget indtil 1853/67. Der var mange forskellige kommunetyper, der hver især nød betydelige privilegier. Disse kunne stort set bevares helt indtil Helstatens sidste år, idet den danske centralmagt, som gjorde sig gældende fra Reformationen, og for alvor efter 1660, aldrig kunne opnå den samme indflydelse som i selve Kongeriget. Hertugdømmernes splittelse blandt forskellige landsherrer var med til at fremme denne udvikling.

De mest betydningsfulde kommuner var uden tvivl købstæderne, som var langt mere selvstændige end i Kongeriget. De var alle sammen havnebyer, og søhandelen spillede derfor en stor rolle for deres økonomi (nr. 28: Skibsliste). Den ældste købstad er uden tvivl Slesvig, hvis købstadslov blev forbillede for Haderslev, Aabenraa, Flensborg, Egernførde og formodentlig også Sønderborg samt for enkelte jyske byer som f.eks. Horsens. I Tønder og Burg på Femern var derimod lybsk ret gældende, ligesom i de fleste holstenske købstæder.

Købstæderne deltog sammen med de øvrige stænder i landdagene, så længe disse havde reel betydning. I 1590 fik kirkebyerne Tønning og Garding købstadsprivilegier, i 1603 fulgte den betydelige handelsplads Husum og 1623 nydannelsen Frederiksstad. Ingen af disse eftermiddelalderlige købstadsdannelse opnåede dog samme rettigheder og selvstændighed som de ældre med middelalderlig oprindelse. Ærøskøbing havde vistnok i middelalderen fået købstadsrettigheder, men de gik til dels tabt i 1773, da byen mistede sin magistrat og blev underordnet en ny landskabsordning for hele øen.

Købstædernes privilegier var først og fremmest økonomiske. Købmænd og håndværkere var organiseret i lav, og købstædernes borgere gjorde alt for at begrænse konkurrencen i næringslivet og handelen fra omlandets bondesamfund. Købstæderne havde deres eget politivæsen (nr. 29: Vandrebogsprotokol), og kom først i 1850 under amtmandens opsyn, imidlertid uden at blive indlemmet i selve amterne. Administrationen af brandforsikringen var en vigtig opgave, særlig i de tæt bebyggede købstæder. Alle husejere skulle bidrage til denne efter formue og skatteevne (nr. 30: Brandtaksationsprotokol).

Flækkerne udgjorde en speciel kommunetype, som ikke fandtes helt mage til i Kongeriget. Ligesom landsbyerne var de underordnet amtsadministrationen og herrederne eller et godsdistrikt (Augustenborg, Kappel). Til forskel fra landsbyerne rådede de over en række købstadslignende privilegier, der særlig tillod et begrænset handels- og erhvervsliv (nr. 31 og 32: Flækkeprivilegium for Højer Flække, og: Flækkekollegiets forhandlingsprotokol). Flækkerne Marstal på Ærø, Højer, Vyk på Før, Husum (1603 købstad), Kappel og Arnæs opstod som handelspladser. Nordborg, Augustenborg, Løgumkloster, Lyksborg og Bredsted havde derimod primært administrativ betydning. Brød-

remenigheden i Christiansfeld havde en særstilling, som i mange henseender lignede flækkernes.

På landet var kirkesognet den vigtigste kommunale enhed, såfremt der ikke fandtes flere jurisdiktioner i ét sogn – og det var snarere reglen end undtagelsen. Det brogede billede blev ikke mindre broget af, at mange landsbyer havde bevaret deres sædvanerettigheder, som senere blev tilpasset tidens forhold. I mange tilfælde blev de skrevet ned som landsbyvedtægter (nr. 33: Landsbyvedtægt), som blev godkendt af øvrigheden. I takt med landsbyfællesskabets opløsning og udstykningen af fællesmarken mistede vedtægterne deres funktion. Vestslesvig var præget af større enkeltgårde i stedet for landsbyer, og her havde kirkesognene stor betydning som administrativ enhed. Sognene kom dog aldrig til at spille så central en rolle, som de gjorde i Holsten eller i Kongeriget. I flere landsdele fandtes end ikke sognefogeder. I stedet forestod en bondefoged det lokale selvstyre på landsbyplan. I de vestslesvigske landskaber, navnlig på Ejdersted, fandtes derimod et udstrakt sognestyre med flere embeder.

Gejstlige territorier, adelige godser og kancelligodser var uafhængige af landsherrens regional- og lokalforvaltning. Det samme gjaldt de oktrojerede koge ved Vesterhavskysten og i floddalene på grænsen til Holsten. De havde deres egne privilegier og nød i kraft heraf en høj grad af selvbestemmelse (nr. 34: Kogsoktroj).

Fattigvæsenet var en central opgave for kommunalforvaltningen. Ligesom i skolevæsenet spillede præsten her en afgørende rolle. Ifølge hertugdømmernes fattiglov fra 1736 var alle kommuner forpligtet til at sørge for deres egne fattige. For det meste udgjorde hver købstad, hvert gods, hver kog og hvert kirkesogn en fattigkommune, men der fandtes også adskillige landsbyer med egen fattigadministration. Hver fattigkommune havde sin egen fattigordning (nr. 35: Fattigordning), som i 1800-tallet tit blev omarbejdet, når kommunen oprettede en fattigarbejdsanstalt – en udvikling, som først gjorde sig gældende i Vestslesvig, indtil den bredte sig over hele hertugdømmet og herfra til både Kongeriget og Holsten. Den lokale fattigkommission dannedes af præsten og den lokale selvforvaltnings øvrighed, i de almindelige landdistrikter desuden af herredsfogeden eller en anden repræsentant for øvrigheden sammen med to lokale jurater (nr. 36: Fattigkommissions-indberetning).

28. Skibsliste

De første regelmæssige registreringer af skibe i de danske farvande blev påbudt i en toldforordning 1672. Tolderne blev her pålagt at føre lister over de skibe, som lossede og ladede. Fra 1741/1746 blev der påbudt indsendelse af årlige skibsliste til Kommercekollegiet i København. Listerne skulle indeholde oplysning om skibenes navn, lasteevne, byggested, alder, om skipper og redere samt besætningens størrelse.

Selvom Aabenraa kun var en lille købstad, så var der i perioder stor aktivitet i havnen. Byen og dens opland producerede kun få varer til eksport, og blandt disse var træ blandt de vigtigste. På dette billede fra slutningen af 1800-tallet ses tømmeret stablet på kajen. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Skibsliste fra Aabenraa 1790
(LAÅ, Aabenraa byarkiv, nr. 164c, skibsliste 1790-1800)

Tabelle der zu Apenrade zu Hause gehörenden Schiffe für das Jahr 1790

Nahmen	Lasträchtigkeit nach Commerzlast	Bauort	Baujahr	Mannschaft		Nahmen der Rehder
				Schiffer und Steuermann	Unterbediente und Gemeine	
				Jungen	Summa	
1. Ein dreymast Hecke Bord-Schiff der Ritter Sct. Jürgen	59 Commercelasten	Eckern-Sundt bey Flensburg	Anno 1767	Claus Iwersen Senior Schiffer Claus Iwersen Junior Steuermann	6 2	Jacob Friedrich Biørnsen Jürgen Iwersen Peter Lorenzen Peter Thomsen Jep Rohdes Witwe Matthias Rohde Carl Callesen Jürgen Iwersen Witwe Erben Johann Lorenzen Witwe Peter Johann Otzens Erben Christina Maria Holmers Michael Jebesen Sen. Jens Jensens Witwe Hinrich Brandts Witwe Claus Iwersen Sen.
2. Eine dreymast Galliot Christian Gottlieb	62 1/2 Com.Lasten	Neustadt in Holstein	anno 1747	Hans Hinrich Koch, Schiffer Marcus Brandt Steuermann	7 1	Hinrich Brandts Witwe Balthasar Bernink Nicolay Nissen Sen. Thomas Jürgen Frees Witwe Peter Frelsen Witwe Jens Jensens Witwe

Kommentarer

Commerzlast Mål for skibenes lasteevne, 2600 kg., omtrent svarende til 2 registertons.

Bemærk, hvor mange redere skibene kunne have. Der var ikke blot tale om, at der måtte mange til at bære de store omkostninger, der var forbundet med at sende skibene af sted med dyrebare laster. Der var også tale om en velovervejede fordeling af risikoen ved søhandelen. Større købmænd kunne have part i flere skibe. Gik et af dem ned, var tabet ikke nødvendigvis ruinerende. Blandt de mindre redere hørte sikkert flere af de i listen nævnte enker. Investering i skibe og skibsladninger var en af de til rådighed stående muligheder, som en uforsørget kvinde med et overskud af penge havde til at opretholde en indtægt.

Som det ses af kildeteksten, kunne skibets skipper selv være blandt rederne (Claus Iwersen senior på der Ritter Sct. Jürgen). Herved fik han ikke blot sin almindelige hyre for et togt, men tillige en andel af gevinsten svarende til hans anpart i skibet.

Lovgrundlag

Listerne blev indsendt i henhold til påbud af 23. og 30. april 1746 fra Kommercekollegiet, Kommercekollegiet nr. 43, brevprotokol (RA).

Anvendelsesmuligheder

Listerne muliggør undersøgelser af skibsflådens lokale sammensætning, skibenes bemanning og skibsbyggeriets udvikling. De lange lister over redere kaster lys over de kredse i befolkningen, som havde interesser i søfarten. Derudover belyser de, hvordan søhandelen blev organiseret, særligt hvem og hvor mange der havde anpart i de enkelte skibe.

Hvor findes kildetypen?

Skibslisterne findes i Kommercekollegiet (RA), i byarkiverne og spredt i amtsarkiverne (LAÅ, LASH og de selvstændige sydslesvigske købstadsarkiver).

Litteratur

Anders Monrad Møller: *Fra galeoth til galease*, Fiskeri- og Søfartsmuseet. Saltvandsakvariet, Esbjerg. 1981, s. 14.

Et eksempel på detaljeret udnyttelse af listerne foreligger for Flensborg, se:

Ole Ventegodt: *Tausend Schiffe aus Flensburg, i: Flensburg 700 Jahre Stadt – eine Festschrift* – Bd. 1, Flensburg 1984, s. 230-256.

Skibslisterne er desuden anvendt af:

Bert Kelm: *Rømo, et vesterhavspræget samfund*, bd. 1-3, Aabenraa 1999-2002.

29. Vandrebogsprotokol

Inden for mange håndværk var det en ældgammel sædvaneret, at nyuddannede svende skulle på vandring i mindst et år, indtil de måtte slå sig ned. Det medførte praktiske problemer, som den offentlige forvaltning i stigende grad var nødt til at tage sig af. Med tiden blev håndværkernes forhold i stigende grad reguleret gennem love og offentlige forordninger. For at opnå kontrol over vandresvendenes (navernes) adfærd indførtes vandrebøger, som skulle forelægges alle steder, hvor svendene kom hen. Bøgerne blev udstedt af de lokale politimyndigheder, som også førte protokoller over alle udstedte og kontrollerede vandrebøger.

Skikken med de vandrende navere fortsatte efter indførelsen af næringsfriheden. Her viser murersvendene G. Schwarten (Plön i Holsten), L. Weiss (Homburg i Saar) og W. Grien (Krakow i Mecklenburg) foran et fiktivt vejskilt, at de er parate til at fortsætte deres vandring helt til den nordøstlige udkant af det daværende tyske rige. Billedet er et udsnit af en større fotomontage af »Kameradschaft der fremden Maurergesellen«, som blev taget 1909 i Tønder. Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Protokol over udfærdigede vandrebøger fra Sønderborg
(LAA, Sønderborg byarkiv, nr. 84, vandrebogsprotokol 1847-51, uddrag)

Jahr und Datum der Ausstellung des Wanderbuches	No. des Wanderbuches	Name, Gewerbe und Geburtsort des Gesellen	Beweisthümer, Atteste, Arbeits- und Ausführungszeugnisse, auf welche das Wanderbuch erteilt ist	Wohin der Geselle reist	Bemerkungen
1848, 23. März	10	Der Knopfmacher- geselle Martin August Christensen aus Son- derburg Bezeichnung: Alter: 21 Jahre Statur: mittlere Haare: blond Stirn: frei Augenbrauen: blond Augen: blau Nase: gewöhnlich Mund: gewöhnlich Kinn: gegrübt Gesicht: rund Gesichtsfarbe: gesund Bes. Kennzeichen: keine eigenhändige Un- terschrift des Inha- bers: Martin August Christensen	1. Taufattest d.d. Son- derburg 14. Nov. 42 2. Vaccinationsattest 3. Lehrbescheinigung d.d. Sonderburg 20. März 48 4. Eine Bescheinigung des hies. Bürgers und Knopfmachers Thielberg, wonach Inhaber von Neujahr bis 19. März d. J. bei ihm mit Wohlverhal- ten gearbeitet hat. gez. Matthiesen	Flensburg	
... 1848, 14. April	... 12	... Der Schuhmacher- geselle Marx Christian Friedrich Böge aus Bünzen Kirchspiels Nortorf, Amts Rends- burg Bezeichnung: Alter: 45 Jahre Statur: mittlere Haare: dunkelbraun Stirn: bedeckt Augenbrauen: blond Augen: blond Nase: groß und spitz Bart: braun Kinn: rund Gesicht: oval Gesichtsfarbe: etwas bläß Bes. Kennzeichen: keine Eigene Unterschrift des Inhabers: Marx C. F. Böge	Ertheilt auf ein voll- geschriebenes, diesem neuen angeheftetes Wanderbuch d.d. Kellinghusen 6. März 1836 gez. Matthiesen	Flensburg	

Protokol over kontrollerede vandrebøger fra Sønderborg
(LAÅ Sønderborg byarkiv nr. 81, uddrag fra 21.-25. marts 1848)

No.	Anno 1848 Datum der Visirung März	Name des Gesellen	Geburtsort	Gewerbe	Woher er kommt	Wohin er geht	No.	des Wanderbuches, und die Behörde, welche es ertheilt hat, unter welchem Datum und Jahrzahl	Bemerkungen
918	20-21	Marx Christian Friedr. Böge	Bünzen	Schusterey	Norburg	Apenrade	2	Kellinghusen d. 6. März 1836	
919	20-21	Hermann Friedr. Wegner	Eimhorst	Schlachtereey	Cappeln	Assens		PM Assens d. 3. Dec. 47	
920	20-21	Johann Heinr. Carl Anton Budt	Ovevelgönne	Schusterey	Norburg	Aerröskjöping	102	Kiel d. 10. Nov. 47	
921	20-21	Christian Friedrich Wollesen	Hadersleben	Schusterey	Norburg	Aerröskjöping	107	Hier d. 7. Dec. 1826	
922	21	Johann Heinrich Schladtkrey	Sagan	Mauerey	Glücksburg	Rudkjöping	19	Neustadt d. 29. Apr. 1844	
923	21	Christian Friedrich Weber	Cassel	Wägnerey	Norburg	Augustenburg		Cassel d. 19. März 1844	
924	21-22	Christian August Koehler	Altenburg	Schlachtereey	Flensburg	Nyeborg	65	Rendsburg d. 30. Aug. 45	
925	21-22	Hans Petersen Krag	Copenhagen	Tuchmacherey	Flensburg	Aerröskjöping	62	Altona d. 21. Decb. 1830	
926	22	Jürgen Hinrich Matthias Jürgensen	Schleswig	Mauerey	Flensburg	Norburg	8	Schleswig d. 3. März 1847	
927	23	Carl Ludwig Anton Kraus	Dörenthal	Böttcherey	Aerröskjöping	Flensburg		Holzminden d. 13. April 1845	
928	23-24	Matthias Hinrich Haardt	Curau	Böttcherey	Flensburg	Apenrade	18	Ahrensbeck d. 26. Mai 1845	
929	24	Friedrich Herbstfelde	Altona	Schlachtereey	Brunstorf	Gravenstein	183	Garding d. 23 Novbr 1846	
930	25	Hans Joachim David Neubauer	Segeberg	Schusterey	Flensburg	Cappeln	7	Husum d. 23. Febr. 1847	
931	25	Jacob Hinrich Friedrich Kaiser	Meldorf	Müllerey	Norburg	Cappeln		PM Bogense d. 17. Decbr 47	
932	25	Wilhelm Heinrich Hagemann	Cotzenbüll	Bäckerey	Copenhagen	Kiel	156	Friedrichstadt d. 23. Apr. 1846	
933	25-26	Wilhelm Ferdinand Edler	St. Pauli	Tischlerey				vide No. 2306 Voriges Jahr	

Lovgrundlag

I middelalderen nød håndværkerlavene i købstæderne en høj grad af autonomi, mens der ikke fandtes mange håndværkere på landet. De sidstnævntes tal forøgedes fra og med 1600-tallet, og loven af 2. august 1686 skulle derfor sikre, at der i en omkreds af 1-2 mil rundt om købstæderne ikke måtte drives håndværk. Med loven af 8. april 1711 (i de gottorpske landsdele tildels allerede fra 20. januar 1707) indførtes ensartede rettigheder for håndværket på landet og koncessioner til næringsdrivende. Forbudet mod håndværk i købstædernes opland blev imidlertid ikke overvåget særlig strengt. Til gengæld blev håndværkernes erhvervsudøvelse og uddannelse reguleret ved offentlig lov gennem forordningerne af 9. og 15. marts 1756. Den traditionelle vandretvang blev imidlertid ikke afskaffet. For både at give svendene retssikkerhed og for at imødegå navernes forarmelse og vagabondering blev udstedelsen af vandrebøger som »håndværker-pas« gjort obligatorisk ved forordningen af 16. februar 1830. Næringsfriheden og afskaffelsen af vandretvangen blev først gennemført den 23. juni. 1869, 12 år senere end i Kongeriget.

Anvendelsesmuligheder

Vandrebogsprotokoller er interessante kilder både til undersøgelser af håndværkets socialhistorie og den sociale mobilitet blandt håndværkssvendene, som tit var på vandring i længere perioder, og som kom mange steder hen. Protokollerne over udstedelse af vandrebøger giver derudover antropologiske oplysninger og informationer om uddannelsen i forskellige håndværksgrene.

Hvor findes kildetyperne?

Vandrebøger blev udstedt og kontrolleret af de lokale politimyndigheder. Kilderne findes derfor i disse arkiver, frem for alt i købstædernes arkiver. Interessante supplerende kilder findes i lavsarkiverne og i amtsarkivernes fattigsauger (LAÅ og LASH).

Litteratur

Jürgen Brockstedt (udg.): *Gewerbliche Entwicklung in Schleswig-Holstein, andern norddeutschen Ländern und Dänemark von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zum Übergang ins Kaiserreich*, Neumünster 1989.

Olav Christensen: *Haderslev bys håndværk*, Haderslev 1957.

Fritz Hähnsen: *Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein*, Leipzig 1923.

30. Brandtaksationsprotokol

Brandforsikring var oprindelig en privat sag, der bl.a. blev varetaget i de såkaldte »brandgilder«. Fra 1730'erne indførtes gradvist offentlige brandkasser med forsikringstvang, først i amterne, så i byerne. Befolkningen var forpligtet til at lade deres ejendomme forsikre. I 1758 blev brandkasserne i amterne forenet under den almindelige slesvig-holstenske brandassurancekasse for landdistrikterne. På de adelige godser kunne der dannes selvstændige, frivillige brandkasser. En forordning af 20. juni 1776 fastlagde bygningsforsikringen for næsten et århundrede. I byerne blev brandforsikringen varetaget af magistraten, i amterne af branddirektøren, under amtmandens opsyn. Alle ejendomme blev registreret i brandtaksationsprotokollen, med oplysning om ejer, bygningsart og taksationssum. Bygningsændringer blev registreret løbende. Hvert 10. år blev der udarbejdet nye taksationsprotokoller. Branddirektoraterne fortsatte efter 1864, hvorefter brandforsikringsvæsenet blev privatiseret.

Østergade i Tønder. Huset, der ser ud til at ligge på tværs af gaden bagest i billedet, er seminariets forstanderbolig, der blev opført efter nedrivningen af saltkommissær Wichmanns grundmurede bygning i 1860. De øvrige huse fra brandtaksationen ligger på højre side af gaden. Postkort i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Brandtaksationsprotokol Tønder By 1744
(LAA, Tønder byarkiv, nr. 730)

		Mark	Skl.
Nr. 4	<i>Hr. Commissaire Sebastian Wichmanns Hauß</i> bestehet		
	in 12 Fächer 2 Stockwerck von Brandmauer aufgeföhret, taxiret	4800	–
	ein Stall von 5 Fächer von Brandtmauer taxiert	500	–
	ein dito von 9 Fächer Brandmauer taxiret	450	–
	Ein halb Dach von 10 Fächer mit einer Brettern Wand taxiret	270	–
		6020	–
Nr. 5	<i>Seel. Johann Hinrich Clausens Erben Hauß</i> bestehet		
	in 13 Fächer Brandmauer 1 Stockwerck taxiret	1500	–
	woran neue Färberey von 6 Fächer von Brandmauer angebauet, taxiret	420	–
	ein Torf Scheune von 2 Fächer taxiret	100	–
		2080	–
Nr. 6	<i>Seel. Andreas Schmidts Witwe Haus</i> bestehet		
	in 11[?] Fächer ein Stockwerck von Tafelwerck taxiret	1600	–
	Ein Stall von 7 Fächer taxiret	500	–
		2100	–
Nr. 7	<i>Andreas Nansens Hauß</i> bestehet		
	in 11 Fächer ein Stockwerck von Tafelwerck taxiret	1210	–
	ein Stall von 6 fächer taxiret	420	–
		1630	–

Kommentarer

Brandtaksationen 1744 er den ældste bevarede fra Tønder By. Ovenfor er gengivet taksationerne af de nuværende ejendomme Østergade 59-65, som i 1744 lå i byens såkaldte »sydøst-kvarter«. En del af dette kvarter var netop gået til ved en omfattende brand i 1725.

Bemærk, at det er bygningernes ejere, der nævnes. Mindre huse (boder) i side- og baggader var ofte udlejningsejendomme. Hvis de lå på samme grund som hovedbygningerne, blev de som regel indført sammen med denne i brandtaksationen. Skattelister fra begyndelsen af 1700-tallet oplyser f.eks., at der i ovennævnte nr. 5 også boede en lejer.

Beskrivelserne tager som hovedregel udgangspunkt i Stockwerk (etager) og Fächer (fag), hvilket afspejler den hyppige forekomst af bindingsværksbygninger (Tafelwerck) i byerne i ældre tid. I løbet af 17- og 1800-tallet blev mange bygninger i Tønder – særlig husene på de store grunde langs hovedgaderne – helt eller delvist omsat i grundmur (her kaldet Brandmauer) og forhøjet med en etage. Også de mange stråtage forsvandt efterhånden. Herved forandrede bygningsbilledet sig markant. Udviklingen var betydeligt langsommere i baggaderne, hvor det landlige præg var bevaret til ind i 1900-tallet.

Nr. 4 Østergade 65. Sebastian Wichmann var kgl. saltkommissær. Ved den store brand i Østergade 1725 skal han have mistet for over 8.000 rdl., og dertil brændte også 1.000 tønder salt. I 1728 fik han ved kgl. privilegium bevilling på frihed af alle skatter og afgifter af et hus med brandmur, som han agtede at opføre på det nedbrændtes sted. Af brandtaksationen fremgår, at han levede op til sine forpligtigelser; selv staldene blev opført med brandmur. I skattelisterne ses han da også at have fået sin skattefrihed. Wichmanns bygninger blev revet ned i 1860 og erstattet af en ny bolig for Tønder Seminariums forstander.

Nr. 5 Østergade 63. Grund og bygninger eksisterer ikke længere.

Nr. 6 Østergade 61. Bygningen har siden 1744 gennemgået store forandringer. Indtil 1860 var der tobaksfabrik, siden brødfabrik. Til brug for sidstnævnte blev der bl.a. opført en dampskorsten, men omkring 1870 brændte fabrikken. En del af det i taksationen nævnte bindingsværk er som det eneste formodentlig bevaret i sidevæggene i det nuværende forhus.

Nr. 7 Østergade 59. Omkring 1730 blev der på grunden opført et bindingsværkshus som erstatning for det hus, der var gået til ved branden i 1725. En del af det i taksationen nævnte bindingsværk eksisterer stadig i to af den nuværende bygnings langsider. Facaden blev derimod omsat i grundmur i slutningen af 1800-tallet i forbindelse med, at huset blev indrettet til beboelse og butik efter i en tid at have fungeret som pakhus for naboejendommen. Bygningen er dermed et godt eksempel på, hvordan byens oprindelige bindingsværksbygninger efterhånden i en glidende proces blev omsat i den mere holdbare og brandsikre, men også dyrere, grundmur.

Lovgrundlag

Med forordning af 20. juni 1776 blev brandforsikringen lagt i faste rammer. I enklaverne blev brandforsikringen reguleret ved forordning af 29. februar 1792 og 18. november 1800, sidstnævnte indførte branddirektorater. Ordningerne var i kraft indtil preussisk tid, hvor brandforsikringsvæsenet ved lov af 23. marts 1872 blev henlagt til private bygningsforsikringselskaber. Ved lov af 28. juni 1920 blev dansk lovgivning om brandforsikring indført i De sønderjyske Landsdele. Herefter blev Den almindelige Brandforsikring for Land-

bygninger af 1792 og Købstædernes almindelige Brandforsikring etableret i Sønderjylland.

Anvendelsesmuligheder

Brandtaksationsprotokollerne er ofte de eneste kilder til bygningernes historie. Deres kortfattede beskrivelser oplyser om bygningers opførelse, ombygninger og nedrivning. De er af stor værdi for arkitektur- og bygningshistoriske undersøgelser. Vurderingssummerne giver et indtryk af den enkelte ejendoms tilstand og ejendommen i forhold til bebyggelsen i øvrigt. Set over et længere tidsrum afspejler vurderingssummerne de skiftende tiders konjunkturer. Oplysninger om bygningerne kan i kombination med oplysninger om beboernes skatte- og erhvervsforhold fra skattelister og folketællinger oplyse om forandringer i et kvarters eller en gades økonomiske og sociale status. Bygningsbeskrivelserne fortæller også om forandringer i befolkningens levevis, indførelse af ny teknologi, nye driftsformer og erhverv, for så vidt det gav sig udslag i ændringer af bygningernes udformning eller funktion. Som eksempel kan nævnes de mange oplysninger om landbrugsbygninger og bygninger til dyrehold i købstædernes baggader, som i dag stort set er forsvundet.

Hvor findes kildetyper?

I byarkiverne findes der brandtaksationsprotokoller for alle byer i Nordslesvig (LAÅ). I Tønder og Ribe branddirektorater findes der brandtaksationsprotokoller for dele af Vestslesvig (LAÅ). Amtmanden førte overtilsyn med branddirektøren, således at også amtsarkiverne indeholder materiale vedr. bygningsbrandforsikringen og brandvæsenet på landet (LAÅ og LASH). For tiden efter 1920 findes brandtaksationsprotokoller i de private branddirektorsarkiver fra Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger og Købstædernes almindelige Brandforsikring (LAÅ). Brandtaksationsprotokoller vedrørende byer og amter i Slesvig og Holsten for perioden 1766-1820 (LASH samt mikrofilm i LAÅ).

Litteratur

Lars N. Henningsen: *Ejendomshistorie i Sønderjylland. En arkivvejledning*, 2. udgave, Aabenraa 1996.
Harry Christensen: *Bygninger før i tiden. Brandforsikring og bygningshistorie*, Arkivernes Informationsserie, Statens Arkiver 1996.

Brandtaksationsprotokoller er ofte benyttet i byernes husregistrarer, således i:

Hans Henrik Engqvist og Viggo Pedersen: *Historiske huse i Aabenraa*, Nationalmuseet 1975.

Henrik Fangel m.fl.: *Huse i Haderslev*, bd. 1-2, Haderslev 1982.

Jess Heine Andersen m.fl.: *Bevaringsværdige huse i Tønder*, Fredningsstyrelsen og Tønder Kommune 1980.

Bue Beck m.fl.: *Møgeltønder. Slotsby og bondeby*, Fredningsstyrelsen og Tønder Kommune 1985.

Et ud af mange eksempler på udnyttelse af brandtaksationsprotokoller til undersøgelse af den bygningsmæssige udvikling i en købstads forskellige kvarterer kan ses i:

Gottlieb Japsen: *Aabenraa bys økonomiske historie 1850-1864*, i: *Sønderjyske Årbøger* 1935, især s. 15-22.

31. Flækkeprivilegium for Højer Flække

I dag anvendes begrebet flække mest som et lidt nedladende udtryk for en lille by langt fra alfarvej, men begrebet havde tidligere et langt mere afklaret juridisk indhold. Flækker kan defineres som »bymæssig bebyggelser«, som ikke nød købstadsprivilegier og var underlagt amternes og landskabernes domstole. På trods af dette havde de egen øvrighed og ret til at drive handel og håndværk. I europæisk sammenhæng er flækker et udbredt fænomen, som kan spores tilbage til det 14. og 15. århundrede, men i Kongeriget valgte man en anden strategi for regulering af bysamfundene og gav købstadsprivilegier til selv meget små bysamfund. Hertugdømmerne fulgte den kontinentale udvikling med tildeling af flækkeprivilegier til mindre bysamfund.

Hovedparten af flækkekommunerne fandtes syd for den nuværende grænse, idet kun fem (Augustenborg, Christiansfeld, Højer, Løgumkloster og Nordborg) af hertugdømmernes 20 flækker i 1825 fandtes i Nordslesvig. Marstal har i dansk kommunalhistorie en særlig status. Byen oplevede i første halvdel af 1800-tallet en voldsom befolkningsmæssig og økonomisk udvikling, hvilket førte til, at byen i 1861 fik flækkeprivilegier og en regulering af handelspladsens styre efter forbillede fra Kappel. Efter krigen i 1864 blev Ærø udskilt fra hertugdømmet og forenet med Kongeriget, hvorefter kongerigsk kommunallovgivning blev gældende for handelspladsen Marstal. Efter en del diskussion blev kommunestyret i Marstal i 1867 reguleret med lov om »Handelspladsens Marstals nærings- og kommunale forhold«, hvorved handelspladsen reelt fik sit oprindelige slesvigske flækkeprivilegium fornyet.

Mens flækker baseret på handels- og håndværksmæssige privilegier og funktioner kan spores tilbage til senmiddelalderen, så er flækkerne som kommuner et relativt nyt fænomen, og først med den preussiske købstadslov fra 1869 blev flækkekommunestyret reguleret ved lov.

Foruden Marstal fik Højer flække den 3. december 1736 et flækkeprivilegium, formelt set et handels- og håndværkerprivilegium. Med sin placering tæt ved Tønder herskede der frem til 1700-tallet en konkurrence om handel og håndværk mellem Tønder og Højer, der ikke blev mindre, efterhånden som besejlingsforholdene til Tønder sandede til. Det er formentlig forklaringen på Højers unikke juridiske status, og at Højer ved flere lejligheder fik privilegierne fornyet, første gang i 1747.

Flækkeprivilegium for Højer Flække 1736

(LAÅ, Højer flækkearkiv, nr. 5 1589-1919, sager vedr. byens styre, privilegier, stridigheder med Tønder, markerer m.v.)

Konigl. Privilegium und Concession für die Eingesessenen der Birk Hoyer in dem Amte Tondern, auf das *jus opificiorum et commerciorum* daselbst.

Wir Christian der Sechste von Gottes Gnaden, König zu Dännemark, Norwegen, der Wenden und Gothen, Herzog zu Schleswig Holstein, Stormarn und

Som det første sted uden for de nordslesvigske købstæder fik Højer Flække i 1907/08 et kommunevåben. Kommunevåbnet blev formentlig taget i brug første gang i maj 1908, hvor det for første og eneste gang blev stemplet i flækkekommunens forhandlingsprotokol. På dette tidspunkt havde kommunevåbnet et lidt andet udseende, idet skibet, der sejler ind gennem slusen, ses skråt bagfra. Da kommunevåbnet i 1920 optrådte på de kommunale nødpengesedler, havde skibet imidlertid fået det nuværende udseende, hvor skibet ses forfra. Anskaffelsen af kommunevåbnet skal formentlig ses som et led i flækkekommunens markedsføring af Højer som en købstad. Det første skridt i denne proces blev taget, da M. Boss i 1894 som nyvalgt flækkeforstander begyndte at titulere sig som »Bürgermeister« i stedet for den officielle titel »Fleckenvorsteher«. Seks år senere blev den attraktive borgmestertitel for første gang officielt taget i anvendelse i Højer Flækkekommunes nye statutter fra oktober 1900.

der Dithmarchen, Graf zu Oldenburg und Dellmenhorst thun kund hiemit: Wasgestalt die Eingesessenen der Birk Hoyer in Unserm Amte Tondern, Uns allerunterthänigst angelanget und gebeten, demnach wir bereits unterm 31sten Oct. 1732 Unsere allerhöchste Resolution dahin abgegeben, daß das jus opifiorum et commerciorum daselbsten gegen Erlegung einer jährlichen Recognition von 40 Rthlrn. zu erereiren, fernerhin gestattet seyn sollte. Wir geruheten ihnen daruber Unser allergnädigstes special Privilegium zu ertheilen.

Wann Wir dann sothanem der Supplicanten allerunterthänigsten Petito in Königl. Gnaden zu deseriren um desto weniger einiges Bedenken tragen, als Wir vor Ertheilung obangezogener Unserer allergnädigsten Resolution die Befugniß der Supplicanten zu der prätedirten Freiheit gründlich untersuchen lassen, und sich befunden hat, daß Sie damit vorhin begnadiget geworden, auch bis dahin in der Possession sothaner Freiheit geblieben, also haben Wir vorangeregtes jus opifiorum et Commerciorum für jetzige und kunftige Eingesessene Unsers Birks Hoyer in dem Amte Tondern hiemit und in Kraft dieses allergnädigst bestätigen, und Ihnen solches verstatten wollen, dergestalt und also, daß sich daselbsten, nach wie vor allerhand Krämer und Handwerker häuslich niederlassen, ihren Handel und Gewerbe treiben und sich daselbsten, nach ihrer besten Gelegenheit, auf gleiche Weise, wie solches bis anhero geschehen, zu ernähren suchen mögen, und darunter von Niemanden gehindert und gestöret werden, sondern Kraft dieses dazu ohne Jemandes Wider-

spruch allerdings berechtiget seyn sollen; Jedoch daß sie dahingegen die bishe-
rige jährliche Recognition der 40 Rthlr. Dän. Kronen, wofür sie sothane Ge-
rechtigkeit acquireret, fernerhin in Unser Tondersches amtsregister alljährlich
zur gewöhnlichen Verfallzeit zu entrichten haben. Wornach Unser p.t. Stat-
thalter in den Fürstenthümern Schleswig, Holstein, Unser p.t. Amtmann des
Amts, Bürgermeister und Rath der Stadt Tondern und sonsten männiglich
sich allerunterhänigst zu achten.

Uhrkundlich unter Unsere Könighen Handzeichen und fürgedruckten In-
sigel Geben auf Unserm Schlosse Friedrichsberg, den 3ten Dec. 1736.

Kommentarer

Jus opificiorum et commerciorum	håndværkernes og de handlenes ret.
Petito	petition, bønskrift eller klage.
Recognition	anerkendelse, her en årlig betaling for pri- vilegiets opretholdelse.
Supplicanten	supplikanter, betegnelse for undersætter, der har indsendt en skriftlig supplik, som regel et bønskrift, til landsherren.

Lovgrundlag

Flækkerne blev først lovreguleret med Gesetz betreffend die Verfassung und
Verwaltung der Städte und Flecken in der Provinz Schleswig-Holstein af 14.
april 1869. Ved Genforeningen blev forholdene reguleret ved lov nr. 299 af 28.
juni 1920 om indførelsen af dansk kommunal administration i De sønderjyske
Landsdele, hvor det i § 6 hedder, at bestemmelserne for købstadskommunerne
også var gældende for flækkerne med de lempelser, som Indenrigsministeriet
fandt nødvendige under hensyn til de særlige forhold.

Hvor findes kildetypen?

Højer flækkearkiv (LAÅ). Flækkeprivilegiet er også gengivet på tryk i *Systematische Sammlung der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein und gemeinschaftlichen Verordnungen und Verfügungen* 6 bd. Kiel 1833, s. 222-223.

Litteratur

- Heinz Stoob: Minderstädte. Formen der Stadtentstehung im Spätmittelalter, i: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 1959, bd. 46, s. 1-28 (om de mindre byer i middelalderen).
- Kim Furdal: Flækker – en sønderjysk specialitet? i: *Sønderjysk Månedsskrift* 1993, s. 339-349.
- Dieter Pust: 125 Jahre schleswig-holsteinische Städteordnung – 60 Jahre Stadt Arnis, i: *Die Heimat* nr. 5, 1994, s. 116-122 (indeholder en oversigt over flækkeprivilegier i Slesvig-Holsten).
- Kim Furdal: Flækker – en mærkelig kommunetype, i: *Harmonisering eller Særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*, bd. 1, Aabenraa 2002, s. 335-381.
- Claus Christian Rolfs: *Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer*, 1926/2002.
- Folmer Christiansen: *Sparekassen i Højer 1843-1993 – med træk fra byen efter 1920*, Højer 1993.

32. Flækkekollegiets forhandlingsprotokol

Flækkerne blev administreret af en speciel borgerrepræsentation (flækkekollegium). I modsætning til købstæderne havde de ingen magistrater, ingen bylov (nogle havde dog særlige flækkestatutter) og ingen selvstændig jurisdiktion, idet flækkerne var underlagt amts- og herredsforvaltningen. Flækkens borgerskab valgte borgerrepræsentationen, hvor yderligere en repræsentant for øvrigheden havde sæde (jf. nr 31: Flækkeprivilegium for Højer flække).

Forhandlingsprotokol for Nordborg Flækkekollegium af 7. juni 1862

(LAÅ, Nordborg flækkearkiv indtil 1920, nr. 1, forhandlingsprotokoller 1858-68)

Forhandlingen den 7. juni 1862 (s. 17-18)

[Oversigt]

1861 – N. 88	1. Regnskabet over Flækkens Indtægter og Udgifter i Regnskabsaaret 1861/62.
1862 – N. 80	2. Overslaget over Flækkens Udgifter og Indtægter i Regnskabsaaret 1862/63 med Ligningsliste
	3. Repræsentant Dreschers Forslag til et Andragende om, at Foraarsquægmarkedet ansættes til den første Torsdag i Mai istedfor til d. 6 ^{de} Mai.
1862 – N. 138	4. Forslag til Oprettelse af en Sparekasse for Nordborg og Omegn under Flækkens Garanti.

Aar 1862 d. 7de Juni

afholdtes et Repræsentantmøde under Herredsfogdens Ledelse.

Følgende Sager foretoges:

1. Regnskabet fremlagdes med Amtshusets Quittante.
2. Overslaget og Ligningslisten fremlagdes med Amtshusets Approbation og udleveredes til Repræsentant Drescher.
3. Da det oplystes, at den foreslaaede Forandring ingenlunde vilde forebygge Collision med andre Markeder, besluttedes det, at Repræsentationen ei foretager noget Skridt i denne Anledning.
4. Efterat Sagen i Henhold til Beslutningen i forrige Møde har været forelagt paa et offentligt Møde d. 16de April, hvortil var indvarslet paa sædvanlig Maade; og efterat samtlige Deeltagere i Mødet skriftligen havde tiltraadt Forslaget, ligesom ogsaa samtlige Flækkens Grundbesiddere, Borgere og andre Skatteydere med deres Underskrivter have tiltraadt Forslaget (men med Undtagelse af Skoflikker Tøndering, Bøsemager Petersen, Skoflikker Schrøder og Skomager Asmussen), blev det besluttet at ansøge det Kgl.

Dette foto fra Bækgade i Nordborg viser, at bebyggelsen i flækkerne både var købstadsagtig og landlig. Lige som flere andre flækker udviklede Nordborg sig som handelsplads ved siden af et administrativt centrum.

Ministerium for Hertugd. Slesvig om Tilladelse til, at Flækken overtager Garantien og om de sædvanlige Begunstigelser m.H.t. Brugen af stemplet Papir, Indkaldelsen af bortkomne Contrabøger m.m. Et saadan Andragende blev affattet og underskrevet.
Hermed sluttet.

A. Grønlund

D. A. Lövingreen

C. G. Drescher

E. A. Petersen

D. Grimm

Kommentarer

Som residens for en »afdelte« fyrste og som centrum for et større opland havde Nordborg større betydning end nabobyerne, men var for lille og ubetydelig til at opnå købstadsstatus. Derfor blev den omkring 1680 anerkendt som flække. Af de gengivne forhandlinger fremgår, at markederne spillede en meget betydelig rolle for flækkens økonomiske liv. Flækkens selvstyre omfattede særligt de finansielle anliggender. Flækkekollegiet bestod af fire borgerrepræsentanter og herredsfogeden for Als Nørre Herred, som samtidig førte protokollen.

Lovgrundlag

Se flækkeprivilegium for Højer flække.

Anvendelsesmuligheder

Flækkekollegiets eller flækkeforstanderskabets protokoller er kun bevaret i meget begrænset omfang før 1850. De er ligesom de andre kommunalbestyrelses forhandlingsprotokoller et naturligt udgangspunkt for stort set enhver undersøgelse af forholdene i kommunerne.

Hvor findes kildetypen?

Forhandlingsprotokollerne fra de fem nordslesvigske flækker findes i den særlige samling af flækkearkiver (LAA). De sydslesvigske og holstenske flækkearkiver findes i de stedlige lokalarkiver.

Litteratur

Se flækkeprivilegium for Højer flække.

33. Landsbyvedtægt

Landsbyfællesskabets betydning som rammen om det lokale samliv fortaber sig i forhistorisk tid. I Hertugdømmet Slesvig blev fællesskabernes gamle sædvanebaserede, ofte mundtlige, regler efter 1500 udsat for pres i takt med, at landsherrenes administration voksede. Mange steder gik man derfor i gang med at fastlægge de gamle sædvanerettigheder og indføre en række nye og tidssvarende bestemmelser i særlige skriftlige vedtægter, som herefter skulle danne ramme om selvforvaltningen i landsbyfællesskaberne. For at opnå retsgyldighed, blev det efterhånden nødvendigt at få vedtægterne godkendt af øvrigheden. Fra slutningen af 1600-tallet mistede vedtægterne betydning, bl.a. som følge af en række forandringer af social og økonomisk art samt den stadig mere omfattende og detaljerede lovgivning.

Landsbyvedtægt for Vollerup (Bjolderup Sogn)

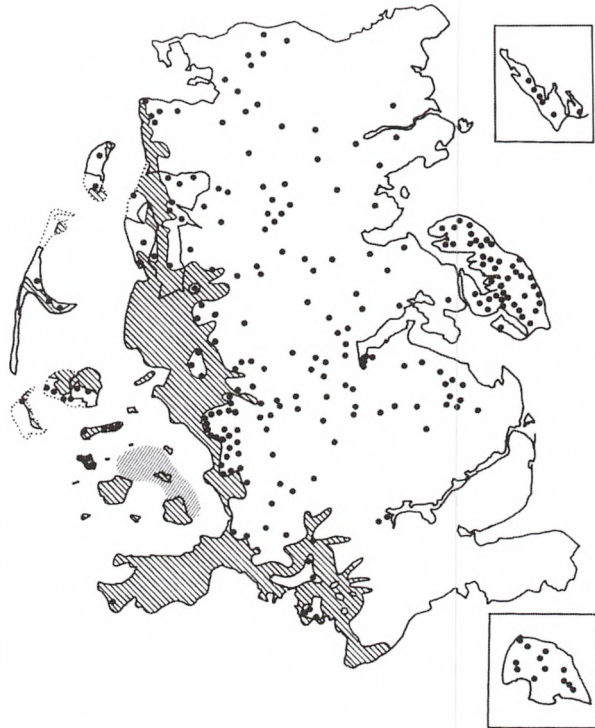
(LASH, Abt. 161 (Tønder Amt), nr. 161, Dorfbeliebungen 1602-1810)

Scheer- und Willkührbriffe des Dorffs Wolderop, den 30. April 1716

In Sachen der gesambten Nachbahrschafft, beideß heel- und halben Bohlbleuten, deß Dorffs Woldrup an einen und andern Theil betreffendt deren Gräbe, Scheere und Willckür, warumb dieselbe bißher in vielen Jahren untereinander in Widerwillen, Mißhell- und Zwiestigkeit gelebet und viele pro et contra Disputationes, so in alß außer Gericht darüber geführt und rege gemacht worden, zu geschweigen die darauß erwachßene Verbitterniß einiger Gemühter, wirdt auff vieler und fast mehrern Theil der Nachbahren Anhalten, wie auch deren darnechst sowoll ab beyden Seiten besonderß alß conjunctim gerichtlich eingegebenen respective einhellig übereinstimmende Gräsungß – zusamt verschiedener anderer kleiner dieser Sachen und des Dorffß Besten concernir – und anhängenden Puncten und deren allerseitigen danebenst auch deß genomnen Dorffß Besten reiffer Consideration und Erwegung von mir, Hinrich Hinrichßen, königl. Hardsesvogt in Schluxharde, folgendeß Decisum darin gegeben und waß etwan irr undt streitig dahin determiniret, daß nemblich anfangß:

1. Auff die Gräsung und Scheere jährl. und zwar auff jeden Otting Grundesß 6 Pferde, 5 Kühe, 5 Stück Jungvieheß, 6 Schaffe und 2 Schweine, item Viehe vor Pferde nach untengemeldten Taxt, keinesswegeß aber Pferde vor Jungviehe, zu gräßen und zu schlagen sein, ohne daß die Nachbahrn dieseß letzteren Postes halber untereinander, und zwar vice versa, sich von selbsten gütlich darumb vereinbahren werden. Da nun
2. dem einen oder andern in seiner Scheere waß ermangeln und er selbige nicht voll haben würde, mag er solchen Mangel nicht mit fremden Vieh suppliren und ergentzen, sondern es wird und soll demselbenvom gemeinen Dorffe nemblich jedeß Pferd mit 24 ß, jede Kuhe mit 24ß, ein Stück Jungvieh mit 12 ß und Schaffe und Schweine jedeß mit 6 ß bezahlet werden. Und da auch

I 1600- og 1700-tallet var landsbyvedtægterne i Hertugdømmet Slesvig almindeligt forekommende. Kortet viser tydeligt, at de var mest udbredt på gestlandet i midten, men også i nogle østslesvigske egne (især Als) fandtes de. I marsklandet mod vest var der kun få egentlige landsbyer, og det samme var tilfældet i de landsdele, som var præget af store godser. Martin Rheinheimer: *Die Dorf-ordnungen im Herzogthum Schleswig*, Stuttgart 1999, s. 136.

3. eine oder andere etwas mehr, an welcherley Sorten Vieh es wolle, alß zu ihrem Ottigßzahl und -grunde obspecificirtermaßen gehörig übrig haben würde, der oder doeselbe sollen solches vor Philippi Jacobi von Hauße und der Dorfgräbung ab und weg, jedoch an einen gesunden Ohrt schaffen und nicht eher alß 14 Tage nach Michaelis wieder auff die Weide bringen noch komen laßen. Was sonßten
4. die Käthners concerniret, selbige sollen bey ihrer alten Gerechtigkeit nach wie vor verbleiben, auch dabey mainteniret und weder von den Bohlbleuten desfallß inquietret und beeinträchtigt, noch auch von den Käthnern selbst über solch ihre Gerechtigkeit keineswegs geschritten werden. Anlagendt die übrigen gemeinschaftlig dem gantzen Dorffe und der gesampnen Nachbahrtschaft nichtß minder zum Besten erreichende Pöste, so soll
5. ein jeder seine Dorffslücken wie auch Teiche oder Wälle jährlich auff Maytag verantwortlich in Stande bringen, auffwerffen und verfertigen, so daß die Upholtzmänner sebige vor untadelich erachten. Und welcher auff benahmbte Zeit mit dieser Arbeit nicht fertig, selbiger erleget vor jeden untüchtich Teich, Wall und dergleichen dem Dorffe 2 ß Brüche. Waß
6. die Eckenden oder niedrigen Teiche betreffen thut, selbige sollen jährlich bey Macht gehalten, wiedrigenß vor jeden Teich worüber daß Waßer läuft, 4 ß Brüche zum Dorffe erleget werden. Deßgleichen hat
7. ein jeder seinen Antheil der Waßerströme mit Reinigen, Graben, Stauen

- und dergleichen im verantwortlich Stande undt bey Macht zu halten, so daß der meiste Theil der Nachbahrn solches vor gut und tüchtig erachten, bey Straff zum Dorffe vor jeden Strohm 4 β . Wie dan auch, da die Befreyung der Wiesen, Ströhme und dergleich hin und wieder durch Schwangen, Teichen und sonsten zu versehen nöthig, solche Arbeit mit gesambter Hand vom ganzen Dorffe advenantlich zu verrichten und zu verfertigen, bey gleichmäßiger Brüche.
8. Niemand soll sich unterfangen, auff Felitzgrunden Ströelß oder Feuerung weiter zu schlagen oder zu graben, alß sein Loß, Schifft oder Wahn gehet, allermaßen waß im Loß oder Acker an Stroelßerde sich befindet, gar woll, keineswegeß aber weiter es zugelassen ist, bey 1 rtl Brüche zum Dorffe. Es soll auch
 9. niemanden erlaubet sein, in der Buchweizensaht in Fellitzwischen ohne gesampter nachbahrlicher Erlaubung zu gräßen, tüdern oder hüten, bey $\frac{1}{2}$ rtl Straff zum Dorffe. Weit weniger
 10. jemandt im Dorff Wolderup erlaubet, einige Endten zu halten von Maytag ab, biß daß Korn eingearndtet, bey Verbrechen 1 rtl Dorffsbrüche.
 11. Die Hew- und Kornerndte wie auch die Pflug- und Sahtzeit betreffend, soll ein jeder nach die meisten Stimmen, die dieseß und jeneß vor guht befinden, sich comportiren und nichts von der gleichen Arbeit außerdehm ihm vornehmen, bey Straffe 1 M zum Dorffe.
 12. So jemand etwaß Vieh zur Gräß- und Futerung anzukauffen benötigt, derselbe soll es an einem bekandten, gesunden und unverdächtigen Ohrte erhandeln und es gleich darauff zur nachbahrlichen Versammlung anmelden, indeßen aber daß gekauffte Viehe 8 Tage nach dem Kauff beim Verkäuffer laßen und sodan bey Heimholung selbigen Viehes seines Verkäuffers und zweyer deßen Nachbahrn schriftlichen Reverß und Versicherung, daß es frisch, gesund und von klebender Seuche befreytes Viehe sey, dabey liefferen. Waß aber im Kirchspiel Biöldrup erhandelt wirdt, daßelbe ist erlaubet, soforth nach dem Kaufft zwar anheim zu bringen, allein vorbe-sagtermaßen mit Vorzeygung dreyer ehrlicher Männer Hände, jeden Post bey 1 rtl Dorffstraffe.
 13. Wer auf erlangte Bohtschafft zur nachbahrlichen Versammlung nicht so-fohrt sich einfinden oder die Ursach seineß Ausbleybenß (dies doch erheblich sein soll) nicht anzeigen wirdt, verbricht jedesmahl 1 β zum Dorffe. Undt wen
 14. ein Brüchfälliger durch die Upholtzmänner und Nachbahrn soll gefpandet werden und er ihnen Pfandt verweigert oder er sich sonst ungebühr- und muhtwillig erzeigen würde, soll von ihm darmit nicht allein dennoch daß Pfandt an die Nachbahrnschafft verlustig und verfallen, sondern auch ferner darüber verbrochen und brüchfällig sein an seine Obrigkeit mit 2 rtl. Und weillen
 15. zum öfftern wegen der Upholtzmänner ihrer Aufsicht und waß ihnen sonst zu thun oblieget viel Streitigkeiten sich pflegen zu ereugnen, so sol-

- len dieselbe sich allewege trew erweisen, miteinander conniviren und Nachsicht brauchen, sondern er sey feindt, frembt oder ihnen verwandt, ohne einig Ansehen der Persohn dem Brüchfälligen undt worin er sich versehen der Nachbahrschafft ungeschewt anmelden, die Pfändung und waß sonst ihre Function erheischett in gebührender Observantz nehmen und verrichten. Wiedrigenfalß aber, undt da sie oder derselben einer darüber solte betreten und würcklig deßen convinciret und überzeuget werden, selbigen seiner Obrikeit mit 2 rtl Brüche soll verfallen und anbey der Nachbahrschafft 2 m Straffe zu erlegen schuldig sein Endlich und zum
16. Da eine oder andere Pöste, über welche die Nachbahrn nicht solten können einstimmig werden, sich erregen würden, welche hierin nicht verfast sein, selbiges soll jedeßmahl nach den meisten Ottingßstimmen geschlichtet, abgethan und beygelegt, deme dan von den andern also unwidersetzlich nachgefolget und die Widerspenstigen nach Advenat der Sachen und deß gemeinen Nutzenß brüchfällig angesehen werden. Indeßen ist schließlichen ein jeder obigen allen Puncten festligich verbunden, gestaltsahm die gesambte Nachbahrschafft und ein jederß besonderß krafft dieseß ernstlich dazu angewißen wird, bey Vermeydung könig- und obrigkeitlicher Wilkühr und unabdinglicher Brüche, alles v. R. wegen.

Publicatum Schluxharder Dinge den 30. Aprill 1716.

[18 underskrifter inkl. herredsfoged Hinrichsen og tingskriver Wiggers]

Kommentarer

Advenat	andel.
Buchweizen	boghvede.
Conjunctim	i fællesskab.
Convinciren	overbeviser.
Dorflücke	fælles løkke.
Fällitzwisch	fælles eng (til hø).
Gräsung	at lade kvæget græsse (subst.).
Inquietiret	forurolet.
Ottingsstimmen	stemmer ved afstemningen, fordelt efter ejendommens størrelse, som er målet i ottinger (opr. ottendedele).
Scheere	ordning om tilførsel af kvæg på fællesejendommen.
Ungeschewt	uførtøvet.
Upholtzmänner	opholdsmand, landsbyfoged (betegnelsen især udbredt i Tønder Amt).

Lovgrundlag

Landsbyvedtægternes indhold var ikke reguleret i lovgivningen, og deres indhold var derfor meget forskelligt. Nogle indeholdt kun bestemmelser om landbruget og driftsfællesskabet, andre indeholdt også bestemmelser om rets- og politivæsenet. I Slesvig kendes landsbyvedtægter fra 1500-tallet. Kong Frede-

rik 4. forsøgte 1721 at bringe overensstemmelse mellem landsbyvedtægterne og centrallovgivningen, og udbygningen af den centrale lovgivning i 1700-tallet bevirkede efterhånden, at landsbyvedtægterne mistede betydning. Også en række forandringer i de sociale og økonomiske strukturer bidrog til denne udvikling, ikke mindst indkoblingen, som blev gennemført ved lov fra 1771. Hertugdømmet Slesvig fik imidlertid aldrig nogen ensartet landkommunalordning, indtil en sådan blev indført under preussisk styre den 22. september 1867.

Anvendelsesmuligheder

Landsbyvedtægterne hører til blandt de vigtigste kilder til belysning af landsbyfællesskabet i perioden indtil 1800. Selvom de fleste først er skrevet ned i perioden 15-1800, rummer de ofte elementer af en langt ældre sædvaneret. Brugt med omtanke kan de derfor belyse ikke blot landbosamfundene og landbrugsdriften på deres tilblivelsestid, men også delvist i middelalderen. I det omfang vedtægterne indeholder bestemmelser om sociale og økonomiske forhold, kan de tillige bruges til undersøgelser af landbosamfundene, der rækker ud over det strengt landbrugstekniske. Endelig kan vedtægterne udnyttes som levn, idet de blev til sideløbende og i sammenhæng med den tidlige moderne bureaukratiske stats fremvækst. De afspejler derfor administrationens modernisering og centralmagts stadig større indflydelse selv på helt lokale forhold. Dette er ikke mindst interessant i en komparativ sammenhæng, fordi der var stor forskel på udviklingen i henholdsvis Øst- og Vestslesvig samt i Danmark og Slesvig.

Hvor findes kildetypen?

Landsbyvedtægterne findes i amts- og retsbetjentarkiver samt i landkommunernes og godsernes arkiver (LAÅ, LASH og lokale arkiver). Alle hidtil kendte landsbyvedtægter fra Hertugdømmet Slesvig er trykt i Martin Rheinheimers nedenfor anførte bog. Landsbyvedtægter fandtes kun i de områder, hvor landsbyfællesskabet var veludviklet. I områder med mange adelige godser samt i kogene og i marsken var de sjældne eller fandtes slet ikke.

Litteratur

Troels Fink: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770*, Kbh. 1941.

Bjørn Poulsen: *Land – by – marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Flensborg 1988.

Wolfgang Prange: *Die Anfänge der großen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis um 1771*, Neumünster 1971.

Martin Rheinheimer: *Die Dorfordnungen im Herzogtum Schleswig. Dorf und Obrigkeit in der frühen Neuzeit*, Bd. 1-2, Stuttgart 1999.

Martin Rheinheimer: Landsby vedtægt og øvrighed i hertugdømmet Slesvig, i: *Bol og By* 1995:1.

Eugen Wohlhaupter: *Rechtsquellen Schleswig-Holsteins*, Kiel 1938.

34. Kogsoktroj

Allerede fra middelalderen er der vidnesbyrd, der fortæller om beboerne af den slesvigske vestkysts kamp med havet. Stormfloderne forårsagede jævnligt store ødelæggelser og lagde frugtbare arealer øde. Som modvægt blev der bygget diger og, med mere eller mindre held, indvundet nyt land. Digebyggeriet var meget ressourcekrævende. De mest omfattende og ambitiøse anlægsarbejder krævede derfor landsherrens deltagelse, og tilførsel af kapital udefra. Allerede Hertug Hans den Ældre, som 1544-1581 var landsherre over bl.a. Tønder Amt og landskabet Nordstrand, havde i midten af 1500-tallet engageret sig med held i landindvindingen, men særlig efter den store stormflod i 1634 blev tingene sat i system. De første professionelle digebyggere kom fra Nederlandene, men efterhånden opnåede områdets beboere selv den nødvendige ekspertise. Ved etablering af nye diger og koge var det derfor ofte beboerne af nabokogene, der deltog i arbejdet. For at lokke både specialisterne i digebyggeri og andre folk der var villige til at investere i projekterne til, tilbød landsherren dem ofte særlige privilegier. Privilegierne blev fastlagt i en kogsoktroj. Marsken var særdeles frugtbar, og på trods af de store omkostninger var indvindingen af nyt land en sag af største interesse – både for landsherren og for de folk, der investerede i projekterne. Langt de fleste koge findes ved vadehavskysten langs den slesvigske vestkyst, enkelte i ådalene ved Ejderen.

Oktroj for Juliane-Marie Kog 6 juni 1776

(LAÅ, Tønder amtsarkiv, M1, sager vedr. forskellige koge 1703-1872)

Königlich Allerhöchster

Octroy

Zur Eindeichung des vor dem Cleyseer Koog gelegenen Vorlandes
sub dato

Friedensburg den 6ten Juny 1776

Wir Christian der Siebente, von Gottes Gnaden König zu Dänemark, Norwegen, der Wenden und Gothen, Herzog zu Schleswig, Holstein, Stormarn und der Dithmarschen, Graf zu Oldenburg und Delmenhorst
Thun Kund hiermit für Uns und Unsere Königlich Erb-Successores an der Landes-Regierung, demnach uns von Paul Paissen zu Klockries, den Erben des weyl. Bürgermeisters Matthias Tychsen in Tondern, und Jacob Carstensen in Lindholm, als Hauptparticipanten des Cleiseer Koogs, Amts Tondern, allerunterthänigst angezeigt worden, wie sie angeblich einen Theil des dem ehemaligen Fürstlichen Geheimen Rath Baron von Görtz incedirt gewesenen, vor dem Cleiseer Koog ost- und westwärts Dagebüll belegenen Vorlandes käuflich an sich gebracht hätten, und wol gesonnen wären, solches Vorland zu bedei-chen, wenn wir ihnen darüber eine allerunterthänigst angesuchte Octroy zu ertheilen allergnädigst geruhen möchten, daß Wir auf Unserer Rente-Kammer allerunterthänigster Vorstellung, vermöge Unser speciellen Resolution vom

Bøking Herred ca. 20 km syd for Tønder havde med sine mange vandløb i særlig høj grad været udsat for Vesterhavets kræfter. I 1828 udgjorde selve herredet kun det lille område omkring kirkebyerne Nibøl, Dedsbøl, Risum og Lindholm og nogle af de ældre koge, mens det geninddigede land mod vest bestod af i administrativt henseende selvstændige oktrojerede koge. Theodor Gliemann: Amtskortene over de danske Provindser. Udkom 1824-29.

heutigen Dato den Supplicanten die Eindeichung solchen Vorlandes unter nachstehenden Vergünstigungen und Bedingungen allermildst zugestanden haben.

1. Bewilligen Wir den besagten Cleyseer Koogs Participanten über das Vorland, in soweit es durch göttlichen Beistand anjetzo bedeicht werden sol, das völlige Eigenthums-Recht, und zwar dergestalt, daß sie, und ein Jeder von ihnen nach seinem Antheil, damit gleich anderen ihrer Eigenthums-Güter, ohne Unsere Ansprüche schalten und walten, verkaufen, verschenken, verpfänden, davon testamentiren, legiren und sonstens in alleye übrigen freien Willens und Rechtens damit handeln und umgehen mögen.
2. Sollen diejenigen Gelder, die etwa von Fremden zur Bedeichung erweislich hergeschafft werden, dem Decimations-Recht nicht unterworfen sein, diese Befreyung vom Abschobß aber soll sich jedoch nicht weiter, mithin auch nicht auf die im Kooge zu seiner Zeit erworbenen Mittel erstrecken, vielmehr bei deren etwanigen Wegzug in die Fremde, der Betrag der Zehnten davon entrichtet werden.
3. Mit der Eindeichung sol, in soweit es noch nicht geschehen, in diesem Jahre, und zwar unverzüglich der Anfang gemacht, auch damit nach nach äußerster Möglichkeit bis zum völligen Beschluß continuiert werden, daß der ganze Deich binnen zwei Jahren völlig geschlossen sein könne.

4. Sollen die Eigner dieses neuen Kooges, gleich anderen octroyirten Koogs-Participanten mit ihren Erben und Nachkommen, das eingedeichte Land frey und frank bey Kriegs- und Friedenszeiten, von eigniger Abzahl und Auflage genießen und besitzen Sechszehn Jahre, welche Frey-Jahre ihren Anfang nehmen, wenn alles zum Stande gebracht und der Deich vollkommen fertig ist.

Nach Endigung dieser Sechszehn Jahre aber soll von jedem Demath gemeinbahren Landes der Tonderschen Landmaaße nach, jedoch die Deiche, Wege, Stege, Sielenzüge, Schleusen und Graeben ausgenommen, welche darunter nicht zu rechnen sind, Ein halber Reichsthaler in dänischen Cronen jährlich bezahlet und an Unsere Rendsburgische Casse allemal gegen Martini richtig abgetragen werden; dahingegen

5. Wir allergnädigst versprechen und versichern, daß die Interessenten dieses neuen Kooges, razione solcher Ländereien, auß der sogenannten Prinzessin Steuer, und den gegenwärtig nach fortdauernden Rang Pro Cent und monatlichen Extra-Steuer mit keiner weiteren Contribution, Donatio-Geldern noch andere ordinair noch extraordinairnen Anlagen, die haben Namen, wie sie wollen, nichts weiter ausbeschieden, also auch mit keiner Einquartierung noch dergleichen bei Friedenszeiten jemals beschwert noch damit belagert, noch weniger jetzt oder künftig zu einiger Pflugzahl angeschlagen und gesetzt werden; bei Kriegs-Zeiten aber, nach den vorgedachten expirirten Sechszehn Freiheitsjahren, dasjenige zu bezahlen und abzuhalten verbunden sein sollen, was von anderen Koogen zu den Kriegs-Kosten unumgänglich gefordert und bezahlet werden möchte.
6. Soll gedachten neuen Koogs-Interessenten vergönnt sein, für sich, ihre Erben und Nachkommen, Wind- und Roß-Mühlen nebst Krügen, auf und binnen den Dicage zu setzen und anzulegen, und den Gewinn davon zu ziehen mit freiem Mahlen und Brauen, doch daß von dem Koog wohnenden keine auf solche Mühlen zu mahlen admittiret, noch die Krüger ihr Bier und Branntwein, außershalb des Kooges zu verkaufen berechtigt sein sollen.
7. Derjenige, welcher in solchem eingedeichten Koog sechszig Demathen landes hat und besitzt, kann der freyen Jagd und Fischerey innerhalb des Deiches sich bedienen, die übrigen aber, welche unter Sechszig Demathen stehen, sind davon ausgeschlossen und, wie es in den anderen Koogen gebräuchlich und introduciret worden, verbunden, dasjenige, was von den anderen in allgemeinen Koogs-Sachen und Angelegenheiten wird ordonirt werden, ohne Weigerung zu befolgen.
8. Die Policy und Justitz-Administration wie auch die Deiche und Dämme anlangend, wollen wir die Interessenten dieses neuen Kooges gleiche Rechte und Freiheiten, daran sich die Nordstrandischen, Christian-Albrechten, Friedrichen und Cleiseerkoogs Participanten zu erfreuen haben, zwar hiemit zustehen, wogegen sie aber schuldig und gehalten sein sollen, sobald dieser Koog gewonnen, in den Zeitungen bekannt zu machen, welches

- Land-Recht in dem neuen Koog erwählet und zur Norm genommen werde.
9. Wenn der eingedeichte Koog über kurz über lang wieder einbrechen oder innunderet werden solte, welches doch der Höchste in Gnade abwenden wolle, so soll dennoch sothanes Land denen Interessenten, ihren Erben und Nachkommen nicht nur eigenthümlich verbleiben, also daß sie selbiges nach Belieben wieder eindeichen können und mögen, sondern es sollen ihnen auch auf solchen Fall die Freiheits-Jahre nach Befinden procongiret und de novo zuleget werden.
 10. Wenn durch Gottes Hülfe der neue Deich wird verfertiget und zu Stande gebracht, folglich der jetzige Deich zum Mittel-Deich gediehen seie, so sollen zwar die Interessenten der jetztigen Haf-Deiche, in soweit dieselben durch diese neue Dicage zum Mittel-Deich verholffen werde, frey stehen, in Proportion mit diesen neuen Koogs-Interessenten nach der Methode anderer Koege und Rechtens, wegen des Ausgreifens sich gütlich zu vergleichen, wobei es dann sein Bewenden haben kann, dafern sie aber sich darüber nicht vertragen könnten, sollten die Interessenten des sämtlichen jetzo herumliegenden Haf-Deichs nach üblichen Gebrauch und Recht hiezu angewiesen werden.
 11. Sollen sowol die Materialien, welche zur Eindeichung des Kooges herbeschaffet werden, als auch die Producte des Koogs-Landes an Korn, Vieh und Pferden in den 16 Freiheits-Jahren von den Zahl- und Licent-Abgaben resp. bei der Ein- und Ausbringung völlig befreit sein. Es müssen aber beregte In und Exportanda bei den passirenden Zoll-Stätten gebührend angegeben und darüber eidliche Atteste, daß die eingehenden Materialien zum Behuf des Kooges erforderlich und dazu auch wirklich angewandt werden sollen, die ausgehenden Producte an Korn, Vieh und Pferden aber in dem Koog resp. gerunedet, gefellen und zugezogen eingeliefert werden.
 12. Wird den Koogs-Interessenten in mehrerwähnten 16 Freyheits-Jahren eine Befreiung von dem Gebrauch des gestempelten Papiers hiemit zugestanden.
 13. Endlich wollen Wir allergnädigst, wenn der Koog, durch göttlichen Beistand, gewonnen und eingedeicht ist, daß der neu eingedeichte Koog, auf Kosten der Participanten, durch beeidigte und verständige Land-Mäßer und zwar mit Zuziehung eines in Unseren Diensten stehenden Land-Mäßer vermäßen, und davon ein eidliches Vermäßungs-Register über die eigentliche Demathszahl an Unsere Rente-Kammer eingesandet werden solle. Schließlich ist über gegenwärtige Octroy bei Jedem Unserer Königl. Erbfolger sogleich bei dem Antritt der souverainen Landes-Regierung nähere Konfirmation allerschuldigst zu suchen und auszubringen.

Wonach sich männiglich allerunterthänigst zu achten.

Urkundlich unter Unserm Königl. Handzeichen und vorgedrucktem Insiegel.

Gegeben auf Unserem Schlosse Friedensburg den 6ten Juny 1776
 Christian Rex
 L.S.
 Bardenfleth Arner Stehmann

Kommentarer

Det var participanter af Klægsø Kog, der havde købt det vestpå beliggende forland for at inddige det. Kongen fastslog, at landet var deres ejendom, og han gav dem vidtgående privilegier for at støtte deres arbejde med digebyggeriet m.m. Privilegierne omfattede bl.a. fritagelse fra grundskatten (§ 4) og andre afgifter (§ 5) – også på indførsel af byggematerialer (§ 11) – samt ret til at anlægge møller, at brygge øl og brænde snaps (§ 6), hvad der ellers krævede særlige koncessioner. De, der ejede mere end 60 demat land, måtte drive fri jagt og fiskeri (§ 7).

Tilståelsen af administrativ og juridisk frihed var et meget stort privilegium, som giver mindelser om den middelalderlige kolonisering. Kogsejerne måtte selv vælge, hvilken landskabslov der skulle gælde i den nye kog (§ 8). I Juliane-Marie Kog antog man Ejdersteds landskabslov. Desuden skulle kogen danne en selvstændig kommune. De administrative, retslige og politimæssige funktioner blev varetaget af kogsinspektøren, der valgtes af hovedparticipanterne, dvs. de større jordbesiddere.

Selvom den ulykke skulle ske, at digerne blev ødelagt og den nye kog atter oversvømmet, mistede participanterne ikke deres rettigheder (§ 9). Dette gjaldt også, hvis projektet blev så stor en succes, at nyt land med tiden ville kunne inddiges foran digerne (§ 10).

Det var meget almindeligt at opkalde en ny kog efter landsherren eller dennes hustru. I dette tilfælde var det Juliane Marie (1729-96), Kronprins Frederiks (senere Frederik 5.) anden hustru, kogen fik navn efter.

Continueret	fortsat.
Contribution	skat, afgift.
Decimations-Recht	tienderet, dvs. underlagt tiendepligt.
De novo	på ny.
Dicage	digebyggeri, digeanlæg.
Demath	areal, i Tønder Amt ca. 0,49 hektar.
Donatio-Geldern	gave til et bestemt formål. I stedet for skatter og afgifter kunne landsherren modtage frivillige gaver (don gratui). Der var tale om et kompromis, hvor staten fik sin indtægt, mens de betalende på den anden side efterfølgende opret holdt deres afgifts- eller skattefrihed, da der jo havde været tale om en frivillig gave.
Haf-Deich	det hidtil yderste dige.
Hauptparticipanten	de største landejere i kogen.

Innunderet	oversvømmet.
L.S.	locus sigilli, på seglets sted.
Octroi	meddelelse og bevilling af en forrettighed.
Prinzessin-Steuer	ekstraordinær afgift, til dækning af en prinsesses udstyr ved indgåelse af giftermål.
Pro-congiret	samlet og krediteret.
Rendsburgische Casse	1768-1852 hertugdømmernes centrale kasse.
Supplicanten	ansøgere.
Weyl.	weiland, den daværende.
Zahl- und Licent-Abgaben	told- og licentafgifter.

Lovgrundlag

Der fandtes ingen central lovgivning for kogsinddigning. Hver enkelt kogsoktroj er unik, selv om de selvfølgelig ligner hinanden. De første oktrojer blev udstedt efter den store stormflod i 1634, da man forsøgte at genvinde dele af den ødelagte, indtil da meget rige ø Nordstrand. Nordstrand havde sin egen landskabslov, som blev anvendt ved siden af Jyske Lov. Det samme gjaldt landskabet Ejdersted. De fleste koge antog en af disse love, således også, da man inddigede ølandskabet ved Viding og Bøking Herreder i 1700-tallet, senere også ved Bredsted Amt og på selve Ejdersted.

Kogene var selvstændige administrative enheder, som ikke var underordnet amterne. I Hertugdømmet Slesvig blev de først indlemmet i herrederne og amterne ved lovene af 3. juni 1853 og 6. februar 1854. Den sidste anlagte kog under dansk styre, Ny Frederikskog ved Højer, blev den 10. oktober 1863 oprettet som en almindelig landsby inden for Højer Sogn og Herred. Kogene i Holsten (Ditmarsken) mistede først deres særstilling ved indførelsen af den preussiske kommuneordning i 1869.

Anvendelsesmuligheder

Kogsoktrojerne indeholder foruden de egentlige privilegier også bestemmelser om de enkelte koges kommunale selvforvaltning. De omfattende privilegier er vidnesbyrd om, hvor højt anlæggelsen af nye koge og diger blev prioriteret. Inddigningen af nyt land var en stor gevinst for landsherren. Udover at nyt land blev indvundet, opnåedes der også en bedre beskyttelse af det bagved liggende land. Kogsoktrojerne er desuden vigtige kilder til forståelsen af marsklandets særpræg, både med hensyn til natur- og kulturlandskabets udvikling og til de sociale, økonomiske og administrative forhold.

Hvor findes kildetyperne?

Da de slesvigske koge i 1853 blev indlemmet i amterne og herrederne, findes en del af oktrojerne, eller i det mindste afskrifter af dem, i de vestslesvigske amters og landskabers arkiver (LAÅ, LASH og KANF). For Nordslesvigs vedkommende kun i Tønder amtsarkiv (LAÅ). Kogsoktrojerne findes desuden i kogsarkiverne (LAÅ, LASH og KANF).

Litteratur

- Ludwig Andresen: *Von der schleswigschen Amtsverwaltung zur preußischen Kreisverwaltung in Tondern*, Breslau (Wrocław) 1931.
- Kathrin Nawotki: *Die schleswigsche Deichstavengerechtigkeit, vom 17. Jahrhundert bis in die Gegenwart, eine gewohnheitsrechtliche Superfizies an nordfriesischen Deichgrundstücken und ihre Entwicklung*, Frankfurt a.M. 2004.
- Heinz Sandelmann: *Der Kornkoog. Berichte zum Deich-, Land- und Steuerwesen in der Bökingharde bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Bredsted 1997.
- Werner Matthiesen: *700 Jahre Kampf der Friesen gegen den »Blanken Hans«*. Eine Küstenschutz-Chronik, Husum 2001.
- Thomas Steensen: *Geschichte Nordfrieslands*, Bredsted 1996.

35. Fattigordning

Lokale fattigordninger, også kaldet fattigregulativer, er regelsæt udformet til varetagelse af den sociale forsyng på lokalt niveau. I nogle tilfælde blev sådanne ordninger udarbejdet på lokalt initiativ, i andre tilfælde var de udtryk for, hvordan lokale myndigheder gennemførte den generelle lovgivning, som den var nedfældet i de almindelige fattigforordninger.

I købstæderne i Hertugdømmet Slesvig møder vi de første lokale eksempler på regulering af fattigforsørgelsen i 15- og 1600-årene. Flere byers politiorordninger indeholdt afsnit om tiggeri og hjælp til værdigt trængende. De gottorpske hertuger udstedte bestemmelser for enkelte byer i deres område. Fra 1700-årene blev lokale »fattigordninger« mere almindelige, således i Tønder i 1709, i Husum 1710-12, i Flensborg 1721 og 1735 og i Haderslev 1736.

En generel fattigforordning for Slesvig og Holsten af 7. september 1736 indledte en ny periode. Den gav detaljerede regler for, hvordan en fattigforsorg skulle indrettes. Enkelte byer, hvor lokale ordninger allerede var i kraft, fik tilladelse til at beholde deres bestående fattigordning, andre byer skulle opbygge et fattigvæsen efter den almene forordnings ordlyd. Også på landet forekom det, at et sogn på grundlag af den almene forordning formulerede regler for det kommende fattigvæsen tilpasset de lokale behov. Ofte fik en sådan ordning dog kun kort levetid i bondesamfundet. Først efter en ny generel forordning af 19. april 1783 om førelse af fattigregnskaber blev det fast praksis at føre egentlige fattigregnskaber også i landsognene. Lidt efter lidt fik bidragene til fattigkassen karakter af en skat.

I perioden ca. 1790-1812 blev der som følge af stigende sociale problemer og ændret socialpolitisk tankegang indført nye lokale fattigordninger i de fleste købstæder. En ny almen fattigforordning 1841 sammenfattede reglerne på ny og lagde op til udstedelse af specialregulativer for fattigvæsenet i hvert enkelt distrikt.

Fattigordning for Holbøl af 4. januar 1737

(LAA, Holbøl præstearkiv, E 2, fattigregnskabsbog 1736-1781)

[forside]

*Holebüller-
Armen-Buch,
wie solches verfertiget und
mit dem 1737 Jahre
angefangen
von*

*Johanne Schneidero
Prediger in Holebüll*

[fattigordningen følger på de næste sider]

Avertissement.

Anno 1736 d 26 Nov: Da ich Pastor, Jurak und 8
 Männen der Commune zu Holbüll, vorfandte
 waren, um der Commune wegen und zu Beförderung
 nachdem unser allhergeädigt der König sub dato
 Friedensburg d 7 Sept. 1736 allhergeädigt nimm Herr-
 ordnung wegen gütlicher Einwilligung des
 Erbschick und der damit verbundenen Verpflegung
 der vorerwähnten Schicksal-würdigen Commune aus-
 gehen lassen; Da folgende Absicht nicht
 und werden können, damit unser König
 Willen allhergeädigt der Folgen gütlich ist,
 und Diner Sohn intention auch unter uns
 in Kraft gesetzt würde. So

S.A.

Damit wir die Erbschick-Verträge mitübrigst setzen nicht
 welches Haupt der Herr bey uns von Frunnen sendung
 Nutzen von Fortn, in Erbschick Guile die Dörfer
 so thin, daß jedes Dorf Frunnen nimmend Erbschick
 nicht halten, Guile die Dörfer in dieser Commune
 so Frunnen sendung, daß die Erbschick nicht
 nicht bestimmten Fortn, so sollen die Fortn sendung
 sich mit einander einsehen lassen, daß die Frunnen

Avertissement.

Anno 1736 den 16. Nov: Da ich Pastor, Jurati und 8 Männer der Gemeinde zu Holebüll versammelt waren, um der Armen wegen uns zu besprechen nachdem unser Allergnädigster König sub dato Friedensburg den 7. Sept: 1736 allergnädigst eine Verordnung wegen gänzlicher Einstellung des Bettelns und der damit verknüpften Verpflegung der wahren Almosens-würdigen Armen ausgehen lassen; Ist folgende Wilkühr errichtet und Abrede genommen, damit unsers Königs Wille allergehorsamste Folge geleistet, und Seine Hohe intention auch unter uns in Kraft gesetzt würde. Als

§. 1.

Damit wir des Bettel-Voigts entübriget seyn möchten, welches Ampt doch hier bey uns von keinem sonderlichen Nutzen seyn könnte, in Betracht theils die Dörfer so klein, daß jedes Dorff seinen eigenen Bettel-Voigt nicht halten, theils die Dörfer in dieser Gemeinde so zerstreuet liegen, daß ein Bettel-Voigt nichts recht bestreiten könnte, so sollen die Nachbahren unter sich mit einander Aufsicht haben, daß kein frembder Bettler beherberget, noch demselben etwas gegeben werde. Solten die übrigen Nachbahren solches sehen oder erfahren, soll derjenige so einen frembden Bettler herberget oder etwas gibt, schuldig seyn so fort 1 M. l. zur Straffe zu geben. Welches Geld die Nachbahren ohn weiteres Vorfragen so gleich auspfändigen und zur Armen-Casse liefern sollen.

§. 2.

Solte ein frembder Bettler kommen, der gute Attestata vorzuweisen hätte, ist ihm doch nichts zu geben, sondern zur Casse hinzuweisen, daraus er befindenden Umständen nach, etwas zu genießen haben soll, wie unter § 12 et 13 mit mehren meldet.

§. 3.

Solte aber eine elende Persohn im Dorfe kommen, die eine Herberge höchstnöhtig, so sol erlaubet seyn, selbige NB auf eine Nacht aufzunehmen, doch so, daß der Wirth vorhero einen seiner Nachbahren zu sich nehme, welcher mit ihm zeugen kan, daß der Arme solchen Liebes-Dienst höchstbedürftig gewesen. In so weit ist dieses auch zu verstehen, wann die Persohn eine Erlaubniß von der Unter-Obrigkeit hätte, daß sie eine Nacht möchte beherberget werden.

§. 4.

Sol unsern eigenen Armen im Kirchspiel gänzlich verboten seyn, umzugehen und betteln, vielweniger in andern Gemeinden zu betteln sich finden lassen. Solten sie solches thun und es erwiesen werde, sollen sie sich keiner Hülfe und Beystand von uns zu getrösten haben.

§. 5.

Damit aber ihnen die Gelegenheit zum Betteln benommen und sie keine Ursache zu klagen finden, so sol, ob Gott wil, den ersten Tag nach dem mit Gott anzutretendem neuen Jahr als d. 2. Jan. 1737 eine allgemeine Collecte im gantzen Kirchspiel den Armen zum Besten gesammelt, und damit quartaliter continuiret werden. Da wir dann

§. 6.

Zu mehrerer Bequemlichkeit, weil die Gemeinde so zerstreuet lieget, selbige in 4 Districten abgetheilet. Als a) in Holebüller District, dazu sol gehören Kielstrup Holtz, Kielstrup Hoff, Holbie, Gehl und Holebüll b) Hockerupper District dahin gehöret Kielberg, Rönshofft und Hockerup c) Hoenschnapper District dahin gehöret Frauenholtz beym Haff, Oxenöe und Hoenschnap d) Wilsbecker District Underleff, Wilsbeck und Gehlau. Da dann

§. 7.

In jedem District allemahl 2 Männer und zwar Bohlsleute die Colligirung nach dem zu errichtendem Register verrichten. Und da haben sich dann die 8 Männer erbohten je 2 und 2 in jedem District mit solcher Sammlung den Anfang zu machen, damit die andern desto williger continuiren mögen; Wie dann alle quartal als um Neu-Jahr, Ostern, Johannis und Michaelis, die im Register darauf folgen, eben so continuiren sollen.

§. 8.

Selbige 2 Männer sollen in jedem District sollen nun Hauß von Hauß gehen und sammeln, so wohl bey Bohlsleuten als Käthnern und Insten, doch sollen sie niemanden etwas abpochen, sondern nur ledigl. annehmen, was gegeben werde, indem es eine freywillige Gabe seyn sol.

§. 9.

Was aber ein jeder gibt, solches sollen sie, es mag auch so wenig seyn als es immer wolle, accurat aufzeichnen bey dem Nahmen dessen, der es gegeben. Wann nun die Sammlung geschehen, so kommen wir

§. 10.

Auf einen beliebigen Tag zusammen, um alsdann erst auszumachen, wie viele Arme wir haben, und wie viel ein jedweder Armer quartaliter haben sol, darüber dann ordentlich Register sol verfertigt werden. Nachgehends aber

§. 11.

liefern die da sammeln nur lediglich die Gelder zusamt dem Verzeichniß von der Sammlung den Juraten, die dann die Gelder bey mir als Pastor wiederum abliefern, und die Austheilung dann in ihrer Gegenwart geschehen sol, was übrig bleibet, sol in die Casse geleyet werden.

§. 12.

Kommt dan ein frembder Armer, der gute Attestata vorzuweisen hat, so sol demselben befindenden Umständen nach ein Viaticum aus der Casse gegeben werden, so ebenfalls nach dem dato, Persohn und wie viel sie bekommen accurat zu notiren. So sol deswegen

§. 13.

Allemahl etwas zum voraus in der Casse seyn, damit die Frembden daraus kriegen können, und nicht nöthig haben ostiatim herum zu gehen.

§. 14.

Habe ich Pastor aus freyer Liebe mich erbohten fürs erste die Mühe über mich zu nehmen und hierüber ordentlich Buch zu halten, und hierinnen als vor dem Angesicht Gottes zu handeln, so daß es auch den Visitoribus kan vorgezeigt werden; imgleichen an die Frembde nach meinen besten Wissen und Gewissen auszutheilen.

Da dann

§. 15.

Die 8 Männer sich wiederum erbohten, alles dieses was verabredet genau zu halten, und was hierinne so wohl als in andern Stücken könte verbessert werden hülfliche Hand zu leisten, damit dieses so nützlich und heylsahme Werk möge continuiret werden

§. 16.

Sol jährlich wenn Kirchspiels-Rechnung gehalten wird, wie gewöhnlich das Armblock (darinnen die Klingebeutel-Gelder geleet werden) eröffnet werden, daraus dann zuförderst aus dem darin gesammleten Gelde, Armer Leute Kinder zur Schulgeld haben sollen, nechst dem, wo einige Arme sind die nicht qvartaliter kriegen, hieraus so dann befindenden Umständen nach etwas haben, was übrig bleibt sol in die gemeine Casse fließen.

Zur Uhrkund dessen haben wir Pastor, Jurati und 8 Männer dieses eigenhändig unterschrieben und den Königl. Herrn Harges-Voigt Thulleens gebeten solches zu mehrerer Bekräftigung unterzuschreiben, welche Unterschrift hier im Buche geschehen. Holebüll den 4. Januar: 1737.

Joh. Schneiderus	Jep Nissen 8 Mann
Past. Loci	Peter Taysen 8 Mann
	Peter Hansen 8 Mann
K.D. Thuleens	Hanß Lund mit geführter Hand 8 Mann
Hargesvoigt	Laß Nissen 8 Mann
	Hans Jepsen 8 Mann
	Hinrich Jürgensen 8 Mann

Hanß Johanßen 8 Mann
 Hanß Clausen Kirchengeschworner
 Hanß Petersen Kirchengeschworener

Kommentarer

Udgangspunktet for Holbøl-ordningen er den generelle fattigforordning. Efter dens mønster blev den kommende forvaltning af den lokale fattigordning lagt i hænderne på det allerede bestående lokalstyre i sognet. Den centrale figur var sognepræsten. Han blev bistået af de to jurater/kirkeværger, som havde særligt ansvar for kirkens bygning og regnskab. Ved deres side stod ottemændene (sognemændene), som var et slags »sogneråd«. De var valgt blandt gård-ejerne og varetog sognets fællesanliggender, især vedr. kirke-, skole- og fattigvæsen.

Klingebeutel-Gelder	beløb lagt i klingpungen, der blev båret rundt ved gudstjenesten. Herfra stammede en væsentlig del af fattigvæsenets indtægter.
Ostiatim	fra dør til dør
Past. loci	Pastor loci, sognepræst
Viaticum	rejsepenge
Visitatoribus – (dativ pl.)	for visitatorerne – provst og amtmand

Lovgrundlag

Verordnung wegen gänzlicher Einstellung des Bettelns und der damit verknüpften Verpflegung der wahren Allmosens-würdigen Armen 7. september 1737. Forordningen var i kraft helt frem til fattigforordningen af 29. december 1841.

Anvendelsesmuligheder

De lokale fattigordninger kan i lokalhistorisk sammenhæng benyttes som kilde til både socialhistorien og lokalstyrets historie. Det er dog vigtigt at bemærke, at fattigordningerne ikke nødvendigvis blev fulgt til punkt og prikke på landet. Lokalforvaltningen magtede ikke altid at efterkomme de komplicerede ordninger, og desuden fandtes der mange steder en lang tradition på området. I fattigordningen fra Holbøl fornemmer man da også flere steder en vis lokal tilpasning, og at ældre praksis er blevet bygget ind i den nye fattigordning.

Hvor findes kildetyper?

Lokale fattigordninger og regulativer findes i præstearkiverne, som regel i gruppen E – Fattigvæsen, samt i byarkiverne (LAÅ og de selvstændige sydslesvigske købstadsarkiver). De er hyppigt omtalt i generalsuperintendentens visitatsberetninger (LAÅ og LASH). For Sydslesvig findes præstearkiverne dels i de stedlige provstiarkiver og dels i præstegårdene.

Litteratur

M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid*, Aabenraa 1943, især s. 25-26.

Lars N. Henningsen: *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841*, Aabenraa 1978.

Martin Rheinheimer: Armut in Großsolt (Angeln) 1700-1900, i: *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte* 118, 1993, s. 21-133.

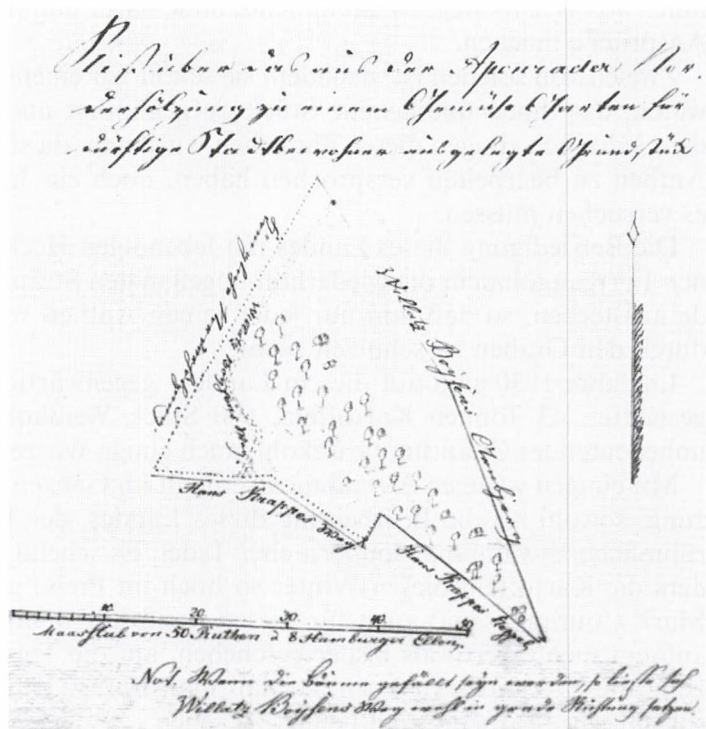
Kai Detlev Sievers & Harm-Peer Zimmermann: *Das disziplinierte Elend. Zur Geschichte der sozialen Fürsorge in den schleswig-holsteinischen Städten 1542-1914*, Neumünster 1994.

36. Fattigkommissions-indberetning

På grundlag af lokale reformer og stærkt støttet af den statslige tilsynsmyndighed blev varetagelsen af fattigvæsenet i hver enkelt købstad i begyndelsen af 1800-årene delt mellem en lokal opsynsmyndighed (magistraten, fattigkollegiet) og en udøvende myndighed (fattigkommissionen/fattiginspektørerne). Fattigkommissionerne er udtryk for det stadig mere udbyggede administrative apparat for fattigvæsenet, som voksede frem i købstæderne i begyndelsen af 1800-årene. Kommissionen havde pligt til at berette til magistraten om arbejdets gang. Fattigkommissionsindberetninger optræder i købstæderne fra de første årtier af 1800-årene.

Til den uddøvende myndigheds mange opgaver hørte også bestyrelsen af de fattighaver, som blev indrettet i de fleste købstæder i Slesvig efter 1821. Haverne skulle give fattige lejlighed til at dyrke grøntsager og andre afgrøder og derved lette presset på fattigkasserne. I de fleste byer fik fattighaverne kort levetid, kun i Aabenraa overlevede de, og findes den dag i dag som en del af byens kolonihaver.

Rids af et grundstykke i »Norder Hölzung« ved Aabenraa, udlagt til »Gemüse Garten« for de trængende indbyggere i byen. Fattighaverne i Aabenraa, de såkaldte Hjelmhaver, eksisterer endnu i dag som kolonihaver. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Beretning om fattighaverne i Tønder 1831

(LAA, Tønder byarkiv, nr. 610, sager vedr. fattighaverne 1821-62)

An den hochlöblichen Magistrat

gehorsamt abgestatteter Bericht, betreffend den Fortgang des auf dem Osterstadtfelde belegenen, verschiedenen hiesigen bedürftigen Familien zum Anbau von Gartengewächsen, angewiesenen Landes.

Erstattet den 23. März 1831.

Im Jahre 1830 haben 21 Familien, je nachdem es von den Einzelnen gewünscht wurde, auf Theile von respect. 10 oder 20 Quadratruthen groß, dieses Land benutz. Größtentheils sind Kartoffeln und Kohl darauf gebaut worden. Der fast unausgesezt nassen Witterung des verflossenen Jahres wegen, ist die Erndte nur schlecht ausgefallen. So haben auch Einige des ihnen angewiesenen Stück Land brach und unbenutzt liegen lassen, unter dem Vorwande, daß doch nichts darauf wachsen könne. Der wirkliche Grund ist indessen, daß sie keine Arbeit daranwenden Lust haben, so wenig wie sie sich bemühen es auf irgend eine Art bedüngt zu erhalten, sondern nicht allein damit zufrieden, daß das Land ihnen umsonst überlassen wird, auch die Bedüngung und am liebsten dazu noch sähen, daß auch die Arbeit für sie besorgt würde. Von solcher Art haben wir mehrere unter unseren Armen, bei denen erhaltenen Unterstützungen nur bewircken, daß sie auf die Fortsetzung derselben, als ihnen von Rechts wegen zukommend, ohne dafür dankbar zu seyn, fortgesetzte Ansprüche machen.

Zweien von solchen ist, nachdem sie schon vor einem Jahre gewarnt worden waren, das ihnen überlassene Stück aufgekündigt und andern gegeben worden. Mit noch einigen diesen ähnlichen wird man, da sie für die Zukunft ihren Antheil zu bearbeiten versprochen haben, noch ein Jahr Geduld haben und es versuchen müssen.

Die Befriedigung dieses Landes mit lebendigen Hecken betreffend, hat keinen Fortgang, indem die wiederholt angeflanzten Sträuchen größtentheils balde aussterben, so daß nun nur jeder seinen Antheil von der Seite des Weges durch den Graben zu schützen sucht.

Im Jahre 1830 sind auf diesem Lande – gegenwärtig 300 Quadratruthen – geerntet: 43 Tonnen Kartoffeln, 600 Stück Weißkohlköpfe, und ein nicht unbedeutendes Quantum Grünkohl, auch einige Wurzeln und Küchenkräuter.

Mit einigen wenigen Ausnahmen verdient im Ganzen genommen, die Benutzung, sowohl als die Bearbeitung dieses Landes, der Wahrheit gemäß, keine rühmliche Erwähnung, sondern eher Tadel. Es scheint jedoch, daß da besonders die Kartoffeln diesen Winter so hoch im Preise gestiegen – die Tonne 6 Mark Courant – und auch für diesen Preiß nur wenige zu haben sind, man anfängt mehr Werth als bisher geschehen, auf die Theilnahme an der Benutzung dieses Landes zu legen, so daß man hoffen kann dasselbe dieses Jahr sorgfältiger bearbeitet und benutzt zu sehen.

Für dieses Jahr sind folgenden 23 Persohnen Theilnehmer

Rasmus Petersen	20 Ruten
Becker Lorenzen, Freede und Jens Jensen Reifer, sammen	20 Ruten
Johann Gottlieb Jürgewitz	10 Ruten
Rasmus Thomsen	10 Ruten
Jacob Aggerup	10 Ruten
Hans Jacobsen Grönnebeck	10 Ruten
Johannes Jacobsen	20 Ruten
Carsten Reimer	10 Ruten
Boh Mathiesen	10 Ruten
Becker Schmidt	20 Ruten
Casper Koch	10 Ruten
Joachim Friedrich Laban	20 Ruten
Peter Bruun	20 Ruten
Johann Christian Jepsen	20 Ruten
Chr. Christophersen, Schuster	10 Ruten
Carsten Torb	10 Ruten
Hindr. Hindrichsen Hutmacher Witwe	20 Ruten
Matz Nielsen	10 Ruten
Carsten Torb noch einmal	10 Ruten
Andr. Jensen	10 Ruten
Gottfried Lange	20 Ruten
Niels Olufsen Friis	10 Ruten

Zusammen 300 Quadrat Ruthen
J. Kramer
p.t. Armen Vorsteher

Kommentarer

Fattighaverne var et forsøg på at modvirke de stærkt voksende fattigdomsproblemer gennem indførelse af naturaliehjælp. På initiativ af den kongelige statholder i hertugdømmerne, landgreve Carl af Hessen, fik samtlige magistrater i 1821-22 pålæg om at søge fattigfolk beskæftiget med havedyrkning. Ideen blev virkeliggjort i næsten alle byer, trods lokal modvilje. Målet var at vænne de fattige til arbejdsomhed, gøre dem selvhjulpne og at begrænse fattigkasserens udgifter.

Armenvorsteher fattigkommissionens forretningsførende medlem
 Quadratruthen flademålet kvadratrute, som i Tønder var 27,369 m².

Lovgrundlag

Skrivelser fra statholderen til magistraterne 25. juli 1821 og 18. juni 1822 (LAÅ, Aabenraa byarkiv, nr. 252).

Anvendelsesmuligheder

Fattigkommissionernes og magistraternes omfattende materiale vedr. fattigvæsenet i første halvdel af 1800-årene kan benyttes til belysning af datidens sociale og økonomiske historie. Det belyser også holdningerne til fattigdomsproblemerne i liberalismens periode. Fattighaverne er et blandt mange udtryk for en tendens i tiden til at søge de stigende sociale problemer modvirket gennem indførelse af naturaliehjælp. Fattiggårdene, som bredte sig overalt fra 1820'erne, var et andet udtryk for samme tendens.

Hvor findes kildetyper?

I byarkiverne (LAA, LASH og de selvstændige sydslesvigske købstadsarkiver).

Litteratur

Georg Buchreitz: *Hjelmhaverne i Aabenraa*, Aabenraa 1981.

Johannes Tholle: De sønderjydske Havekolonier, der blev Grundlaget for Kolonihavebevægelsen, i: *Sønderjyske Årbøger* 1930, s. 87-110.

Den preussiske forvaltning 1867-1920

Indledning

Indførelsen af den preussiske forvaltning i 1867 og de nærmest følgende år betød ikke alene en hårdt tiltrængt modernisering af den gamle slesvigske forvaltning; den var i sig selv en væsentlig faktor i det slesvigske samfunds modernisering. Ofte foregreb forvaltningens modernisering den lokale udvikling, fordi den blev modelleret til at håndtere forholdene i de stærkt voksende tyske industribyer. Til gengæld gav den nationale konflikt i Nordslesvig administrationen særlige opgaver – og et blakket ry hos de dansksindede, fordi den var et stort aktiv for landsdelens tyskhed.

Den preussiske administrations veludviklede sans for systematik kan endnu konstateres i arkiverne. Arkivdannelsen var bygget op om akthæftet som den grundlæggende enhed og akthæftefortegnelsen som indgang hertil (nr. 37: Akthæftefortegnelse). De overordnede myndigheders faste greb om deres underordnede instanser og lokalsamfundene blev sikret gennem en lind strøm af cirkulærer og administrative retningslinjer (nr. 38: Administrative retningslinjer). Informationsstrømmen til de centrale myndigheder foregik bl.a. ved hjælp af de periodiske forvaltningsberetninger, hvor lokale embedsmænd systematisk redegjorde for stort og småt, som var passeret i deres område (nr. 39: Forvaltningsberetning).

De brogede statsborgerskabsforhold, som herskede i Nordslesvig efter 1864, fylder meget i de preussiske arkiver fra landsdelen (nr. 40: Naturalisationsansøgning). Preussisk statsborgerskab var bl.a. en forudsætning for at kunne udøve valgretten ved valgene til den tyske rigsdag og den preussiske landdag (nr. 41: Landdagsvalgliste). Andre borgerlige rettigheder som forenings- og forsamlingsretten var endnu underlagt en del begrænsninger, navnlig hvis man hørte til oppositionen af »rigsfjender«, hvad enten det var nationale mindretal eller socialister (nr. 42: Foreningsmedlemsliste, og nr. 43: Beretning om Socialdemokratiet). Myndighederne havde her en vigtig rolle som kontrollant og efterretningsvæsen.

Et af de områder, der gennemgribende blev forandret af den preussiske forvaltning, var skattevæsenet. Der blev indført et skattesystem med fire strenge: Jordskat, bygningsskat, erhvervsskat og indkomstskat. Der blev foretaget en gennemgribende matrikulering af landbrugsjorden, og den dannede grundlag for ligningen af jordskatten (nr. 44: Flurbuch, nr. 45: Mutterrolle og nr. 46: Grundbog). Tilsvarende lå regelmæssige bygningsvurderinger til grund for bygningsskatten (nr. 47: Gebäuwesteuerrolle). Erhvervsskatten blev lignet efter flere forskellige parametre (nr. 48: Gewerbesteuer). Også på andre områder blev registreringen udvidet, hvilket bl.a. førte til en bedre kontrol med befolkningens flytninger (nr. 49: Melderegister).

Erhvervslivet gennemgik i perioden en rivende udvikling med stadig større involvering fra det offentlige side. Industrialiseringen satte normerne for er-

hvervsforvaltningen – også i et landbrugsområde som Nordslesvig. Nye ejerformer for handels- og industrivirksomheder fik amtsretterne til at oprette selskabsregistre (nr. 50: Gesellschaftsregister). Industrialiseringen blev nøje fulgt gennem de regelmæssige industriindberetninger (nr. 51: Industristatistik) mens bl.a. fortegnelserne over varer sendt med jernbanen bærer vidnesbyd om det øgede aktivitet (nr. 52: Oversigt over varer sendt og modtaget fra Apenrade Actien Brauerei). Hvad angik arbejdsforholdene, blev området søgt reguleret ved godkendelse af arbejdsreglementer for fabrikkerne og de større arbejdspladser (nr. 53: Arbejdsordning). Selv om det gamle lavsvæsen var ophævet, genopstod såkaldte tvangslav for at sikre et samarbejde inden for håndværket (nr. 54: Statut for tvangslav). Selv de omkringvandrede sælgere var der sat styr på (nr. 55: Wandergewerbeschein). Talrige konflikter på erhvervsområdet blev løst ved forligsmænd (nr. 56: Forligsmandsprotokol).

På det sociale område eksisterede fattiggårdene fortsat (nr. 57: Ansættelseskontrakt for »økonom« ved fattiggården), men takket være Bismarcks socialforsikringsreform i 1880'erne (nr. 58: Socialforsikringsliste) mistede de efterhånden deres betydning, og de første spirer til velfærdsstaten blev lagt. Også de gamle soldater blev der sørget for understøttelse til (nr. 59: Veteranenbeihilfe). Sundhedsvæsenet blev mærkbart forbedret takket være de videnskabelige og teknologiske fremskridt på området, men også i kraft af bedre organisation og overblik (nr. 60: Generalrapport for sundhedsvæsenet). Brandbekæmpelsen gjorde et stort skridt fremad med oprettelsen af frivillige brandværn (nr. 61: Oversigt over brandvæsenet på Sild).

Den slesvig-holstenske landskirke havde en selvstændigere stilling i forhold til staten end den danske folkekirke. Der blev vedtaget en særlig kirkeforfatning med synoder på lands- og provstiniveau, hvortil præsterne skulle berette om de kirkelige og verdslige forhold i sognet (nr. 62: Synodeberetning). Tilsvarende fik skolelærerne ordre på at føre en løbende skolekrønike (nr. 63: Schulchronik), hvor begivenhederne i skolens liv blev noteret. Det frie kulturliv, som det udfoldede sig uden for institutionerne, blev søgt kontrolleret ved krav om tilladelser til film- og lysbilledforevisning, foredrag, teater m.m. (nr. 64: Öffentliche Lustbarkeiten).

Generelt

37. Akthæftefortegnelse

Rygraden i de preussiske arkiver er akthæftefortegnelsen (på tysk: Repetorium), dvs. en systematisk emneopdelte liste, efter hvilken akterne blev henlagt. Systemet var baseret på, at henlæggelsen af dokumenter skete i akthæfter og ikke – som i det tidligere danske journalsystem – kronologisk. Et akthæfte består typisk af et omslag af karton, hvori samtlige dokumenter vedrørende sagen er fastsyet. Der findes to typer af akthæfter: Enkelt-sagsakthæfter (Einzelfall-Akten) består af en enkelt, afsluttet sag (f.eks. en klage- eller straffesag). Samle-sags akthæfter (Betreff-Akten) indeholder alle sager eller dokumenter om et bestemt emne (f.eks. kødtilsyn eller socialdemokrati). Disse »Betreff-Akten« kunne også være dossiersager, f.eks. om en person, en kommune, en vej eller en ejendom. Et typisk eksempel herpå er en grundakt (se nr. 46: Grundbog). »Betreff-Akten« af dossier-typen var den mest benyttede akttipe i den preussiske lokalforvaltning. Når et akthæfte blev for stort og uhåndterligt, lukkede man blot akthæftet og oprettede et nyt med samme akthæftenummer og titel. Akthæfterne fik da fortløbende bindnumre. Ofte vil akterne være opdelt i »Generalia« og »Specialia«, hvor førstnævnte indeholder de generelle skrivelser vedrørende et emne, og sidstnævnte de konkrete sager.

Akthæftefortegnelse for Nordborg Herredsfogederi

(LAA, Nordborg Herredsfogederi, pk. nr. 1, akthæftefortegnelse 1867-1889)

[fotografisk aftryk, se næste side]

Kommentarer

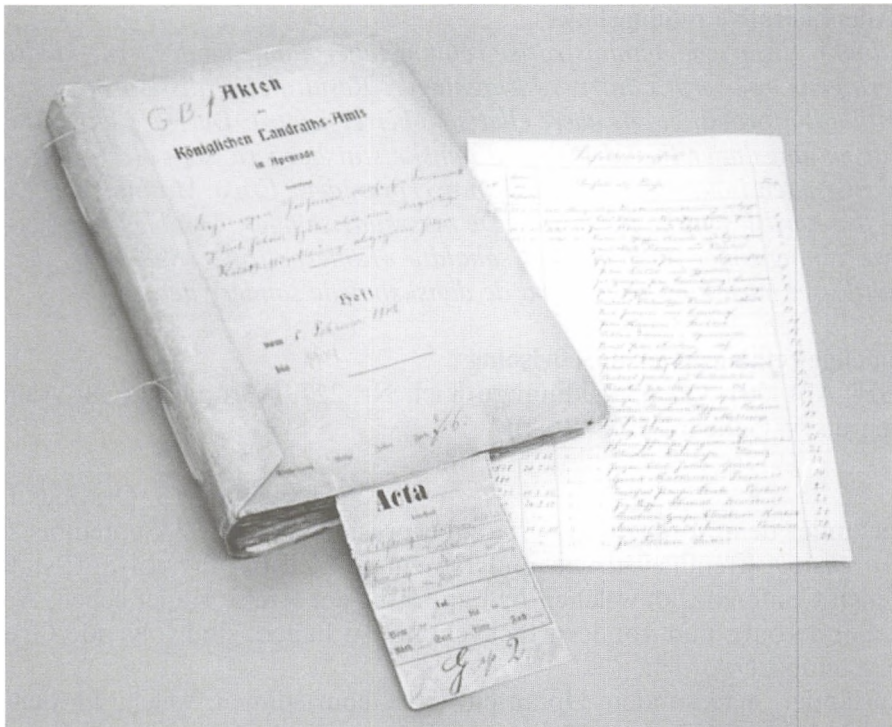
Akthæftefortegnelser er typisk eneste indgang til de preussiske arkiver. På Landsarkivet for Sønderjylland er det dog sjældent nødvendigt at benytte de originale akthæftefortegnelser, da langt de fleste er renskrevet og fungerer som registraturer til de preussiske arkivalier.

Den systematik der er benyttet i de enkelte akthæftefortegnelser varierer fra embede til embede. Overordnet set er der dog altid tale om en emneinddeling. Denne kan enten afspejle embedets arbejdsområder (som i det viste eksempel) eller den fysiske henlæggelse på arkivhylder.

Kolonneforklaring:

- Titel A: Litra for den overordnede inddeling. Her drejer det sig om »Allgemeine Verwaltung«.
- Section 10: Nummer på emnet, her »Armen- und Unterstützungssachen«.
- Nr. Akthæftenummer. Her er »Generalia« og »Specialia« samlet i et akthæfte (nr. 1).
- Fach-Nr. 16: Står for den fysiske hylde ved embedet, hvor sagen i sin tid lå.

Titel.	Section.	Nr.	Fag- Nr.	Næhere Bezeichnung der Aktenstücke.	Bemerkungen.
A	10			<p><u>Normen und Naturerfützungsprozess</u></p> <p><u>a. Generallaufseheramt</u></p>	
A	10	1	16	<p>Generallaufseheramt in Normen- u. Naturerfützungsprozess sowie bei Beförderungen und legit- willigen Einwendungen. Collectionen</p>	
A	10	1	16	<p><u>b. Spezialab.</u></p> <p>Von und Lazialverordnungen Normenführer; Aufseher gen. Hochwasser Verfahren in Dampf- bau, Feuerführung von Strassen- steinen in Dampfbau etc.</p>	
A	10	2	16	<p>Von Normenrat in civil- prozessual.</p>	

Akthæftet var den centrale henlæggelsesenhed i den preussiske administration. Et akthæfte bestod af et omslag af karton, hvori samtlige dokumenter vedrørende en sag var syet sammen. På omslaget stod embedets navn, hæftets indhold, yderår og løbenummer samt arkivplacering. Papirflappen fornedet på akthæftet, »Akten-schwans«, indeholdt de samme oplysninger som forsiden af hæftet. Denne benyttedes, når flere akthæfter lå oven på hinanden. Det her viste akthæfte stammer fra Aabenraa Landrådsarkiv. Foto LAA.

Lovgrundlag

Der findes ingen overordnet lovgivning på området, men inden for de enkelte forvaltninger vil der kunne findes forskrifter.

Anvendelsesmuligheder

Akthæftefortegnelser er uundværlige redskaber for enhver, der skal benytte preussiske arkiver.

Hvor findes kildetypen?

I stort set samtlige preussiske arkiver, dog sjældent i kommunearkiverne (LAA og LASH).

Litteratur

Jørgen Witte: Arkivdannelse og kassationer i lokale preussiske arkiver 1867-1920, s. 377-387, i: *SPOR – arkiver og historie*, Rigsarkivet 1987.

38. Administrative retningslinjer

For at sikre ensartede administrative retningslinjer kunne landråderne inddrages i regeringens og overpræsidiets rådslagninger. Resultatet af disse drøftelser blev så fastholdt i form af et cirkulære eller som her et referat. Det var f.eks. tilfældet med de retningslinjer for udvisning af danske statsborgere, som blev aftalt på et møde i Gråsten i oktober 1898 mellem overpræsident Ernst Mathias von Köller og de fire nordslesvigske landråder. De masseudvisninger, som blev resultatet af de nye retningslinjer, indledte den såkaldte »Köllerpolitik« 1898-1901, der var en hidtil uset hård kurs rettet mod de dansksindede sønderjyder.

Hemmelige retningslinjer for udvisning

(LASH, Abt. 301, Oberpräsidium zu Kiel, Nr. 2279, Grundsätze für Ausweisungen u.s.w. Geheim! 1898-1902)

Schleswig, den 3. Oktober 1898

In der under dem Vorsitz des Herrn Oberpräsidenten am 29. September d. J. in *Gravenstein* [fremhævet med understregning med blå farveblyant] stattgefundenen Konferenz, an welcher die Landräthe der Kreise Hadersleben, Apenrade, Sonderburg und Tondern theilgenommen haben, sind folgende Grundsätze vereinbart worden:

1. Ausländer, insbesondere Optanten und Geburtsdänen, welche an den demonstrativen Massenausflügen nach Dänemark theilnehmen, sind, gleichviel welchen Standes und Geschlechts sie auch sind, auszuweisen. Von diesem Grundsatz ist nur, wenn ganz besondere Gründe vorliegen, abzuweichen.
2. Desgleichen sind Personen der zu 1. bezeichneten Art auszuweisen, wenn sie an irgend welchen politischen Demonstrationen theilgenommen haben. Als politische Demonstration ist schon jede Kundgebung anzusehen, die bezweckt, dänische Sympathien zu erwecken. Auch dann ist eine politische Demonstration als vorliegend zu erachten [indsat i teksten: und mit Ausweisung vorzugehen], wenn derartige Kundgebungen von Vereinen ausgehen, die zwar nach Aussen hin nur gesellige Zwecke verfolgen, die aber bei ihren Festen, wenn auch häufig versteckt, in ihren Mitgliedern sei es durch Vorführung von Städtebildern aus Dänemark, sei es durch Entfaltung des Danebrog oder auf andre Weise noch Sympathien für Dänemark zu wecken und zu pflegen bestrebt sind.
3. Es verbleibt bei der bisherigen Praxis, dass vor jeder Ausweisung politischer Natur die Landräthe an den Regierungs-Präsidenten zu berichten und dessen Zustimmung zur Ausweisung einzuholen haben. Die bezüglichen Berichte sind vom Dezernten der Regierung als Eilsachen zu behandeln und spätestens binnen 24 Stunden zu erledigen. Das gemäss Erlass vom 11. Januar 1898 – O. P. 188 – erforderliche Einverständniss des Herrn Oberpräsidenten zu der Ausweisung ist gegebenenfalls vom Dezernten im Auftrage des Regierungs-Präsidenten mündlich einzuholen.

Gråstenprotokollen fastlagde retningslinjerne for udvisning af danske statsborgere fra Sønderjylland. Her ses en flok forknytte udviste fra Als, som før afrejsen i 1898 er forsamlet hos H.P. Hanssen i Aabenraa (nr. 3 fra venstre i bageste række). Med på billedet er endvidere Sprogforeningens formand M. Andresen (nr. 5) og en tysk journalist (nr. 7). Foto H. Nedell, Aabenraa, i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

4. Die Thatsache, dass hier wohnende Ausländer (vgl. No. 1) ihre Kinder auf dänische Hoch- bzw. Nachschulen schicken, sowie ferner dass solche Personen dänische Kinder aus Dänemark als Ferienkolonisten aufnehmen, ist an sich kein Ausweisungsgrund. Es sind vielmehr, wenn derartige Thatsachen bekannt werden, die übrigen Verhältnisse der betreffenden Ausländer zu prüfen und mit Ausweisung vorzugehen, wenn auch anderweit belastende Thatsachen vorliegen.
5. An der in den letzten Monaten geübten Praxis hinsichtlich der Behandlung der Naturalisationsgesuche von Optanten und Geburtsdänen ist festzuhalten.
6. Das bei Inländern, die in dänischem Sinne agitatorisch besonders thätig sind, dienende Gesinde kann, soweit dasselbe die Reichsangehörigkeit nicht besitzt [fremhævet med blå farveblyantstreg i margen], in Fällen, in denen die Dienstherrschaft ganz besonders deutschfeindliche Gesinnung bethätigt hat, als lästig gefallen ausgewiesen werden. Von dieser Befugniss, die von den Oberpräsidenten nur im Einverständniss mit den Landrätchen auszuüben ist, ist nur in den gravierendsten Fällen Gebrauch zu machen. Eine Androhung der Ausweisung hat unter keinen Umständen stattzufinden.

7. Hinsichtlich der Naturalisation der in der Provinz wohnenden Optanten und Geburtsdänen, welche ihrer Militärflicht hier genügen wollen, ist an der in der letzten Zeit geübten Praxis, wonach die Entscheidung über die Naturalisation nicht eher getroffen wird, als eine endgültige Entscheidung über die Militärverhältnisse der Betreffenden erfolgt ist, festzuhalten.

o. u. s.
(gez.) v. Köller

Ober-Präsidium

Schleswig, den 1. November 1898

Unter No. 6 der »Grundsätze« vom 3. Oktober 1898 betreffd. dänische Agitation ist versehentlich nur vom Gesinde die Rede. Der Kreis ist auszudehnen weiter auf Arbeiter, Lehrlinge, Gehülfen und Gesellen.

(gez.) v. Köller

Kommentarer

- Dezernent: sagsbehandler.
Geburtsdänen: danske statsborgere, som var født nord for Kongeåen.
Gehülfe: medhjælper.
Gesinde: tyende.
gez. gezeichnet, undertegnet.
Von Köller Ernst Matthias von Köller var overpræsident for provinsen Slesvig-Holsten i årene 1897-1901. I hans embedsperiode skærpedes undertrykkelsen af den danske bevægelse i Nordslesvig i hidtil uset grad.
Naturalisation: her at de pågældende danske statsborgere søger om og får preussisk statsborgerskab.
Optanten: optanter. Personer i hertugdømmerne, hovedsagelig værnepligtige, som i henhold til artikel 19 i Wienerfreden af 30. oktober 1864 inden for en frist af 6 år havde valgt dansk statsborgerskab og som i henhold til Aabenraa-overenskomsten af 16. januar 1872 fik lov til at forblive der, såfremt de ikke gav anledning til begrundede klager, især ikke lagde noget fjendtligt sindelag for dagen mod den preussiske stat.
O. P. 188: journalnummer hos overpræsidenten.
O. u. s. Formodentligt forkortelse af »Oberpräsidium ut supra«, dvs. på vegne af overpræsidenten »som ovenfor« (Slesvig den 1. nov. 1898).

Lovgrundlag

Der var ikke noget specifikt lovgrundlag for udarbejdelse af administrative retningslinjer i form af konferencer.

Anvendelsesmuligheder

De administrative retningslinjers anvendelsesmuligheder afhænger i sagens natur af deres nærmere indhold. Generelt danner de bro mellem på den ene side de trykte love og forordninger og på den anden side de mange afgørelser i enkeltsagerne. De uddyber eller fortolker lovteksterne med henblik på at etablere en ensartet sagsbehandling på tværs af de administrative enheder.

Hvor findes kildetypen?

Administrative retningslinjer findes, typisk i hektograferet, håndskrevet form, i snart sagt alle arkiver fra de preussiske myndigheder, navnlig i akthæfterne med generalia (LAÅ og LASH).

Litteratur

Der findes ingen specifik litteratur om de administrative retningslinjer. Om udvisningerne, se:

Oswald Hauser: *Preussische Statsräson und nationaler Gedanke*, Neumünster 1960.

Kai Detlev Sievers: *Die Köllerpolitik und ihr Echo in der deutschen Presse 1897-1901*, Neumünster 1964.

39. Forvaltningsberetning

De statslige embedsmænd i Preussen havde fra 1867 pligt til at indsende kvartalsvise beretninger om begivenheder og tilstande i deres forvaltningsdistrikt. Beretningerne belyser store og små begivenheder i embedsmændenes lokalområde: Ulykker og forbrydelser, aktuelle naturforhold, handel og skibsfart, landbrug, offentligt byggeri, kommunale forhold, politiske foreninger og forsamlinger etc.

Forvaltningsberetning fra den kommissariske amtsforstander i Bredebro 21. sept. 1903

(LAÅ, Tønder landrådsarkiv, A.9, Verwaltungsberichte 1897-1904)

Der komm. Amtsvorsteher
J No. 3239

Bredebro, den 21. September 1903

Betrifft

Verwaltungsbericht für das III. Vierteljahr 1903

Verfügung vom 9. Juni 1903

J No. 1610

An den Königlichen Herrn
Landrat in Tondern

I. Besondere Unglücksfälle und bemerkenswerte Verbrechen:

Am 9. September d. Js. ist das Wirtschaftsgebäude des Hufners Peter Petersen in Drenghstedt, soweit ermittelt werden konnte infolge Selbstentzündung des Heus, bis auf die Umfassungsmauern und Gewölbe niedergebrannt. Verbrannt sind ca. 100 Fuder Heu und einige Fuder Roggen. Der Schaden beträgt ca. 5200 M. Das anstossende stark gefährdete Wohnhaus und Waschhaus wurde in angestrengter 5stündiger Arbeit der Brandwehren gerettet.

II. Schädliche Naturereignisse:

In der Berichtsperiode ist in meinem Bezirk in auffallend hohem Grade die Rotlaufseuche unter den Schweinen aufgetreten. Bis auf einige Fälle in den Gemeinden Wiesby und Schads ist die Seuche jetzt als erloschen anzusehen. Contraventionen wegen den Anzeigepflicht seitens der Besitzer sind nicht vorgekommen. In der Gemeinde Wiesby ist ein Fall von Milzbrand und in der Gemeinde Ballum ein Fall von Rauschbrand vorgekommen.

III. Handel und Schiffahrt:

Nichts besonders zu bemerken.

IV. Landeskultur:

Infolge der vielen Niederschläge sind die Landleute mit der Ernte noch nicht fertig. Das Heu ist teils gut, teils mittelmässig geborgen worden, hier und da

I hver landsby hang der skilte som dette fra Bønderby i Mögeltonder Sogn, der viste stedets administrative tilhørsforhold. Her fremtræder den preussiske forvaltnings hierarki 1867-1920: Bønderby Landkommune – Mögeltonder Amtsforstanderdistrikt – Tønder Kreds – Slesvig Regeringsdistrikt; de to sidste myndigheder er militære. De forskellige myndigheder var forpligtet til at udfærdige regelmæssige forvaltningsberetninger om stort og småt i deres distrikt. Bytavlen hænger i Landsarkivet for Sønderjyllands frokoststue.

ist auch etwas ganz verdorben, der Roggen ist einigermaßen geborgen. Die Landleute sind mit der Ernte quantitativ durchweg zufrieden, qualitativ hat Manches durch Nässe gelitten. Die Viehpreise stehen sehr hoch. Die Wiesen, insbesondere die Wiesen an der Brede Aue und die Ballum'er und Medolden'er Marschwiesen, sind im Nachsommer vielfach so nass gewesen, dass sie vom Vieh bisher nur wenig beweidet werden konnten.

V. Öffentliche Bauten:

Der Amtsausschuss für den Amtsbezirk Röm hat beschlossen, bis zum nächsten Sommer ein Haus für den Landschaftsarzt auf Röm zum Höchstpreise vom 9000 M. zu erbauen. Der Verding dieses Baues findet in nächster Zeit statt.

VI. Gemeindewesen:

Auf Röm ist ein neues Amtsbezirksarzt angestellt, die Genehmigung des Königlichen Herrn Regierungs-Präsidenten steht noch aus. Sonst ist ausser einigem Wechsel in der Person der Gemeindebeamten besonderes nichts vorgekommen.

VII. Politische Vereine und Demonstrationen:

Offene Tätigkeit ist auf diesem Gebiet nicht hervorgetreten. Nach den Kraftanstrengungen der Reichstagswahl pflegt ja stets eine Ruhepause einzutreten; ohnehin sind die Sommermonate stets in politischer Hinsicht die ruhigsten. Dadurch darf man sich aber nicht täuschen lassen; die Führer des politischen Dänentums sind unversöhnlich und wühlen unter der Decke um so eifriger weiter: zunächst gilt es der systematischen Terrorisierung aller denen, die sich bei der Reichstagswahl missliebig gemacht haben. Auf diesem Gebiete hat das Dänentum leider einen grossen Erfolg zu verzeichnen gehabt, indem es den ihm politisch missliebigen Gemeindevorsteher Styrk in Wiesby zu Fall gebracht hat. Dieser Erfolg äussert sich in starker Entmutigung des Wiesby'er Deutschtums, und wirkte dadurch auch auf weitere Kreise für die Dänen ermutigend; auf die Deutschen niederschlagend.

VIII. Sonstiges:

Das Nordseebad Lakolk war in diesem Sommer des schlechten Wetters wegen schwach besucht und machte daher schlechte Geschäfte. Dem Vernehmen nach wird eine Sanierung dieses Unternehmens erforderlich werden.

[sign.] Freytag

Kommentarer

Siden 1889 var amtsforstanderne politimyndighed på landet. Amtsdistrikterne omfattede typisk 1-2-3 kirkesogne. Amtsforstanderen blev udpeget af overpræsidenten for provinsen Slesvig-Holsten på grundlag af en forslagsliste fra kredsagen. Hvor der ikke var duelige, dvs. tysksindede, kandidater, udpegedes kommissariske amtsforstandere, ofte tidligere officerer o.lign., der gerne fik flere amtsdistrikter underlagt. Det gjaldt således for Bredebroegnen, hvor der i de tidligere danske enklavesogne fandtes meget få tysksindede.

Som følge af Köllerårenes hårde repression 1898-1901 viste rigsdagsvalget i 1903 tilbagegang for den danske bevægelse.

Contraventionen	mindre lovovertrædelser.
Rauschbrand	miltbrandlignende infektionssygdom hos kvæg.
Verding	bortlicitation.

Lovgrundlag

»Zeitungsberichte«, dvs. regelmæssige indberetninger fra regeringspræsidenterne til den preussiske konge, kendes allerede fra 1743 og nævnes i en kabinetsordre fra 1817. Kvartalsvise indberetninger som den ovenfor gengivne blev indført ved forordning af 26. oktober 1867. De obligatoriske punkter blev nærmere bestemt ved ministerielle forordninger.

Anvendelsesmuligheder

Forvaltningsberetningerne kan anvendes til næsten alle tænkelige formål. Størst er deres værdi for lokalhistorien, men de videregiver f.eks. også politiske stemningsindtryk. I sagens natur belyser de i første række begivenheder, og kun i mindre grad processer. De kan derfor bruges som indgang til det omfattende avisstof. Beretningerne rummer såvel objektive beskrivelser som subjektive vurderinger. De kan benyttes ud fra et indholdsmæssigt aspekt, men også til at klarlægge, hvilket indtryk de lokale eller regionale embedsmænd ønskede, at deres overordnede skulle have af forholdene i deres distrikt.

Hvor findes kildetyper?

Forvaltningsberetningerne vil ofte kunne findes to steder, i kladder i arkivet fra den myndighed der har afgivet beretningen, og renskrevet i arkivet fra den myndighed der har modtaget den. Beretningerne kan derfor findes såvel i by-, herredsfoged- og amtsforstanderarkiverne som i landrådsarkiverne (LAÅ og LASH) samt i regeringspræsidentens arkiv (LASH).

Litteratur

Dr. von Bitter: *Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung*, I-II, Leipzig 1906 (opslagsord: Zeitungsberichte).

Statsborgerforhold, valg og politisk politi

40. Naturalisationsansøgning

Fredsftalen mellem Danmark og Preussen-Østrig fra 1864 gjorde det indtil 1870 muligt for slesvigere at optere, dvs. vælge mellem dansk og preussisk statsborgerskab. Betingelsen for dansk statsborgerskab var udvandring til Danmark. Først med bestemmelserne fra 1869 og 1872 fik optanterne lov til at blive boende i Slesvig på udlændingevilkår.

Børn af danske optanter i Nordslesvig, som blev født efter 1864 opnåede imidlertid hverken dansk indfødsret, da de var født uden for riget, eller preussisk statsborgerskab, da forældrene var danske statsborgere. I 1898 ændrede Danmark fødestedskriteriet til fordel for afstammingskriteriet, hvorefter børn født af danske forældre i udlandet regnedes som danske statsborgere. Det ændrede dog stadig ikke på, at børn født mellem 1864 og 1898 forblev statsløse. Spørgsmålet ordnedes delvist med konventionen af 11. januar 1907 mellem Danmark og Preussen. Med optantkonventionen fik de statsløse optantbørn mulighed for at erhverve preussisk statsborgerskab og dermed borgerlige rettigheder som bl.a. valgret.

Nedenstående kilde er fra 1906, altså før optantkonventionen. Et optantbarn født 1884 ansøger om preussisk statsborgerskab, men får afslag. I visse kredse var man bange for, at optanternes børn, hvis de blev optaget som preussiske statsborgere, ville udgøre en alvorlig fare for den politiske stabilitet, idet de forventedes at ville bibeholde deres danske sindelag. Ansøgning om preussisk statsborgerskab kunne derfor kun imødekommes, hvis ansøgerens eller de pårørendes forhold ikke gav anledning til betænkeligheder. Endvidere skulle ansøgeren have demonstreret tysk sindelag f.eks. ved aftjening af værnepligt. Siden 1883 var de mandlige optantbørn, der var egnede til militærtjeneste, i et jævnt tempo blevet naturaliseret som preussiske statsborgere, når de som 20-årige blev optaget i den alfabetiske liste (lægdsrullen) Denne udvikling blev dog stort set bragt til ophør i 1890'erne med Köller-politikens indførelse.

Afslag på naturalisationsansøgning
(LAÅ, Tønder landrådsarkiv, pk. 20)

Der Königliche Landrat.
J. No. 236 J. N

Tondern, den 29.5.06

Betrifft
Naturalisation des Dienstknechts
Andreas Martin Christensen
in Bønderby
ohne Verfg.
3 Anlagen

C 10

Abgeschrieben d. 30/5 R.
Verglichen d. 30/5 L
Abgesandt d. 30/5 L

Urschriftlich
dem Herrn Regierungs-Präsidenten
in Schleswig

mit der bitte um Ablehnung
zu überreichen
2) nach 3 Wochen

Antragssteller (Familiename und sämtliche Vornamen)	Wohnort	Stand	Staats- angehörigkeit	In welcher Weise ist der Militärpflicht genügt?	Bemerkungen (Gründe für oder gegen die Bewilligung des Antrages eventl. Bezugnahme auf die Ausführungen des Amtsvorstehers.)
Christensen, Andreas Martin <i>geboren am</i> 11.8.1884 <i>in Gallehuus</i> <i>Kreis Tondern</i> <i>ledig</i> verheiratet Kinder:	Bønderby	Knecht	Optantensohn	Zur »Ersatz- Reserve-Infanterie vorgemustert.	Antragsteller ist voraussichtlich nicht hier den aktiven Mili- tardienst tauglich, auch ist durch seine Naturalisation wohl schwerlich ein Zu- wachs für das Deutschtum zu erwar- ten. Ich bitte daher um Abweisung.

Kommentarer

Abgeschrieben, Verglichen, Abgesandt alle udgående skrivelser blev først ud-
færdiget som koncept. Efter godken-
delse blev konceptet afskrevet, sam-
menlignet med originalen og derefter
afsendt. For at holde styr på forret-
ningsgangen blev datoen for ud-

Der Königliche Landrat. Tondern, den 29. 5. 16.
J. No. 2367 A

Betrifft
Naturalisation des Christenmann
in Bonderby
af den 1874
3 Anlagen

Abgeschrieben	d. 30. 15. 16.
Verglotten	d. 4. 16. 16.
Abgesandt	d. 1. 16. 16.

Urschriftlich
dem Herrn Regierungs-Präsidenten
in
Schleswig
mit der Bitte um Ableitung
zu überreichen.

2) nach 3 Monaten

K

J.No.

førelsen af hvert led i processen noteret.
Journalnummer, sagens journalnummer hos landråden.

Lovgrundlag

Fredstraktaten i Wien af 30. oktober 1864 art. 19. Tysk statsborgerlov af 1. juni 1870 om at statsborgerskab hviler på afstammingsprincippet. Dansk lov om erhvervelse og fortabelse af indfødsret af 19. marts 1898. Konvention af 11. januar 1907 mellem Danmark og Preussen om optantbørns statsborgerlige forhold.

Anvendelsesmuligheder

Naturalisationsansøgninger er centrale kilder for belysningen af optant-spørgsmålet efter 1864. Endvidere er materialet relevant for politiske studier, bl.a. i Köller-politikken og den nationalpolitiske historie.

Hvor findes kildetypen?

Landrådsarkiverne (LAÅ og LASH)

Antragsteller (Familiennamen und sämtliche Vornamen)	Wohnort	Stand	Staatsange- hörigkeit	In welcher Weise der Militärpflicht genügt ?
Christensen, Andreas Martin geboren am 11. 8. 1884 in Gellebunne Kreis Tondern ledig verheiratet Kinder :	Bønderby	Kaufmann	Preuss. Staatsangehörig.	in gesetzl. & Friedenszeit genügt.

B e m e r k u n g e n .

(Gründe für oder gegen die Bewilligung des Antrages eventl. Bezugnahme auf die Ausführungen des Amtsvorstehers.)

Antragsteller ist vorerst beurlaubt nicht für
den aktiven militärischen Dienst, und ist
durch seine Naturalisation nicht beurlaubt
sein Zurück für das deutsche Reich zu
verantworten. Ich bitte daher um Bewilligung.

Tjenestekarl Andreas Martin Christensen fra Bønderby søgte i 1906 om preussisk statsborgerskab, men fik afslag. LAÅ, Tønder landrådsarkiv.

Litteratur

- Vilhelm la Cour m.fl. (udg.): *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk*, bd. 5, Kbh. 1930-42.
- Franz von Jessen: *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie*, Kbh. 1901.
- H. P. Hanssen: De Nordslesvigske Optanter i: *Sønderjyske Årbøger* 1889, s. 137-51.
- Andersen: De hjemløse i Nordslesvig under tysk statsstyre. i: *Sønderjysk Månedsskrift* 1993, s. 71-74.
- Henning Matzen: *Die Nordschleswigsche Optantfrage*, Kbh. 1904.
- M. Albrecht: *Optionen und Optanten in Nordschleswig*, Kiel 1927.

41. Landdagsvalgliste

Hertugdømmernes indlemmelse i Preussen i 1867 betød, at sønderjyderne skulle vælge repræsentanter til den preussiske landdags andetkammer, deputeretkammeret (førstekammeret var herrehuset, der bestod af fyrstelige og adelige). Der skulle fra det nordlige Slesvig vælges en deputeret for 1. valgkreds (Haderslev Amt), 2. valgkreds (Aabenraa og Sønderborg amter) samt 4. valgkreds (Tønder Amt). Valgene var ikke fuldt ud demokratiske. For det første havde kvinderne som i de fleste andre lande ingen valgret. For det andet var valgene ikke direkte, men indirekte. Valgkredsen var delt op i mange små distrikter på mellem 750 og 1749 indbyggere. Hvert valgdistrikt valgte et nærmere fastsat antal valgmænd, hyppigst seks. De således valgte valgmænd fra samtlige distrikter mødtes derpå på et sted i valgkredsen for at vælge landdagsmanden. For det tredje var valgene offentlige. Den enkelte vælger blev råbt op og skulle oplyse navnene på de valgmænd, han ønskede valgt, til protokolføreren. Og for det fjerde og mest problematiske: Der var ikke lige valgret, idet stemmerne var vægtet efter den enkelte vælgers skattebetaling. Det skete efter et temmeligt kompliceret system, treklassevalgsystemet. Vælgerne blev på valglisten rangordnet efter deres skattebetaling til det offentlige med den mestbetalende øverst. Derpå blev det samlede skattebeløb i valgdistriktet delt i tre tredjedele, og fra oven på listen og nedefter blev de enkelte vælgers skattebeløb så talt sammen, indtil det summede sig til den første tredjedel af distriktets samlede skattebeløb. Disse vælgere udgjorde 1. valgklasse. Så fremdeles med 2. og 3. klasse. Hver valgklasse valgte som regel det samme antal valgmænd. På denne måde fik valgdistriktets få rige vælgere den samme indflydelse som den bredere midtergruppe af jævnt velstående og den meget talrige gruppe af mindrebemidlede vælgere.

Landdagsvalgliste fra Aabenraa by 1908

(LAÅ, Aabenraa landrådsarkiv, nr. 110: D.B.6b, Verhandlungen betreffend die Wahl der Wahlmänner 1908)

Lau- fende Num- mer	Zuname	Vor- name	Stand oder Gewerbe	Wohnort	Le- bens- alter	Jahresbetrag der staatlich verlangten												Jahresbetrag der direkten														
						Grundsteuer (einschliesslich Gältesteuer in Hohenzollern)						Gebäudesteuer			Gewerbesteuer			Betriebssteuer			Jahresbetrag der staatlich veranlagten Realsteuern (Spalte 7-10 zusammen)						Jahresbetrag der direkten Steuern und zwar					
						M	Pf.	M	Pf.	M	Pf.	M	Pf.	M	Pf.	M	Pf.	M	Pf.	M	Pf.	M	Pf.	M	Pf.	M	Pf.	M	Pf.	M	Pf.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28					
1	Voetmann	Christian	Kaufmann	Forstalle 10	33																	510	52	60			1071	-				
2	Knuth	Markus	Kreisarzt	Schlossstr. 33	46	1	15	36	40												37	55	330	19	-			21				
3	Hansen	Hans Peter	Redakteur	Neustr. 41	45			44	40												44	40	209	60	27	40		538	44			
4	Haberkorn	Hugo	Forstmeister	Westerlund	59																	300	27	40			246	12				
5	Kurth	Friedrich	Betriebsleiter	Forstallee 25	35		94														33	94	176	23	20		371	08				
6	Weissenborn	Heinrich	Schornstein- fegermeister	Mühlenfurt 5	61			22	20	36	-										58	20	104	7	40		340	62				
7	Dr. Herting	Adolf	Professor	Forstallee 16	48																	212	21	-			209	58				
8	Skov	Johan	Eisengiesse- reibesitzer	Schlossstr. 24	35			36	30	80	-										116	30	52	4	20		353	43				
9	Jürgensen	Peter	Kaufmann	Neuebrücke 14	40	3	01	26	70	48	-	25	-								102	71	60	12	60		316	69				
10	Rickmers	Gustav	Bürgermeister	Forstallee 21	41			24	-												24	-	176	-			182	16				
11	Josias	Semmy	Kaufmann	Mühlenfurt 14	39			55	-	36	-										91	52	5	20			300	30				

[nr.]	Urähler ist nicht zur Staats-einkommensteuer veranlagt, daher sind einzusetzen 3 Mark		Urähler ist vom Staate überhaugt zu keiner Steuer*** veranlagt und gehört deshalb zur dritten Abteilung (wo zutreffend, neben dem Namen eine Eins (I) zu setzen)		Summe der jedem Urähler anzurechnenden Steuern einschliesslich der 3 Mk. in Spalte 16 (Spalte 12 bis 16)		Steuerbetrag der Abteilung	Bemerkungen	Hat gewählet		
	M	Pf.	M	Pf.	M	M			Erste Abstimmung	Zweite Abstimmung	Dritte Abstimmung
	16		17	18	19	20	21	22	23		
[1]				1633	60		Vorsteher Krieger Gärtner Peter Kraft				
[2]				1017	21		Vorst. Krieger Peter Kraft				
[3]				775	44		Hofbes. W. Jacobsen Rentner Jens P. Madsen				
[4]				573	52		Vorst. Krieger Peter Kraft				
[5]				570	28	6979,23	I. Abteilung				
[6]				452	02		Vorst. Krieger Kraft				
[7]				442	58		Vorst. Krieger Peter Kraft				
[8]				409	63		Hofbes. W. Jacobsen Jens P. Madsen				
[9]				389	29		Vorst. Krieger Peter Kraft				
[10]				358	16		Vorst. Krieger Peter Kraft				
[11]				357	50		Vorst. Krieger Peter Kraft				

På landdagsvalglisten for Aabenraa forekommer en temmelig atypisk landdagsvælger: Redaktør H.P. Hanssen, der var de danske sønderjydere politiske lederskikkelse og deres parlamentariske repræsentant i Berlin – i årene 1896-1908 i den preussiske landdag og derefter 1906-1919 i den tyske rigsdag. Efter Genforeningen blev H.P. Hanssen også medlem af det danske Folketing 1924-26. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Kommentarer

Valglisten for 1. klasse i 4. distrikt i Aabenraa omfattede bl.a. gaderne Forstallé, Møllegade, den sydlige del af Nygade, Nybro og Slotsgade, altså den sydvestlige del af byen. Der var 1501 indbyggere i distriktet, hvoraf 332 havde valget. Heraf var der 11 vælgere i 1. klasse, 39 i 2. klasse og 282 i 3. klasse. Hver valgklasse valgte to valgmænd. Én enkelt vælger i 1. klasse havde dermed den samme indflydelse som 3½ vælgere i 2. klasse og 25 vælgere i 3. klasse.

- Kolonne 1-3 vælger nr. 3 er de danske sønderjydere ledende skikkelse, redaktør Hans Peter Hanssen, der fra 1896 til 1908 selv var landdagsmand, fra 1906 til 1919 tillige rigsdagsmand.
- Kolonne 7 grundskat. Hohenzollern var huset Hohenzollerns lande i Sydtykland, der skønt omgivet af Baden og Württemberg hørte under Preussen, hvor de udgjorde regeringsdistriktet Sigmaringen. Her gjaldt særlige forhold afvigende fra det øvrige Preussen.
- Kolonne 8 bygningskat.
- Kolonne 9 erhvervsskat.
- Kolonne 10 skat på gæstgiverier, værtshuse og butikker med spiritus- og brændevinssalg.
- Kolonne 12 indkomstskat.

- Kolonne 13 en formueskat.
Kolonne 14 erhvervsskat for folk, der udøvede deres erhverv ved at bevæge sig rundt, f.eks. ved dørsalg.
Kolonne 15 kommuneskatter af forskellig art.
Kolonne 16 vælgere, der ikke betalte statslig indkomstskat, skulle fiktivt sættes til 3 mark for at kunne optræde på valglisten.
Kolonne 19 sum for alle vælgeres skattebetaling i klassen.
Kolonne 21 afstemning i første valgrunde. Navnene er de to valgmænd, som den pågældende vælger stemte på. Tyske kandidater var forstander Krieger og gartner Kraft, danske kandidater gård-ejer W. Jacobsen og rentier Jens P. Madsen.
Kolonne 22-23 kolonner til brug for et eventuelt omvalg, såfremt ingen valgmænd fik absolut flertal i første valgrunde.

Lovgrundlag

Verordnung über die Ausführung der Wahlen der Abgeordneten zur zweiten Kammer vom 30. Mai 1849. Gesetz betreffend Änderung des Wahlverfahrens vom 29. Juni 1893.

Anvendelsesmuligheder

Landdagsvalglisten er en central kilde til vælgeradfærden sammenholdt med erhverv, bopæl, alder og skattebetaling. Det må dog her erindres, at valgene ikke var hemmelige, og at økonomisk afhængige vælgeres stemmeafgivning kunne være påvirket heraf. Desuden er landdagsvalglisten en kilde til fattigdomshistorien. Defineres nemlig fattigdom som manglende overskud til at betale skat (eksistensminimum), optræder valgdistriktets fattige med en fiktiv skattebetaling på 3 mark i kolonne 16. Modtagere af fattighjælp var udelukket fra at deltage i valget, så de optræder ikke på valglisten. Det samme gælder fattige kvinder. Man skulle have opholdt sig mindst seks måneders i kommunen, for at kunne stemme dér. Denne bestemmelse har udelukket en del sæsonarbejdere og tjenestefolk fra at deltage i valgene.

Hvor findes kildetypen?

Valglisten findes i landrådsarkiverne (LAÅ og LASH), ikke alle lister er bevaret. Urvælgerlisten i landrådsarkiverne oplister vælgerne og deres skattebetaling. De blev fremlagt til offentlig kontrol og udgjorde grundlaget for valglisten. Urvælgerlisten giver ikke stemmeafgivningen.

Litteratur

Franz von Jessen: *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie*, Kbh. 1901, s. 354-357.

H.P. Hanssen: *Vore Rettigheder, bd. III. Valgretten til Landdagen*, 2. udg. Aabenraa 1903.

Nikolaj Andersen: *De præjsiske Landdagsvalg i Nordslesvig 1867-1913*, i: *Sonderjyske Årbøger* 1913, s. 271-316 og 1914, s. 72-98, 159-301 (valgresultater).

42. Foreningsmedlemsliste

Det preussiske politi førte en streng kontrol med foreningslivet. Grundlaget herfor var den preussiske foreningslov med den karakteristiske titel: »Forordning af 11. marts 1850 om beskyttelse mod et den lovmæssige frihed og orden truende misbrug af forsamlings- og foreningsretten«. Loven krævede bl.a., at foreninger, der tilsigtede indvirkning på offentlige anliggender, senest tre dage efter stiftelsen indsendte vedtægter og medlemlister til politiet. Yderligere skulle alle forsamlinger, hvori der skulle drøftes eller rådslås om offentlige anliggender, anmeldes 24 timer i forvejen, så politiet fik mulighed for at overvåge dem. Egentlig politiske foreninger måtte ikke optage kvinder, elever eller lærlinge som medlemmer. Takket være disse strikse bestemmelser findes der i de preussiske arkiver talrige oplysninger om datidens foreningsliv.

Medlemsliste for Møgeltønder Hjulridelag

(LAÅ, Bredebro kommissariske Amtsforstanders arkiv, nr. 169, Fach A V Nr. 2,2, Vereine und Versammlungen 1896-1901)

*Verzeichniss
der Mitglieder des
Mögeltonderner Radfahrervereins*

Lfd. No.	Name, Stand u. Wohnort des Mitgliedes	Bemerkungen
1.	Boysen, Wilhelm, Böttcher in Mögeltøndern	activ
2.	Davidson, Hans Chr. Privat-Secretair daselbst	activ
3.	Filskov, Lorens Chr. Kaufmann, daselbtst	activ
4.	Hansen, Jacob N. Uhrmacher, daselbtst	activ
5.	Jacobsen, Christian, Landmann, daselbtst	activ
6.	Thamsen, Anton C. Gastwirth, daselbtst	passiv
7.	de Vos, Heinrich, Fahrradhändler, Tøndern	activ
8.	Chr. Schwendsen, Commis, daselbst	activ
9.	Jacobsen And., Commis, daselbtst	activ
10.	Jessen, Peter, Küster in Dahler	activ
11.	Lühwing, Heinr. Bäcker in Mögeltøndern	passiv
12.	Lorenzen M., Meierist in Osterby	activ
13.	Petersen Anders, Kaufmann, Tøndern	activ

Kommentarer

Om de kommissariske amtsforstandere, se nr. 39: Forvaltningsberetning. Medlemmerne af hjulridelaget var i henhold til vedtægterne delt i aktive og passive medlemmer.

Der findes talrige andre arkivalier om Møgeltønder Hjulridelag i amtsforstanderarkivet. Det er således formanden W. Boysens anmeldelse af foreningen den 3. juni 1897 og foreningens vedtægter af samme dato med formålspa-

Møgeltønder Hjulriderlag havde som de andre danske foreninger på egnen sit mødested i Møgeltønder Forsamlingshus, der blev opført i 1907. I alt blev der i årene 1892-1914 bygget eller købt 50 danske forsamlingshuse i Nordslesvig. Myndighederne opfattede – med fuld ret – disse forsamlingshuse som borge for landsdelens danskhed, og ofte blev møderne her overværet af en amtsforstander eller gendarm, der skulle se til, at den strenge preussiske foreningslov ikke blev overtrådt. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

ragraffen: »Foreningen »Møgeltønder Hjulriderlag«, som stiftedes den 23. maj 1897, har det Formaal, at fremme Cyklesporten og tillige Selskabeligheden iblandt Medlemmerne. Forhandlinger om Politik og offentlige Anliggender ere aldeles udelukkede«. I politiets øjne er foreningen dog næppe af den grund blevet anset som harmløs, for der var flere fremtrædende dansksindede fra Møgeltønderegnen som medlemmer: Godsinspektør Hans Chr. Davidsen fra Schackenberg, der var sekretær, købmand Lorens Filskov fra Møgeltønder, der var »fører«, dvs. leder af udflugterne, og degn Peter Jessen i Daler, der var bror til redaktør Jens Jessen, Flensborg Avis.

Fra vedtægterne skal yderligere nævnes følgende passager: »Cyklistinder have fri Indlemmelse« – »Tempoet maa holdes saaledes, at enhver Cyclist eller Cyklistinde ikke behøver at anstrenge sig« – »Der holdes Pause hver 1/2 Time«. Endvidere er foreningstegnet gengivet. Endelig er der sager vedr. foreningens bal med maskerade den 22. januar 1899, bl.a. foreningens lovpligtige anmeldelse af arrangementet med liste over de særligt indbudte gæster samt instruks til og beretning fra den lokale gendarm Müller II. Af sidstnævnte fremgår, at ballet »hovedsagelig bliver besøgt af de ivrigste danskere, som af politiske grunde var blevet borte fra det fornylig hos gæstgiver Thamsen stedfundne ringriderbal«.

Lovgrundlag

Verordnung vom 11. März 1850 über die Verhütung eines die gesetzliche Freiheit und Ordnung gefährdenden Missbrauchs des Versammlungs- und Vereinigungs-Rechtes. Loven blev indført i hertugdømmerne Slesvig og Holsten i 1867 og gjaldt indtil 1908, hvor en mere liberal rigsforeningslov blev vedtaget.

Anvendelsesmuligheder

Medlemslisterne kan belyse foreningernes medlemstal og medlemmernes geografiske og sociale fordeling. De andre foreningssager kan give oplysninger om foreningernes formål, organisation, aktiviteter, ledere etc. Materialet fra de preussiske politiarkiver dokumenterer tillige politiets syn på og forholdsregler imod oppositionelle foreninger dannet af »rigsfjender« som danskere og socialdemokrater.

Hvor findes kildetypen?

Medlemslister og andre sager om foreninger findes i de preussiske politiarkiver fra købstædernes politiforvaltninger, herredsfogder (indtil 1889), amtsforstandere (fra 1889) og landråder (LAÅ og LASH) samt regeringspræsident og overpræsident (de to sidstnævnte i LASH). Desuden har LAÅ og de lokalhistoriske arkiver i landsdelen indsamlet et stort antal foreningsarkiver.

Litteratur

Franz von Jessen (red.): *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie*, Kbh. 1901, s. 542-544 (H. P. Hanssen).

H. P. Hanssen: *Vore Rettigheder*, bd. I. *Forenings- og Forsamlingsretten*, Sønderborg 1891.

Om de danske sønderjyders foreningsliv kan bl.a. læses i:

Hans Schultz Hansen: *Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914*, Aabenraa 1985.

Troels Fink: *Båndene bandt. Forbindelsen over Kongedænen 1864-1914*, I-II, Aabenraa 1999.

43. Beretning om Socialdemokratiet

Arbejderbevægelsens fremgang i 1860'erne og 1870'erne blev af mange opfattet som en trussel mod roen og ordenen. Det gjaldt også – og allerede før 1864 – i Nordslesvig, selv om regionen ikke var særlig industrialiseret, og tilslutningen til socialdemokraterne endnu var forholdsvis ringe. Som helhed havde bevægelsen dog fremgang i Slesvig-Holsten med udgangspunkt i det socialdemokratiske kraftcentrum i og omkring Hamborg. Ved rigsdagsvalget i 1877 fik bevægelsen ikke færre end 29% af stemmerne. I 1878 slog statsmagten til: To mislykkede attentater på kejser Wilhelm 1. blev lagt socialdemokraterne til last, og bevægelsens organisationer blev forbudt. Politimyndighederne skulle holde nøje øje med socialdemokratiske aktiviteter og indberette om alle relevante forhold. Hverken den strenge kontrol eller den preussiske valglov, som kun gav en tredjedel af mandaterne til de økonomisk svageste 80% af befolkningen, kunne standse bevægelsens fremgang.

Beretning fra landråden i Sønderborg om socialdemokratisk agitation til regeringspræsident von Boetticher (2. august 1878) (LASH, Abt. 309, nr. 12555)

Euer Hochwohlgeboren beehre ich mich, mit Bezug auf den Erlass vom 27. v. M. gehorsamst zu berichten, daß ich zu No. I (Vereine), No. II (Periodische Druckschriften) und No. III (Agitatoren) des Erlasses für den diesseitigen Kreis Fehlanzeige zu erstatten habe.

Sozialdemokratische Versammlungen sind hier in 1874, 1875, 1876 und 1877 je eine abgehalten worden. Dieselben waren von je etwa 200-250 Personen besucht, wovon auch nicht ein Viertheil als sozialdemokratischen Ideen zugänglich bezeichnet werden kann. Frauen sind nur das letzte Mal und etwa 10 (aus den untersten Ständen) gegenwärtig gewesen. Unerwachsene Personen wurden polizeilich überhaupt nicht zugelassen.

Eine dieser Versammlungen ist polizeilich aufgelöst worden, weil ein Theil der Anwesenden das Alsenlied anstimmte und die dadurch hervorgerufene Unruhe sich als eine dem Polizeibeamten erwünschter Auflösungsgrund erwies.

Die Annahme, daß die Gesellenherbergen Heerde der sozialdemokratischen Agitation seien, finden hier eine Begründung nicht.

Bei der Reichstagswahl vom 30. v. M. sind in der Stadt Sonderburg 8 Stimmen (gegen 32 in 1877) auf den sozialdemokratischen Kandidaten (Brückmann in Altona) abgegeben worden. Die Verbreitung der Stimmzettel erfolgte durch einen in der Düppelpost-Druckerei beschäftigten Setzer. Daß die überwiegende Zahl der letztmaligen sozialdemokratischen Stimmen dieses Mal auf Krüger fiel, bezweifle ich bei dem offenkundigen Bündniß zwischen Dänen und Sozialdemokraten nicht. Schon in seiner hiesigen Rede vom 21. v. M. hat Krüger ausdrücklich hervorgehoben, daß zu seinen Zwecken die Sozialdemo-

Bismarcks hårdhændede politik overfor den socialdemokratiske opposition vakte stor opmærksomhed i ind- og udlandet. På denne danske karikatur hedder det: Manden med de tre hår (Bismarck): »Nå, når nu socialistloven er vedtaget, får jeg god brug for alle mine kæppe til at muntre socialisterne med. Jeg skal min sjæl banke oppositionen ud af dem.« Kvinden (den offentlige mening): »Nå, jeg vil nu også få brug for mine kæppe, når socialistloven bliver vedtaget, thi så får jeg lov til at banke ind i din hjernekieste, at hverken undtagelseslove eller fængselsstraffe kan standse en stor idé. Vogt dig, at der ikke engang bliver et ordsprog, der hedder: »Den trehårede gik så længe på socialisterne, at han kom hovedløs hjem.« På Bismarcks kæppe står: bøde, dom, mulkt, fængsel. På den offentlige menings står: »revolution, barrikader, modstand«. Fra det socialistiske satireblad »Ravnen«, 6. oktober 1878. Gengivet efter Sønderjyske Årbøger 1989, s. 352.

Manden med de tre hår og den offentlige Mening.

kraten ihm willkommenen Verbündete seien, denen er für erwiesene Dienste selbstredend Gegendienste zu leisten habe.

Der königliche Landrat
Magdeburg

Kommentarer

Landråderne var som øverste politimyndighed ansvarlige for, at de underordnede politimyndigheders indberetninger om socialdemokratisk og anden politisk mistænkelig agitation blev opsummeret og resultaterne sendt videre til distriktsregeringen i Slesvig, som sendte dem videre til Indenrigsministeriet i Berlin. Arbejderbevægelsen og Socialdemokratiet havde først og fremmest udviklet sig i de store industricentre. Den største del af provinsen Slesvig-Holsten, og især de nordslesvigske landkredse, var kun svagt industrialiseret, og Socialdemokratiet havde derfor kun begrænset tilslutning. Ikke desto mindre holdt myndighederne øje med de mindste tegn på socialdemokratisk agitation og indberettede meget detaljeret om alle mistænkelige hændelser.

Alsenlied	hjemstavnsang om øen Als.
Düppelpost	Dybbøl-Posten, dansksindet og -sproget avis, udgivet i Sønderborg.
Gegendienste	modydelser.
Gesellenherberge	herberg for vandrende håndværkersvende.
Krüger	Hans Andersen Krüger, de danske nordslesvigeres politiske repræsentant i Berlin 1867-81.
Setzer	typograf.

Lovgrundlag

I starten fulgte tilsynet med socialdemokraterne de almindelige love om indre sikkerhed og orden. Først i 1874 blev den almindelige tyske arbejderforening (ADAV, grundlagt 1863) forbudt, og det samme skete med det socialdemokratiske arbejderpartis foreninger og organisationer i 1876. Da arbejderne reagerede ved at grundlægge mange nye foreninger, havde øvrigheden brug for en særlig lov. Denne »Gesetz gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie« blev udstedt den 21. oktober 1878. Den forbød al socialistisk agitation, fagforeninger, pjeceomdeling m.m. Selve partiet blev imidlertid ikke forbudt, men det måtte ikke føre valgkamp. I 1890 nægtede rigsdagen at forlænge denne undtagelseslov.

Anvendelsesmuligheder

Beretningerne om socialdemokratiet er vigtige kilder til undersøgelse af det politiske liv i provinsen og myndighedernes omgang med oppositionen i perioden fra 1870'erne og frem til 1890'erne, samt tildels indtil 1918, hvor industrialiseringen og den politiske bevidstgørelse gik hånd i hånd.

Hvor findes kildetypen?

Indberetningerne fra de enkelte politibetjente og fra amtsforstanderne findes – såfremt de er bevaret – i landrådsarkiverne (LAÅ og LASH, Abt. 320). Landrådernes indberetninger findes udelukkende i Den kongelige Regering for Regeringsdistriktet Slesvigs arkiv (LASH, Abt. 309).

Litteratur

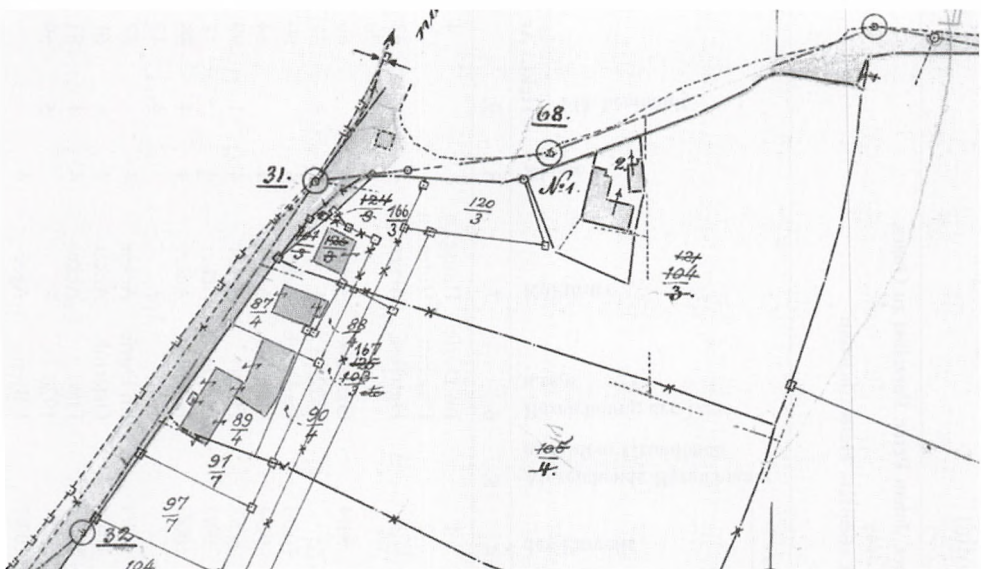
- Dorrit Andersen: Under socialistloven. Træk af sønderjysk arbejderbevægelses udvikling 1878-90, i: *Sønderjyske Årbøger* 1989, s. 351-386.
- Gerd Callesen: Die Arbeiterbewegung in Nordschleswig 1872-1878. Hauptzüge ihrer Entwicklung, i: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 100, 1975, s. 193-216.
- Matthias Schartl: *Sozialdemokratie und Sammlungspolitik im Raum Flensburg 1870-1914. Die Reichstagswahlen und die Politisierung der Region im nördlichen Schleswig-Holstein*, Kiel 1996.
- Friedrich Stamp: *Arbeiter in Bewegung. Die Geschichte der Metallgewerkschaften in Schleswig-Holstein*, Malente 1997.

Skatteadministration, ejendoms- og folkeregistrering

44. Mutterrolle (artikelbog)

Efter indlemmelsen i Preussen i 1867 blev det ved lov af 11. februar 1870 bestemt, at der i de nyindlemmede områder skulle etableres et tidssvarende grundlag for påligning af grundskat i lighed med det, der med loven af 21. maj 1861 var blevet påbudt i det øvrige Preussen. Dvs. der skulle oprettes et kataster – en fortegnelse – over de enkelte jordlodders nettoudbytte (Grundsteuerreinertrag). Denne nymatrikulering og -opmåling med påfølgende taksation af jordejendom kom i Slesvig til at foregå i perioden 1870 til 1878.

En af de store forskelle mellem den danske matrikulering og den preussiske var opmålingsenheden: I det danske matrikelsystem gik man ud fra den samlede ejendom som den grundlæggende enhed, i det preussiske katastervæsen gik man ud fra den enkelte jordlod (parcellen, jf. nr. 45: Flurbuch). I praksis betød det, at i det danske system fik hele ejendommen (alle ejendommens jordlodder) ét og samme matrikelnummer; i det preussiske system fik hver jordlod (parcel) sit eget parcelnummer. De enkelte parceller blev samlet under et artikelnummer (én ejendom) i artikelbogen (Mutterrolle).

Udsnit af matrikelkort over Kværs, kortblad 7, med de oprindelige parceller 1: (have, benævnt No. 1), 2 (gårdsplads), 3 (mark), etc., jf. kildeteksten. Ved matrikuleringen i 1870'erne blev parcellerne på hvert kort nummereret fra nummer 1 og i stigende orden. Nummereringen startede normalt i øverste venstre hjørne af kortet og løb med uret rundt. Senere, når parcellgrænserne ændredes, har parcellerne fået nyt nummer, der er anført som en brøk, hvor nævneren er parcellens oprindelige nummer og tælleren det næste ledige nummer på kortbladet. LAÅ, Kort og Matrikelstyrelsens arkiv.

Mutterrolle des Gemeindebezirks Quars
 (LÅA, De preussiske landkommunale arkiver 1867-1920, Kværs kommune, pk. nr. 4. 1885-1936, Mutterrolle og Summariske Mutterrolle)

Jahrgang des Flurbuch	Gemarkung	des Kartenblattes	der Parzelle	Abweichende Bezeichnung nach dem Grundbuch	Bezeichnung der Lage u.s.w.	Kulturart	Klasse	Flächeninhalt	Reinertrag		Jahresbetrag der Grundsteuer	Nachweisung der Fortschreibungen			
									Hekt.	Ar		m	Thlr.	1/100	Mk.
Artikel Nr. 46 Sommer, Johan Peter. Parzellist zu Quars.															
Bezeichnung nach dem Grundbuch 1907. Jens 1902 Lauensten, Hans Christian															
1877	Quars	7	1	Im Dorfe	Hausgart.	4	38								
			2	Dasebst	Hofraum	2	82								
			3	Dasebst	Acker	63	39								
1892		7	81/4	Osterstück	Acker	70	59								
			102/3	1892/93	Acker	66	70								
			92/4	Im Dorfe	Acker	37	29								
			93/7	Osterstück	Acker	60	66								
			99/7	Fellert	Acker	64	30								
			100/7	Im Dorfe	Acker	99	29								
				Fellert	Acker	1	44								
				1912	Acker	85	52								
1920		7	104/3	Im Dorfe	Acker	18	41								
1920			104/4	Osterstück	Acker	57	40								
1920			106/7	Das.	Acker	61	82								
1917			103/7	1920	Acker	83	02								
				1921	Ager	59	87								
1932		7	121/3	1921	Ager	39	39								
				1921	Ager	10	26								
				1932	Ager	52	96								
						06	12								

Kommentarer

I artikelbogen vises, hvilke parceller der er knyttet til ejendommen (artiklen), hvad de er sat til i nettoudbytte (Reinertrag), hvilket matrikelkort de er aftegnet på (Gemeinde, dvs. ejerlav og kortblad) og hvorledes parcellerne er handlet.

Af den gengivne side fremgår det, at ejendommen (artikel 46) i 1877 bestod af tre parceller: Parcel 1 var en have på 4 ar og 38 m², parcel 2 en gårdsplads på 2 ar og 82 m² og parcel 3 en mark på 63 ar og 39m². I alt blev de 70 ar og 59 m² ansat til et nettoudbytte på 3,97daler og en grundskat på 1 Mark og 13 Pfennig.

I 1912 blev en del af marken (parcel 3) solgt fra ejendommen til artikelnummer 154. Resten af marken/parcellen forblev som parcel 102/3 ved ejendommen. I 1892 var der imidlertid blevet tilkøbt en mark i Østerlørkke på 66 ar og 70 m² (parcel 81/4), som var sat til 4,18 daler i nettoudbytte. Denne mark var købt fra ejendommen med artikelnummer 47. Det betød, at ejendommen, artikel 46, i 1892/93 bestod af fire parceller (hhv. parcel 1, 2, 3 og 81/4) på i alt 1 hektar 37 ar og 29 m² med et samlet nettoudbytte på 8,15 daler og en grundskat på 2 Mark og 32 Pfennig.

Samtidig med frasalget i 1912 af en del af parcel 3 blev ligeledes en del af parcel 81/4 på Østerlørkke frasolgt. Dette salg er dog ikke noteret, hvilket må tilskrives en fejl. Under alle omstændigheder kan man se, at resten af denne parcel tilskrives ejendommen som parcel 92/4 i 1912. Samme år købes der tre nye parceller, hhv. 93/7, 99/7 og 100/7, der er fraskrevet hhv. artikel 1 og 145. I 1920 frasælges dele af parcellerne 102/3, 92/4 og 100/7 og så fremdeles.

NB: Ved deling af en parcel, fik de nye parceller en brøk som parcelnummer, hvor det oprindelige parcelnummer blev nævner og det nye, dvs. næste ledige nummer på kortbladet, blev tæller. Således er f.eks. parcel 93/7, 99/7 og 100/7 alle udskilt af samme oprindelige parcel nr. 7.

Artikel Nr. [1,2]	hver ejendom bestod af et artikelnummer (svarende til dansk matrikelnummer). Hver artikel bestod af en til flere parceller med hver deres nummer og ansatte grundværdi.
Bezeichnung nach dem Grundbuch [1,2]	grundbogsbetegnelsen, dvs. bind- og blad. Hvert artikel havde sit bind- og bladnummer.
Flurbuch [1]	parcelbog, dvs. den bog hvor hver enkelt parcel er anført med angivelse af ejer, marknavn, kulturart, flademål og udbytte. Denne registrering ligger til grund for indførslen i artikelbogen (se nr. 45: Flurbuch).
Gemarkung [2]	kortdistrikt. Svarer til ejerlav.
Nummer des Kartenblattes [3]	hvert ejerlav/kortdistrikt var inddelt i et sæt kortblade (matrikelkort eller »Gemarkungskarten«), ofte i målestok 1:2000.

Nummer der Parcelle [4]	på matrikelkortene er de enkelte parceller indtegnet og angivet med parcelnummer.
Bezeichnung der Lage u.s.w. [6]	parcellens beliggenhed.
Kulturart [7]	ved ansættelse af udbyttet blev jorden ind- delt i syv forskellige kulturarter: Ager, have, eng, græsgang, skov, vandareal og øde jord. inden for hver kulturart blev jorden inddelt efter dens godhed i indtil otte klasser. Tarif- fen for de enkelte klassers værdi varierede fra distrikt til distrikt, typisk fra kreds til kreds (se i øvrigt nr. 45: Flurbuch).
Klasse [8]	flademål. Her angivet i hektar og m ² . nettoudbytte. Det blev beregnet ud fra kul- turart, klasse og flademål. Her angivet i da- ler.
Flächeninhalt [9]	angivelsen af den årlige grundskyld. Her an- givet i mark og pfennig.
Reinertrag [10]	forandringer. Her anføres hvilket år og fra hvilken artikel et jordstykke var tilskrevet el- ler fraskrevet.
Jahresbetrag der Grundsteuer [11]	
Nachweisung der Fortschreibungen [12-15]	

Lovgrundlag

Lov af 11. februar 1870 samt lov af 21. maj 1861 om Grundsteuer. Parcelbe-
tegnelsen blev i Sønderjylland anvendt frem til 1990'erne, hvor man overgik
til det digitale matrikelkort. Artikelbetegnelsen blev 1. juli 1971 afløst af et
matrikelnummer.

Anvendelsesmuligheder

Da artikelbøgerne er ført frem til den nyeste tid, giver de et glimrende overblik
over til- og fraskødnings til den enkelte ejendom, samt naturligvis om jordens
bonitet. Men lige så vigtig er artikelbøgernes funktion som nøgle til matrikel-
kortene, da de sammenkæder artikel- og parcelnummer.

Hvor findes kildetypen?

Artikelbøgerne (Mutterrollen) findes for Nordslesvigs vedkommende i Kort-
og Matrikelstyrelsens arkiv (LAÅ). I Sydslesvig og i Holsten ligger de fortsat
ude på katasterkontorerne. I de preussiske landkommunale arkiver (LAÅ)
findes en del afskrifter af artikelbøgerne. Det samme gælder også for de sum-
mariske artikelbøger (sumarische Mutterrollen), der blev udarbejdet omkring
1895, hvor opkrævningen af jord- og bygningsskat overgik til kommunerne.
Disse indeholder i vid udstrækning de samme oplysninger som de oprindelige
artikelbøger, men kan ikke benyttes som nøgle til matrikelkortene. Afslut-
ningsvis kan nævnes, at det komplette sæt af matrikelkort fra Nordslesvig
findes på LAÅ.

Litteratur

Redegørelse vedr. Matrikelvæsnet i de sønderjyske landsdele. Afgivet af arbejdsgruppen vedrørende matrikelvæsnets organisation m.v., Kbh. 1972.

Poul Nissen: Om ansættelsen til »Grundsteuerreinertrag« i Sønderjylland i 1870-78, i: *Sønderjyske Årbøger* 1950, s. 264-84.

Lars N. Henningsen: *Ejendoms historie i Sønderjylland. En arkivvejledning*, 2. udgave, Aabenraa 1996.

45. Flurbuch (parcelbog)

Som omtalt under forrige kilde (nr. 44: Mutterrolle), gik man i Slesvig i 1870'erne i gang med en nymatrikulering af jorden med henblik på en ny og bedre ligning af grundskatten. Grundenheden for matrikuleringen var parcellen – den enkelte jordlod. Afgrænsningen af parcellerne var de synlige skel, der fandtes i landskabet på opmålingstidspunktet så som hegn, diger, grøfter, vandløb m.m. Hver parcel blev opmålt og godkendt af ejeren. I parcelbøgerne blev jordlodderne (parcellerne) indført med angivelse af størrelse og med det beregnede nettoudbytte (Reinertrag). Beregningen blev foretaget på grundlag af parcellens størrelse, kultrart og bonitet.

Klassifikationstarif.

Klasse.	Reinertrag für einen preussischen Morgen (= 0,2553 Hektar) in Silbergroschen.							Reinertrag für ein Hektar in Thalern.						
	Äderland.	Ärten.	Wieſen.	Weiden.	Solungen.	Wasserflüde.	Deerland.	Äderland.	Ärten.	Wieſen.	Weiden.	Solungen.	Wasserflüde.	Deerland.
1.	135	150	180	150	60	105	3	17,625	19,583	23,500	19,583	7,833	13,208	1,391
2.	150	120	120	90	54	60	1	14,100	15,666	15,666	11,750	7,050	7,833	0,131
3.	72	90	90	60	36	30		9,200	11,750	11,750	7,833	4,200	3,917	
4.	48	60	60	30	24	18		6,666	7,833	7,833	8,917	3,133	2,350	
5.	36		39	18	18	12		4,700		5,092	6,250	2,350	1,567	
6.	24		24	9	12	6		2,746		3,133	1,175	1,567	0,783	
7.	9		15	3	5	3		1,175		1,958	0,391	0,653	0,391	
8.	3		9	1	1			0,391		1,175	0,131	0,131		

Blätter XXXII (zu S. 132.) der Pläne, vom 7. Mai 1868.

N. Formular N° 24. u. Titel.

Klassifikationstarif fra forside af Flurbuch for Kværs ejerlav. Venstre side af tabellen er opgjort i sølvgraschen pr. preussisk morgen (=2.553 m²), højre side i daler pr. hektar (= 10.000 m²). Jorden blev opdelt i syv forskellige kulturarter (ager, have, eng, græsgang, skov, vand og øde jord), der hver især igen blev opdelt i otte klasser afhængig af godheden (boniteten). Den bedste jord inden for hver kulturart blev sat til klasse 1 og den dårligste jord til klasse 8. Herimellem blev de øvrige klasser indpasset. Klassifikationstarifferne varierede fra distrikt til distrikt, typisk fra kreds til kreds. Således var der i Nordslesvig en tarif for Haderslev Kreds, en for Aabenraa Kreds og en for Sønderborg Kreds. For Tønder Kreds var der en tarif for gestområderne og en for marskområderne. LAÅ, Kort og Matrikelstyrelsens arkiv.

Flurbuch des Gemeindebezirks Quars

(L.A.A., Kort og Matrikelstyrelsens arkiv, 02 Aabenraa Parcelbøger (Flurbücher) 1876-1996, 64 Kværs Ejerlav. Bd. A.70. De øverste 8 parceller på kortblad 7)

Jahrgang der Formveränderung	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	C.		D.	
																	A.	B.		
		des Kartenblatts	der Parzelle	Artikel der Mutterrolle	Bezeichnung nach dem Grundbuche	Name, Vorname und Stand	Wohnort	Bezeichnung der Lage u.s.w.	Kulturart.	Klasse	A.		B.		C.		D.			
											Steuerpflichtige Liegenschaften	Steuerfreie Liegenschaften	Flächeninhalt	Rein-ertrag	Flächeninhalt	Rein-ertrag		Wegen ihrer Benutzung zu öffentlichen Zwecken ertraglose Grundstücke	Hof-räume ec.	
										Hekt.	Are	m ²	Thlr.	Hekt.	Are	m ²	Hekt.	Are	m ²	
1974	7	1	46	I-41	I-41	Sommer, Johan-Peter Parzellist	Quars	Im-Dorfe Hausgarten												4 38
1912		2	46					dieselbst Hofraum		4	63	39	3	97						2 82
1892/93		3	46					dieselbst Acker		4	76	55	4	80						
		4	47	II-17	II-17	Todsen, Peter, Schmied-und Parzellist	dieselbst	Østertikk desgt.		4	58	19	5	47						
1990		5	102, 103	II-23				Arnsbjerg desgt.		3										
		6	95			Fiscus, Landes-triangulation		dieselbst desgt.		4										02
1909		7	1	I-1	I-1	Assenholm, Peter-Clausen, Hüfner	dieselbst	Fellert desgt.-I/6		3	3	27	9	71						
		8	I, 169, 103	IV-92				Arnsbjerg desgt.-I/4		4	5	16	38	32	36					
								3/4		4	3	75	57	23	53					

Kommentarer

De originale parcelbøger fra 1870'erne blev vedligeholdt frem til indførelsen af det digitale matrikelkort i slutningen af 1990'erne. Således blev f.eks. Johan Peter Sommers have (jf. ovenstående gengivelse og foregående kilde nr. 44: Mutterrolle) først streget i 1974 og de 2 m² som Fiscus (staten) benyttede til oprettelse af et fikspunkt i forbindelse med landtrigulation, først streget i 1990. Sidstnævnte har formentlig været et såkaldt Ostensfeld-fikspunkt, opkaldt efter byen Ostensfeld ved Husum, hvor koordinatsystemet havde sit nulpunkt.

Jahrgang der Formveränderung [1] året for ændringen.

Nummer des Kartenblattes [2] hvert ejerlav/kortdistrikt var inddelt i et sæt kortblade (matrikelkort eller 'Gemarkungskarten'), ofte i målestok 1:2000.

Nummer der Parcellen [3] på matrikelkortene er de enkelte parceller indtegnet og angivet med parcelnummer.

Artikel der Mutterrolle [4] hver ejendom bestod af et artikelnummer (svarende til matrikelnummer). Hver artikel bestod af en til flere parceller (se nr. 44: Mutterrolle).

Bezeichnung nach dem Grundbuch [5] grundbogsbetegnelsen, dvs. bind- og blad. Hvert artikel havde sit eget bind- og bladnummer (se nr. 46: Grundbog).

Bezeichnung der Lage u.s.w. [8] parcellens beliggenhed.

Kulturart [9] ved ansættelse af udbyttet blev jorden inddelt i syv forskellige kulturarter: Ager, have, eng, græsgang, skov, vandareal og øde jord, se billedtekst ovenfor.

Klasse [10] inden for hver kulturart blev jorden inddelt efter dens godhed i indtil otte klasser. Tariffen for de enkelte klassers værdi varierede fra distrikt til distrikt (typisk fra kreds til kreds). Se i øvrigt billedtekst ovenfor.

Flächeninhalt [11 og 13] flademål. Her angivet i hektar og m².
Reinertrag [12 og 14] nettoudbyttet. Det blev beregnet ud fra kulturart, klasse og flademål. Her angivet i daler.

A, B, C og D [11-17] opdeling af jord i hhv. skattepligtig jord (A), skattefri jord (B), offentligt benyttet jord (C) og gårdspladser, haver, m.m. (D).

Lovgrundlag

Lov af 11. februar 1870 samt lov af 21 maj 1861 om Grundsteuer. Parcelbetegnelsen fortsatte i Sønderjylland frem til slutningen af 1990'erne indtil indførelsen af det digitale matrikelkort.

Anvendelsesmuligheder

Parcelbøgerne er med deres oplysninger om de enkelte jordlodders tilhørsforhold og beskaffenhed en væsentlig ejendomshistorisk kilde. De kan desuden benyttes som nøgle til matrikelkortene. Parcelbøgerne skal ses i sammenhæng med artikelbøgerne.

Hvor findes kildetyperne?

Parcelbøgerne findes for Nordslesvigs vedkommende i Kort- og Matrikelstyrelsens arkiv (LAÅ). I Sydslesvig og i Holsten ligger de fortsat ude på katasterkontorerne.

Litteratur

Redegørelse vedr. Matrikelvæsnet i de sønderjyske landsdele. Afgivet af arbejdsgruppen vedrørende matrikelvæsnets organisation m. v., København 1972.

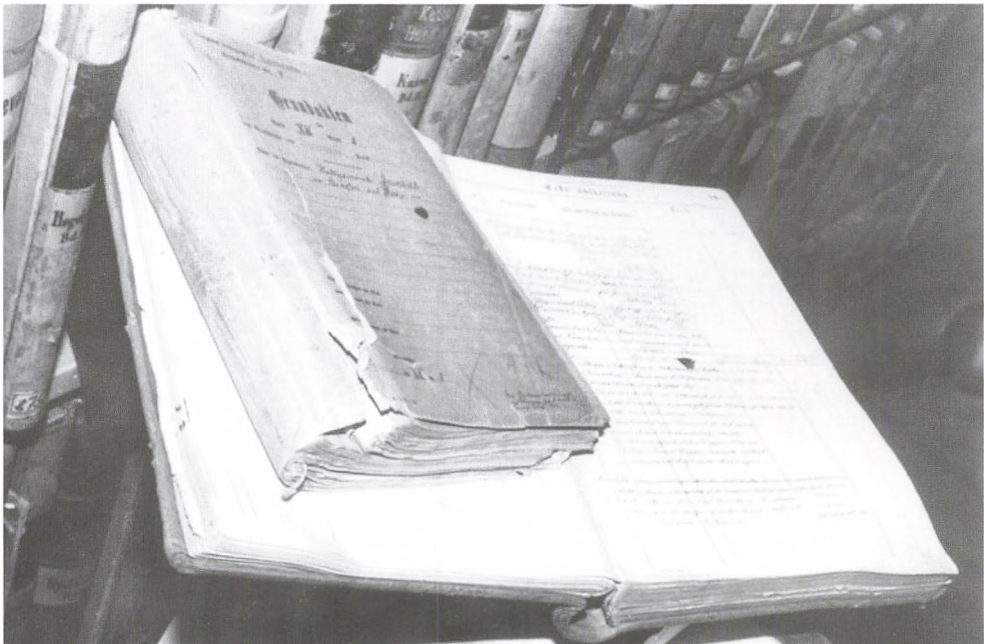
Poul Nissen: Om ansættelsen til »Grundsteuerreinertrag« i Sønderjylland i 1870-78, i: *Sønderjyske Årbøger* 1950, s. 264-84.

Lars N. Henningsen: *Ejendomshistorie i Sønderjylland. En arkivvejledning*, 2. udgave, Aabenraa 1996.

46. Grundbog

I forbindelse med skatteomlægningen efter hertugdømmernes indlemmelse i Preussen i 1867, afløstes de gamle slesvigske skyld- og panteprotokoller (se nr. 12: Skyld- og panteprotokol) af de preussiske grundbøger med tilhørende grundakter. For hvert ejerlav (Gemeinde, kommune eller godsdistrikt) blev der anlagt en grundbog, i hvilken hver ejendom fik et såkaldt blad – et afsnit bestående af flere sider. Den fysiske udformning af bladet (sideopsætningen) varierede gennem perioden, men grundlæggende bestod bladet af tre afdelinger: Første afdeling indeholdt en beskrivelse af ejendommen med oplysning om artikelnummer, størrelse, grundskattenettoudbytte (Reinertrag), til- og fraskrivninger samt ejere og adkomster. Anden afdeling indeholdt oplysninger om servitutter og hæftelser m.m. Tredje afdeling oplysninger om hypoteker og grundskyld. Til hvert blad i grundbogen var der en grundakt, som indeholdt kopier eller afskrifter af samtlige de dokumenter, der lå til grund for grundbogsregistreringen. Grundbøgerne blev ført ved amtsretterne.

Det preussiske grundbogssystem dannede forbillede for den danske tinglysningslov fra 1927 med tingbøger og tilhørende sagsmapper med tinglyste dokumenter. Slægtskabet mellem de to systemer var på det formelle plan så tæt, at man i Sønderjylland fortsatte med at benytte de preussiske grundbøger, indtil de var udskrevet, eller indtil de blev omskrevet til danske tingbøger i midten af 1950'erne.

Grundbog og grundakt. I grundbogen, realfoliet, havde hver ejendom et såkaldt blad, dvs. et afsnit, hvor ejendommen var beskrevet, og hvor alle rettigheder vedrørende ejendommen var indført. I grundakten (et akthæfte, jf. nr. 37: Akthæftefortegnelse) var der kopier og afskrifter af samtlige de dokumenter, der lå til grund for grundbogsføringen. Foto LAA.

Grundbog, bind I blad 11 for Hyndevad ejerlav
(LAA, Haderslev Amtret, Grundbog I, blad 15 for Kjestrup)

[Første side]

Grundbuch von *Kjestrup*

Blatt No. 15 *Omskrevet til tingbog 21/8-58*
Grundsteuerbuch Art. ____ No. 28

251

Bezeichnung des Grundstücks		Abschreibungen							
No.	Bestandtheile	Grund-steuer-mutter-rolle	Größe	Reinertrag	Bezeichnung des Theilstücks	Grund-steuer-mutter-rolle	Größe	Reinertrag	
								Nutzungs-werth	Nutzungs-werth
		Hektar	Ar	-M ²	rl	Ct	Hektar	Ar	-M ²
1	Eine Kätne Stelle in Kjestrup	Art. 28 <i>G.M.R.</i> 20	-	28	47	1	48		
		Nutzungs-werth M.	im Jahre	1895	36				
				1910	45				

[Anden side]

Erste Abtheilung

No.	Eigenthümer.	Zeit und Grund des Erwerbes.	Werth.	
			Mark	Pf.
1	Käthner Christian Petersen Holm und Ehefrau Marie Ca thrine, geb. Wonsel auf Kjestrupfeld	Ueberlassungscontract vom 21 Februar 1879. Eingetragen auf Grund des Gesetzes vom 27 Mai 1873/ 31 Januar 1879 am 31 Martz 1876. [sign.]		
2	Rentier Peter Christian Petersen af Hoptrup	No. 1: Skøde fra Chr. P Holm og M.C. Holm, født Vonsild til P. Chr. Petersen lyst den 1.10.1929. [sign.]	K. 3750 Kroner Ej. 2000 Kroner	
3	Landmand Peter Nicolai Petersen i Kjestrup	Nr. 1: Skøde fra P. C. Petersen til P. N. Petersen lyst den 26.9 1939. [sign.]		
4	Haderslev Amtsraad	Nr. 1: Skøde fra P.N. Petersen til Haderslev Amtsraad, lyst den 25. 9. 1952. [sign.] Omskrevet til tingbog	Anm. om Afd. II Nr. 2,4 og Afd. III Nr. 4 [sign.]	

Zweite Abtheilung.

No.	Dauernde Lasten und Einschränkungen des Eigenthums.		Veränderungen.		Lösungen.	
	Betrag Mark	Pf.	Eintragungen	Lösungen.	No.	No.
1			Abnahme für Niels Christian Holm, protokolliert aus dem Ueberlassungscontract vom 21 Februar 1879 am 25/Mts. N.B. 19 P. 931 Rang vor No. 1 der Abthl. III Eingetragen auf Grund des Gesetzes vom 27 Mai 1873/31 Januar 1879 am 31. März 1886 [sign.]		1	udsløttet den 4. December 1922. [sign.]
2	1		Deklaration om Fastsættelse af Byggelinier ved Veje og Gader i H.t. Reglerne i Lov Nr. 275 af 28.11. 1928. Lyst til fordel for Haderslev Amtsraad paa Parcel 376, 377, 278, 379 Kortblad 1 den 5.7.1930 [sign.]	Omskrevet til tingbog	3	aflyst den 9. iii 1944 [sign.]
3	1		Livsvarig vederlagsfri Boligret for Rentier Peter Christian Petersen og Hustru Ellen Marie Petersen i Kjestrup. Rang efter Afd. II Nr. 2. Lyst den 26.9.1939 [sign.]			
4	1		Haderslev Amtsraad har ved Beslutning af 28/11 1951 eksproprietert en Del af Art. 28. Lyst den 11/12 1951 foreløbig. – frist 1.4.1956. [sign.]	Omskrevet til tingbog		

Dritte Abtheilung.

No.	1. Hypotheken und Grundschulden		2. Veränderungen.		3. Lösungen.	
	Betrag.	Pf.	No.	Pf.	No.	Pf.
	Mark		Mark		Mark	
1	900	-	1 900	abgetreten mit den Zinsen seit dem 1 September 1901 an Sparekassen for Haderslev Byes Omegn, G.m.b.H. in Hadersleben; eingetragenen am 11. September 1901. [sign.]	1 900	udslettet den 4. December 1922 [sign.]
Indf. løbe No.	De beh. Grundsk løbe No.					
						Kroner Øre
						2 600 - Aflyst 10.4.1934
						3 500 - [sign.]
2	600 Kroner	-			4 900	- Aflyst 31/10 1952 [sign.]
3	500 Kroner	-				
4	900	-				

Kommentarer

I det preussiske tinglysningssystem var grundbogen det centrale element, idet det var indførelsen heri, der gjorde en handel retsgyldig. Dette ændredes efter overgangen til dansk tinglysning i 1927, hvor handelens retsgyldighed lå i den indgåede aftale.

I grundbøgerne findes der henvisninger til både skyld- og panteprotokollerne (her til bibogen) og til den danske tingbog (artikelnummer=matrikelnummer).

Art.	artikelnummer.
Ct	cent (1/100).
Ej. 2.000 Kroner	ejendomsskyldsvurdering.
G.M.R.	grundsteuer Mutterrolle (skattelister for grundskat, se nr. 44: Mutterrolle og nr. 45: Flurbuch).
K. 3.750 Kroner	købesummen.
N. B. 19 P. 931/ N. B. 21 P. 6:	henvisning til skyld og panteprotokol. Hhv. bibog (Nebenbuch) 19 side (Pagina) 931 og bibog 21 side 6.
R1	forkortelsen er ukendt, men det drejer sig om Thaler.

Lovgrundlag

Gesetz von 27. Mai 1873 über das Grundbuchwesen und die Verpfändung von Seeschiffen in der provinz Schleswig-Holstein. Jf. i øvrigt grundbogsordningen af 5. maj 1872 samt den fællestyske grundbogsordning af 24. marts 1897. Reglerne om grundbogsvæsenet findes i Bürgerliches Gesetzbuch §§ 873 ff.

Ved lov om Indførelse af dansk Formueret i De sønderjyske Landsdele, nr. 259 af 28. juni 1920 fortsatte grundbogsvæsenet indtil videre i Sønderjylland. Med tinglysningens loven af 31. marts 1926, med ikrafttrædelse 1. april 1927, blev grundbogssystemet afskaffet i Sønderjylland.

Anvendelsesmuligheder

Grundbøgerne er med de tilhørende grundakter uundværlige for ejendomshistoriske undersøgelser i perioden fra 1870'erne og frem til 1950'erne. Skal en ejendoms historie følges længere tilbage, må det ske ved hjælp af grundbøgernes forgængere, skyld- og panteprotokollerne (se nr. 12: Skyld- og panteprotokol). Grundbøgernes mangeartede oplysninger gør dem fortrinligt egnede til lokalhistoriske undersøgelser.

Hvor findes kildetypen?

Grundbøgerne hører til i amtsretternes arkiver, men for Nordslesvigs vedkommende er de udskilt som en særlig samling (LAÅ). I Sydslesvig opbevares grundbøgerne stadig ved amtsretterne.

Litteratur

N. Cohn: *Grundbogslovgivningen i de sønderjydske Landsdele. Bearbejdet efter offentlig Foranstaltning*, Kbh. 1920.

Lars N. Henningsen: *Ejendoms historie i Sønderjylland. En arkivvejledning*, 2. udgave, Aabenraa 1996.

Leif H. Nielsen: Tinglysningsvæsnet, i: *Harmonisering eller Særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*, bd. 1, Aabenraa 2002, s. 259-278.

47. Gebäudesteuerrolle

Den preussiske bygningsskat blev administreret af det særlige Katasteramt. Med undtagelse af enkelte ubeboede driftsbygninger blev alle bygninger i 1867 ansat til skat. I praksis skete det ved en registrering af bygningernes ejerforhold og en beskrivelse af deres beliggenhed, formål, indretning, byggematerialer og tilstand. På grundlag heraf blev bygningernes bruttoværdi (Nutzungswert) beregnet, hvoraf skatten var enten 2% eller 4%. Alle bygninger blev registreret i bygningsskatterullen (Gebäudesteuerrolle), og bygningsregistreringen blev herefter gentaget hvert 15. år. Eventuelle ændringer i bygnings- eller ejerforhold blev i den mellemliggende periode registreret i bygningskatterullerne.

Gebäudesteuerrolle, Gabøl 1910-1924

(LAA, Haderslev Amtslandsinspektorat, pk. 17)

[Gengivelse af kilden, se næste sider]

Kommentarer

- Bezeichnung nach dem Grundbuche [3] grundbogsbetegnelsen, dvs. bind- og blad. Hver ejendom havde sit bind- og bladnummer (se nr. 46: Grundbog).
- Artikel der Grundsteuer Mutterrolle [4] henvisning til ejendommens nummer i artikelbogen (se nr. 46: Mutterrolle).
- Nummer des Kartenblatts (der Flur) [5] hvert ejerlav/kortdistrikt var inddelt i et sæt kortblade (matrikelkort eller 'Gemarkungskarten') i målestok 1:2000. Kortblad nr. 2 henviser i dette tilfælde til andet kortblad i Gabøl ejerlav.
- Nummer der Parzelle [6] på matrikelkortene er de enkelte parceller indtegnet og angivet med parcelnummer.
- Flächeninhalt [7] flademål, her angivet i ar (100 m²) og qm (m²).
- Steuerstufe [12] skattetrin, skatteklasse.
- Jahresbetrag der veranlagten Gebäudesteuer
zu 4 v. H. [13] fire af hundrede, dvs. 4% (af beboelsen)
- zu 2 v. H. [14] to af hundrede, dvs. 2% (af erhvervsbygninger)

Lovgrundlag

Forordning af 28. april 1867 indførte den preussiske bygningsskat af 21. maj 1861.

Kølle-numm.	Bezeichnung nach der Gattung der Besetzung oder nach		Bezeichnung nach dem Grundbuche.		Name, Vorname, Stand und Wohnort des Gebäudeeigentümers.	Zur Besetzung gehörende Hofräume, Gebäudeflächen und Hausgärten.			
	Straße, Platz usw.		Geba.-Nr.	Blatt und Kasten.		Klasse der Grundbesitzerrolle.	Nummer		Flächeninhalt.
							des Hofraums (per Hektar).	der Parzelle.	
1	2		3	4	5	6	7		
36	Lysen		36	2 46	Ostergaard, Markus Lysen Jenssen, Lysen	19	2 15	14 57	
							14	2 67	
							Lysen		
							Lysen		
37	Lysen		37	1 40	Gabelgaard, Jens Lysen Lysen	6	10 10	12 21	
							11	11 13	
							Lysen		
							10	12 16	

Bygningsskatterullerne blev ført kommunevis på grundlag af oplysninger indhentet fra magistrater og kommuneforstandere. Her er gengivet en beskrivelse fra 1909/10 af to gårde i Gabøl Sogn. LAA, Haderslev Amtslandsinspektorat.

Gattung der Gebäude mit Angabe der zugehörigen Hofräume usw.	Grund der etwa- gen Steuer- freiheit.	Jährlicher Nutzungswert		Steuerfuß.	Jahresbetrag der veranlagten Gebäudesteuer				Gesamt- betrag der Jahres- steuer (Spalte 13 u. 14).	Fortschreibungs- vermerke.
		W der Wohn- räume.	G der gewerb- lichen Räume.		zu 4 v. G.		zu 2 v. G.			
					fl.	gr.	fl.	gr.		
8	9	10	11	12	13	14	15	16		
a. Wohngebäude mit Hof, Küchen, Gefassraum mit Gemüsgarten 1910 1909	1.0.0	2.10		14	8	40		8	40	
a. Wohngebäude mit Hof, Küchen, Gefassraum mit Gemüsgarten		2.40		15	9	60				
b. Landgebäude 1910 1909	1.0.1	2.40			9	60		9	60	

Anvendelsesmuligheder

Da bygningskatterullerne og det tilhørende grundmateriale (Gebäudebeschreibungen og Fortschreibungsverhandlungen) indeholder oplysninger om de enkelte bygninger anvendelse og tilstand, giver materialet mulighed for en ret detaljeret undersøgelse af bygningshistorien i den preussiske periode. Materialet kan også supplere undersøgelser af et lokalområdes befolknings-sammensætning, boligforhold, erhvervsforhold og sociale forhold.

Hvor findes kildetypen?

For perioden ca. 1880-1920 findes bygningskatterullerne i arkiverne fra de enkelte landinspektorater/Katasterämter – Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Toftlund og Flensborg (LAÅ). Her findes også det detaljerede grundmateriale Gebäudebeschreibungen og Fortschreibungsverhandlungen. Idet opkrævningen af bygningskatten efter 1895 var overladt til kommunerne, findes spredt i kommunearkiverne nogle eksemplarer af bygningskatterullerne (LAÅ). Bygningskatteruller for Sønderborg by fra årene efter 1867 findes i Sønderborg amtsarkiv (LAÅ). I Sydslesvig og i Holsten ligger bygningskatterullerne fortsat ude på katasterkontorerne.

Litteratur

Lars N. Henningsen: *Ejendoms historie i Sønderjylland. En arkivvejledning*, 2. udgave, Aabenraa 1996, s. 49-53.

Vilhelm la Cour m.fl. (udg.): *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk*, bd. 5, Kbh. 1930-42, s. 468-70.

48. Gewerbesteuer

Den preussiske erhvervsskat var baseret på en inddeling i fire skatteklasser (Gewerbesteuerklassen), afhængig af virksomhedernes størrelse. Til klasse I hørte de helt store virksomheder med et udbytte på mindst 50.000 mark eller en anlægs- og driftskapital på mindst 1 million mark; til klasse II hørte virksomheder med et udbytte på mellem 20.000 og 50.000 mark eller med en anlægs- og driftskapital på mellem 150.000 mark og 1 million mark; til klasse III hørte de virksomheder, der havde et udbytte på mellem 4.000 og 20.000 mark eller en anlægs- og driftskapital på mellem 30.000 mark og 150.000 mark; endelig var der klasse IV, hvor virksomhederne havde et udbytte på mellem 1.500 og 4.000 mark eller en anlægs- og driftskapital på mellem 3.000 mark og 30.000 mark. Virksomheder der lå under klasse IV, var fritaget for erhvervsskat (men ikke for indkomstskat, kaldet Betriebssteuer). For at tilhøre en klasse skulle blot én af betingelserne være opfyldt, men havde en virksomhed to år i træk ikke haft det nødvendige udbytte (for klasse I 30.000 mark, for klasse II 15.000 mark og for klasse III 3.000 mark), kunne der søges om forflyttelse til en lavere klasse. Afhængig af klassen, blev virksomhederne lignet enten på provinsniveau (klasse I), regeringsdistriksniveau (klasse II) eller kreds niveau (klasse III og IV).

Vignet på brevpapir fra Aller Mølle, nr. tre i det gengivne skema. Møllen blev i 1900 registret som et åbent handelsselskab ejet af Ferdinand Tams. To år senere solgte Tams imidlertid til lokale dansksindede gårdejere, der omdannede virksomheden til et aktieselskab med en kapital på 100.000 Mark (jf. nr. 50: Gesellschaftsregister). Her i skattelisten er anlægs- og driftskapitalen sat til 50.000 Mark. Virksomheden havde imidlertid vanskeligt ved at klare sig, og frem til Første Verdenskrig var der aldrig flere end seks ansatte på møllen, de fleste år færre. Møllen blev drevet med vandkraft. LAÅ, Haderslev Amtsret, pk. 421, akthæfte: »Aller Mølle«.

Namentliche Nachweisung der in der Klasse III zu besteuern den Gewerbetreibenden
(LAA, Haderslev Skattesager, nr. 159. De fire første indførelser 1907)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Lauende Nr der namentlichen der Steuerpflichtigen	Kreis	Ort der gewerblichen Niederlassung (Strasse und Hausnummer)	Name und Vorname	Gewerbe	Nummer der vorläufigen namentlichen Nachweisung bezw. des Notizregisters	Merkmale zur Schätzung des Ertrages und Anlage- und Betriebskapitals (Bezeichnung der einzelnen Betriebsstätten)	Vorläufige (Klasse, wenn eine andere)	im ganzen	vierteljährlich	Bemerkungen
1	Hadersleben	Aastrup	Aastrup Teglværk G.m.b.H. Vors. Sabroe, Axel	Ziegeleibetrieb und Handel mit Ziegelfabrikaten	1	25 Arbeiter, 1 Lokom., 3 Kippw., 1 Prahm. Ertrag 8000 Mark	56	56	14	
2	Hadersleben	Aggerschau	Spar- und Leihkasse des Kirchspiels Aggerschau G.m.b.H. Vors. Top in Aggerschau	Geldinstitute	2		80	80	20	
3	Hadersleben	Aller	Actiengesellschaft Müller. Betriebsleiter A. Andresen	Getreidemühle	3	1 Betriebsleiter, 5 Gesellen 1 Mühlenwagenkutscher, 3 Walzen, 2 Schrotsteine 1 Roggenstein, 3 Sichtmaschinen, Wasserbetriebskraft, 2 Pferde, A. u. B. K 50.000 M	64	64	16	

Kommentarer

A. u. B. K.	Anlage und Betriebskapital.
Kippw.	Kippwagen.
Lokom.	Lokomobile (damplokomobil).
Namentliche Nachweisungen	årligt udarbejdede lister over virksomheder tilhørende den enkelte skatteklasse.
Schrotsteine	sten til kværning af malt/grovkværning.

Ligningen i klasse III og IV blev varetaget af et skatteudvalg (Steuerausschuss) for hver klasse i hver kreds. Formanden var en embedsmand udpeget af regeringen i Slesvig-Holsten, der som tilforordnet havde en repræsentant blandt de skattepligtige i klassen. For hver klasse var der et interval for, hvor meget og hvor lidt der måtte opkræves i skat. For klasse III således mellem 32 og 192 Mark og for klasse IV mellem 4 og 36 Mark.

Lovgrundlag

Den preussiske lov om næringskat (Gewerbsteuergesetz) af 24. juni 1891.

Anvendelsesmuligheder

Skattelisterne har personalhistorisk, virksomheds- og erhvervshistorisk interesse, idet de foruden navn og adresse på de enkelte virksomheder også oplyser om produkter og ejerskabsforhold. Yderligere er der ofte oplysninger om antallet af beskæftigede. Derudover vil der typisk være oplysninger om anlægs- og driftskapital, subsidiært om udbytte, ligesom der også ofte på et meget overordnet plan er oplysninger om virksomhedens teknologi: Blev den drevet af vandkraft, dampmaskine, lokomobiler, gas- eller petroleumsmotorer?

Oplysningerne om virksomhederne skal dog tages med et gran salt, idet de ikke altid blev ajourført årligt, men kun ved større ændringer! Levede en virksomhed stille og roligt uden de store udvidelser eller nedskæringer, og gjorde virksomheden ingen indsigelser over skatteklassen, så blev der ikke gjort mere ud af klassificeringen end højst nødvendigt. Oplysningerne fra det foregående år blev ukritisk skrevet over på næste års liste. Kom der derimod en ny virksomhed til, eller skete der større ændringer i en virksomheds omsætning eller ejerforhold, måtte der indhentes nye oplysninger.

Hvor findes kildetypen?

Skattesager i kredsligningskommissionerne (LAÅ og LASH). Der er store huller i materialet.

Litteratur

- Den preussiske »Gewerbsteuergesetz« af 24. Juni 1891 er gengivet og kommenteret i Erik Stier-Somlo: *Sammlung in der praxis oft angewandter Verwaltungs-Gesetze und Verwaltungs-Verordnungen für Preussen*, 2. udg., Bd. 1-3, Berlin, München, Leipzig 1914, s. 1121 ff.
- Leif H. Nielsen: *Ad industriens vej – Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på udviklingen i Nordslesvig* (Utrykt manuskript, Aabenraa 2004).

49. Melderegister

En generel anmeldelsespligt for flytninger, både til- og afgang, blev indført i Nordslesvig i 1867. Anmeldelsesmyndigheden var på landet kommuneforstanderen, i byerne politiforvaltningen. I 1904 indskærpedes reglerne, og der blev givet nøje anvisning på, hvorledes listerne skulle føres med angivelse af navn, stilling, fødested, -år og -dag, statsborgerskab samt til- og fraflytningsoplysninger: dato, kommune og arbejdsgiver. Trods de detaljerede forskrifter findes melderegistrene i forskellig udførelse: nogle er ført alfabetisk, andre kronologisk med alfabetiske registre. Enkelte er også ført for hver enkelt arbejdsgiver. Indførelsen af melderegistrene skete især ud fra skattemæssige hensyn, og undertiden kan af- og tilgangslisterne til klasseskat i kommunearkiverne derfor supplere de bevarede melderegistre fra den ældste periode. Indtil 1924, da loven om folkeregistre blev indført, fortsatte man ved de enkelte kommuner med at videreføre de preussiske melderegistre.

Zu und Abgang Protokoll der Gemeinde Nübel 1902-1913
(L.A.Å, melderegistre, pk. 145)

Zugang Jahr 1910 Abgang Jahr [1910]

Lfd. Nr.	Name	Stand	Zugang von	Name der Dienstherrschaft	Ist geboren wo	Jahr Dato	Ob Ausländer	Ist abgegangen Lfd. Nr	Name	Stand	Abgang		Bemerkungen
											Dato	Jahr	
171	Gündel Ernst Albin	Maurerg. Bro-acker	12/8	21	Cainsdorf Zwickau	27	30/12	10	1/9	Gündel	Maurerg.	Düssel-dorf	1/9
172	Hagievski Johann	Maurerg. Dünt	d.	d.	Förden Rendsburg	91	4/1	10	1/9	Hagievski	d.	d.	d.
173	Erich John	Tischler-geselle	9/8	17	Hamburg	66	24/11			Verzogen ohne Abm.			
174	Galland Georg Wilhelm Max	Malergeselle	14/8	21	Bogreuth Ober Frank	76	12/1	10	22/8	Galland	Malerg.	Wander-sch.	22/8
175	Jensen Jens	Arb. Holbüll	19/8	21	Kracklund Kr.	63	24/10	10	19/10	Jensen	Arb.	Krack-lund	11/10
176	Petersen Wilh. Karl Knud	Maurer Dänemark		21	Flensburg Frederiks-borg Dänemark	90	10/10	Däne	10	21/8	Petersen	Maurer	Däne-mark
177	Bielke Ernst	Arb.		23	Berlin	[?]		10	29/9	Bielke	Arb.	Nortorf i/ Holstein	22/9

Kommentarer

Tallene i rubrikken »Name der Dienstherrschaft« refererer til en liste over arbejdsgivere forrest i meldeprotokollen. Arbejdsgiver nr. 21, som dukker op flere steder i det her viste skema, er Christian Clausen.

Arb. Arbeiter, arbejder/arbejdsmand.
Mauerg. Mauergeselle, murersvend.

Lovgrundlag

Melderegistrene blev indført ved den preussiske politiforordning af 20. november 1867. Mange steder forblev de i brug indtil indførelsen af folkeregisterkortene i 1924.

Anvendelsesmuligheder

Melderegistre har først og fremmest stor personalhistorisk værdi, da de indeholder oplysninger om befolkningens flytninger. Særlig de lavere socialgrupper, håndværkssvende og tjenestefolk kan være svære at følge. De ejede sjældent fast ejendom, og findes derfor normalt ikke i ejendoms- og skattelisterne. Melderegistrene kan derudover anvendes til bl.a. demografiske, social- eller industrihistoriske undersøgelser. Kim Furdal har i artiklen »Fra Posen til Egersund« således set på teglindustriens tiltrækningskraft ud fra melderegistrene.

Hvor findes kildetypen?

Melderegistre hører til i kommunearkiverne, dog er de på LAÅ udskilt som en særlig samling. Enkelte sager findes stadig i kommunearkiverne, og det er derfor vigtigt, at man også orienterer sig her. Melderegistrene er ikke bevaret fra alle kommuner.

Litteratur

Hans H. Worsøe: *Slægtshistorie i Sønderjylland – en vejledning*, 2. reviderede udgave, Aabenraa 1999, s. 69-73.

Kim Furdal: *Fra Posen til Egersund*, i: *Sønderjyske Museer* 2001, s. 27-38.

Kim Furdal: *Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne*, Aabenraa 1999.

Jørgen Witte: *Melderegistre i Sønderjylland ca. 1870-1920*. Aabenraa 1974, s. 1-5. Manuskript findes på LAÅ's læsesal.

Erhvervsliv

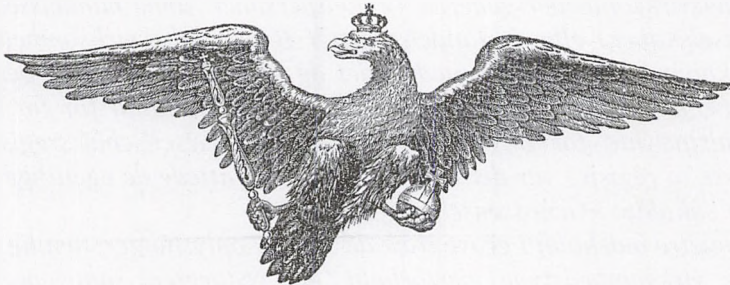
50. Gesellschaftsregister

Anmeldelse af virksomheder skulle i preussisk tid ske til de lokale underretter (Amtsgerichte). Her blev virksomhederne registreret i enten Handelsregister A for handelsvirksomheder generelt (enkeltpersoner, åbne handelsselskaber og kommanditselskaber) eller i Handelsregister B for andre virksomheder (aktieselskaber, kommanditselskaber med aktier og »Gesellschaft mit beschränkter Haftung« (G.m.b.H)). Førstnævnte blev i daglig tale kaldt for handelsregisteret, sidstnævnte for aktieselskabsregisteret (Gesellschaftsregister). Ved siden af disse to registre var der et tredje, som omfattede de egentlige andelsselskaber, det såkaldte »Genossenschafts-Register«.

De tre registre indeholdt i grove træk de samme oplysninger, nemlig firmanavn og -adresse, virksomhedstype, ejerforhold (evt. vedtægter) samt oprettelses- og eventuelt nedlæggelsesdato for virksomheden. Registreringen var naturligvis juridisk bindende.

..... F r s t e A u s f e r t i g u n g

Notariatsregister Nr. 966 Jahr 1910.

Verhandelt

..... Allermühle den 10. September 1910.

Christian Wilhelm Dähnhardt
Vor-dem unterzeichneten Notar im Bezirke des königlichen Oberlandesgerichts zu **Fiel**

Christian Wilhelm Dähnhardt

erschien..... heute: auf geschehene Aufforderung in der Aller-
Mühle, um dort über die auf heute Nach-
mittag 1½ Uhr anberaumte ordentliche
Generalversammlung der Aktiengesellschaft
Aller Mølle ein notarielles Protokoll

auf-

 AV 5. Ausfertigung eines notariellen Protokolls
Formular-Regazin des Berliner Anwalt-Bereins
Nachdruck verboten! [1 T IV 09 W] Berlin W 8, Brauerstr. 48/44

Handelsregistrets akthæfter indeholder ofte et fyldigt materiale om de registrerede virksomheder. Det kan være oplysninger om oprettelse, finansiering, vedtægter, driftsregnskaber, referater fra generalforsamlingerne m.m.. Her ses forsiden af et referat fra generalforsamlingen for Aller Mølle 1910, hvor virksomheden blev omorganiseret. LAÅ, Haderslev Amtsret, pk. 421, akthæfte: »Aller Mølle«.

Gesellschaftsregister B, 1900-1920 (Aktieselskaber) (LAA, Haderslev Amtsret, nr. 419, indførsel nr. 11)

11	Actien- gesellschaft in Aller- Mühle	Erwerb der Aller-Mühle und Ausnut- zung des Mühlen- betriebes und der Land- wirthschaft	100.000 Mark	Geschäftsführer Martin Andresen in Aller-Mühle, Hofbesitzer Matthias Johannsen in Gammelby, Mühlenbesitzer Hans Thuesen in Anslæt. Hofbesitzer Nis Madsen Thuesen in Anslæt. Müller Karl Poulsen in Aller- Mühle Liquidatoren sind: Hofbesit- zer Jacob Finne- mann zu Anslæt, Hofbesitzer Peter Grau zu Kob- bersted, Ge- meinde Skovhus, Hofbesitzer Erich Wiiborg zu Boiskov.	Aktiengesellschaft. Der Gesellschaftsvertrag ist am 23 Juli 1902 festgestellt. Die Gesellschaft wird dadurch verpflichtet, daß zwei Vor- standsmitglieder oder ein Vorstandsmitglied und ein Pro- kurist zu der Firma ihre Unterschriften hinzusetzen. Der Vorstand kann einzelne seiner Mitglieder zur Vornahme bestimmter Geschäfte oder bestimmter Arbeiten von Geschäften ermächtigen. Im Verkehr mit der Post ist die Unterschrift eines Vor- standsmitgliedes oder einer mit Vollmacht versehenen Person genügend. Der Hofbesitzer Matthias Johannsen ist aus dem Vor- stande ausgeschieden und an seiner Stelle der Hofbesit- zer Nis Madsen Thuesen zum Vorstandsmitgliede be- stellt. Der Geschäftsführer Martin Andresen ist aus dem Vor- stande ausgeschieden und an seiner Stelle der Müller Karl Poulsen zum Vorstandsmitgliede bestellt. Durch den Beschluß der Generaterversam-	3 H R B 11 - 1 - 23 Oc- tober. Peterson H. R. B. ii - 10 - 2 No- vember 1907 Peterson H. R. B. ii - 14 - 6 Ja- nuar 1910 Peterson H. R. B. ii - 1917 No- vember Der General- versamlung 1910 vom 4. No- vember 1910 ist die Gesellschaft aufgelöst. Die Gesell- schafts-Fir- ma ist erlo- schen 1912 Dahl
----	---	--	-----------------	--	---	--

Am 1920 den 13. Novbr. anmeldt følgende:
Selskabet er traadt i Likvidation. Likvidator er Gaard-
ejer Jørgen Finnemann i Anslæt og Stedfortræder Rentier
Lauritz Møller i Knud.

Kommentarer

Den her beskrevne registrering af virksomheder trådte i kraft pr. 1. januar 1900, men også i perioden før 1900 skulle virksomheder registreres hos amtsretten. De foregående protokoller hed »Firmenregister«, »Gesellschaftsregister« og »Genossenschaftsregister«. I store træk var indholdet lig ovenstående. Eneste væsentlige forskel var, at de tidligere registre også indeholdt afskrifter af vedtægterne, mens de efter 1900 ligger som kopi i de tilhørende sagsmapper.

Lovgrundlag

Registrering i amtsretternes selskabsregistre var fastlagt i Handels Gesetzbuch (HGB). Ovennævnte registrering følger revisionen af loven fra 10. maj 1897 (Allgemeine Verfügung vom 7. November 1899).

Anvendelsesmuligheder

Amtsretsarkivernes virksomhedsregistre med tilhørende sagsmapper indeholder et fyldigt materiale om virksomhederne (navn og adresse, vedtægter, finansiering, beslutninger, grundlæggelsesdag og evt. nedlæggelsesdag, m.m.). De er af central betydning for lokal-, virksomheds- og industrihistoriske undersøgelser.

Hvor findes kildetypen?

Registrene findes i amtsretsarkiverne (LAÅ og LASH). I Sydslesvig findes de tillige lokalt hos amtsretterne.

Litteratur

Theodor Cohn: *Das Handels- und Genossenschafts-Register sowie das Verfahren in Vereins-, Muster- und Güterrechts-Registersachen*, 2. udg., Berlin 1901.

Leif H. Nielsen: *Ad industriens vej – Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på udviklingen i Nordslesvig* (Utrykt manuskript, Aabenraa 2004).

51. Industristatistik

Fra de centrale myndigheders side fulgte man den industrielle udvikling ganske nøje, både af rent økonomiske grunde samt af social- og indenrigspolitiske hensyn (den voksende arbejderstand og socialistskrækken). I perioden fra 1876 og frem til 1900 blev der med baggrund i skrivelser fra ministeriet i Berlin udarbejdet indberetninger om industriens stilling, de såkaldte Lage der Industrie. Grundlaget for indberetningerne var statistiske oversigter på virksomhedsniveau, der gennem landråderne og provinsregeringen i Slesvig blev sendt til regeringen i Berlin. Statistikken indeholdt oplysninger om virksomhedernes navne, adresser, antallet af beskæftigede, arbejdstider, ugeløn og ofte, i bemærkningsfeltet, forventningerne til beskæftigelsessituationens udvikling.

Ved siden af disse indberetninger blev der af fabriksinspektørerne udarbejdet indberetninger om koncessionspligtige virksomheder, med oplysning om virksomhedernes navne, adresser, antal arbejdere og koncessionstidspunkterne.

Fra 1901 blev begge indberetninger erstattet af de såkaldte »Gewerbliches Kataster«, dvs. fabriksinspektørernes virksomhedsblade, der foruden navne og adresser oplyser om antal beskæftigede og arbejdstiderne (se illustrationen).

Statistiske Uebersicht über die Lage der Industrie im Kreise Hadersleben während des Jahres 1899/1900 unter gegenüberstellung des Ergebnisses des Vorjahres (L.A.A., Haderslev landrådsarkiv, nr. 403. Den statistiske oversigts første side)

Kreis	Ort	Firma	Arbeiterzahl		Arbeitszeit Stunden täglich		Löhne pro Woche		Bemerkungen
			Im Be- richtsjahr 1899/00	Im Vor- jahr	Im Be- richtsjahr 1899/00	Im Vor- jahr	Im Berichts- jahr 1899/00	Im Vorjahr	
IV [Industrie der Steine und Erden] siehe letzte side									
VI Industrie der Maschinen Instrumente und Apparate.									
a Maschinen und Apparate:									
3 Fabriken von landwirthschaftlichen Maschinen und Geräthe:									
Haders- leben	Haders- leben	P.J. Petersen's Maschinen- fabrik und Eisengieserei	56	57	10 1/2	10 1/2	3 Lehrlinge ohne Lohn 8 do á 5 M 7 do á 6 M 5 do á 7 M 6 Gesellen u. Arbeiter a 15-17 M	5 Lehrlinge ohne Lohn 5 do á 5 M 1 do á 6 M 3 do á 7 M 14 Gesellen u Arbeiter a 15-17 M	Grössere Aufträge für den Winter liegen nicht vor. Die Aussichten sind daher nicht günstig zu nennen. Es ist daher nicht unwahrscheinlich daß einige Arbeiter entlassen werden müssen, da eine Lohnvermin- derung und Verkürzung der Ar- beitszeit nicht durchführbar ist.
c Wagen und Schiffsbau									
2 Wagenbauanstalten									
Haders- leben	Haders- leben	J. C. Haugaard. Wagenfabrik.	10	9	10 1/2	10 1/2	18,65 M	18 M	Die Aussichten für den Winter scheinen recht ungünstig, da bereits in den letzten Monaten die Nachfrage gering war. Vermuth- lich werden infolge dessen Arbeite- rentlassungen stattfinden müssen oder auch wird die Arbeitszeit verkürzt werden. Eine Lohnverkür- zung wird nicht stattfinden.
Haders- leben	Haders- leben	Johs. Jensen. Wagenfabrik.	11	7	10	10	19 M	19 M	
		Zusammen	78	72					

VII. Chemische Industrie

Hadersleben Süder-Orting Knochenmehl und Düngersfabrik
A. Petersen. Siehe Verz. d. Amtsvorstehers in Ladegaard I

IX. Textil Industrie

g Bleicherei, Färberei, Druckerei und Appretur von Spinnstoffen, Garnen p.p
2. Wollfärberei, Druckerei und Appretur

Hadersleben M. Schauenmann. Färberei und Wollspinnerei
10 11 10 1/2 10 1/2 7 Arbeiter a 18,50 M 8 Arbeiter a 18,50 M Die Aussichten für die nächste Zukunft sind gute. Arbeiterentlassungen stehen nicht bevor.
1 Spinmeister a 22 M 1 Spinmeister a 22 M
2 Arbeiterinnen a 9 M 2 Arbeiterinnen a 9 M

XI. Leder-Industrie

a Lohmühlen, Gerberei, V. v. gefärbtem und lakirten Leder:
2 Gerberei:

Hadersleben Lohgerberei von Detlef Tams
6 6 10 1/2 10 1/2 3 Gesellen a 18 M 2 Gesellen a 18 M Lohnverkürzungen und Arbeitsentlassungen werden voraussichtlich nicht stattfinden.
1 Arbeiter a 16,80 M 1 Gesellen a 17 M
1 Arbeiter a 15 M 1 Arbeiter a 16,50 M
1 do a 16 M
1 do a 15 M

Hadersleben Christiansfeld Brüdergemeinde Christiansfeld
/: siehe Verz. f. Pol. Verw. Christiansfeld/

Regierungsbezirk Schleswig.

Königliche Gewerbeinspektion in Hamborg

Kreis bezgr.) Randenburg
 Stadtkreis)

Polizeiverwaltung) Fandöfel
 bezw. Amtsbezirk)

Nr. der Anlage 13
 (im Polizeibezirk).

Gruppe der Gewerbestatistik III
 Abschnitt ab Abteilung III
 Nr. der Anlage 142 253
 (im Kataster der Gewerbeinspektion).

Katasterblatt

für die

gewerbliche Anlage:

1. Firma Rebas Eskeusson
2. Art des Betriebes auch der Nebenbetriebe Loxi und Möbalkifferei
3. Ort der Anlage (Straße und Nr.) Fandöfel
4. Art der Betriebskraft (Dampf, Wasser, Gas, Elektrizität, Wind, Göpel etc.)
Wasserkraft
5. Anzahl der beschäftigten Arbeiter:

Durchschnittliche Zahl der beschäftigten Arbeiter und zwar:

Jah. An- merkung*)	Erwachsene			Jugendliche				Zu- sammen	Jah. An- merkung*)	Erwachsene			Jugendliche				Zu- sammen
	männliche über 16 Jahre	weibliche		14-16 Jahre		unter 14 Jahre				männliche über 16 Jahre	weibliche		14-16 Jahre		unter 14 Jahre		
		16-21 Jahre	über 21 Jahre	männl.	weibl.	männl.	weibl.				männl.	weibl.	männl.	weibl.	männl.	weibl.	
Sommer 1908	7	.	.	2	.	.	.	9	Winter 1911	6	.	.	1	.	.	.	7
Winter 1909/10	6	.	.	2	.	.	.	8	Sommer 1912	6	.	.	1	.	.	.	7
Sommer 1909	6	.	.	2	.	.	.	8	Winter 1912	9	.	.	1	.	.	.	10
Winter 1909/10	7	.	.	1	.	.	.	8	Sommer 1913	7	7
Sommer 1910	6	.	.	1	.	.	.	7	Winter 1913	8	8
Winter 1910	6	.	.	1	.	.	.	7	Sommer 1914	3	3
Sommer 1911	5	.	.	1	.	.	.	6	Winter 1914								

*) Bei Saison- und Kampagneindustrien einmal während der Hauptbetriebszeit, einmal außerhalb derselben.

6. Tägliche Arbeitszeit der erwachsenen Arbeiter Stunden: 10
 Beginn 6 1/2 Uhr vorm., Ende 6 1/2 Uhr nachm., Pausen 8 1/2 - 9 1/2 - 1 3/2 - 4 1/2
 Für Backereien: Wie oft wird wöchentlich gebacken? Wird Nachts gebacken?

Kommentarer

Den gængs kilde er en kladde (et koncept). Egentlig er det den statistiske indberetning fra Haderslev by, der er arbejdet videre på. Derfor er der henvisninger til andre indberetninger, f.eks. amtsforstanderen fra Ladegaard I og flækken Christiansfeld, ligesom gruppen vedr. sten og jord er anført bagerst i statistikken, skønt gruppen logisk burde være placeret først.

Indberetningerne omhandler lidt diffust kun »die grösseren gewerblichen Anlagen«. Argumentet var, at spørgsmålet generelt ikke kunne besvares, da en bestemt angivelse af arbejdstallet som mål for hvilke virksomheder der skulle medtages, ikke ville tilgodese indberetningens formål. At man imidlertid generelt valgte at definere begrebet »større erhvervsvirksomheder« bredt, er der dog ingen tvivl om, idet indberetningerne omfatter mange enkelt- og tomandsvirksomheder.

Mens det var overladt til myndighedernes eget skøn at afgøre, hvilke virksomheder der størrelsesmæssigt skulle med i indberetningen, var der faste bestemmelser for, hvilke brancher der skulle indberettes om. Fra og med 1887 førtes der udførlige lister over samtlige registreringspligtige brancher. I grove træk var der tale om følgende grupper: Sten- og jordindustri, jern- og maskinindustri, kemisk industri, tekstilindustri, papir- og læderindustri, træforarbejdningsindustri samt nærings- og nydelsesmiddelindustri.

Lovgrundlag

Med baggrund i skrivelser fra ministerierne i Berlin bygger de statistiske indberetninger på en række forordninger udstedt af Regeringspræsidenten i Slesvig. Blandt de vigtigste kan nævnes: Verfügung von 25. Sept 1876, I.A. 21.955, Verfügung von 5. Juli 1878, I.A. 18.670, Verfügung von 31. Maj 1887, I.A. 21.747, Verfügung von 11. Aug. 1893, I.A. 26.362.

Anvendelsesmuligheder

Indberetningerne er med deres tabellariske opgørelser en god kilde til bestemmelse af den industrielle udvikling lokalt og regionalt, både med hensyn til enkelte virksomhed samt arbejds- og beskæftigelsesforholdene i almindelighed.

I 1901 blev statistikken over »die Lage der Industrie« erstattet af katasterblade for de enkelte virksomheder. Katasterbladene blev ført af den lokale fabriksinspektion, der årligt sendte oplysningerne videre til Gewerbeinspektionen. De indeholdt foruden navn og adresse på virksomheden også en beskrivelse af virksomhedens produkter, den benyttede drivkraft, opgørelser over den gennemsnitlige arbejdsstyrke samt arbejdstiderne. Her er gengivet katasterbladet for Peter Esbersens bygge- og møbelsnedkeri i Tandslet, der i 1908 blev drevet med en petroliumsmotor, senere med en benzolmotor. I 1908 var der ansat 7 mænd og 2 drenge på mellem 14 og 16 år. Den daglige arbejdstid var på 10 timer med start 6.30 om morgenen og slut 18.30 aften. Der var to timers pause, hhv. en halv time om formiddagen og en halv time om eftermiddagen samt en times frokost. LAÅ, Amtsforstanderen i Tandslet, pk. 245, akthæfte: »Gewerbliche Kataster«.

Hvor findes kildetypen?

Da det drejer sig om statistiske indberetninger, findes industrikstatistikkerne i hele det administrative hierarkis arkiver – fra de lokale magistrater, herredsfogeder og amtsforstandere over landråden (LAÅ og LASH) til regeringspræsidenten (LASH), enten som koncept eller i original. Nærværende statistik på kreds niveau findes som koncept i Haderslev landrådsarkiv og som original hos Regeringspræsidenten i Slesvig. Den medfølgende skriftlige indberetning kan tillige findes i overpræsidentens arkiv (LASH).

De i indledningen nævnte »Gewerblichen Katastern« findes hos de lokale politimyndigheder, dvs. hos magistrat eller amtsforstander (LAÅ, og sidstnævnte tillige LASH). Det samme gælder fabrikinspektørernes indberetninger over koncessionspligtige virksomheder. Sidstnævnte kan også findes hos den overordnede myndighed, Kredsudvalget (LAÅ og LASH).

Litteratur

Leif H. Nielsen: *Ad industriens vej – Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på udviklingen i Nordslesvig* (Utrykt manuskript, Aabenraa 2004).

Hans Schultz Hansen: Det industrielle miljø i Sønderborg i: *Sønderjyske Årbøger* 1987, s. 35-66.

Lars N. Henningsen: Jernstøberier og maskinfabriker i Nordslesvig indtil ca. 1900 i: *Sønderjyske Årbøger* 1982, s. 137-162.

52. Oversigt over varer sendt og modtaget med »Kleinbane«

Blandt de mange sønderjyske særordninger hører de såkaldte »Kleinbaner« (amtsbaner), der blev drevet af kredsene og efter Genforeningen af amterne. Navnet henviser til, at der i modsætning til statsbanerne var tale om jernbaner med en sporvidde på kun en meter, som var billigere at anlægge og drive. Afgørende for banernes fremvækst og succes var loven om småbaner fra 1892, der lempede på sikkerhedskravene til småbanerne, der kun skulle tjene lokale transportbehov, og som reelt skulle erstatte anlæggelsen af landeveje. Loven og den statsstøtte, der fulgte med, førte til en sand jernbanefeber, så der fra 1898 til 1910 blev anlagt 450 km. kleinbaner i det nuværende Sønderjylland. Ved Genforeningen overgik statsbanerne til DSB, mens kleinbanerne blev overdraget til de fire sønderjyske amter. På dette tidspunkt var lastbiler og busser dog allerede i gang med at udkonkurrere kleinbanerne som for fleres vedkommende var plaget af en meget dårlig økonomi og betydelige underskud. Med de lange og ofte snørklede linieføringer samt de langsomme tog varede det heller ikke længe, før kleinbanerne forsvandt fra det sønderjyske kulturlandskab. I løbet af mellemkrigsårene blev banerne nedlagt ofte efter betydelige tab. Eneste undtagelse var strækningen Sønderborg-Mommark, som blev ombygget i 1933 og transporterede rejsende til og fra færgen Mommark-Fåborg frem til 1962.

Endnu før Genforeningen havde Sønderjylland en række bryggerier, men i årene efter forsvandt de i løbet af kort tid under konkurrencen fra de store københavnske bryggerier. Et af de bryggerier, som fik de nye tider at mærke, var Apenrade Aktien-Brauerei AG. Bryggeriet blev stiftet i 1880 af danske og tyske borgere i kølvandet på den stagnation og krise byen oplevede, da den internationale søfart og byens værftsindustri i løbet af 1870'erne og begyndelsen af 1880'erne forsvandt. Bryggeriet blev aldrig nogen guldgrube. I 1933 blev det afviklet og solgt til bryggeriet Fuglsang i Haderslev. Illustration: Privateje.

Nachweisung über die Güter Versand und Empfang der Apenrade Actien Brauerei pro Monat Dezember 1907. Station Apenrade
 (LAA, Åbenrå amtsbaners arkiv, nr. 230, 1906-1908, Beförderung von Bier in Flaschen u. Eis der Apenrade Actien Brauerei zu Frachtgutsätzen mit allen Zügen)

Lfd. No	Versand- oder Empfangstation	Styck-Zahl	Verpackung	Art des Gütes	Gewicht kg	Befördert mit		Frachtbetrag		Bemerkungen für das B B bez. der erstattende Frachten
						Z	am	M	Pf	
1	Lugkl	4	fäßer	Lagerbier	290	17	2	1	90	
2	Warnitz	4	kiste	Mineralwasser	180	5	3	1	20	
3	Lugkl	1	kiste	Lagerbier	60	13	3		40	
4	Gravenstein	16	fäßer	Lagerbier	840	7	6	4	00	
5	Gjerner	3	kiste	Lagerbier	8	19	6		50	0,20 M
6	Osterlugum	1	kiste	Minneralwasser	84	19	9		30	
7	Haberslund	1	faß	Lagerbier	15	13	9		30	
8	Lugkl	1	kiste	Lagerbier	35	13	9		40	
9	Baurup	1	faß	Lagerbier	85	3	12		30	
10	Gravenstein	5	kiste	Lagerbier	435	3	14	2	10	
11	Lugkl	3	fäßer	Lagerbier	180	17	14	1	20	
12	Klautoft	1	kollt	Biermaschine	70	15	16		30	
13	Störtum	1	Kiste	Minneralwasser	35	3	19		30	
14	Gravenstein	1	Kiste	Lagerbier						
		4	fäßer	Lagerbier	100	3	19		50	
		2	flaschen	Kohlensäure						
15	Stollig	1	faß	Lagerbier	23	19	22		30	
16	Haberslund	2	kiste	Lagerbier	52	19	22		50	0,20 M
17	Baurup	2	kiste	Lagerbier	60	3	23		50	0,20 M
18	Gravenstein	5	Fäßer	Lagerbier	120	7	20	6	90	
				Minneralwasser						
19	Lugkl	2	kiste	Lagerbier	130	13	24		80	
20	Gravenstein	4	kiste	Lagerbier	220	3	27	2	10	1,00 M

21	Haberslund	6	kiste	Lagerbier	150	13	27	40	
22	Störtum	1	kiste	Mineralwasser	37	5	28	50	
23	Loit Kirkeby	1	kiste	Mineralwasser	48	13	28	30	
24	Lugkl	3	fäßer	Lagerbier	240	15	28	60	
25	Gravenstein	2	flaschen	Kohlensäure	266	3	29	60	
26	Gravenstein	17	kolli	Lagerbier	700	3	30	40	
27	Loitk	1	faß	Lagerbier	85	13	30	50	
28	Hellwath	2	kiste	Lagerbier	110	15	30	90	0,50 M
29	Gravenstein	3	flaschen	Braunbier	240	5	31	20	
30	Loitk	1	faß	Lagerbier	108	19	31	80	
31	Lugkl	35	kolli	Lagerbier	969	14	2	20	
32	Gravenstein	109	kolli	Lagerbier	254	8	14	80	
33	Klautoft	6	tonnen	Lagerbier	90	14	21	30	
				Sa 10	602	47		30	2,10 M

Kommentarer

Lugkl. Løgumkloster.

Lovgrundlag

Lovgrundlaget for »Kleinbanerne« i preussisk tid var Gesetz über Kleinbahnen vom 28. juli 1892. Overdragelsen af »Kleinbanerne« til de fire sønderjyske amter ved Genforeningen i 1920 blev ikke lovreguleret, idet amterne på dette punkt overtog kredsens tidligere opgaver, herunder også banernes aktiver og passiver.

Anvendelsesmuligheder

»Kleinbanernes« arkiver er primært blev anvendt til jernbanernes historie, men som eksemplet illustrerer, rummer de tillige et stort kildemæssigt potentiale til bredere undersøgelser af den sønderjyske infrastruktur og dens anvendelse. Her kan man også finde materiale til belysning af bestemte virksomheders og landsbrugets brug af jernbanerne.

Hvor findes kildetyperne?

De nedlagte nordslesvigske »Kleinbaners« arkiver er udskilt fra amtsarkiverne til en særlig samling (LAÅ).

Litteratur

Kim Furdal og Jørgen Toft Jessen: Stationsbygninger i Sønderjylland, i: *Sønderjyllands Kulturmiljøer* nr. 6.

Niels Jensen: *Sønderjyske jernbaner*, Kbh. 1975.

N. H. Jacobsen: Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling før 1864, i: *Sønderjyske Årbøger* 1975, s. 21-85.

N. H. Jacobsen: Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling 1864-1920, i: *Sønderjyske Årbøger* 1976, s. 5-88.

53. Arbejdsordning

Det tyske arbejdsmarked var forholdsvis godt reguleret gennem næringsloven af 21. juni 1869 (Gewerbeordnung für den Norddeutschen Bund). Lovens formål var at sikre rimelige arbejdsforhold samt at forhindre, at der opstod grobund for social uro. I henhold til § 134 i denne lov var det pålagt alle fabrikker med over 20 ansatte inden for fire uger efter etableringen at udarbejde en arbejdsordning med oplysninger om arbejdstider og løn m.m. Disse arbejdsordninger, og eventuelle senere tilføjelser, skulle godkendes af fabriksinspektøren eller dennes stedfortræder, dvs. det lokale erhvervspoliti eller de specielt udnævnte opsynsmænd (Gewerbeaufsichtsbeamten).

Der var meget stor forskel på de enkelte arbejdsordningers udformning og størrelse. Nogle var håndskrevne og indeholdt kun få paragraffer, andre var mere voluminøse, og fremstod som små trykte pjecer til udlevering blandt arbejderne. Fælles for dem alle var dog et lovkrav om, at de skulle indeholde oplysninger om den daglige arbejdstid og pauserne, om hvornår og hvordan lønnen udbetaltes, om afskedigelsesfrister og om grunde til eventuel afskedigelse, samt om hvilke økonomiske straffe der af virksomheden kunne pålægges den enkelte arbejder. Derudover kunne virksomheden tilføje lokale bestemmelser og forskrifter, som den måtte finde passende.

Nedenstående arbejdsordning fra teglværket i Gram var blandt de mere fyldige med 43 paragraffer. Den forelå i både en dansk og tysk trykt udgave.

Arbejdsordning for arbejdere på dampteglværket i Gram

(LAA, Rødding Kommissariske Amtsforstander, nr. 169, hft. 1 d, Gewerbliche Anlagen, die Arbeiter in denselben, sowie Ziegelei. Spec. 1894-1920)

Almindelige bestemmelser

§ 1. Arbejdere på Gram Teglværk, indehaver Grev v. Brochenhuus-Schack, har ved siden af de almindelige lovlige bestemmelser og de mundtlige eller skriftlige trufne overenskomster at underkaste sig efterfølgende arbejdsordning.

§ 2. Denne arbejdsordning træder i kraft den 25. april 1902.

Arbejdets tiltrædelse

§ 3. Enhver arbejder, som vil have sysselsættelse, er forpligtet til at fremlægge sine legitimationspapirer, arbejdsbog, vidensbyrd og deslige, i særdeleshed afskedsbevis fra den forrige mester samt kvitteringskort over de til invalide- og alderdomsforsikring indbetalte bidrag.

§ 4. Ny antagne personer er forpligtigede til at tiltræde den almindelige lokale sygekasse, bortset fra de i § 75 i de i Sygeforsikringsloven af 30. juni 1900 gjorte undtagelser.

Arbejdsstyrken på et mindre teglværk i Visby omkring århundredeskiftet. På denne arbejdsplads har man ikke haft en arbejdsordning, da virksomheden havde under 20 ansatte. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

§ 5. Ved antagelsen får arbejderne et eksemplar af denne arbejdsordning, hvis modtagelse den tiltrædende må bekræfte skriftligt.

Arbejdsforholdets opløsning. Opsigelse og afskedigelse

§ 6. Arbejdsforholdet kan fra begge sider kun løsnes ved opsigelse. Opsigelse kan kun ske på lønningsdagen. Den gensidige opsigelsesfrist er 4 uger. Opsigelse udgår fra teglværkets side gennem teglmesteren, som også er kvalificeret til at modtage opsigelse fra arbejders side.

§ 7. Arbejdsforholdet kan til enhver tid opløses uden opretholdelse af opsigelsesfristen i de i G.-O. §§ 8, 123-124 og 124a anførte tilfælde, i hvilke uforventet afskedigelse kan finde sted efter nævnte G.-O.

§ 8. Forlader en arbejder på retsstridig måde arbejdet inden opsigelsens udløb, så taber han retten til den resterende løn indtil summen af en gennemsnitlig ugeløn. Den forbrudte løn henvises til syge og trængende arbejdere i fabrikken.

§ 9. Ved en driftsforstyrrelse, fremkaldt ved en højere magt, som varer længere end 6 dage, er ingen af parterne bundet til nogen opsigelsesfrist.

§ 10. Sengetøj og værktøj, som ved arbejdets begyndelse udleveres til arbejderen, skal tilbageleveres ved arbejdets fratrædelse. Manglende sengetøj og værktøj erstattes.

§ 11. Ved arbejdets fratrædelse får arbejderen de ved tiltrædelsen afleverede arbejdsbøger og kvitteringskort til invaliditets- og aldersdomsforsikring tilbageleveret. Den fratrædende, såfremt han ikke behøver arbejdsbog, får desuden et afskedsbevis, som angiver arbejdets navn og varighed. På forlangende udstedes også et bevis over opførsel og dygtighed.

§ 12. Den daglige regelmæssige arbejdstid for voksne mandlige arbejdere med fradrag af pauserne er ansat til 11 timer og varer fra kl. 5 $\frac{1}{2}$ om morgenen til kl. 7 om aftenen. På dage, på hvilke vejrforholdene ikke tilsteder at arbejde i det frie, kan arbejdet forlanges sluttet til hvilken som helst tid på dagen.

For arbejderske såvelsom for event. sysselsatte unge mandlige arbejdere gælder den samme arbejdstid med den undtagelse, at disse på lørdage og aftenen før festdage kun arbejder 10 timer, og at arbejderskene ikke må beskæftiges efter kl. 5 $\frac{1}{2}$ eftermiddag.

§ 13. Den første teglbrænder sysselssættes fra kl. 12 middag til kl. 12 nat, den anden fra kl. 12 nat til kl. 12 middag. Det ugentlige skifte foregår således, at den teglbrænder, som kommer på vagt lørdag nat kl. 12, beholder vagten til søndag kl. 12, altså 24 timer; lørdagen derefter gør den anden det samme, på denne måde skiftes de.

§ 14. Arbejdspauser for voksne arbejdere er:

Fra kl. 8 $\frac{1}{2}$ til kl. 9 formiddag.

Fra kl. 12 til 1 $\frac{1}{2}$ middag.

Fra kl. 4 til 4 $\frac{1}{2}$ eftermiddag.

Teglbrænderens pauser er ikke bundet til noget bestemt tidspunkt, men er i hver vagt lige lange.

§ 15. Arbejdstidens og pausernes begyndelse og ophør gøres bekendt ved et signal med dampfløjten. Enhver arbejder har at rette sig efter signalet og er forpligtet til punktligt at overholde arbejdstiden.

Afregning og udbetaling af løn

§ 16. Lønnens størrelse afhænger af en særlig overenskomst. Til dels beregnes lønnen efter akkordarbejde, navnlig efter mængden af fremstillede teglsten, til dels efter timer. For akkordarbejde udbetales ved enhver uges udløb ca. tre fjerdedele af den virkelige ugeløn, resten ved arbejdet ophør eller når akkord-

arbejdet er færdigt. For timearbejde udbetales i hver uge hele den fortjente løn. Lønningsugen begynder og ender fredag aften. Udbetaling af lønnen sker lørdag efter arbejdets ophør.

§ 17. Den fortjente løn udbetales kontant i rigsmønt. Følgende pengebeløb afdrages:

1. bidrag til sygekassen;
2. bidrag til invaliditets- og alderdomsforsikring;
3. de på grund af denne arbejdsordning idømte pengebøder;
4. de på lønnen udbetalte forskud;
5. ethvert beløb, der ved rettens eller myndigheders anordning er beslaglagte.

§ 18. Enhver arbejder har at modtage sin løn til den fastsatte tid ved udbetalingsstedet og at tælle beløbet efter. Udbetalingen kan ved indtrådt forhindringstilfælde ske til tredje mand; denne må imidlertid være personlig bekendt og have fuldmagt til at modtage beløbet.

§ 19. Enhver arbejder er i egen interesse forpligtet til straks og inden udbetalingsstedet forlades at tælle beløbet efter. Til reklamationer, som sker senere, kan der ikke tages hensyn.

Straffe

§ 20. Overtrædelse af bestemmelserne i denne arbejdsordning kan, for så vidt der ikke finder en øjeblikkelig afskedigelse sted uden opsigelse, pålægges følgende ordensstraffe i forhold til overtrædelsens betydning:

- a) irettesættelse af teglmesteren,
- b) pengebøder.

§ 21. Pengebøder kan gå op til halvdelen af den gennemsnitlige dagsfortjeneste. Dog kan der også pålægges straffe indtil et beløb af den fulde gennemsnitlige dagsfortjeneste som følge af håndgribeligheder mod medarbejdere, ved grove brud på gode sæder eller ved brud på forskrifter til gennemførelse af næringslovens bestemmelser til opretholdelse af orden i forretningen og til sikring af en fareløs drift.

§ 22. Fastsættelse af straffe sker ved teglmesteren. Arbejderen bliver straks sat i kundskab om, når der er pålignet ham en pengebøde. Bøden aftrækkes ved næste lønudbetaling.

§ 23. De indkasserede pengebøder henvises til fabrikkens syge og trængende arbejdere.

§ 24. De idømte pengestrafte opføres i en fortegnelse, som ligger til frit eftersyn for arbejderne.

Forsømmelse, orlov, sygdom

§ 25. Ingen må forlade arbejdet eller blive borte fra samme, når ikke sygdom eller nødvendige forhindringer, hvis fjernelse ikke står i hans magt, gør ham arbejdet umuligt. I ethvert tilfælde, har enhver personlig, eller gennem en arbejder, eller på anden pålidelig måde at undskylde sig hos teglmesteren. Hvem der uden undskyldning eller uden tilladelse bliver borte længere end to dage, taber retten til at få videre sysselsættelse og gælder som udtrådt af arbejdsforholdet på retsstridig måde.

§ 26. For de ved sygdom forsømte arbejdsdage ydes der ikke arbejderen nogen løn, heller ikke ved forsømmelser eller orlov.

Forskrifter til driftens ordning og sikkerhed

§ 27. Det er forbudt enhver arbejder at forrette noget andet end det ham af hans foresatte anviste arbejde.

§ 28. Enhver arbejder er forpligtet til at udføre de ham anbetroede arbejder godt og samvittighedsfuldt.

§ 29. Enhver arbejder er forpligtet til ufortrødent til sin foresatte at anmelde fejl og mangler på materialer, håndværktøj og maskiner.

§ 30. Det ventes at klosætterne ikke tilsnævses eller beskadiges.

§ 31. Tobaksrygning på teglværket såvelsom på pladsen foran samme og i de til teglværket hørende bygninger er absolut forbudt.

§ 32. Ligeledes forbydes al handel med spirituoser i teglværket og i de til teglværket hørende bygninger.

§ 33. Arbejdere, som indenfor fabrikken gør sig skyldige i offentlig forhånelse af religionen og af gode sæder og forøver usædelige handlinger eller træffes i beruset tilstand eller foranlediger alvorlige stridigheder kunne øjeblikkelig afskediges.

§ 34. Det er ikke tilladt nogen arbejder uden særlig tilladelse at blive i fabrikkens lokaler efter arbejdets ophør.

§ 35. Arbejdsstederne må holdes propert i orden, og maskinerne, som er betroede arbejderne, må stedse holdes rene, i særdeleshed må de grundig renses i den dertil afsatte tid.

§ 36. Enhver beskadigelse som fås under arbejdet, særligt også brokskader, må ufortøvent under vidners benævnelse meldes til teglmesteren.

§ 37. De ved særlig opslåede plakater bekendtgjorte forskrifter til forhindring af uheld skal nøje efterfølges.

I øvrigt gælder endnu følgende forskrifter

§ 38. Dampmaskinen forkynder ved signal med dampfløjten, når maskinen og hovedakselledningen sættes i gang, hvorefter alt arbejde ved akselledningerne og arbejdsindretningerne har at ophøre.

§ 39. Det er strengt forbudt uden given foranledning at give sig af med bevægelige maskindele, akselledninger, dampledning, ventiler eller haner.

§ 40. Hvem der ved udførsel af sin gerning må åbne lem, skære åbninger i gulvet, borttage beskyttelsesindretninger fra remme, tandhjul, aksler osv., må sørge for tilsvarende advarsel og må hurtigst muligt igen anbringe beskyttelsesindretningerne.

§ 41. På veje, overkørsler, skinner eller drejeskiver må der ikke henlægges genstande.

Slutbestemmelser

§ 42. Inden vedtagelse af en arbejdsordning eller vedtagelse af tillæg vil de myndige arbejdere først blive hørte.

§ 43. Slutningsord. Enhver arbejder vil nå til den overbevisning, at den foranstående arbejdsordning ikke alene er i ejerens interesse, men at den i særdeleshed er givet til at fremme arbejdernes velfærd og fordel, og det kan derfor ventes, at arbejderne gerne underkaster sig de givne forskrifter og efter bedste evne bidrager til, at den overholdes, samt at de på den anden side også gør sig møje for efter evne at bidrage til teglværkets og dets indretnings vel.

Gram, den 28. februar 1902.

For indehaveren af teglværket Grev Brockenhuus-Schack:

A. Jensen,

godsinspektør og befuldmægtiget.

Den foranstående arbejdsordning bekræftes herved af mig.

Haderslev, den 14. marts 1902.

Landråden

Kommentarer

G.-O. Forkortelse for Gewerbe-Ordnung (Gewerbeordnung für den Nord-deutschen Bund), dvs. næringsloven.

Lovgrundlag

Gewerbeordnung für den Norddeutschen Bund af 21. juni 1869, § 134, med senere ændringer.

Anvendelsesmuligheder

Da arbejdsordningerne er udfærdiget og godkendt specielt for hver virksomhed, indeholder de værdifulde oplysninger om arbejdsmiljøet på den enkelte arbejdsplads, ligesom de generelt siger noget om arbejderbeskyttelse og arbejdsmiljø.

Hvor findes kildetyperne?

Arbejdsordningerne ligger i kopi i det lokale erhvervspolitis arkiv, dvs. frem til 1889 hos herredsfogeden og herefter hos amtsforstanderen samt i købstads- og flækkearkiverne. De kan dog også træffes i de overordnede myndigheders arkiver, dvs. i landrådsarkivet og kredsudvalgets arkiv (LAA og LASH).

Litteratur

Dr. von Bitter: *Handwörterbuch der Preussische Verwaltung, I-II*, Leipzig 1906 (opslagsord: Arbeitsordnung).

Leif H. Nielsen: *Ad industriens vej – Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på udviklingen i Nordslesvig* (Utrykt manuskript, Aabenraa 2004).

54. Statut for tvangslav

Lav er fagligt afgrænsede sammenslutninger af næringsdrivende, først og fremmest handlende og håndværkere. Lavene har en lang tradition i købstæderne og tildels også i flækkerne. Allerede i middelalderen dannedes lav for at beskytte de enkelte håndværksfag imod konkurrence og for at sikre medlemmerne understøttelse, når de kom i nød. Lavene var et vigtigt element for erhvervslivet ikke mindst i tidligere tiders privilegiestyrede standssamfund. Af samme grund blev medlemskab efterhånden obligatorisk for håndværkere og tilsvarende grupper, når de ville holde svende. Med indførelsen af næringsloven (Gewerbeordnung für den Norddeutschen Bund) i 1869 mistede lavene deres principielle monopol. Flere af lavene overlevede dog som frivillige sammenslutninger af mestre, der søgte at bevare lavenes faglige og sociale dimensioner. I 1897 blev det desuden muligt at danne tvangslav. Betingelserne herfor var:

- at flertallet af håndværkerne ønskede et lav.
- at medlemstallet var så stort, at der kunne dannes et effektivt lav.
- at der var tale om et fagligt afgrænset håndværk.
- at lavets geografiske virkeområde var afgrænset.
- at lavet ikke overtog medlemmernes finansielle interesser.
- at lavet ikke tvang medlemmerne til at støtte en bestemt syge- eller understøttelseskasse.

Tvangslav var under offentlig administration og skulle godkendes af landråden. Tvangslavene ophørte i 1920.

Statut for tvangslavet for Snedker-haandværket i Sønderborg anordnet 1. juli 1899 (Uddrag)

(LAÅ, Sønderborg Snedkerlav, nr. 34, Statutter for tvangslavet 1899-1901)

Efter at det ved en Forordning af Hr. Regjeringspræsidenten i Slesvig er bleven anordnet, at der til 1. Juli 1899 under Navnet

»Snedkerlaug for Sønderborg Kreds«

skal oprettes et Tvangslaug for Snedker-Haandværket i Sønderborg Kreds, med Sæde i Sønderborg, vedtages for dette Laug efterfølgende Statut. Statutterne træde i Kraft den 1. Juli 1899.

Laugets Navn, Sæde og Omraade

§ 1

Lauget fører Navnet Snedker-Tvangslaug i Sønderborg. Dets Sæde er i Sønderborg. Dets Distrikt omfatter Sønderborg Kreds. Det bestaar for Snedker-haandværket.

Laugets Maal

§ 2

Laugets Maal er:

1. Dyrkelsen af Almenvellet samt Opretholdelsen og Styrkelsen af Standsæren iblandt Laugets Medlemmer;
2. Fremmelsen af et triveligt Forhold imellem Mestre og Svende, samt Om-sorg for Herbergsvæsenet og Arbeidseftervisningen;
3. Ordningen af Lærlingsvæsenet og Omsorg for Lærlingens tekniske, indu-strielle og sædelige Uddannelse under Forbehold af Bestemmelserne i § 03e, 126 til 132a af Næringsloven.
4. Afgjørelsen af Stridigheder af den i § 3 af Næringsretsloven af 29. Juli 1890 og i § 53a af Sygeforsikringsloven betegnede Art imellem Laugsmedlemmer og disses Lærlinge.
5. Afholdelsen af Svendeprøvelser efter § 131, Aff. 2 af Næringsloven og Ud-stedelsen af Vidnesbyrd derover.

§ 3

Desforuden er Lauget berettiget til at udstrække sin Virksomhed til andre, for Laugsmedlemmerne fælles industrielle Interesser, end de i § 2 nævnte. Navnlig tilkommer det:

1. at træffe foranstaltning til Fremmelse af industriel, teknisk og sædelig Ud-dannelse af Mestre, Svende og Lærlinge, navnlig at understøtte, oprette og lede Skoler, samt at udstede Forskrifter angaaende Benyttelsen og Besøget af de af Lauget oprettede Skoler;
2. at tilskynde Foranstaltninger til Fremmelse af Medlemmernes fælles indu-strielle og økonomiske Interesser, Forskudskasser osv., samt at understøtte disse ved Tilvendinger af den samlede Formue;
3. at oprette Kasser til Understøttelse af medlemmerne og deres Paarørende, deres Svende, Lærlinge og Arbeidere i Sygdomstilfælde, Dødsfald, Arbeids-udygtighed og anden Fornødenhed;
4. at opretholde Voldgiftsdomstole, som ere talde til istedetfor de ellers dertil berettigede Myndigheder at afgjøre Stidigheder af den i § 3 af Nærings-loven og i § 53a af Sygeforsikringsloven betegnede Art imellem Laugsmedlemmer og deres Svende og Arbeidere.

Bestemmelser over Indretninger af den under 3 og 4 betegnede Art ere at sammenfatte i Bi-Statutter. (§ 83 Abt. 4 og 85 i Næringsloven.)

Medlemsskabet

§ 4

Medlemmer af Lauget ere alle de, som indenfor Laugsdistriktet i Sønderborg Kreds selvstændigt drive Snedkerhaandværket som staaende Næringsvei, med Undtagelse af dem, som drive Haandværket fabrikmæssigt.

Bescheinigung.

Daß der Lippeler Lehrling Christian F. Møller,
gebürtig aus Ornstoff, seit 4 Jahren bei Unter-
zeichnetem in der Lehre die Gesellen-Probe selbst und ohne fremde Hilfe angefertigt hat, be-
scheinigt

Ornstoff 28 April Peter Jørgensen
(Ort.) (Datum.) (Name.)

Sittenzeugniß.

Der der Lippelerlehrling Christian F. Møller sich während
seiner Lehrzeit zu meinem vollen Zufriedenheit
geführt hat wird hiermit bescheinigt
Peter Jørgensen

Snedkermester Peter Jørgensen attererer, at hans lærling, Christian F. Møller, har stået i lære i fire år, at han har udført sit svendestykke uden hjælp fra andre, og at han har opført sig upåklageligt. Som faglige sammenslutninger var det lavene, der styrede optagelsen og uddannelsen af lærlinge og svende. LAA, Sønderborg Snedkerlav, nr. 34.

Kommentarer

I modsætning til frie lav var tvangslav begunstiget i kraft af deres lovbestemte kontrol af svendepøven.

Lovgrundlag

Tvangslav blev indført med Reichs-Gewerbeordnung af 26. juli 1897. De blev ophævet i forbindelse med, at dansk lovgivning blev indført ved Genforeningen i 1920.

Anvendelsesmuligheder

Statutten omtaler både mestre, svende og lærerdrenge, og giver dermed vigtige oplysninger om håndværkernes arbejde og håndværkets organisering. Lavene var også en vigtig ramme om håndværkernes sociale netværk, og lavet trådte til med hjælp f.eks. i forbindelse med sygdom og begravelse. Lavstatutterne kan dermed også bruges i kultur- og socialhistorisk sammenhæng.

Hvor findes kildetyperne?

Lavstatutter findes i lavsarkiverne (LAÅ). Før 1867 kan man desuden finde materiale i byarkiverne og efter 1867 i landrådsarkiverne (LAÅ, LASH og de selvstændige sydslesvigske købstadsarkiver).

Litteratur

Illing: *Handbuch für Preussische Verwaltungsbeamte*, I, Berlin 1898, s. 83f.

Dr. von Bitter: *Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung*, II, Leipzig 1906, s. 860.

Klaus-J. Lorenzen-Schmidt und Ortwin Pelc (Hrsg.): *Schleswig-Holstein Lexikon*, Neumünster 2000 (opslagsord: Innung).

55. Wandergewerbeschein (næringsbrev)

I den preussiske periode var det kun tilladt personer med næringsbevis, et såkaldt Wandergewerbeschein, at udøve omvandrende handelsvirksomhed (Gewerbebetrieb im Umherziehen), dvs. salg af varer, tjenesteydelser, underholdning m.m. Årsagen hertil var primært at sikre inddrivelsen af erhvervsskat, men derudover ønskede man også at føre kontrol med dem, der rejste rundt og falbød varer i lokalområderne.

Det var den lokale politimyndighed, der administrerede ordningen, og som modtog ansøgningen om Wandergewerbeschein. Efter udfyldelse af skemaet med oplysninger om den handlendes udseende og produkt blev andragendet sendt videre via landråden til regeringens finansafdeling i Slesvig. Selve udfærdigelsen skete herfra mod betaling af den ansatte erhvervsskat, hvorefter skemaet sendtes tilbage til landråden. Som en naturlig følge af næringsbevisets skattemæssige betydning, skulle det fornys hvert år.

Skemaerne fandtes i tre udgaver: et for tyske statsborgere, et for udlændinge og et vedrørende forlystelser (Lustbarkeiten ohne höheres Kunstinteresse). Nedenstående skema vedrører tyske statsborgere.

Med den nordtyske næringslov af 21. juni 1869 blev næringsfriheden indført i Sønderjylland. Det betød bl.a., at mange småkårsfolk forsøgte sig med »omvandrende handelsvirksomhed«. Det kunne være handel med brød, gamle klude, mes-sing, børster eller – som her – med fisk. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Nachweisung der das Jahr 1913 beantragten Wandergewerbe- und Gewerbescheine

(LAA, Tønder landrådsarkiv, nr. 923. Af hensyn til overskueligheden er ske-maet nedenfor vendt 90 grader i forhold til originalen)

1	<i>Laufende Nr.</i>	1
2	<i>Des Gewerbetreibenden sowie a) der beim Gewerbebetriebe als Gehülfen, Träger, Gespannwär- ter, Geldsammler u. mitzufüh- renden Begleiter, b) der beim Gewerbebetriebe un- beteiligten Begleiter</i>	Sørensen, Peter Händler. Lügumkloster
Namen und Wohnort		
3	<i>Personalbeschreibung der in Sp. 2 benannten Personen:</i>	
	<i>Grösse:</i>	m.
	<i>Augen:</i>	gr.
	<i>Haare:</i>	bld.
	<i>Alter:</i>	39.
	<i>Kenz.:</i>	K.
4	<i>Art des Gewerbebetriebes, der Transportmittel, sowie die Berrich- tung der Begleite</i>	Handel im Umherziehen mit fri- schen u. geräucherten Fischen, Obst u. Gemüse, sowie Ankauf von Lumpen, mittelst Fuhrwerk. Inhaber hat u.s.w.
5	<i>Des vorjährigen Gewerbescheins Nr.</i>	Rj 4050
6	<i>Des vorjährigen Gewerbescheins Steuersatz</i>	18
7	<i>Des neuen Gewerbescheins Lit.</i>	B
8	<i>Des neuen Gewerbescheins Nr.</i>	3733
9	<i>Des neuen Gewerbescheins Steuer- satz</i>	18
10	<i>Staatsangehörigkeit</i>	Pr.
11	Bemerkungen <i>Gründe für Bemessung des Steuer- satzes, Aeusserung über die Vo- raussetzungen der §§ 57, 57a und b, 62 des Reichsgesetzes vom 1. Juli</i>	Preussischer Untertan. Steuersatz ist angemessen. Ueber die Führung des Antragsstellers ist Nachteiliges nicht bekannt ge- worden.

*1883 und des Reichsgesetzes vom
6. August 1896; persönliche
Beschränkungen (§ 60b a.a.O)
usw. Bezüglich weiterer eventl.
Angaben vergl. Vordurck auf der
Titelseite unter Sp. 10*

- 10 Kinder -

Løgumkloster, den 26 November
1912
die Polizeiverwaltung
[sign.]

Beglaubigt.
Schleswig, den. 7. Dezember 1912
[sign.]

Kommentarer

bld. blond.
gr. grün, grøn.
K. Kein, ingen.
Kennz. Kennzeichen, kendetegn.
Lit. litra (latin), bogstav.
m. mittel, middelstørrelse.
Pr. Preussisch, preussisk.

Da et af målene var inddrivelse af skat, krævedes der ikke Wandergewerbe-
schein for at udøve repræsentantvirksomhed for engrosvirksomheder.

Lovgrundlag

Gewerbeordnung für den Norddeutschen Bund af 21. juni 1869 med senere
ændringer (Næringsloven), afdeling III »Gewerbebetrieb im Umherziehen«,
§§ 55-63 m.f.

Anvendelsesmuligheder

Ansøgningerne har stor personalhistorisk værdi. Derudover giver de et fortrin-
ligt indblik i lokalhandelen og erhvervslivet. Ved undersøgelser af handelslivet
henover 1864 kan materiale fra amtsarkiverne vedr. koncessionerede handlende
og håndværkere inddrages (se nr. 8: Handels- og håndværkskoncession).

Hvor findes kildetyper?

I landrådsarkiverne (LAÅ og LASH).

Litteratur

Dr. von Bitter: *Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung*, I-II, Leipzig 1906, (opslagsord: Gewerbe-
betriebe im Umherziehen).

56. Forligsmandsprotokol

I 1879 blev der indført en forligsmandsordning i den lokale retspleje. For hver kommune eller for flere kommuner i fællesskab blev der valgt en forligsmand (Schiedsmann). Denne post var et ulønnet æreshverv. Forligsmanden skulle mægle og søge at forlige de stridende parter i de mindre omfattende sager. Det kunne være injuriersager og sager om legemsbeskadigelse, hvor forligsmandens inddragelse var obligatorisk for parterne, og det kunne være formueretlige og andre sager, hvor den var frivillig. Typiske forligsmandssager var uenighed mellem husbond og tjenestefolk, mester og lærling, udlejer og lejer af boliger og jord, sælger og køber af kvæg, håndværker og kunde, krovært og gæst etc. Hegns- og vandløbsstridigheder forekom også hyppigt.

Sagerne skulle afgøres af den forligsmand, i hvis distrikt den indklagede boede. Forligsmanden førte en protokol over de sager, han behandlede. Heri beskrev han stridens genstand og det forlig, som eventuelt blev opnået.

Forholdet mellem bonden og hans folk, med datidens udtryk hans »tyende«, blev i takt med landbrugets modernisering mindre præget af sædvanen, og fik i stedet mere og mere form af et arbejdsgiver-lønmodtagerforhold. Denne udvikling kunne ofte give anledning til konflikter, og her kom de lokale forligsmænd ind i billedet som mæglere ved uenighed, så dyre processer kunne undgås. På billedet fra en spisepause under hø- eller kornhøsten i Ballum Østerende 1904 ånder alt dog idyl med madpakke og brændevin. Foto E. Laugesen, Brede, i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Indførsel i forligsmandsprotokollen for Rise Sogn

(LAÅ, Aabenraa Amtsret, nr. 679, Protokoll-Buch des Schiedsmannsbezirk Nr. 9, 1880-1921)

No. 6. Brunde den 23 October 1880.

For undertegnede Forligskommissær mødte:

- 1, Gaardeier H. Brammer i Søes
- 2, Tjenestekarl Jens Chr. Christensen fra Apenrade.

Begge den Undertegnede bekjendt.

Den Sidstnævnte havde klaget over, at Hr: Brammer uden skjellig Grund havde bortjaget ham af Tjenesten i Utide, og kun vilde udbetale ham hans fortjente Løn til den Dag da Tjenesteforholdet ophørte den 18 Octobr d. A., medens han gjorde Fordring paa Løn og Kostpenge til 1 Novbr, da Tjenestetiden var omme. Ved Forligsprøven fremkom saadanne Oplysninger, der gjorde Karlens Ret tvivlsom og begge Parter bleve enige om, at den ovenfor Førstnævnte vilde foruden den fortjente Løn til Dato give yderligere 3 M. hvormed Forliget kom istand og Sagen blev afsluttet.

Forelæst, vedtaget, undertegnet

H. Brammer

Jens Ch. Christensen

H. J. Nissen

Forligskommissær

Gebyhr skjænket Parterne

Kommentarer

Forligsmandsdistriktet omfattede Rise, Lunderup, Mjøl, Risehjarup, Brunde, Søst og Nørre Ønlev kommuner samt Aabenraa forstgodsdistrikt.

Bemærk, at protokollen er ført på dansk, skønt tysk blev indført som forvaltningsprog i 1876.

H. J. Nissen var udover forligsmand også kommuneforstander i Brunde. Bemærk, at H. J. Nissen fraskrev sig gebyret fra de stridende parter.

Lovgrundlag

Forordning af 29. marts 1879 (Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten 1879, s. 321-344).

Anvendelsesmuligheder

Forligsmandsprotokollerne giver et førstehåndsindtryk af de konflikter, der opstod i lokalsamfundene. De afspejler synet på, hvad der blev opfattet som

ret og rimeligt, og med hvilke midler konflikterne blev løst. Protokollerne supplerer dermed kildematerialet fra de forskellige retsinstanter, hvor de større sager kom for en dommer. Endvidere kan protokollerne give en række oplysninger om lønninger og priser.

Hvor findes kildetyperne?

I amtsretsarkiverne eller som selvstændige arkiver i gruppen af mindre embeder (LAÅ).

Litteratur

Dr. von Bitter: *Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung*, II, Leipzig 1906, s. 387ff.

H.P. Jensen: Det preussiske forligsmindsystems praksis i Tislund Sogn 1880-1919, i: *Sønderjyske Årbøger* 1977, s. 113-117.

Social-, sundheds- og brandvæsen

57. Ansættelseskontrakt for »økonom« ved fattiggården

Selv om de første forsøg med tvangsarbejdsanstalter i 1600- og 1700-tallet ikke førte til de ønskede resultater, fik denne type af institutioner en stor renæssance i 1800-tallet. Da fattigdommen blev et massefænomen, og syntes at true samfundets orden, havde man brug for en enkel løsning, som både gjorde problemet usynligt, stabiliserede udgifterne til fattigforsørgelsen og gav de fattige ansvaret for deres egen skæbne. Det var fra de vestlige dele af Slesvig (inkl. enklaverne), at den nye »fattiggårdbevægelse« bredte sig til hele monarkiet. Den første fattigarbejdsanstalt i et slesvigsk landsogn blev oprettet i 1815, og i 1860'erne (da anstalterne også var blevet populære i Kongeriget og i Holsten) havde næsten hvert andet sogn i Nordslesvig en. Endnu i 1890'erne blev der oprettet nye anstalter. De gode konjunkturer og en nyorientering i socialpolitikken førte imidlertid fra 1870'erne til en reducering af arbejdsanstaltnes antal, og flere og flere af dem blev omorganiseret til mere tidssvarende institutioner.

Den daglige ledelse af en fattigarbejdsanstalt, hvis område i de fleste tilfælde kun omfattede ét sogn, tilkom en forretningsfører, kaldet »økonom«. Han og hans kone organiserede arbejdet og forsørgelsen, og kontrollerede beboernes opførsel. Han blev ansat af kommunens fattigbestyrelse, men fra 1870'erne gik et stigende antal kommuner over til at bortforpagte anstalten til økonomen.

Kontrakt mellem fattigkollegiet i Gråsten og fattigarbejdsanstaltens forvalter af 10. marts 1875

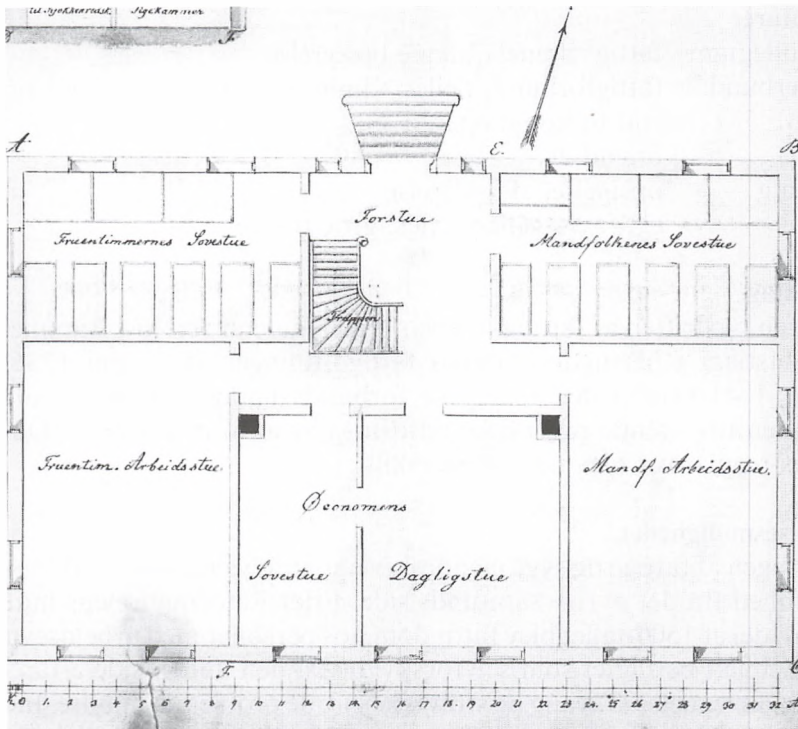
(LAA, Adsbøl-Gråsten Sogne, Adsbøl-Gråsten Fattigforbund, nr. 2, Statutter og overenskomster 1804-1907)

Contract zwischen dem Armencollegium und dem Oekonomen Jens Jensen Bang und dessen Frau.

§ 1

Das Armencollegium ernennt den Jens Jensen Bang aus Gravenstein vom 1. April ab gerechnet, zum Oekonomen des Gravensteiner Armengeweses unter nachstehenden Bedingungen.

1. Der Oekonom und Frau werden auf vierteljährige Kündigung angenommen, Kündigung von Seiten des Oekonoms dagegen auf Halbjahresfrist geschehen. Wenn der Oekonom oder die Frau sich gröblich gegen die bestehenden Anordnungen versehen sollten, können sie beide, von welchem der Genannten auch das Versehen geschah, sofort aus dem Dienst entlassen werden.
2. Ihr Verhältniß zum Hause und Alumnen soll dem eines jeden guten Hausvaters oder Hausmutter's einer andren sittsamen strebsamen Familie gleichgestellt sein, so zu verstehen daß sie beide ihre ganze Zeit zum besten der Anstalt und deren Insassen verwenden, nach bestem Willen und Gewis-

Plantegning af Gråsten Fattiggård 1853. Økonomen og hans familie beboede de to værelser midt i bygningen, mens de fattige sov i de to store sale til venstre og til højre. Arbejdsstederne fandtes både i kælderen, i bygningens sidefløje og i overetagen, hvor der også fandtes en sygestue. LAA, kortsamlingen, Aabenraa Amt D 23.

sen überhaupt, Alles im Interesse des Armenwesens verwalten und sich streng nach dem bestehenden Regulativ richten.

3. Der Oekonom und Frau erhalten für die Ausführung gedachten Dienstes an Gehalt jährlich 360 Mark, freie Wohnung in den jetzt von dem Oekonom Vogt bewohnten Räumlichkeiten, freien Arzt und Medicin, freie Wäsche, Feuerung und Fest[?], wie auch freie Beköstigung, das Mittagessen in Gleichheit mit den Alumnen, ob der Oekonom und Frau Morgens, Mittag und Abend Kaffee oder Thee trinken wollen oder Grütze eben wie die Alumnen, steht ihnen frei. Das Gehalt wird ihnen halbjährlich ausgezahlt.

Zum Beweise des Einverständnisses mit vorstehendem unterschrieben die Armencollegiums-Mitglieder und der neu angenommene Oekonom Jens Jensen Bang.

Gravenstein den 10. März 1875

F. Beuschau H. J. Vogt P. G. Nissen H. Jepsen M. Mikkelsen Jens Jensen Bang

Kommentarer

Armencollegium	fattigvæsenets lokale bestyrelse.
Armenverbund	fattigforbund, fælles administration af fattigvæsenet i flere end to kommuner.
Feuerung	brændsel.
Kündigung	opsigelse, afskedigelse.
Versehen	egtl. »Vergehen«, her: grov forseelse.

Lovgrundlag

Oprettelsen og driften af fattiggårde var ikke reguleret ved lov. Rammevilkårene blev fastlagt i hertugdømmernes fattigordninger af 7. juni 1736 og 29. december 1841 samt i det nordtyske forbunds understøttelseslov af 6. juni 1870 og den tilsvarende preussiske udføringslov af 8. marts 1871. De enkelte anstalters regulativer blev udstedt særskilt.

Anvendelsesmuligheder

Håndteringen af fattige og syge mennesker har altid været genstand for stor opmærksomhed fra det øvrige samfunds side. Efter Reformationens indførelse i første halvdel af 1500-tallet blev fattigdom hos personer med arbejdsevnen i behold principielt betragtet som selvforskyldt. På den anden side erfarede man hurtigt, at anvendelse af tvang og straf ikke gjorde problemet mindre. Indretningen af fattigvæsenet, herunder fattiganstalter, forløb derfor parallelt med, at et nyt syn på samfundets svageste grupper udviklede sig. Dette mere og mere negative syn på de fattige forstærkedes i 1800-tallet, da forarmelsen af store dele af befolkningen blev til et massefænomen. Kontrakterne mellem fattigvæsenets bestyrelse og den ansatte daglige leder kan sammen med mange andre kilder fra fattigforsorgen bruges til at belyse denne proces. Derudover kan de bruges til at belyse de konkrete forhold i de enkelte sogne og fattigforbund.

Hvor findes kildetypen?

Da ansættelsen af en fattiggårdsøkonom var det kommunale fattigvæsenes sag, findes ansættelseskontrakter lige som andre vigtige kilder om fattigdom og fattigforsørgelse i kommunearkiverne (LAA).

Litteratur

- Anne Marie Jacobsen og Birgit Weitling: *Sønderjyske fattiggårde. En undersøgelse af de sønderjyske fattiggårdes opkomst og udbredelse, deres beboere og disses levevilkår*, magisterspeciale Odense 1996.
- Martin Rheinheimer: *Armut in Großsolt (Angeln) 1700-1900*, i: *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte* 118, 1993, s. 21-133.
- Gerret L. Schlaber: *Zwischen traditionellen Strukturen, Liberalismus und den Anfängen des Wohlfahrtsstaats: Sozialpolitik im Schleswiger Land ca. 1840-1880*, ph.d.-afhandling, Odense 2002.
- Kai Detlev Sievers & Harm-Peer Zimmermann: *Das disziplinierte Elend. Zur Geschichte der sozialen Fürsorge in schleswig-holsteinischen Städten 1542-1914*, Neumünster 1994.
- Jørgen Witte: *Fattigdom i Danmark i det 19. århundrede*, magisterspeciale Århus 1972.

58. Socialforsikringsliste

Socialforsikringerne er kernen i det velfærdsstatskoncept, som gerne betegnes som »den borgerlige model». Som del af Det tyske Rige under Bismarck var Slesvig med, da dette system for første gang blev oprettet på statsligt niveau. I modsætning til det gamle system, hvor de, der ikke længere kunne sørge for sig selv, skulle søge om fattigunderstøttelse, byggede det nye koncept på forebyggende foranstaltninger. Hver eneste ikke-selvstændige arbejder var forpligtet til at betale forsikringsbidrag til de offentlige socialforsikringer, som blev indført fra 1883. Også arbejdsgiverne havde pligt til at yde deres bidrag til forsikring af deres ansatte. Dette system danner stadigvæk grundlaget for velfærdsstaten i Tyskland og i andre europæiske stater.

Bescheinigung über die Endzahlen u. d. Aufrechnung u. Quittungskarte No. 2

Zahl der Wochen für welche Beiträge entrichtet sind		in Lohnklasse				
		I	II	III	IV	V
		.	.	36	.	.
Dauer bescheinigter Krankheiten*)			Dauer militärischer Dienstleistungen*)			
vom		bis einschließlich	vom		bis einschließlich	
/			/			
						
Haderslev den 4. Januar 1898. (Ort und Tag): Die Polizeiverwaltung. (Aufrechnungsstelle): Versicherungsanstalt: ...						

*) Im Falle der Selbstversicherung und ihrer Fortsetzung werden Krankheiten und militärische Dienstleistungen nicht angerechnet; es ist daher in diesen Fällen der entsprechende Raum zu durchstreichen

Kvitteringsbog for indbetalte bidrag til socialforsikringen for arbejdsmand Friedrich Hansen Flintholm fra Skrydstrupmark, født 1871. Indbetalingen til forsikringsanstalterne foregik hos de lokale politimyndigheder, i dette tilfælde i Haderslev, mens den ansvarlige amtsforstander i vandrearbejderens hjemby havde udstedt bogen. LAÅ, Toftlund kommissariske Amtsforstanders arkiv.

Liste over forsikringspligtige arbejdsgivere i søfarts- og fiskerihvervet i Aabenraa amt 1908
 (LAA, forsikringsarkiver, nr. 197, Aabenraa Amts ulykkesforsikring, nr. 37, Akten des Kreisausschusses des Kreises
 Apenrade betr. Unfallversicherung im Kleinbetriebe der Seeschiffahrt und in der See- und Küstenfischerei)

Name der Gemeinde (Name des Arbeitgebers)	Zahl der in der Gemeinde beschäftigten Personen		Beschäftigungstage			Der ortstübliche Tagelohn gewöhnlicher Tagarbeiter beträgt in der Gemeinde für Erwachsene			In Berechnung zu ziehende Lohnsumme			Bemerkungen Beitrag für die Unternehmer 2 Pfg für jede Mark.
	männlich	weiblich	Summe der Spalten 2 und 3	männlich	weiblich	Summe der Spalten 5 und 6	männliche Personen	weibliche Personen	für männliche Personen (Product der Zahlen in Spalte 5 u. 8)	für weibliche Personen (Product der Zahlen in Spalte 6. u. 9)	Summe der Spalten 10 und 11	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Fynsk, Jens P.	1		1	120		120	2,50	1,50	300		300	6,-
Nielsen, Ludwig	4		4	216		216			540		540	10,80
Mau, Hans P.	1		1	100		100			250		250	5,-
Mailund, Sören	1		1	200		200			500		500	10,-
Petersen, P.	2		2	370		370			925		925	18,50
Pehrson, Karl	6		6	260		260			650		650	13,-
Pehrson, Friedrich	4		4	301		301			752,50		752,50	15,05
Kruse, Ewert	2		2	200		200			500		500	10,-
Johannsen, Johs.	2		2	140		140			350		350	7,-
Hinrichsen, Hinr.	3		3	240		240			600		600	12,-
Larsen, Hans	1		1	60		60			150		150	3,-
Mahrt, Fritz	4		4	180		180			450		450	9,-
Nielsen, Tycho	1		1	180		180			450		450	9,-
Nielsen, Johann	6		6	166		166			415		415	8,30
Matzen, Chr.	2		2	170		170			425		425	8,50
Hansen, Martin	1		1	50		50			125		125	2,50
Hinz, Markus	3		3	214		214			535		535	10,70
Fynsk, Anders	1		1	100		100			250		250	5,-
Juhler, Peter	3		3	280		280			700		700	14,-
Nielsen, Julius H.	8		8	264		264			660		660	13,20
Nielsen, Georg	4		4	335		335			837,50		837,50	16,75
Lassen, Lauritz	1		1	100		100			250		250	5,-
Jessen, Hans	1		1	100		100			250		250	5,-
Hansen, Nicolai	6		6	27240		27240			600		600	12,-
Berliner	1		1	100		100			250		250	5,-
Svensson. Jes P.	1		1	90		90			225		225	4,50

Paustian, Heintr.	2	250	250	625	625	12,50
Boysen, Peter D.	1	120	120	300	300	6,-
Ditmer, Rudolph	3	200	200	500	500	10,-
Ditmer, Emil	1	120	120	300	300	6,-
Ditmer, Johannes	3	200	200	500	500	10,-
Föh, Willy	1	110	110	275	275	5,50
Hinrichsen, Herm.	+	60	60	150	150	3,-*
Hinrichsen, Chr.	1	100	100	250	250	5,-
Hoegh, Boy	1	100	100	250	250	5,-
Jensen, Oskar	1	120	120	300	300	6,-
Möller, Christian	1	100	100	250	250	5,-
Möller, Jacob	2	80	80	200	200	4,-
Mass, Heinrich W	4	150	150	375	375	7,50
Meier, Hans Jebbs.	1	100	100	250	250	5,-
Neumann, Christ.	2	95	95	237,50	237,50	4,75
Paulsen, Wilhelm	2	340	340	850	850	17,-
Petersen, Christ.	1	100	100	250	250	5,-
Pinn, Johs	1	100	100	250	250	5,-
Pinn, Heinrich	1	100	100	250	250	5,-
Thomassen, Peter	1	200	200	500	500	10,-
Hansen, Rasmus	3	180	180	450	450	9,-
Nielsen Johann H.	11	325	325	812,50	812,50	16,25
Apenrade	114	5058	5058	200,65	200,65	401,30

[selvstændige fiskere og skibsejere i andre kommuner i Aabenraa amt]

Zusammenstellung

Apenrade	1154	8026	8026	20065	20065	401,30
Barsmark	8	1530	1530	3060	3060	61,20
Beken	7	1393	1393	2786	2786	55,72
Feldstedtholz	7	1720	1720	3440	3440	688,80
Gjerner	23	2830	2830	5660	5660	113,20
Gravenstein	9	2202	2202	4404	4404	88,08
Hockerup	4	830	830	1660	1660	33,20
Loitkirkeby	5	929	929	1858	1858	37,16
Rinkenjs	24	5875	5875	11750	11750	235,-
Stübbek	6	775	775	1550	1550	31,-
Süderhostrup	22	4222	4222	8444	8444	168,88
Warnitz	14	2725	2725	5450	5450	109,-
Summe	244	33057	33057	70127	70127	1402,54
	243					

* her er der tilføjet »8 Monate Eckernförde«

Kommentarer

De ikke-selvstændige arbejdere var forpligtet til at bidrage til deres egen socialforsikring. Da deres arbejdsgivere også skulle bidrage til hver eneste medarbejders forsikring, var det nødvendigt at have et fuldstændigt register over dem. Listerne blev opstillet efter faggrupper på amts- og kommuneplan. Det her gengivne eksempel viser, hvor mange personer der var afhængige af søfart og fiskeri i og omkring Aabenraa. Bemærk, at også de små arbejdsgivere (fiskere) var nødt til at bidrage, selvom de kun havde en eller to medhjælpere. Som det fremgår, var taksten for de mandlige ansatte en fjerdedel højere i købstaden end i landkommunerne.

Lovgrundlag

Efter nogle forberedende foranstaltninger (1871 lov om arbejdsgivernes ansvar i ulykkestilfælde, 1876 indføring af offentlige sygekasser) blev der i 1883 indført en lov om sygesikring for ikke-selvstændige arbejdere. 1884 fulgte ulykkesforsikringen og 1889 alderdoms- og invaliditetsforsikringen, som senere blev modificeret og tilpasset tidens ændrede behov. Mens sygesikringen blev (og bliver) varetaget af de enkelte erhvervsgrænses sygekasser eller af de offentlige sygekasser på amtsplan (Allgemeine Ortskrankenkassen), blev både ulykkesforsikringen og alderdomsforsikringen koordineret af statslige forsikringsanstalter, hvis afdelinger var organiseret i de enkelte provinser og kredse.

Anvendelsesmuligheder

Udover betydningen som kilder til socialforsikringens historie er fortegnelserne over arbejdsgivernes bidrag også af social- og erhvervshistorisk interesse. Man får et overblik over de mange virksomheder indenfor de enkelte erhverv, og over virksomhedernes størrelse. Forsikringslister giver også et indtryk af de sociale forhold på stedet. Sammen med socialforsikringernes protokoller (bl.a. Krankenbücher) og personakter er kildegruppen også af personalhistorisk interesse.

Hvor findes kildetyperne?

Socialforsikringslisterne findes i de enkelte forsikringsarkiver (LAA).

Litteratur

Socialforsikringernes arkiver er hidtil næppe blevet brugt til forskning.

59. Veteranenbeihilfe

Efter Den fransk-tyske Krig 1870/71 oprettedes i Tyskland i 1873 en invalidefond (Reichinvalidenfond) til understøttelse af krigsinvalider, -enker og efterladte børn. Fondens økonomiske grundlag var 187 mill. Thaler, som kom fra den franske krigsskadeserstatning. I 1895 udvidedes fondens virkefelt, så midlerne også kunne benyttes til pensioner til underofficerer og mandskab på op til 120 mark årlig. Betingelsen var enten deltagelse i krigen 1870/71 eller ærefuld deltagelse i andre krige ført af tyske stater før 1870 samt, at ansøgeren på grund af nedsat erhvervsevne var understøttelsesværdig. Med denne lov, der blev bestyret af indenrigsministeriet, blev der åbnet op for en generel pension til krigsveteraner fra Første og Anden slesvigske Krig samt veteraner fra krigen mod Østrig i 1866 og Den fransk-tyske Krig. Pensionen blev givet til krigsdeltagerne efter behov, uanset på hvilken side de havde deltaget i konflikterne.

Blandt den mandlige slesvigske befolkning var der mange, der havde deltaget i krigene 1848-50, 1864 og Den fransk-tyske Krig 1870/71 – og overlevet. Her ses tyske officerer i resterne af skanse IV, den 19. april 1864. Foto af Friedrich Brandt i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Fragebogen um Gewährung einer Beihilfe auf Grund des Reichsgesetz vom 22. mai 1895

(LAA, Tønder landrådsarkiv, nr. 939)

Fragen	Antworten	Aktenblatt
1. <i>Zu- und Vorname? (Rufname unterstreichen)</i>	Thomsen, Jørgen	
2. <i>Geburtsdatum und Ort?</i>	geb. 12. April 1839	
3. <i>Bürgerlicher Beruf (Stand)</i>	Gastwirt	
4. <i>Wohnort?</i>	Westerende Ballum	
5. <i>Verheiratet; lebt die Ehefrau und wie alt ist sie?</i>	ja, ja, 45 Jahre	
6. <i>Wann ist der Antrag gestellt?</i>	d. 24 Mai 1909	
7. <i>Nachweis der Kriegstheilnahme (vedrørende felttoget 1848-1850)</i>		
A. Gegen Preussen und Oesterreich.		
<i>Im dänischen Heere.</i>		
a) <i>Wann und bei welcher Abteilung (Truppenteil) ist Antragsteller als Rekrut eingestellt?</i>	6/5 62, 2. Art. Reg. 9 Batterie Rendsburg.	
b) <i>Bei welcher Abtheilung (Truppenteil) war er im Kriegsdienst?</i>	Festungskonstabel bei der 9 Batterie des 2. Art. Reg.	
c) <i>An welchen Schlachten und Gefechten oder sonstigen Kriegerischen Aktionen hat er teilgenommen?</i>	Dannevirke, Düppeler Schanze No. 2, Alsen, Kirchenbatterie.	
d) <i>Ist Antragsteller Kriegsgefangener, verwundet oder krank während des Feldzuges gewesen? Zutreffenden Falles in welchem Lazarett hat er gelegen?</i>	Am letzten Orte zum Kriegsgefangenen gemacht	
e) Ist die Kriegsteilnahme nachgewiesen durch Vorlage		
1. <i>des Besitzeignisses über die Verleihung der dänischen Erinnerungsmedaille von 1864.</i>	Ja	
2. <i>einer Bescheinung (eines Attestes) des dänischen Kriegsministeriums über die Theilnahme an dem Feldzuge von 1864?</i>	Nein	

3. einer Bescheinung über die Entlassung aus der Kriegsgefangenschaft, oder sonstiger Personalpapiere? Nein
 [vedrørende felttoget 1866]
 [vedrørende felttoget 1870/71]
8. War die Kriegsteilnahme eine ehrenvolle? [note udeladt]
9. Hat Antragssteller sich vor dem Feinde ausgezeichnet, wann, wo und wodurch? Welche Nachweise liegen dafür vor?
10. Welche Orden, Kriegsdenkmünzen und sonstige Ehrenzeichen besitzt Antragsteller? Erinnerungs-Medalje
11. Liegen Ausschliessungsgründe nach Artikel III, § 2 des Reichsgesetzes vom 22. Mai 1895 vor? [note udeladt] nein
12. Ist Antragssteller:
 a) dauernd gänzlich erwerbsunfähig? (Absatz 3 der Rundverfügung vom 5. September 1896 – K 9198). (Bescheinigung der Ortsbehörde).
 b) erwerbsunfähig, d.h. ist die Erwerbsfähigkeit dauernd auf weniger als ein Drittel herabgesetzt? [note udeladt]
- Der Antragssteller ist nicht ganz und gar erwerbsunfähig, aber er leidet seit 1899 von ein Unfall betroffen im rechtem Schulter, und die Alter (70 Jahre) auch im Betracht kommt, Ja ist er so gut wie erwerbsunfähig.
 Der Amtsvorsteher
 Ingw. Hansen
- Invaliden-Rentenempfänger nach § 15,2 des Invalidenversicherungsgesetzes? [note udeladt]
13. Besieht Antragssteller aus öffentlichen Mitteln:
 a) eine Zivilpension? oder –
 b) ähnliche Zuwendungen, insbesondere etwa: 150 M.
 1. Unfallrente? –
 2. Invalidenrente? –
 Altersrente? –
 und in welchem Betrage?

14. In welchen Besitz-Einkommens- und Vermögensverhältnissen leben Antragsteller und seine Ehefrau?

Die Besitz- pp. Verhältnisse zergliedern sich wie folgt:

- a) Kapitalvermögen – M
Einkommen daraus . . . – M
- b) Grundvermögen:
 - 1. Wert des Besitzes 7020 M
 - 2. Darauf lastende
Schulden 5050 M
- blieben 1970 M
zusammen a
und b 1970 M
Einkommen aus dem
Grundbesitz M
- c) Altenteil im Werte von M
- d) sonstige Einnahmen:
 - 1. Aus dem
Geschäft 400 M
 - 2. Arbeitsverdienst des
Antragstellers
jährlich M
 - 3. Arbeitsverdienst seiner
Ehefrau jährlich . M
 - 4. Renten seiner Ehefrau
jährlich M
 - 5. Unterstützung von
Seiten der Kinder
jährlich M
 - 6. Einkommen nach Frage
13 jährlich 150 M
 - 7. Armenunterstützung
jährlich M
 - 8. M
 - 9. M
 - 10. M

zusammen 550 M

15. Nach welchem Einkommen ist Antragsteller oder seine Ehefrau zur Steuer veranlagt?

16. Wenn keine der unter 13 und 14 gestellten Fragen bei dem Antragsteller zutreffen, wovon bestreitet er seinen Lebensunterhalt?

Ist zu 2,40 M Gemeinde-Steuer veranlagt.

17. *Hat der Antragssteller für den Unterhalt anderer Personen zu sorgen, bejahendenfalls für welche und in welchen Beziehungen stehen diese zu ihm?*

18. *Sind Kinder vorhanden, wie heissen sie und in welchen Verhältnissen leben dieselben?*

Zu- und Vorname der Kinder	Alter	Beruf	Wohnort	Besitz- und Einkommensverhältnisse bzw. Jahresverdienst	Können sie den Antragssteller unterstützen ev. mit welchem Betrage	Ob ledig oder verheiratet	Anzahl der Kinder
1. Thomsen Andreas	13 J.	Schulknabe	Westerende Ballum	–	Nein	–	
2. Thomsen Jørgine Caroline	7 J.	Schulmädchen	Westerende Ballum	–	Nein	–	2

Fragen	Antworten	Aktenblatt
--------	-----------	------------

19. *Welche von den unter 18 genannten Kindern wohnen bei dem Antragssteller?*

Die zwei oben benannten

Führen sie mit ihm einen gemeinsamen Haushalt?

20. *Ist Antragssteller unterstützungsbedürftig im Sinne des § 3 der Ausführungsbestimmungen des Bundesrats?*

Ja

21. *Wie hoch ist nach der gemäss § 7 der Ausführungsbestimmungen des Bundesrats erhobenen Äusserung der Ortsbehörde das Gesamteinkommen des Antragstellers und seiner Familie nach Frage 14?*

550 M

und wieviel wäre erforderlich, um eine Inanspruchnahme der Armenpflege auszuschliessen?

–

22. *Liegen besondere Gründe für die Bewilligung der Beihilfe vor und würde eine solche dem Antragssteller selbst und nicht etwa einem Armenverbande oder einer öffentlichen Pflegeanstalt zugute kommen?* [note udeladt] Ja
23. *Beindet sich Antragssteller in dauernder Anstaltspflege beziehungsweise hat er in einer geschlossenen Armenpflege oder dergleichen Aufnahme gefunden?* [note udeladt] Nein

Gutachten des Landrats/Magistrats zu vorstehendem Antrage:

Kommentarer

Da skemaet er meget fyldigt, er her kun gengivet de generelle punkter vedrørende navn og økonomiske forhold, samt det udfyldte punkt II vedr. Anden slesvigske Krig, hvor vedkommende havde deltaget på dansk side.

Typisk fulgte der en anbefaling fra en lokal embedsmand med ansøgningen. Til ovenstående ansøgning gav kommuneforstander Japsen i Westerende Ballum følgende anbefaling:

»In Betreff der Antrags des Schankwirts Jørgen Thomsen in Westerende Ballum auf Gewährung einer Beihilfe aus dem Reichsinvalidenfonds berichte ich folgendes:

Thomsen ist einer Unterstützung würdig und – nach meinem Dafürhalten – bedürftig. Er besitzt in Westerende-Ballum eine kleine, wenig besuchte Schankwirthschaft und ein Strandgrundstück, das 3 $\frac{1}{2}$ ha groß ist und 1,38 M Reinertrag hat [mål på bonitet, se nr. 45: Flurbuch]. Auf diesem und hinzugepachteten Lande hält er 2 kleine Pferde, 2 Kühe, 6 Schafe und 2 Schweine. Die Stelle mit Beschlag hat einen Wert von 7020 M; es ruhen 5050 M Schulden darauf. Das jährliche Reineinkommen aus Schank- und Landwirthschaft wird auf 400 M veranschlagt; ausserdem bezieht Thomsen eine jährliche Unfallrente von 150 M.

Thomsen hat Frau und 2 unerwachsene Kinder zu ernähren. Ein älterer Sohn lebt in Amerika; soweit von hieraus beurteilt werden kann ist dieser nicht im Stande den Vater zu unterstützen.

Für 1909 ist Thomsen nach einem steuerpflichtigen Einkommen von 450 M (nämlich nach Abzug von 100 M für die 2 Kinder) veranlagt. Um eine Inanspruchnahme der Armenpflege auf die Dauer auszuschließen dürfte ein Gesamteinkommen von 700 M nötig sein.«

Ligemeget hjalp det dog, idet landråden afviste ansøgningen:
»Ablehnen wie üblich, da nach Lage des Einkommens vermögensverhältnisse hilfsbedürftigkeit nicht vorliegt«

Lovgrundlag

Loven af 22. maj. 1895 (Reichs-Gesetzblatt 1895, s. 237).

Anvendelsesmuligheder

Ansøgningerne har en stor personalhistorisk værdi. De kan anvendes til undersøgelser af krigsdeltagernes økonomiske, sociale og helbredsmæssige forhold. I dansk sammenhæng udgør Sønderjylland et særlig interessant undersøgelsesområde til denne type af studier, i det antallet af krigsdeltagere, krigsinvalid og krigsenker m.m. er særlig stort her som følge af tilhørsforholdet til Preussen i perioden 1864-1920 (se også nr. 71: Invalidenævns sag, Krankenblatt, der omhandler hjælpen til deltagerne i 1. Verdenskrig).

Hvor findes kildetyperne?

Ansøgningerne om Veteranenbeihilfe findes i landrådsarkiverne (LAÅ og LASH).

Litteratur

Dr. von Bitter: *Handwörterbuch der preussischen Verwaltung*, I-II, Leipzig 1906, (opslagsord: Reichsinvalidenfonds« og »Kriegsunterstützungen«).

Annette Østergaard Schultz: Sociale forsikringer i Sønderjylland, administrativ brakmark eller nationalpolitisk slagmark?, i: *Harmonisering eller Sørordning. Sønderjylland som administrativ forsøgs-mark efter Genforeningen i 1920*, bd. 1, Aabenraa 2002.

60. Generalrapport for sundhedsvæsenet

I 1600-tallet blev de første embedslæger ansat, men først i 1800-tallet blev man for alvor klar over betydningen af en god hygiejne og et godt organiseret medicinalvæsen. I 1805 blev der oprettet et sanitetskollegium, som skulle koordinere medicinalpolitikken i hertugdømmerne. Først i 1852 ansatte man en medicinalinspektør for Hertugdømmet Slesvig, som i langt højere grad kunne iværksætte medicinsk-hygiejniske tiltag, da man samtidig oprettede et ensartet embedslægevæsen. Medicinal-inspektørerne for Slesvig og Holsten blev i 1869 erstattet af en medicinalråd, som hørte til den indenrigspolitiske afdeling ved distriktsregeringen i Slesvig. Den første indehaver af dette embede var den hidtidige medicinalinspektør for Holsten, Johannes Bockendahl, en engageret socialpolitikker med stor interesse i foranstaltninger til forbedring af hygiejnen. For at få et bedre overblik over de medicinske og hygiejniske tilstande i provinsen krævede han mere og mere systematiske og detaljerede informationer af embedslægerne og andre myndigheder. Resultaterne opsummerede, bearbejdede og kommenterede han i generelle rapporter om det offentlige sundhedsvæsen. Rapporterne var et vigtigt redskab til at gennemføre medicinal- og hygiejnemæssige forbedringer.

Uddrag af Generalbericht über das öffentliche Gesundheitswesen der Provinz Schleswig-Holstein for året 1876, s. 13

(LASH, E I 814, Generalberichte über das öffentliche Gesundheitswesen)

[Den første del indeholder den såkaldte forvaltningsindberetning med følgende emner:

1. Gebäranstalten, Haltekinder. 2. Schulen. 3. Turnen. 4. Badewesen. 5. Speisen. 6. Getränke [inkl. vandforsyning]. 7. Geschirre und Gebrauchsgegenstände. 8. Wohnungen. 9. Öffentliche Reinlichkeit; af dette afsnit er efterfølgende uddrag taget:]

[...] Man frage sich vorurtheilsfrei, ob es gerechtfertigt wäre, die Thatsachen unbeachtet zu lassen, beispielsweise in der Stadt Hadersleben, welche nicht aufgehört, der Sitz von Typhus, Ruhr Diphtherie u. dergl. zu sein. Diese 8362 Einwohner grosse Stadt hat in 754 Häusern 1131 Privets, welche ausmünden in 133 ebenerdige Kothplätze, 431 Schwindgruben, in 13 cementirte und 16 einfach gemauerte Gruben, in 101 Kübel (von denen 35 undicht und überlaufend gefunden wurden) und in einen Schweinestall. 139mal wurde das Ueberlaufen des flüssigen Inhaltes aus den Gruben auf Hof und Gasse festgestellt, 4mal drang die Jauche in bewohnte, 1mal in unbewohnte Häuser, 1mal aus einer Kothrinne in ein schadhafes Hinterhaus. Oft fand sich, dass der Regenglauf nach der Strasse durch die Kothgrube ging, regelmässig befand sich Menschen- und Thierdung beisammen. Nur bei 42 Häusern war ein landwirthschaftlicher Kuhstapel, dagegen bei 174 Häusern wurden Schweine gehalten, welche oft in Pfahlbauten 4 Fuss oberhalb der Kothgruben sich vorfanden.

Johannes Bockendahl (1826-1902) blev i 1869 udnævnt til provinsens øverste medicinalinspektør, efter at han siden 1864 havde været medicinalinspektør for Holsten. Han begyndte straks at indsamle rapporter fra bl.a. embedslægerne over medicinalvæsenets tilstand og de hygiejniske forhold i landet. Formålet var både at gøre materialet og dets resultater bedre tilgængeligt og at påvirke myndighederne og den menige befolkning til at være mere bevidste om sundhedsvæsenets betydning. Bockendahls engagement bidrog i høj grad til udbygningen af vandforsyningen til forbedring af den offentlige renlighed og bekæmpelsen af smitsomme sygdomme. Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon bd. 2.

Es wird erlaubt sein, hier nach dem Fortschritt der Bildung zu fragen, wenn man bedenkt, dass schon im Ripener Stadtrecht aus dem 13. Jahrhundert das Anlegen von Schweineställen und Privets nahe der Strasse und dem Nachbar verboten war, und wenn es im Kopenhagener Stadtrecht vom Jahre 1443 bereits heisst, dass die Abtritte eine Elle von der Strasse und den Nachbarn entfernt und in die Erde gegraben sein sollen, damit sie nicht überlaufen.

Die Gerechtigkeit fordert übrigens den Zusatz, dass die Schilderung ganz ähnlicher Zustände aus anderen Städten leicht gegeben werden könnte, denn die Herren Gesundheitsbeamten lassen sich durch den bisher geringen Erfolg ihrer Thätigkeit nicht abschrecken, dasjenige mitzuthemen, was sie als eine der häufigsten Quellen der Zerstörung von Gesundheit und Lebensglück der Familien erkennen.

Von Verbesserungen im Reinlichkeitsdienst ist nicht viel zu berichten. [...]

[Beretningen fortsætter med følgende emner:

10. Straßen und Wege.
11. Gewerbebetriebe.
12. Gefängniswesen.
13. Impfwesen.
14. Desinfection.
15. Schulabsperrungen.

16. Ansteckende Krankheiten.
17. Uebertragbare Thierkrankheiten.
18. Das Heilpersonal.
19. Geheimmittel und unerlaubter Verkehr mit Arzneimitteln.
20. Heilanstalten.
21. Armenkrankenpflege.
22. Rettungswesen.
23. Begräbniswesen.

Herefter følger den medicinsk-statistiske del med oplysninger om klima og vejr, fødsels- og dødsstatistikker, dødsårsager, dødstidspunkter, sygdomme m.m.]

Kommentarer

Gebäranstalt	fødestue.
Gosse	rendesten.
Haltekind	plejebarn.
Impfwesen	vaccinationsvæsen.
Kothplatz	mødding.
Privet	løkum.
Ruhr	dysenteri.
Schwindgrube	latrinkule.
Übertragbar	her: smitsom.

Medicinalrådets rapporter omfattede stort set alle emner, som havde med sundhedsvæsenet og hygiejnen at gøre. I årenes løb blev de mere og mere omfangsrige, fordi det blev lettere at få de pågældende informationer fra embedslægerne og de øvrige myndigheder. Især statistikkerne fyldte stadig mere i rapporterne.

Lovgrundlag

Der fandtes intet lovgrundlag for selve rapporterne. Rapporterne var medicinalrådets frivillige præstation for at fremme moderniseringen af sundhedsvæsenet. Selvom embedet var underordnet distriktsregeringens indenrigspolitiske afdeling, kunne indehaveren optræde meget selvstændigt. Han var formand for det rådgivende Medicinalkollegium, som fra 16. august 1869 erstattede det hidtidige Sanitetskollegium.

Anvendelsesmuligheder

Regerings-medicinalrådets rapporter om udviklingen i sundhedsvæsenet er fremragende kilder til store dele af det social-, miljø- og medicinalhistoriske forskningsområde. Der findes kommenterede beretninger og statistikker om dødelighed, smitsomme sygdomme, uægte børn og deres forsørgelse, fattigforsorg i almindelighed, sygehuse, skoler, boligforhold, vandforsyning, renova-

tion og meget mere. Da regeringsmedicinalrådets rapporter indeholder de vigtigste resultater af indberetningerne fra de forskellige embedslæger i en summarisk og ofte kommenteret form, og da resultaterne tit er bearbejdet statistisk, er de langt mere overskuelige end de ikke altid fuldstændigt bevarede fysikatsindberetninger, som findes i selvstændige afdelinger på LAÅ og LASH.

Hvor findes kildetyperne?

De originale rapporter findes tildels i Medicinalkollegiets arkiv (LASH, afd. 303) og Regeringen i Slesvigs arkiv (LASH, afd. 309). Efter 1872 blev de udgivet i trykt form, først som årbøger, fra 1886 som treårsbind (findes på LASH). Rapporterne blev ikke videreført i den samme form efter regeringsmedicinalråd Johannes Bockendahls afsked, men blev forbillede for forskellige rækker af medicinsk-statistiske publikationer i hele Tyskland.

Litteratur

Henrik Fangel: *Haderslev bys historie 1800-1864*, Aabenraa 1975.

Ulrich Lange: Schwemmkanalisation. Städtetechnik um 1900 am Beispiel der preußischen Provinz Schleswig-Holstein, i: Manfred Jakobowski-Thiesen og Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt: *Dünger und Dynamit. Beiträge zur Umweltgeschichte Schleswig-Holsteins*, Neumünster 2000, s. 245-256.

Gerret L. Schlaber: *Zwischen traditionellen Strukturen, Liberalismus und den Anfängen des Wohlfahrtsstaats: Sozialpolitik im Schleswiger Land ca. 1840-1880*, ph.d.-afhandling, Odense 2002.

Kai Detlev Sievers: Die schleswig-holsteinischen Medizinalberichte der Kaiserzeit als sozialhistorische Quelle, i: Ingwer E. Momsen (Hrsg.): *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne*, Neumünster 1988.

Irene Väterlein: *Johannes Bockendahl (1826-1902)*, Kiel 1976.

61. Oversigt over brandvæsenet på øen Sild 1888

Sønderjylland er i dag kendt for sine frivillige brandværn, der opstod i den preussiske tid. De udgør stadig en væsentlig bestanddel af de sønderjyske lokalsamfund. Blandt de ældste frivillige brandværn er Tønders fra 1869 og Aabenraas fra 1878. I 1874 samledes de frivillige brandværn i Provinzialverband der freiwilligen Feuerwehren der Provinz Schleswig-Holstein, der bl.a. udgav Schleswig-Holsteinische Feuerwehrszeitung. I 1883 blev der i provinsforvaltningen ansat en brandslukningsinspektør, der yderligere skulle fremme dannelsen af frivillige brandværn. Det forøgede i løbet af en halv snes år antallet af frivillige brandværn i provinsen fra 84 til 240. Der blev udarbejdet en standardvedtægt for de frivillige brandværn, ligesom materiellet blev gjort mere ensartet. Hvor der (endnu) ikke fandtes frivillige brandværn, eksisterede de såkaldte »tvangsbrandværn« bestående af kommunens voksne mandlige beboere; evt. kunne flere kommuner gå sammen i slukningsforbund. De var betydeligt mindre effektive end de bedre uddannede og mere motiverede frivillige brandværn.

I forbindelse med reorganiseringen af brandvæsenet i 1880'erne blev der udarbejdet lister over de lokale slukningsforhold.

Blandt den sønderjyske landsdels mange frivillige brandværn var Løjt Kirkeby Brandværn fra 1880. Her ses styrken omkring århundredeskiftet foran kroen med slangevogn, slanger, stige, musikinstrumenter etc. Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Zusammenstellung betreffend Neorganisierung des Feuerlöschwesens im Hardsdevogteibeizirk Sylt (uddrag)
(LAA, Tønder landrådsarkiv, nr. 221, J. Specialia nr. 29, Verbesserung des Feuerlöschwesens auf dem platten Land 1885-1890)

Lfd. Nr.	Bezeichnung des Löschkorps Löschdistricts	Zahl der dienstpflichtigen Mannschaften	Vorhandene Spritzen	Wer zur Aufbringung der Kosten verpflichtet	Wohin nachbarliche Hilfe zu leisten ist	Bemerkungen	
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Kirchspiel <i>Morsum</i>	Gemeinde ca. 90 1 Löschkorps ohne Selbständige Abtheilungen	2 kleine Spritzen 75 m/m Cylinder- weite	Kirchspiel Morsum	Archsum Keitum Tinnum	Ob die Spritzen für genügend zu erachten, würde einer sachverständigen Begutachtung zu unterziehen sein, desgleichen, wie viele neue Brandgruben bei der zerstreuten Lage des Dorfes noch erforderlich sind. Als Brandmeister wird der Zimmermann Andreas Simon Petersen zu Morsum vorgeschlagen	
2	Kirchspiel Keitum <i>ex/s. List</i>	Gemeinde ca. 130 1 Löschkorps mit zwei selbständigen Abtheilungen	1 Feuerwehrspritze und 2 kleine Spritzen 106 m/m Cylinderweite u. 70 m/m Cylinder- weite	Die freiwillige Feuerwehr hat ihre Kosten selbst auf- gebracht. Im Uebri- gen ist das Kirch- spiel verpflichtet, jedoch fällt die Per- sonalausrichtung der Gemeinde zu	Morsum Archsum Tinnum Westerland Norddörfer	Ob neben der Feuerwehrspritze, die beiden kleinen Spritzen genügen, wird sachverständige zu begutachten sein. Bezüglich der Brandgruben oder Brunnen, wie bei Morsum. Als Brandmeister wird der Hauptmann der freiwilligen Feuerwehr, Erk Peter Jansen zu Keitum vorgeschlagen. Die Statuten der freiwilligen Feuerwehr sind vom Königlichen Herrn Landrath durch Verfügung vom 12. September 1880, No. 4307 als nicht bestätigungsbedürftig erklärt. Ein Exemplar derselben ist angeschlossen. Es besteht in Keitum eine Ordnungsmannschaft, deren Instruction von der Königlichen Regierung unterm 5. Januar 1882 bestätigt ist (Kreisblatt Stück 5, No. 39)	

Wenn es vermeintlich zulässig erscheinen dürfte, dass ein Brandmeister zugleich für den ganzen Hardsvogteidistrict und vermuthlichen späteren Ortsbezirk Sylt, als Ober Brandmeister fungire, so wird der Brandmeister der Gemeinde Keitum, Bezirkskommisnar Erk Peter Jansen, als solcher vorgeschlagen.

Keitum, den 12. März 1888
Der Königliche Hardsvogt
(ulæs. underskrift)

Kommentarer

Øen Sild (tysk: Sylt) hørte indtil 1867 under Tønder Amt, 1867-1920 under Tønder Kreds og efter amtets deling ved grænsedragningen i 1920 under Sydtønder Kreds (Kreis Südtondern), siden Nordfrislands Kreds (Kreis Nordfriesland).

Kilden viser de to former for brandværn, det kommunale »tvangsbrandværn« i Morsum og det frivillige brandværn i Keitum.

Bezeichnung des Löschdistricts [2] brandslukningsdistriktet var lig kirkesog-net eller et brandslukningsforbund af flere små kommuner.
Löschkorps [3] inden for hvert distrikt kunne der være flere brandværn, organiseret på basis af de små preussiske landkommuner.

Lovgrundlag

Kilden indgår formentlig i forarbejderne til Polizei-Verordnung betreffend das Feuerlöschwesen auf dem platten Lande af 15. april 1889 med tilhørende Ausführungsbestimmungen. Denne forordning reformerede brandslukningsvæsenet på landet.

Anvendelsesmuligheder

Kilden belyser brandbekæmpelsens historie i preussisk tid. Landråds- og amtsforstanderarkiverne rummer en række supplerende kilder, bl.a. statutter fra de frivillige brandværn.

Hvor findes kildetypen?

Oversigterne over brandvæsenet findes i landrådsarkiverne. Der kan tillige findes sager om brandvæsenet i herredsfoged-, amtsforstander- og byarkiverne (LAÅ, LASH og de selvstændige sydslesvigske købstadsarkiver).

Litteratur

A. Wernich: *Handbuch für das Feuerlöschwesen in der Provinz Schleswig-Holstein*, Neumünster 1895.

Så mærkeligt det end lyder, savnes en sammenfattende historisk fremstilling af de sønderjyske frivillige brandværnshistorie, men der foreligger jubilæumsbøger fra flere brandkorps. For tiden efter 1920, se: Nicolaus Höck: *Tyve Aars Kamp mod den røde Hane. 1920-1940*, Sønderborg 1940.

Kirke, skole og kultur

62. Synodeberetning

Indlemmelsen i Preussen betød også forandringer på det kirkelige område. En preussisk forordning af 24. september 1867 indførte et evangelisk-luthersk konsistorium i Kiel som øverste kirkelige myndighed for provinsen Slesvig-Holsten. Konsistoriet var ledet af en verdslig præsident med generalsuperintendenterne for Slesvig og Holsten samt yderligere et antal gejstlige og jurister som sideordnede råder. På det lokale plan fortsatte landråd og provst indtil 1879 som kirkevisitatorium, dog blev tilsynet med skolerne i årene 1876-79 overdraget til kreds-skoleinspektørerne. I 1879 ophævedes kirkevisitatoriet helt som følge af den nye kirke- og synodalordning af 4. november 1876, der efter behandling i landdagen blev vedtaget som lov 6. april 1878. Synodalordningen betød et øget kirkeligt selvstyre. Hver menighed valgte et kirkekollegium på 12-30 medlemmer, der igen udpegede 4-10 ældste til kirkeforstanderskabet, som havde præsten som født formand. På provstiplan betød nyordningen indførelsen af provstisynoder, bestående af provsten som formand, provstiets øvrige præster og det dobbelte antal lægmænd valgt af kirkekollegierne. Provstisynoderne mødtes i begyndelsen hvert år, siden hvert andet. Mellem synoderne blev forretningerne varetaget af et synodaludvalg bestående af provsten som formand og fire medlemmer valgt af provstisynoden (heraf mindst én gejstlig). Til synoderne blev der ved synodaludvalget indsamlet beretninger fra præsterne om sognets kirkelige, sociale og moralske forhold. De dannede forlæg for den beretning, som synoden skulle udfærdige. Synodeforhandlingerne blev trykt. For hele provinsen Slesvig-Holsten blev der valgt en fællessynode, der som regel samledes hvert tredje år.

Synodeberetning fra sognepræsten i Bjolderup 22. april 1915

(LAA, Aabenraa provstearkiv, nr. 1055, synodalsager 1913-1917)

Bjolderup den 29. April 1915

Bericht zur Propsteisynode 1915

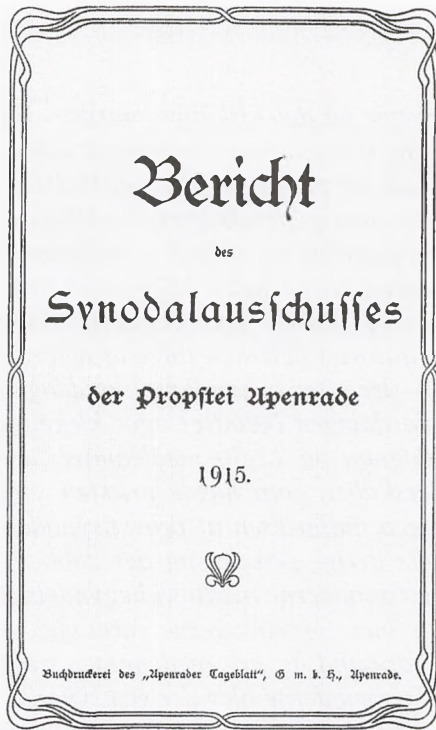
Gemeinde Bjolderup

Die Seelenzahl der Gemeinde beträgt nach der letzten Volkszählung 1574. Unter diesen befinden sich 330 Schulkinder.

Die Kirchlichen Zustände

I. Der Gottesdienst

Die Gemeinde kann als eine kirchliche bezeichnet werden. Die auf Grund sonntäglicher Zählung festgestellte Durchschnittszahl der Kirchgänger beträgt 175, 11,1% der gesamten Seelenzahl. In letztere sind die Kinder miteingerechnet, die aber nicht an Hauptgottesdienst teilnehmen (s. Kindergottesdienst). Erfreulich ist eine bessere Teilnahme der konfirmierten Jugend am

De enkelte sognepræsters indberetninger til provstisynoden blev samlet og udgivet i trykt form. Her ses titelbladet på Aabenraa Provstisynodeudvalgs beretning for 1915, hvori pastor C. Hoecks beretning om de kirkelige forhold i Bjolderup Sogn indgik. LAÅ, biblioteket.

Gottesdienst und vor allem am *Heiligen* Abendmahl. Alljährlich im Sommer wird im Pastoratsgarten ein Fest für meine sämtlichen Konfirmanden (von 1909 ab) abgehalten.

Kindergottesdienste werden im Sommer und Winter alle 14 Tage in der Kirche abgehalten. Dieselben werden gut besucht, durchschnittlich von 60 Kindern. Am 2. Weihnachtstage wird in der Kirche eine Kinderweihnachtsfeier für alle Schulkinder abgehalten.

Die Passionsgottesdienste am Mittwochabend waren gut besucht, durchschnittlich 130 Personen. Die Bibelstunden wurden alle 14 Tage in 5 Schulen der Gemeinde abgehalten, die Beteiligung war gut.

Nach alter Sitte werden im Frühjahr und im Herbst Sonnabends Abendmahlsgottesdienste abgehalten. Ich habe daneben Sonntags nach dem Gottesdienst Abendmahlsfeiern angesetzt. Die meisten halten aber an der besonderen Abendmahlsfeier fest; ich möchte sie auch nicht entbehren.

B. Sonntagsheiligung.

Der Sonntag wird fast ausnahmslos heilig gehalten, wenn auch von vielen nicht als Tag des Herrn, so doch als Ruhetag. Dass am Sonntag gearbeitet wurde, habe ich nie beobachtet, selbst in der Erntezeit nicht. Der Gründonnerstag bildet sich mehr und mehr zu einem Haupt-Abendmahlstag aus; für sehr wenige ist er Arbeitstag.

C. Sektenwesen.

Die Gemeinde ist so gut wie unberührt vom Sektenwesen. Den Baptisten gehören 2 Familien an. Sie verhielten sich ablehnend zur Kirche; der eine nähert sich ihr in letzter Zeit (nimmt teil an den Bibelstunden, auch bisweilen am Gottesdienst). Bornholmer (eine Familie) halten sich an Gottesdienst und Abendmahl.

D. Sittliche Zustände.

Wenn auch die Zahl der unehelichen Geburten in den letzten 6 Jahren nur um 1% gestiegen ist, um so bedauerlicher ist die Zunahme der unehelichen (!) Trauungen. Es sind Fälle vorgekommen, wo die Braut wenigen Wochen vor ihrer Niederkunft vor dem Altar getreten ist. Sollte in solchen Fällen die kirchliche Trauung nicht versagt werden können und durch die Trauung im Hause ersetzt werden?

Das Trinken nimmt ab; der Good-Templar Orden gewinnt mehr und mehr Anhänger. Um so mehr arten in vielen Häusern die Familienfeste aus, stellenweise zu wahren Trinkgelagen. Der Krieg hat Besserung gebracht, in Grossen und Ganzen leider zu wenig.

E. Soziale Zustände.

Wirkliche Armut gibt es in der Gemeinde nicht. Für die Bedürftigen wird von der kirchlichen Unterstützungskasse gut gesorgt. Viele leben im Wohlstand; das Verhältnis zwischen Herr und Knecht ist im allgemeinen gut.

Freie christliche Liebestätigkeit

1. Äussere Mission.

Die Heidenmission findet reiches Interesse und Unterstützung. Die Kollekten sind gut. In Bollersleben befinden sich ein Hilfsverein für Breklum; die Leitung liegt in Händen der *Inneren Mission*. Durch dessen Hände gehen alljährlich an Liebesgaben ca. 1400 Mark, davon 1200 Mark für Breklum. In der Kirche werden ab und zu Missionsfeste abgehalten, entweder für Breklum, Christiansfeld oder Tirupati. Das Interesse an der Sudanmission wird mehr wach.

2. Für die Diaspora-Arbeit fehlt fast jedes Interesse. Der Gustav-Adolf Verein zählt ausser mir nur 1 Mitglied.

3. Die Krankenpflege wird von 2 Schwestern der Flensburger Anstalt ausgeübt; dieselben sind in Rothenkrug stationiert. Freiwillige Liebesgaben werden reichlich geopfert.

4. Auch der Arbeit des Landesvereins für *Innere Mission* bringt die Gemeinde wenig Interesse entgegen. Es ist sehr bedauerlich, dass die Werkmission von vielen rechten(?) Christen unterschätzt wird.

Die nordschleswigsche *Innere Mission* zählt sehr vielen Anhänger, ein neues Missionshaus wurde 1911 in Bollersleben gebaut, das alte wurde als dänisches Versammlungshaus verkauft. Die Anhänger der *Innere Mission* sind teilweise treue Kirchgänger; sie sind bei ihren Fehlern doch ein Salz in der Gemeinde. – Die Spaltung in der *Innere Mission* hat sich in Bolderup sehr bemerkbar gemacht; beide Parteien stehen sich ablehnend gegenüber, haben ihre besonderen Versammlungen, ja sogar ihre getrennten Kindergottesdienste. (Letztere werden also an 3 verschiedenen Stellen abgehalten: in der Kirche, von den Anhängern der Tonnesen'scher Richtung und von der Gamle Budskabs Mission[]). Ich habe eine gemeinsame Arbeit in der Kirche vorgeschlagen, sie wurde abgelehnt, sehr bedauerlich, dass der Parteigeist schon der Kinderwelt angeprägt wird. In den Gottesdiensten ist die Kirche aber gemeinsamer Sammelpunkt. Ein Jünglings- und Jungfrauen-Verein ist in Bollersleben, die Leitung liegt in Händen der I.M. – Im Pastorat ist für junge Mädchen im Jahr 1914 ein Missionsnäherverein gegründet.

Es werden viele christliche Blätter gelesen, ich darf sagen: fast in jedem Hause wenigstens eins, vor allem »Sædekornet« und »Gamle Budskab«. Die Breklumer Palmblätter werden in jedes Haus gebracht. 1914 wurde das Gemeindeblatt eingeführt. Es wird sehr gern gelesen. Der *Kirchen Vorstand* ist Mitglied der Landes-Bibel-Gesellschaft. Die Gemeinde besitzt ein Buchlegat (400 M); von den Zinsen werden Bibeln für Konfirmanden und Andachtsbücher für alte Leute gekauft. –

Der Asyl-Verein hat viele Freunde. In der Gemeinde sind 10-12 Asylkinder untergebracht.

Prozentsätze

a) der Wähler bei kirchlichen Wahlen:	56,2%
b) der unehelichen Geburten:	5,6%
c) der Taufen nach 6 Wochen:	10,4%
d) der Taufen nach 3 Monaten:	1/3%
e) der kirchlichen Trauungen im Verhältnis zu den standesamtlichen:	98%
f) der Beerdigungen ohne kirchlichen Mitwirkung:	4,3%
α) der Erwachsenen:	3,17%
β) der Kinder:	7%

das Verhältnis zur Kopfbzahl:

a) bei Kirchenkollekten:	26,8 Pf.
b) bei Klingelbeutelgelder:	19,6 Pf.
c) bei Kommunikanten	63,4%
d) bei Selbstmördern	0,04%

C. Hoeck

Kommentarer

Beretningen fra Bjolderup Sogn vidner om en menighed, hvor Indre Mission havde stor indflydelse. Det ses bl.a. af, at det gamle missionshus, som var blevet for lille til Indre Mission, kunne bruges som dansk forsamlingshus!

Asyl-Verein	Nordslesvigsk Asyl, foreningen drev et børnehjem i Erlev ved Haderslev.
Bornholmere	kaldenavn for tilhængerne af Luthersk Mission.
Det gamle budskab Flensburger Anstalt	Se: Tonnesen'scher Richtung. diakonisseanstalten og hospitalet i Flensborg, der var oprettet i 1874, og hvor mange unge kvinder fra Nordslesvig søgte hen for at blive uddannet til sygeplejersker.
Good-Templar Ordenen Gründonnerstag Gustav-Adolf Verein	den største afholdsloge i landsdelen. skærtorsdag. tysk protestantisk organisation til støtte for trosvæller i de katolske dele af Tyskland.
Missionsanstalten i Breklum	grundlagt i 1876 af pastor Christian Jensen. Missionsanstalten varetog såvel indre mission som ydre mission i det østlige Indien, i Østafrika og siden også Kina. Her uddannedes lægprædikanter og diakoner, ligesom der fandtes et sanatorium for sindslidende, trykkeri etc. Brødre menigheden i Christiansfeld varetog ligeledes ydre mission.
Standesamtliche Trauung	borgerlig vielse, fra 1874 var den borgerlige vielse ved personregisterføreren obligatorisk, mens den kirkelige var frivillig.
Tirupatimissionen Tonnesen'scher Richtung	virkede i Sydindien. splittelsen i Indre Mission mellem den Tonnesenske retning og Det gamle Budskab skete i 1912.

Lovgrundlag

Kirchengemeinde- und Synodalordnung vom 4. November 1876, § 82.

Anvendelsesmuligheder

Synodeberetningerne giver med få års mellemrum øjebliksbilleder af snart sagt alle aspekter af det kirkelige liv i sognene; både det som præsten og kirken stod for samt lægmandsbevægelsernes virke. Synodeberetningerne er tillige gode kilder til belysning af de lokale sociale tilstande i sognene, frem for alt fordi der redegøres for drukkenskab, børn født uden for ægteskab og andre moralske forhold. I synodeberetningerne afspejles også de kirkeligt engagerede

des reaktion på en række konkrete begivenheder. Som eksempler kan nævnes indførelsen af den civile personregistrering i 1874, verdenskrigens indvirkning på antallet af kirkegængere, Socialdemokratiets truende vækst samt Köllertidens sprogforordninger – fire emner, der alle blev gjort til genstand for stor opmærksomhed på synoderne.

Hvor findes kildetyperne?

Synodeberetningerne fra de forskellige sogne findes blandt provstearkivernes synodalsager (LAA). Her findes også den sammenfattende beretning for hele provstiet, der blev trykt som et bilag til provstisynodeforhandlingerne. Beretningen fra provstisynoden blev trykt på både tysk og dansk under forskellige titler, f.eks. *Beretning om de kirkelige og sædelige Tilstande i Haderslev Provsti til det 24. ordentlige Møde af Provstisynoden for Aarene 1905 og 1906*, Haderslev 1907, eller: *Bericht des Synodalausschusses der Propstei Apenrade 1915*, Apenrade u. år.

Litteratur

Synodeberetningerne fra de sogne, der nu hører til den sønderjyske del af Haderslev stift, er i vid udstrækning benyttet og citeret i:

A. Pontoppidan-Thyssen (red.): *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en Dansk præste- og sognehistorie med særlig henblik på tiden efter 1949*, X (Haderslev stift), Århus 1977-91.

Se også:

P. Nedergaard: *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie (kirkelig geografi), Sønderjylland I*, Kbh. 1972 (særudgave af bind IX, Ribe stift).

Det kirkehistoriske standardværk er:

Kirche im Umbruch. Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, Schriften des Vereins für Schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, Band 5, Neumünster 1989.

Blandt de vigtigste fremstillinger kan nævnes:

G. Weitling: *Die historischen Voraussetzungen des »Kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nord-schleswig« und dessen Verbindung zur reichsdänischen Indre Mission bis zur Jahrhundertwende*, Flensburg 1971 (forkortet udgave på dansk i *Sønderjyske Årbøger* 1977).

G. Weitling: *Die Geschichte der Kirche in Ost-Jeypore 1924-1964. Beziehungen der Breklumer Mission zu Nordschleswig und Dänemark*, Ammersbek bei Hamburg 1998.

Lisbeth V. Høst: *»Det Ene Fornødne«. Nordslesvigsk Indre Mission og Det gamle Budskab 1880-1945*, Aabenraa 1997.

63. Schulchronik (skolekrønike)

Fra 1880 til 1920 var det påbudt de enkelte skolelærere i Nordslesvig at føre en skolekrønike. Med vanlig tysk grundighed indeholdt ordren en oversigt over, hvad krøniken skulle indeholde:

1. *En beskrivelse af skolens egn. Hermed forstået egnens geografiske, geologiske og naturhistoriske forhold samt egnens historie gennem tiderne.*
2. *Skolens historie.*
3. *En beskrivelse af skolens og lærerboligens stand i 1880.*
4. *Biografiske oplysninger om tidligere lærere.*
5. *De vigtigste årlige begivenheder indenfor skolen f.eks. festsdage, årsprøver, konfirmander m.m.*

Skolekrønikerne blev visse steder videreført efter Genforeningen.

Lögumgaarde Schulchronik

(LAÅ, Løgumgårde skolearkiv)

Im November 1916 wurde der Lehrer Kuhrau aus Norderlügum zum Heeresdienst einberufen, und musste ich vom 5. Nov. jeden Anderen Tag in Loitwitt vertreten.

Die Weihnachtsferien wurden um 12 Tage verlängert wegen Kohlenmangels. Vom 9. März bis zum 18. April war die Schule wegen Kohlenmangels geschlossen.

Ostern 1917 wurden 6 Knaben u. 2 Mädchen konfirmiert. Neu aufgenommen wurden 7 Knaben u. 1 Mädchen.

Auf Reklamation wurde der Lehrer Kuhrau aus Norderlügum beurlaubt, und vom 1. Sept. 1917 an musste er in Loitwitt mit vertreten.

Am 28. Oktober wurde die Schule um 10 Uhr geschlossen, wegen Gefangnahme von 60000 Italienern.

Am 31. Oktober war Reformationsfeier in der Schule.

Ende Januar starb unser Kreisschulinspektor Herr Krohn. Die Vertretung übernahm Herr Schulrat Siegel aus Südtondern.

Lovgrundlag

Førelse af skolekrøniker blev påbudt ved forordning af 14. august 1880.

Anvendelsesmuligheder

Skolekrønikerne er først og fremmest værdifulde til skolehistoriske undersøgelser. Et eksempel herpå er bogen *Vilstrups skolekrønike* udgivet af Haderslev Byarkiv 2001. Skolekrøniker kan desuden anvendes i lokalhistorisk øjemed, da de ofte indeholder værdifulde oplysninger om sognets historie og sønderjysk historie i almindelighed. Endelig kan skolekrøniker være med til at afdekke lærernes personalhistorie.

Skolen i Løgumgårde. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Hvor findes kildetypen?

I skolearkiverne (LAÅ og LASH).

Litteratur

L. S. Ravn: *Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920*, Aabenraa 1981.
Vilstrups Skolekronike, Haderslev Byarkiv 2001.

64. Öffentliche Lustbarkeiten (ansøgning om afholdelse af offentlig forlystelse)

I preussisk tid, såvel som tidligere, krævede en lang række kulturelle aktiviteter politiets tilladelse. Det gjaldt f.eks. teaterforestillinger, koncerter, filmforevisninger, folkefester, optog, skydekonkurrencer, ringridning, offentlig bal og de forskellige former for lotteri. En ansøgning om afholdelse af en offentlig forlystelse skulle stiles til den lokale politimyndighed. Denne sendte ansøgningen videre til landråden ofte med en skriftlig vurdering af sagen. Landråden gav herfter sin endelige godkendelse eller afslag.

Dilettanter opfører forestillingen »slægtningene« i Haderslev 1905. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Ansøgning om afholdelse af dilettant

(LAA, Aabenraa landrådsarkiv, Abhaltung öffentlicher Lustbarkeiten und theatralischer Vorstellungen. pk. 193, B. Special-Akten 1. 1868-1919, hæfte 2.)

Gesuch
des Gärtners Friedrich
Hass in Apenrade,
Namens des »Bürgervereins«
dieselbst,
um Ertheilung
der Erlaubniss
zur Abhaltung
einer öffentlichen Dilettant
Vorstellung mit
Ball im Apenrade.
die Polizeiverwaltung
Apenrade 22/2. 05

dem Herrn Landrat
Hier

befürwortend überreicht.
Der Ueberschuss soll an bedürftige
Konfirmanden verteilt werden.
Rickmers

Apenrade, den 24.II. 1905
der Königliche Landrat
1935

A.g.R.

der Polizeiverwaltung
hier

unter Genehmigung
zurückgesandt.

Frist 8 Tages!

Uslar

Apenrade den 22 Februar 1905

An
das Königliche Landrathsamt
in Apenrade!

Der ergebenst unterzeichnete
Bittsteller ist Mitglied des
Vorstandes der Gesellschaft
»Bürgerverein« in Apenrade.
Nun beabsichtigt die
vorgenannte Gesellschaft, und
zwar zum wohltätigen Zwecke,
am 3. März d.J. eine
DilettantVorstellung
mit nachfolgenden Ball in
Colosseum in Apenrade
abzuhalten.

Ich erlaube mir
daher, als Vorstands
Mitglied der betreffenden
Gesellschaft zu bitten:
dass es der Gesellschaft:
»Bürgerverein« in Apenrade gestattet
werden möge am 3. März d.J.
eine öffentliche Dilettant
Vorstellung mit nachfolgendem
Ball in Colosseum
in Apenrade abzuhalten.

Ganz ergebenst
F. Hass

Apenrade 25/II.05

dem Herrn Landrat

Hier
nach Kenntnisnahme zurückgereicht.
Die Polizeiverwaltung.
Rickmers
Polizeisache
Ap. 27/2. 05
d.Kgl.Lrt

Kommentarer

Ansøgningen er afskrevet i højre kolonne. I venstre kolonne har de myndigheder, som skulle behandle og udtale sig om ansøgningen, gjort deres anmærkninger. Her kan man følge ansøgningens gang gennem bureaukratiet.

Rickmers borgmester og øverste politimyndighed i Aabenraa.

Lovgrundlag

Forordning af 20. september 1867.

Anvendelsesmuligheder

Ansøgninger om afholdelse af forlystelser tegner et billede af det lokale kulturliv og de fritidsaktiviteter, som fandtes i og udenfor de etablerede foreninger. Kildematerialet danner derfor grundlag for kulturhistoriske studier.

Hvor findes kildetypen?

Materialet findes i landrådsarkiverne under emnet Sicherheits-, Ordnungs- und Sittenpolizei. (LAÅ og LASH)

Litteratur

Dr. von Bitter: *Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung*, I-II, Leipzig 1906, (opslagsord: Lustbarkeit).

Hans Schultz Hansen: *Preussiske arkiver fra Nordslesvig 1867-1920 – den statslige og kommunale forvaltning*, Arkivernes Informationsserie, Odense 1999, s. 49.

Fra preussisk til dansk forvaltning 1918-20

Indledning

Ekstraordinære situationer som krige, borgerkrigs-lignende tilstande og overgangsperioder fra et nationalt styre til et andet skaber opbrud i forvaltningen. Dette betyder, at der bliver skabt nye administrative sammenhænge, og at der bliver dannet nyt og anderledes kildemateriale. I nogle situationer er disse forhold rent midlertidige, og man vender tilbage til den hidtidige administration. I andre tilfælde forandres forholdene radikalt, og der bliver opbygget en helt ny og anderledes forvaltning.

Sønderjysk historie er rig på sådanne overgangssituationer. Under det slesvig-holstenske oprør i 1848 og den efterfølgende Treårskrig havde særlige forvaltningsorganer overtaget en del af den administrative magt i hertugdømmerne. På den slesvig-holstenske side drejede det sig især om Den Provisoriske Regering i Kiel, og på den danske side bl.a. om Regeringskommissionerne for henholdsvis Hertugdømmet Slesvig og hertugdømmerne Holsten og Lauenborg samt Immediatkommissionen for Als og Ærø. Desuden havde de militære myndigheder overtaget en del af kommandoen fra den civile administration. Under den preussiske og østrigske besættelse af Slesvig fra februar 1864 og indtil Gasteinoverenskomsten mellem Preussen og Østrig i august 1865 blev det civile styre i hertugdømmet delvis overdraget til en preussisk og en østrigsk civilkommissær. Under 1. Verdenskrig affødte den militære situation og forsyningsforholdene en række særlige arkivalier.

I overgangsperioden mellem tysk og dansk forvaltning fra november 1918 og et godt stykke ind i 1920 opstod der i Sønderjylland og delvis også i 2. afstemningszone et administrativt vakuum, da den tyske forvaltning på en række områder svækkede sit greb, mens den danske forvaltning endnu ikke var kommet på plads. I denne situation fremkom der både i det nordlige Slesvig og i centralforvaltningen i København en række mere eller mindre private forvaltningsenheder, der udfyldte det opståede administrative tomrum, og som spillede sammen, således at man ved Genforeningens gennemførelse i juni 1920 havde grundlaget for en lovgivning og en velfungerende forvaltning. I det følgende bringes der nogle eksempler på kildegrupper, som blev skabt i overgangsperioden.

I forbindelse med 1. Verdenskrigs afslutning overtog arbejder-, soldater- og bonderåd midlertidigt den lokale myndighed i de fleste slesvig-holstenske byer, men denne administration fik dog kun kortvarig betydning i 1918-19 (nr. 65: Protokol for arbejder- og bonderåd). Allerede få dage efter Våbenstilstandens indgåelse den 11. november 1918 oprettede Den Nordslesvigske Vælgerforening, som var de dansksindede sønderjyders politiske platform under det preussiske styre, en række udvalg, som fik stor indflydelse på den sønderjyske lovgivning efter Genforeningen (nr. 66: Vælgerforeningens udvalgsbetænkninger 1919). Et afgørende spørgsmål i forbindelse med overgangen til et nyt

Forsiden af Bekendtgørelser fra Den Internationale Kommission for Slesvig. 1920. Privateje.

nationalt styre var de hidtidige embedsmænds loyalitet. Det var derfor vigtigt at fremskaffe oplysninger om de under tysk styre ansatte embeds- og bestillingsmænd. Disse oplysninger kunne naturligvis ikke fremskaffes via embedsapparatet, og andre efterretningskanaler måtte derfor tages i brug. Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender, der eksisterede 1919-20, benyttede pålidelige jurister til at skaffe oplysninger om det tyske retsvæsens ansatte, og oplysning om lærerne fremskaffedes via Den Nordslesvigske Skoleforenings lokale tillidsmænd, som fandtes i alle sønderjyske sogne (nr. 67: Spørgsmål vedrørende retsvæsenet, og nr. 68: Spørgeskema om lærerne i Nord- og Mellemslesvig 1919-20).

I forbindelse med folkeafstemningerne i februar og marts 1920 overtog Den Internationale Kommission det forvaltningsmæssige ansvar i afstemningsområderne fra de tyske myndigheder. Kommissionen forvaltede politimyndigheden ved hjælp af særlige CIS-gendarmer (nr. 69: Den internationale Kommissions (CIS) politimyndighed). Hovedbegivenheden i overgangssituationen 1918-20 var ubetinget selve de afgørende folkeafstemninger. Disse blev planlagt af Den Internationale Kommission, men både Vælgerforeningen i Nordslesvig og foreningen »Sønderjyderne« i København havde indflydelse på antallet af vælgere, der havde mulighed for at møde op på valgstederne (nr. 70: Begæring om optagelse på valglisten til folkeafstemningen).

65. Protokol for arbejder- og bonderåd

Det første soldaterråd blev i forbindelse med matrosopstanden dannet i Kiel den 4. november 1918. Opstanden var indledningen til, at det tyske kejserrige brød sammen og 1. Verdenskrig sluttede. Den revolutionære bevægelse bredte sig snart til byerne i hele provinsen Slesvig-Holsten, hvor der overalt blev oprettet arbejder- og soldaterråd samt arbejder- og bonderåd. Rådene fik i det følgende halve år en vis indflydelse på lokalforvaltningen i Nordslesvig, hvor de indsatte tilforordnede hos en række embedsmænd, landråder, borgmestre og amtsforstandere, og disse rådsrepræsentanter kontrasignede mange af landrådernes bekendtgørelser. I de første måneder udstedte rådernes forretningsudvalg desuden en række selvstændige bekendtgørelser. På længere sigt fik rådsbevægelsen ikke egentlig politisk betydning, men de løste en række praktiske problemer i forbindelse med krigens afslutning, indtil myndighederne atter fik greb om situationen.

Blandt de nordslesvigske soldater- og arbejderråd har det sønderborgske fået mest omtale i historisk sammenhæng på grund af marinesoldaten Bruno Topff, der i soldaterrådets første dage i november 1918 førte sig frem på en sådan måde, at eftertiden har diskuteret, om han udråbte en særlig alsisk republik, eller om han blot var en lidt emsig skræddersvend med diktatoriske tilbøjeligheder. På det gengivne billede af forretningsudvalget for arbejder- og soldaterrådet i Sønderborg fra 1919 er Bruno Topff for længst ude af sagaen, og den ledende skikkelse er murer Richard Hempel, som ses på forreste række yderst til venstre. Museet på Sønderborg Slot/Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Verhandlungsprotokoll des Vollzugsrates des Kreises Hadersleben (Arbeiter- und Bauernrat). Møde 20. januar 1919
(LAA, Arbejder- og bonderådet i Haderslev Kreds)

Der Vollzugsrat für [den] Kreis Hadersleben hat eine Verhandlung einberufen im Saale des Herrn Nis Juhl, Jungfernstieg, Hadersleben. Es waren zwei Delegierte aus jedem Arbeiter- und Bauernrate des Kreises eingeladen.

Niels Schmidt, Glasergaard eröffnete die Versammlung und Niels Petersen, Höckelberg berichtete, von den Verhandlungen in Kiel, wo ein Arbeiter- und Bauern-Vollzugsrat für die Provinz Schleswig-Holstein gewählt wurde und wo Schmidt und Petersen als Delegierte des Kreises Hadersleben zugegen waren und wo Schmidt als Mitglied des obersten Vollzugsrates gewählt wurde.

Niels Petersen wiederholte die Rede des Beigeordneten des Regierungspräsidenten Herrn Eduard Adler (hier beigefügt) und sprach zuletzt über die Pflichten und Rechte des Arbeiter- und Bauernrates.

Der Arbeiter- und Bauernrat ist verpflichtet für Ablieferungen zu sorgen, hat aber auch die Pflicht die Interessen der Landwirtschaft zu überwachen, damit die Ergibigkeit der Landwirtschaft nicht geschädigt wird. Um die Ablieferungen zu fördern muss für eine gerechte Preisregelung gesorgt werden, damit der Landwirt für die abzuliefernde Ware einen annehmbaren Preis erhält, ohne dass dadurch die Lebensmittel teurer werden. Deshalb muss man den Zwischenhandel kontrollieren.

In einer anschliessenden Verhandlung wurde Beschluss gefasst über Ablieferung von Kartoffeln an [die] Stadt Hadersleben. Eine Beschuldigung gegen die Bevölkerung Nordschleswigs wegen mangelhafter Ablieferung von Vieh wurde zurückgewiesen, die nordschleswigsche Bevölkerung hat immer ihre Pflicht getan um möglichst viel abzuliefern.

Um 6 Uhr war Schluss der Verhandlung.

Hadersleben, d. 20. Januar 1919.

Niels Petersen,
Protokollführer.

Kommentarer

Regierungspräsident leder af den kgl. regering i Slesvig (indført 1867).

Vollzugsrat eksekutivråd

Lovgrundlag

Soldater- og arbejderrådene, der blev dannet i Kiel den 4. og 5. november 1918, opfordrede i et opråd den 7. november 1918 den slesvig-holstenske befolkning til at oprette råd i alle byer. De såkaldte »Kieler Punkten« blev programmet for hele rådsbevægelsen. Rammerne for rådernes kompetance fastlagdes i en række regeringsbekendtgørelser, hvoraf den vigtigste var organisa-

tionsstatutten af 18. december 1918 (offentliggjort i Amtsblatt). De sidste arbejder- og soldatteråd i Nordslesvig, som endnu var i funktion, blev opløst ved bekendtgørelse fra Den Internationale Kommission af 17. januar 1920.

Anvendelsesmuligheder

Materialet fra rådsbevægelsen belyser den helt uafklarede situation ved 1. Verdenskrigs slutning, hvor det var helt usikkert, hvordan de politiske magtforhold og den forvaltningsmæssige udvikling i fremtiden ville blive. Materialet kan især benyttes til undersøgelser af ernæringsituationen.

Hvor findes kildetyperne?

Der er bevaret materiale fra arbejder- og bonderådene i Sønderborg og Haderslev (LAÅ). Eksekutivrådets forhandlingsprotokol for Haderslev arbejder- og bonderåd dog kun i kopi (se *Sønderjyske Årbøger* 1972, s. 180).

Litteratur

D. Dähnhardt: *Revolution in Kiel*, Neumünster 1978.

Ulrich Lange (red.): *Geschichte Schleswig-Holsteins, Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Neumünster 1996, s. 515-17 (med yderligere litteraturhenvisninger).

Henrik Fangel: *Haderslev bys historie 1864-1920*, Haderslev, Aabenraa 1996, s. 398ff.

Dorrit Andersen: Rådsbevægelsen i Nordslesvig 1918-20, i: *Sønderjyske Årbøger* 1972, s. 147-85.

Christian Bo Bojesen: Præsident Bruno Topff og republikken Als i 1918, i: *19 myter i Sønderjyllands historie*, Aabenraa 2002, s. 171-82.

66. Vælgerforeningens udvalgsbetænkninger 1919

Den 16. og 17. november 1918 afholdt Den Nordslesvigske Vælgerforenings bestyrelse og tilsynsråd et møde i Aabenraa, hvor man planlagde strategien for den kommende afstemning. Samtidig blev der nedsat en række udvalg, som skulle forberede den administrative genforeningsproces: Aktionsudvalget, det kirkelige Udvalg, Skoleudvalget, det økonomiske Udvalg, Retsudvalget og Arbejderudvalget. Udvalgene skulle »udfinde, fremdrage, oplyse og klarlægge alle Spørgsmaal inden for dets Virksomhedsomraade, som maa ordnes ved Afstaaelsen«. Vælgerforeningen udpegede formænd og sekretærer. Udvalgene, som skulle fungere, indtil Genforeningen havde fundet sted, afholdt en række møder, og de afgav i løbet af 1919 betænkninger, som havde form af forslag til lovgivning på de respektive sagsområder. Disse udvalgsbetænkninger fik stor betydning for den lovgivning, der i juni måned 1920 blev vedtaget i den danske rigsdag som grundlag for indlemmelsen af De sønderjyske Landsdele.

Betænkning fra Det kirkelige Udvalg. Nedsat af »Den Nordslesvigske Vælgerforening« i Anledning af Genforeningen med Danmark 1919

(LAA, Vælgerforeningens arkiv, Betænkninger og sager vedr. Vælgerforeningens udvalg 1918-20)

FORSLAG

til Ordningen af den nordslesvigske Kirkes Administration under Overgangen fra tysk til dansk Styre.

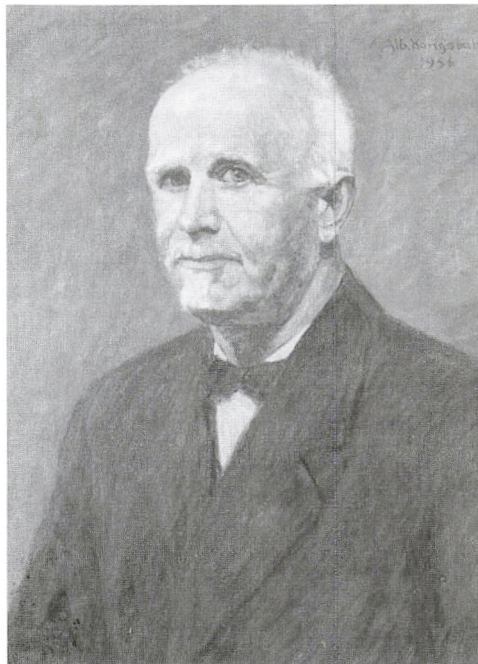
A. Den første provisoriske Forvaltning.

1. Ved Nordslesvigs Genforening med Danmark overtager de af den danske Regering dertil beskikkede Administratorer samt Kirkeministeriet i København Tilsynet og Forvaltningen af den nordslesvigske Kirke i Stedet for Generalsuperintendenten og Konsistoriet i Kiel og det preussiske Kultusministerium i Berlin.

[2-5 udeladt]

B. Den lovordnede Overgangstid

6. For Overgangstiden vedbliver den nugældende Sogneordning at bestaa med Hensyn til Menighedsrepræsentation og dennes Rettigheder, dog udvides Valgretten til ogsaa at omfatte Kvinder. Endvidere bibeholdes Præsteansættelsen med den Ændring, at der foretages Valg hver Gang, hvor der ikke er udtalt Ønsker om Vocation. Prøveprædiken eller Valgprædiken bortfalder for de Ansøgers Vedkommende, som tidligere har afholdt Gudstjeneste i Sognekirken. Ved Præsentationen til Præstevalg bør der som Regel medtages en hidtidig nordslesvigsk Præst, hvis en saadan findes blandt Ansøgerne. Præstelønningsloven, Ejendomsretten og Forvaltningen af Kirke-

Den Nordslesvigske Vælgerforenings Kirkeudvalg blev konstitueret ved et møde på Folkehjem den 7. december 1918 med gårdejer Mads Gram, Københoved, som formand og med sparekassesebestyrer Nis Nissen, Nordborg, som sekretær. Nis Nissen var som mangeårigt medlem af Sønderborg Provstisynode godt kendt med den preussiske kirkeordning. Kirkeudvalget fremsatte i sin betænkning ønsket om, at der skulle nedsættes en kommission, der skulle udarbejde fælles forslag til kirkelig lovgivning for hele landet inklusive De sønderjyske Landsdele. Alle-rede med kirkelovene af 1922 blev genforeningen på det kirkelige område gennemført. Billederne af Mads Gram og Nis Nissen er affotograferet af Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

godset bliver staaende, dog at Lønskalaen for de Embeder, som nu falder ind under Lønningsloven, om muligt forandres, saa Udbetalingen sker i Kroner efter Parikurs. Lovene om borgerligt Ægteskab, Fødsels- og Dødsregister ønskes bibeholdt.

[7. udeladt]

8. Følgende Dele af det nuværende Nordslesvig, der før har hørt til Ribe Stift, nemlig:
1. Tørninglen Provsti med 25.640 Indbyggere,
 2. Sognene Mjolden, Døstrup, Randerup, Brede, Nørre Løgum, Løgumkloster, Skast, Ballum, Rømø, List, Hjerpsted, Emmerlev, Højer, Daler, Visby, Abild, Møgeltønder, Tønder og Udbjerg og Nørre-Tønder Provsti med 20.769 Indbyggere henlægges under Ribe Bispestol.

Der oprettes et Bispesæde i Haderslev, hvorunder henlægges den

øvrigte Del af det nuværende Nordslesvig samt de saakaldte otte Sogne, muligvis et endnu større Distrikt af Nørrejylland, maaske hele Vejle Amt.

[9-12 udeladt]

13. Senest et halvt Aar efter at Kirkesproget er fastsat, foranlediger Biskoppen, at Provsten i de Sogne, der ikke betjenes af Vikar, forelægger Menigheden Spørgsmaalet, om den skønner, at Sognepræstens Forbliven i Embedet paa afgørende Maade vil virke til Skade for det kristelige Livs Fremvækst i Sognet og om denne under de nye Forhold ønsker Præsteembedet besat ved Nyvalg. Dette besvares samlet ved en af Provsten ledet hemmelig Afstemning (skriftlig) af den Del af Menighedens stemmeberetigede Medlemmer, som ønsker at betjenes af Sognepræsten. Besvares Spørgsmaalet med Flertallet af de mødte Medlemmers Ja, opslaas Embedet vakant. I modsat Tilfælde forbliver Præsten i Embedet. Vælges en anden Præst, sættes den hidtidige paa Ventepenge, indtil han opnaar andet Kald, dog højst tre Aar. Faar han intet Kald i denne Tid, træder Pension i Stedet for Ventepenge og Pensionsspørgsmaalet ordnes ved mellemstatlig Overenskomst.

I Sogne, der betjenes af Vikar, foretages Nyvalg.

[14-15 udeladt]

C. Sammensmeltningen med den danske Folkekirke

16. Under den lovordnede Overgangstid ønskes nedsat en Kommission af menighedsvalgte Repræsentanter fra hele Danmark ...

Bemærkninger i Almindelighed

Som grundlæggende Synspunkt for Ordningen af Forholdene ved Nordslesvigs Genforening med Danmark har det kirkelige Udvalg haft for Øje, at Grænsen ved Kongeaaen nu maa slettes lempeligt, men grundigt. Denne naturlige Grænse har gennem Aarhundreder gjort ubodelig Skade; nu maa den fjernes, saa vi efterhaanden kan blive ét med det øvrige danske Folk. Vi ønsker ikke mere at danne en Stat i Staten.

Dette Synspunkt fandt Udtryk i en enstemmig vedtaget Udtalelse ved Udvalgets første Forhandlingsmøde den 16. December paa Folkehjem i Aabenraa, som indeholdt følgende:

Udvalget ønsker, at Nordslesvig gaar over i den danske Folkekirke, dog at Sogneordningen kan bestaa indtil videre, hvorimod vi ikke ønsker Synodeordningen bibeholdt.

Det næste Hovedsynspunkt har været, at det danske Flertals Forhold til de tyske Mindretal maa præges af Retfærdighed i kristen Aand. Den danske Befolkning maa faa sin Ret uden at komme de tyske Medkristne for nær.

Udført i Praksis tænker det kristne Udvalg sig at Overgangen naturligt vil falde i tre Afsnit. Ved Genforeningen maa Forvaltningen den første Tid overtages provisorisk ad administrativ Vej. Denne Tid bør gøres ganske kort og varer, indtil der ad regulær Vej kan vedtages en Lov af den danske Rigsdag om en foreløbig lovordnet Overgangstid. Under denne Lov mødes Gammelt og Nyt, Menigheden nord- og sydfør Kongeaaen vokser sammen, og den endelige Sammenslutning, det tredje Afsnit, forberedes af en menighedsvalgt Kommission, der afgiver Betænkning til Regering og Rigsdag.

Ved Formuleringen har Udvalget benyttet Navnet Nordslesvig, da der er tænkt paa denne Landsdel ved Udarbejdelsen af Forslagene.

[Bemærkninger til de enkelte paragraffer er udeladt]

Kommentarer

Kommission af menighedsvalgte	ved Lov af 10. september 1920 fik kirkeministeren bemyndigelse til at nedsætte et kirkeligt udvalg, som skulle samordne den kirkelige ordning i De sønderjyske Landsdele og i det øvrige Danmark.
Kvindes valgret	ved menighedsrådslovene af 1903 og 1912 fik kvinder valgret og valgbarhed til menighedsrådene i Danmark. I den preussiske menigheds- og synodalordning havde kvinderne ikke valgret.
List Sogn	usikkerheden om grænsedragningen bevirkede, at der var områder syd for den senere grænse, som blev foreslået tillagt Ribe Stift.
Lovene om borgerligt ægteskab	Gesetz über die Beurkundung des Personenstandes und die Form der Eheschliessung af 9. marts 1874 og Gesetz über die Beurkundung des Personenstandes und die Eheschliessung für das deutsche Reich. Disse bestemmelser indførte borgerlig civilregistrering i Slesvig, og dermed også i det nuværende Sønderjylland.
Præsentation til præsteembede	ifølge den preussiske kirkeordning af 25. oktober 1880 blev præsteembederne besat således, at Konsistorium hver anden gang præsenterede sognet for tre gejstlige, mellem hvilke sognemenigheden eller kirkepatronen kunne vælge, og hver anden gang udnævnte præsten direkte.
Synodeordning	Den evangelisk-lutherske kirke i Slesvig-

Vocation

Holsten havde et særligt styre (menigheds- og synodalordningen af 4/11-1876). På det lokale niveau bestod det kirkelige selvstyre af et kirkeforstanderskab bestående af sognepræsten og et antal ældste, valgt af kirkekollegiet. Kirkekollegiet bestod af samtlige medlemmer af kirkeforstanderskabet og et antal menighedsrepræsentanter valgt af menigheden. Kirkestyrets overordnede organer var provstisynoden og Kirkekonsistoriet (Jf. nr. 62: Synodeberetning).
beskikkelse til et præsteembede. Meningen var på den ene side, at der ikke skulle afholdes valg i de sogne, hvor man kunne blive enige om at lade en egnet præst forblive i embedet. På den anden side skulle selv et dansk mindretal kunne kræve afholdt et valg.

Lovgrundlag

Det kirkelige Udvalg blev nedsat af Vælgerforeningen 16.-17. november 1918. Udvalget blev konstitueret ved et møde, hvori Vælgerforeningens Aktionsudvalg deltog, i Aabenraa den 7. december 1918. Udvalget bestod af i alt 15 medlemmer, der dels repræsenterede de fem nordslesvigske provstisynoder og dels Indre Mission og de grundtvigske frimenigheder i Sønderjylland. Det kirkelige Udvalg, der afholdt i alt 6 møder samt en del underudvalgsmøder, afgav betænkning den 19. marts 1919.

Anvendelsesmuligheder

Udvalgsbetænkningerne og de deri indeholdte forslag hører til de mest centrale kilder til den administrative genforening af Danmark og De sønderjyske Landsdele. De er et udtryk for, at de sønderjyske politikere, repræsenteret ved Vælgerforeningen, tog initiativet til at planlægge overgangen til dansk lovgivning på et meget tidligt tidspunkt (1918/19) – endnu før man vidste, hvordan udfaldet af afstemningerne ville blive, og hvor de danske ministerier endnu ingen beføjelser havde. Sønderjyderne fik herved afgørende indflydelse på lovgivningen, hvilket i høj grad var med til at lette overgangen til den danske lovgivning.

Hvor findes kildetyperne?

Det kirkelige Udvalgs betænkning findes sammen med flere af de øvrige udvalgs betænkninger i Vælgerforeningens arkiv (LAA). Betænkningerne blev trykt enkeltvis i et mindre oplag, som blev sendt til myndigheder og enkeltpersoner, der havde med den sønderjyske lovgivning at gøre i overgangsperioden

1918-20. Eksemplarer af betænkningerne kan derfor findes i de pågældende myndigheders arkiver, f.eks. i de respektive ressortministerier. Da det kirkelige Udvalgs betænkning havde betydning for udarbejdelsen af de danske kirkelove af 1922, er dets betænkning optrykt i: *Beretning fra det i Henhold til Lov af 10. September 1920 nedsatte Udvalg for kirkelige Anliggender*, Kbh. 1922, s. 17-29.

I Vælgerforeningens arkiv findes også Vælgerforeningens forhandlingsprotokol og Forhandlingsprotokol for det kirkelige Udvalg 1918-20.

Litteratur

Per Ingesman: Da der gik kirkepolitik i Genforeningen, i: *Sønderjyske Årbøger* 1995, s. 239-60.

Hans Schultz Hansen: Sønderjyllands administrative genforening, i: *Harmonisering eller Sørordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*, bd. 1, Aabenraa 2002, s. 15ff.

Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg 1919-20. [Kbh. 1919-20]

Beretning fra det i Henhold til Lov af 10. September 1920 nedsatte Udvalg for kirkelige Anliggender, Kbh. 1922.

Jesper Thomassen: Kirken i byen, i: Lars N. Henningsen (red.): *Sct. Nicolai Kirke i Aabenraa*, Aabenraa 2002, s. 215ff.

67. Spørgsmål vedrørende retsvæsenet

Både i Sønderjylland og i den danske centralforvaltning var man i overgangstiden 1918-20 optaget af embedsmandsspørgsmålet. Hvad skulle der ske med de hidtidige tyske embedsmænd inden for retsvæsen, kirke og skole, etaterne m.v.? Skulle man udskifte hele personalet, eller kunne en del af dem, som ikke havde et dårligt forhold til de dansksindede, fortsætte under dansk forvaltning? Da spørgsmålet af gode grunde ikke kunne drøftes offentligt, blev der i al hemmelighed foretaget undersøgelser i form af spørgeskemaer angående bl.a. retspersonalets og skolelærernes forhold.

Et andet spørgsmål, der kunne blive aktuelt, var, på hvilke betingelser de preussiske embedsmænd skulle afskediges. Dette blev genstand for en drøftelse i et særligt udvalg nedsat af Det midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender.

Undersøgelsen af retspersonalets forhold blev iværksat af Det Sønderjyske Ministerium, der stillede en række spørgsmål angående retterne i afstemningsområderne. Blandt andet ønskede man for alle ansatte ved retterne oplyst, om

Domhuset ved Kongevej i Sønderborg. Bygningen blev opført 1911-13 efter tegning af den tyske statsarkitekt Rahn, Flensborg. Indtil 1920 rummede bygningen den preussiske amtsret, som var første instans i retssystemet. Retsplejen var mundtlig og som regel offentlig. Retsproget var tysk. Som det fremgår af den gengivne kilde havde amtsretten fem afdelinger med hver sin dommer. Efter Genforeningen blev bygningen både hjemsted for Søndre Landsret (ophævet 1927) og for hele to underretter, henholdsvis for Sønderborg Købstad m.v. og for Als Nørre og Sønder Herreder samt for Statsadvokaten for Søndre Landsretskreds. Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

de pågældende beherskede det danske sprog, om de ville blive i landsdelen efter Genforeningen, og om de kunne antages at ville stille sig loyalt over for det danske styre. Desuden indeholdt skemaet en række spørgsmål om konkrete forhold ved retterne.

Spørgsmaal vedrørende Retsvæsenet. Sønderborg Retskreds 1920

(RA, Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender, Rets- og skolepersonale)

Nærmere Oplysninger om Dommerne.

Navn	Alder	Hvor født (Nordslesvig eller andetsteds)	Det danske Sprog mægtig?	Forhold til den danske Befolkning	Kan Vedk. tænkes at ville blive i Landet?
1. Gunzet	c. 60	i Sachsen	nej	godt som Tysker	nej
2. v. Meurers	c. 40	syd paa	nej	maadeligt	nej
3. Dr. Nissen	c. 37	Sønderborg	ja	?	ja. Søn af en tysk- sindet Raadmand
4. Bauermann	c. 35	syd paa	nej	er kun ganske kort Tid her	nej
5. Nielsen	c. 40	Nordslesvig	ja	vistnok nogenlunde	ja

Oplysning om Amtssekretæren (tilsvarende Spørgsmaal)

Andre Hjælpere paa Retskontoret (tilsvarende Spørgsmaal)

5 Sekretærer	[4 født i Hol- sten, 1 i Tysk- land]	alle nej	alle nej	Hele Personalet er tysk, og har altid været det. Kun to af dem har dansk Hus- sprog
3-4 Skrivere				

Haves noget Skøn over, om Embedsforretningerne fuldt kan optage Dommerens Tid?

Det ser det ikke ud til.

For Tiden er her 5 Dommere.

De er ikke mange Timer i Retsbygningen om Dagen.

Amtsretsbygningen

Hvem ejer Bygningen?

Staten

Hvornaar omtrent opført?

c. 1912

Dommerbolig

Er der særlig Embedsbolig for Dommeren?

nej

Hvem ejer denne?

—

Staatsanwalt

Navn	Alder	Hvor født (Nordslesvig eller andetsteds)	Det danske Sprog mægtig?	Forhold til den danske Befolkning	Kan Vedk. tænkes at ville blive i Landet?
den velkendte Amtsforsøger Peter Kjer	c. 70	i Nordslesvig	ja	skidt	ja, men Befolkning vil paa det be- stemteste bede sig fri for ham

Sagførere og Notarer (tilsvarende Spørgsmaal)

Alexandersen	60	Sundeved	ja	godt	ja
Jacobsen	60	Haderslev	ja	godt	ja
Johannsen	38	Flensborg	ja	godt	ja
Oehlert	38	Slesvig By	nej	ikke godt	nej

Arresthus.

Hvem ejer Arresthuset? Staten

Findes særlig Arrestforvarer? Ja

Hvilke Sogne (evt. Kommuner) henhører under Retskredsen? (Hvis Amtsretten er delt i flere Afdelinger, der hver har sit lokalt begrænsede Omraade, ønskes oplyst, hvilke Sogne der henhører under hver Afdeling, og hvorledes disse er fordelt mellem Dommerne).

Afd. 1.

Grundbogsager for Sønderborg By og Sundeved (I dansk Tid omtrent Broager og Nybøl Herreder)

Afd. 2.

do for forhenværende Als – Sønderherred

Sogne: Broager, Nybøl, Sottrup, Ullerup, Dybbøl med Sandbjerg Godsdistrikt, Sønderborg By, Ulkebøl, Hørup, Tandslet, Kajnæs, Nottmark, Ketting, Augustenborg By, Lysabild.

Afd. 3.

Civilretssager for de under 1 og 2 nævnte Omraader.

Afd. 4.

Criminelle Retssager for hele Retskredsen.

Afd. 5.

Formynderisager, Testamente- og Arvedelingsager.

Kan der oplyses noget om det aarlige Antal Retssager

civile nej

criminelle ca. 800

Kommentarer

I dansk tid

det vil sige før 1864.

Lovgrundlag

Spørgeskemaet om retspersonalet blev udsendt af Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender i skrivelse 4. februar 1920.

Anvendelsesmuligheder

Kilden belyser et af de centrale forvaltningsområder, retsvæsenet, forud for Genforeningen og fortæller om udskiftningen af personalet ved dommerembeder og anklagemyndighed ved overgangen til dansk styre.

Hvor findes kildetyper?

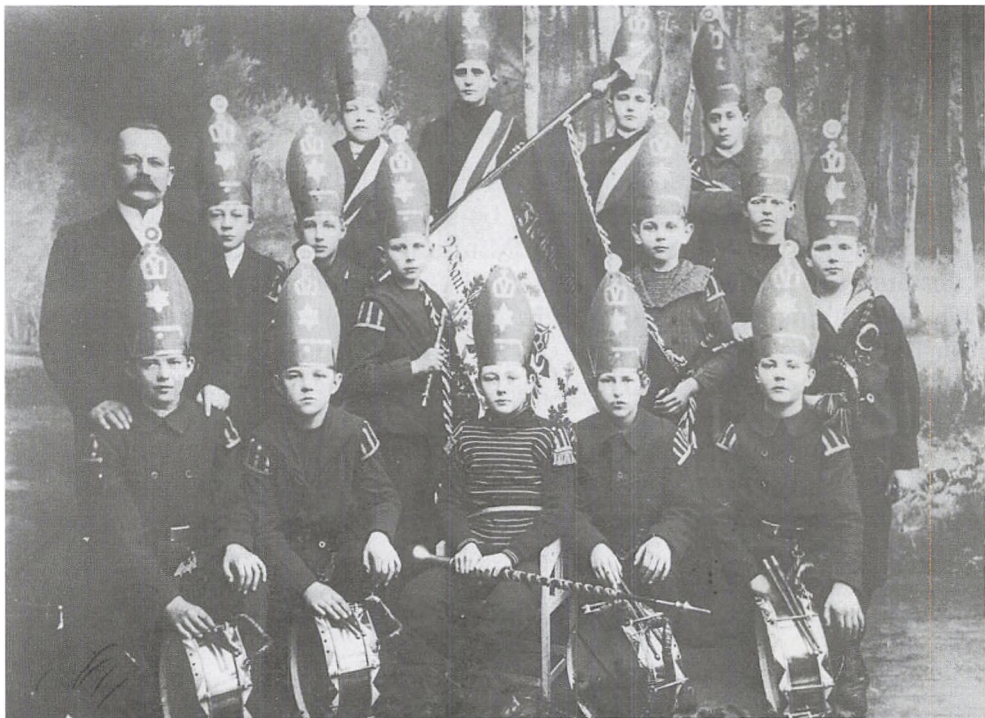
Besvarelserne af spørgeskemaet findes i Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggendes arkiv, rets- og skolepersonale (RA). Et eksemplar af henvendelsen fra Det Sønderjyske Ministerium 4. februar 1920, hvori man beder om at få udfyldt skemaet, findes i Den Nordslesvigske Vælgerforenings arkiv, betænkninger og forslag vedr. Vælgerforeningens udvalg (LAÅ). For Flensborg Amts vedkommende bad man advokat Christian Ravn, der var formand for Retsudvalget, om at besvare spørgsmålene (jf. Det Sønderjyske Ministerium, journalsag nr. 273.10/1920).

Litteratur

Hans Schultz Hansen i: *Harmonisering eller Særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*, bd. 1, Aabenraa 2002, s. 29-31.

68. Spørgeskema om lærerne i Nord- og Mellemslesvig 1919-20

Et af de vigtigste spørgsmål i overgangstiden mellem tysk og dansk skole var sammensætningen af lærerkorpset efter Genforeningen. En del af de hidtidige lærere stod ikke til rådighed. Nogle var faldet i verdenskrigen, mens andre, der havde optrådt på den tyske side i nationalitetskampen, foretrak i tide at søge sydpå. Men en stor del af de hidtidige lærere ønskede at blive i landsdelen. Spørgsmålet var, om disse lærere alle skulle have lov til at beholde deres embeder. Som et led i de ledende sønderjyske beslutningstageres overvejelser herom blev der iværksat en større hemmelig spørgeskemaundersøgelse af lokalbefolkningens holdning til lærerne. Undersøgelsen blev foretaget via Den nordslesvigske Skoleforenings lokale tillidsmænd, som fandtes overalt i Nord- og Mellemslesvig. Undersøgelsen var medvirkende til bestemmelsen i den sønderjyske skolelov af 30. juni 1920, om at alle lærerne i De sønderjyske Landsdele ved

Billedet viser Augustenborg Byskoles lærer Wilhelm Sprenger (1868-1942) sammen med det af ham oprettede drengeorkester. Drengenes røde huer var en kopi af dem, som de kejserlige garde-grenaderer bar. Skoleforeningens lokale tillidsmand Jørgen Leimand udtalte følgende i sin skematisk indberetning om Sprenger: »Byskolens Lærer er en Vestfaler af Fødsel. Han er os helt umulig for Eftertiden. Han undervise i en Drengeskole fra 10 Aar til Konfirmationen; han er tilligemed Kirkesanger«. Med en sådan udtalelse havde Sprenger ingen fremtid i det danske skolevæsen, og han fratrådte sit lærerembede i Augustenborg i 1919. Foto: Augustenborg Lokalhistoriske Arkiv.

Genforeningen skulle afskediges. Alle, der ønskede at blive i deres hidtidige embeder, skulle efterfølgende søge deres eget embede.

Indberetning om lærerne i Sønder Løgum Sogn 11. september 1919

(LAA, H. Jepsen Christensens privatarkiv, pk. 22, indberetninger vedr. besættelsen af lærere i Nord- og Mellemslesvig 1919-20)

Poststemplets Dato. 11. Sept. 1919

Til Skoleforeningens Tillidsmænd!

Bedes omgaaende besvaret:

- I. Ønsker man at beholde nogen af de i Sognet værende Lærere eller Lærerinder?*
- II. Mangler der allerede Lærere eller Lærerinder i Sognet?*
- III. Er man fra Sognets Side allerede traadt i Forbindelse med en bestemt Lærer eller Lærerinde i Danmark, for at faa ham eller hende som Lærerkraft i Sognet?*

*H. J. Christensen,
Høgsbro pr. Hvidding.*

Sønderløgum som har dansk Sindelag
For Sogns Vedkommende kan Spørgsmaalene besvares saaledes:

- I. ... Vi ønsker at beholde Lærer Maasbøl i Ellehovet som tilhører Sønderløgum Sogn*
- II. ... I Sønderløgum Komune er der en tysksindet Første Lærer fra Hamburg og en anden Lærer fra Holsten ogsaa tysksindet. I Wimmersbøl Komune er der en tysksindet Lærer fra Tønder. Der mangler ingen, men vi ønsker ikke at beholde dem, naar vi kommer med til Danmark.*
- III. ... Vi er ikke traadt i Forbindelse med Danmark angaaende Lærerkraft derfra, af den Grund at vi bor i anden Zone.*

Sønder Løgum den 11. Septmb. 1919

Hans Christian Andersen
(Tillidsmandens Underskrift)

Kommentarer

Bemærk, at man i 1919 endnu ikke vidste, hvor grænsen kom til at ligge. Undersøgelsen af lærernes loyalitetsforhold fandt derfor også sted i 2. afstemningszone, som i det her gengivne eksempel fra Sønder Løgum Sogn.

Kontakt med Danmark i overgangstiden 1919-20 blev der i mange sønderjyske skoler ansat foreløbige vikarer fra Danmark. Kontakten blev sat i system, således at interesserede kandidater fra Danmark kunne skrive til Den nordslesvigske Skoleforenings formand Hans Jepsen Christensen og meddele, at de havde interesse i at komme til Sønderjylland, hvorefter Jepsen Christensen formidlede forbindelsen til de sønderjyske skolekommissioner.

Anvendelsesmuligheder

De udfyldte spørgeskemaer giver et godt indtryk af lokalbefolkningens holdning til de hidtidige skolelærere. Hvordan opfattede man deres nationale indstilling? Havde de optrådt på en sådan måde, at man ikke ønskede at beholde dem efter Genforeningen? Materialet giver også et indtryk af de lokale skolemyndigheders aktivitet for selv at skaffe sig lærere fra Danmark.

Hvor findes kildetyperne?

Spørgeskemaerne findes i Hans Jepsen Christensens privatarkiv, pk. 22: Indberetninger vedr. besættelsen af lærerembeder i Nord- og Mellemslesvig 1919-20 (LAÅ). Årsagen hertil er, at Jepsen Christensen var formand for Den nordslesvigske Skoleforening.

Litteratur

Erik Nørr: Hvad kaldte folk til Sønderjylland? Det Sønderjyske Ministeriums administration af læreransøgninger 1919-20, i: *Sønderjyske Årbøger* 1995, s. 205-38.

Erik Nørr: *Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*, bd. 2, Aabenraa 2003.

Sønderjydsk Skoleforening 1892-1942, udg. af Sønderjydsk Skoleforening, Kolding 1942.

L.S. Ravn: *Lærerne i Nordslesvig ca. 1814-1920*, I-II. Åbenrå 1978.

69. Den internationale Kommissions (CIS) politimyndighed

Ifølge Versaillesfreden af 28. juni 1919 § 109 skulle folkeafstemningerne i Nord- og Mellemslesvig (zone 1 og 2) gennemføres under ledelse af en international kommission, som senest 10 dage efter fredsftalens ratifikation skulle overtage administrationen fra de tyske myndigheder. Kommissionens medlemmer, som kom fra England, Frankrig, Sverige og Norge, blev udpeget i efteråret 1919. Ved ratifikationen den 10. januar 1920 trådte kommissionen i funktion, og den tog fra den 26. januar 1920 ophold i Flensborg. I løbet af 10 dage skulle det tyske militær og de overordnede administrative myndigheder rømme afstemningsområdet, og kommissionen indsatte nye midlertidige embedsmænd. Kommissionen udøvede bl.a. sin myndighed ved at udstede en række bekendtgørelser. Et af de områder, som Den internationale Kommission tog sig af, var politimyndigheden og opretholdelsen af ro og orden. Dette skete bl.a. ved udnævnelsen af en række CIS-gendarmere, der i stort omfang var hjemsendte krigsdeltagere. Fra CIS-kontoret i Sønderborg er der bevaret et stort antal gendarmrapporter og indberetninger, som belyser overgangstiden mellem folkeafstemningen og den danske overtagelse af administrationen. Danmark overtog den 16. juni 1920 den administrative myndighed i de afståede landsdele, og Den internationale Kommissions virksomhed ophørte. CIS-politikorpsets virksomhed ophørte dog først ved udstedelsen af den midlertidige lov om domstolenes og politimyndighedernes ordning m.m. i De sønderjyske Landsdele af 28. juni 1920 (se nr. 73: Rapport fra grænegendarmeriet om smugleri).

Rapporter fra Guderup og Broager/Smøl CIS-gendarmdistrikter 9.-10. februar 1920

(LAÅ, CIS Gendarmerikontor i Sønderborg, rapporter og indberetninger 22/1-29/6-1920)

Guderup:

Tirsdag d. 10.2.20.

Efter Forespørgsel hos CIS. Gendarmerikontoret om det endnu er tilladt, at hos tyske Embedsmænd det dertilsvarende tyske Skilt med den tyske Ørns Ingravering hænger paa Huset, gik jeg Tirsdag Morgen Kl. 8 til Herr Duus Guderup (Standesbeamte) og gav denne Ordre til at fjerne det ved Husets Ingang hængende Skilt »Königliches Standesamt«, da dette var forbudt.

Da en voksen Datter af Herr Duus ved min Forespørgsel om Herr Duus var at faa i Tale, erklærede denne over for mig, at Faderen endnu sov. Jeg overgav saa min Ordre til ovennævnte Frøken om straks at lade dette Skilt fjerne af Huset.

Ved 9 Tiden kom jeg igjen forbi Huset og saa at nevnete Skilt endnu ikke var fjernet. Jeg gik igjen til Herr Duus for at gjentage min Ordre om at fjerne dette, men Herr Duus var da gaaet til Valglokalet. Imod Protest af Husets Beboere fjernede jeg saa selv Skiltet og tog det i egen Forvaring.

Billedet viser seks CIS-gendarmere fra Haderslev januar 1920. Gendarmene skulle bistå det lokale politi med at opretholde lov og orden. De var iført lange mørke uniformskapper med armbind, som indeholdt betegnelsen CIS. Foto Haderslev Byhistoriske Arkiv/Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Ved 8 Tiden gav jeg Herr Lærer Fries (første Lærer i Guderup) Meddelelse om, at det var Børn forbudt at demonstrere i politisk Øjemed, og at det tilligemed var forbudt at heise nogen Flag paa Skolebygningen.

Kl. 8 $\frac{1}{2}$ patroilerede jeg ved Dynneved Valglokale.

Kl. 9 $\frac{1}{4}$ patroilerede jeg ved Guderup Valglokale.

Kl. 10 til 11 patroilerede jeg i Egen Valglokale.

Kl. 12 $\frac{1}{2}$ til 1 patroilerede jeg ved Guderup Station.

Kl. 3 $\frac{1}{2}$ til 4 patroilerede jeg ved Stolbro Valglokale.

Kl. 4 $\frac{1}{2}$ til 5 $\frac{1}{2}$ patroilerede jeg ved Guderup Valglokale.

Kl. 8 til 8 $\frac{1}{2}$ patroilerede jeg ved Egen Valglokale.

Kl. 9 til 10 patroilerede jeg ved Guderup Valglokale.

Kl. 10 $\frac{1}{4}$ til 12 patroilerede jeg ved Guderup Station.

Fra de forskellige Valglokaler er der intet at melde om Uorden eller lignende.

Guderup d. 12. Febr. 1920

J. Clausen

C.I.S. Gendarm

Broager/Smøl

Ingen særlige Tildragelser. Tyskerne har noget i Gære, og der gaar Rygter om, at forskellige Flagstænger og Æresporterne skal afsaves og beskadiges. Jeg har sammen med Gendarmen fra Smøl og Skelle patrouleret de sidste to Nætter uden at der er forefaldet noget. Til Natten mellem Mandag og Tirsdag har der meldt sig en Del unge danske Mænd, som vil hjælpe og beskytte vore Flagstænger, at vi Tirsdagmorgen uhindret kan hejse Dannebrog.

Broager den 9. Febr. 1920

Hans Nielsen
CIS. Gendarm
Broager

Den 10. Februar 1920.

Kontrol i Broager fra Kl. 9 om Morgenen til Kl. 6 $\frac{1}{2}$ om Morgenen den 11. Februar. Lehrer Niensens satte det tyske Flag ud af den offentlige Skolebygning og rakte lang Næse og Tunge ud, da Optoget gik der forbi.

Smøl den 12. Februar 1920

Iversen
Gendarm

Kommentarer

Teksten er gengivet med Guderup-gendarmens egen ortografi.

Embedsmænds agitation ved anordning af 30. januar 1920 (med supplement 4. februar 1920) forbød C.I.S., at offentlige og kommunale embedsmænd, navnlig lærere og præster, drev utilbørlig agitation i forbindelse med folkeafstemningerne (C.I.S. Bekendtgørelse nr. 27 og 33).

Guderup Station station på kredsbanen Sønderborg-Spang-Guderup-Nordborg, som var i drift fra 1898 til 1933.

Lehrer Niensens bemærk den tyske form og flertalsformen, der indicerer, at det er hele lærerfamilien, der står og rækker tunge.

Standesamt personregisterfører. På personregisterførerens bolig var der ophængt et embedsskilt med den preussiske ørn.

Lovgrundlag

Versaillesfreden 28. juni 1919 § 109. Politianordning for 1. og 2. zone af 10. januar 1920 (Den internationale Kommissions bekendtgørelse nr. 2). Politidirektørens opfordring til beboerne i 1. og 2. zone af 10. januar 1920 (C.I.S.

Bekendtgørelse nr. 3). Instruks for det midlertidige gendarmkorps i afstemningsområdet af 10. januar 1920 (C.I.S. Bekendtgørelse nr. 7). Den internationale Kommissions bekendtgørelse 15. juni 1920 ang. ophævelse af dens myndighed i afstemningsområdet (C.I.S. Bekendtgørelse nr. 159).

Anvendelsesmuligheder

Gendarmernes rapporter belyser stemningen blandt lokalbefolkningen i afstemningstiden og tiden frem til Genforeningen. Rapporterne indeholder oplysninger om de nationale forhold, og de omtaler herudover også en række politimæssige sager, såsom vold og hærværk, selvmord, smugleri og ulovlig handel. Kilden belyser også de nye gendarmers lidt emsige kontrol.

Hvor findes kildetypen?

Rapporterne findes i CIS Gendarmerikontoret i Sønderborgs arkiv (LAÅ).

Litteratur

Troels Fink: *Da Sønderjylland blev delt*, II-III, Aabenraa 1978-79.

Jens Christian Forman: *Den internationale Kommissions neutraliseringsbestemmelser ved folkeafstemningen i Sønderjylland 1920*, Viby J. 1975.

Peter Fransen: Statspolitiet, i: *Harmonisering eller Særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgs-mark efter Genforeningen i 1920*, bd. 1, Aabenraa 2002, s. 98ff.

Vilh. la. Cour: Den internationale Kommission og Afstemningen, i: *Gads Danske Magasin*, 1919-20, s. 272-79.

Jens Jensen: *Det danske Gendarmerikorps. Grænsens Gendarmere og Smuglere gennem 100 Aar, 1839-1939*, Haderslev 1938, især s. 127.

70. Begæring om optagelse på valglisten til folkeafstemningen

Blandt de omstridte spørgsmål i overgangstiden 1918-20 var, hvordan gennemførelsen af folkeafstemningerne skulle foregå. Hvilke distrikter skulle deltage i folkeafstemningerne, og hvordan skulle afstemningsreglerne være? I sidste øjeblik blev der ændret på afstemningsreglerne. Ifølge reglement for folkeafstemningen § 12 var følgende kategorier stemmeberettigede: 1) de, der var født og bosat i afstemningsområdet, 2) personer, der var født i området, men som nu boede uden for afstemningszonen, 3) personer, som ikke var født i området, men som havde været bosat her før 1900, eller som var blevet udvist herfra. Reglerne var til fordel for de tysksindede, da det betød, at mange tidligere tyske embedsmænd og deres børn fik stemmeret. Til gengæld havde mange sønderjyder, der var udvandret til Danmark, eller som var under uddannelse i Danmark, stemmeret. Både fra tysk og dansk side blev der sat alle sejl til for at få alle stemmeberettigede til at møde frem. Den Nordslesvigske Vælgerforening oprettede forud for afstemningen den 10. februar 1920 valgkontorer i købstæderne, hvis væsentligste opgave var at formidle optagelsen på valglisten for vælgere, der boede uden for afstemningsområderne, samt sørge for de tilrejsendes indkvartering, bespisning og eventuelle rejsegodtgørelse. Der blev udarbejdet et skema, hvor de stemmeberettigede på den øverste del kunne give en række personlige data og angive, om man ønskede rejsegodtgørelse og logi, og på den nederste del (som var en talon, der kunne rives fra) anmode om at blive optaget på valglisten. Valgkontoret sørgede så for, at begæringen blev videresendt til Den internationale Kommission, der havde ansvaret for afstemningens gennemførelse. I Danmark gjorde foreningen »Sønderjyderne« en stor indsats for, at de stemmeberettigede fik udfyldt skemaet. Vælgerforeningen udarbejdede efter afstemningen en statistik over, hvor mange vælgere der kom henholdsvis nordfra og sydfra, og via tillidsmænd fik Vælgerforeningen et indtryk af, hvordan de to grupper havde stemt.

Begæring om optagelse på valglisten fra Anna Johanne Thomsen, Laasby

(LAÅ, Vælgerforeningen, Aabenraa Valgkontor, 1919-20 Andragender med bilag fra personer uden for afstemningsdistrikterne ang. optagelse på valglisten. Aabenraa)

[Kilden gengives på næste side]

Kommentarer

Anna Johanne Thomsen tilhører kategori 2 i afstemningsreglementet: født i zone 1, men bosat uden for afstemningsområdet.

Anden hjælp et beskedent antal vælgere fik hjælp til bespisning m.v.
 Gratis ophold man var også behjælpelig med at finde overnatningsmuligheder, men mange havde, som det fremgår af skemaerne, ikke behov herfor, da de fleste havde familiemæssige forbindelser i

Fra preussisk til dansk forvaltning 1918-20

Foreningen „Sønderjyderne“
 Vestergade 37^a
 København B.
 Telefon Central 4055

nr. 460.

Løbe-Nr.

8263

(Spørgsmaalene bedes besvaret lydeligt og ansligt)

Fulde Navn:	Anna Johanne Thomsen ^{født Schmidt}
Stilling:	Husmøder
Nuværende Adresse:	Flensted Mark per Løasby
Fødested: (Landsby, Sogn og Kreds)	Aabenraa
Fødselsdag: (Aar og Datum)	22 April 1878
Ved De, i hvilken Kirke De er døbt?	i Aabenraa
Faderens fulde Navn:	Hans Peter Schmidt
Moderens fulde Navn:	Anna Gotthica Helene Laurson
Ønsker De gratis Rejse frem og tilbage til Sønderjylland?	Ja
Ønsker De gratis Ophold under Afstemningen i Sønderjylland?	Ja
Ønsker De anden Hjælp til Rejsen?	Nej

Udviste, føde udenfor Sønderjylland, bedes besvare følgende Spørgsmaal og derefter indsende Skemaet, hvorefter Erklæring til Underskrift vil blive fremsendt.

- a) Hvor var De bosat, da Udvisningen fandt Sted?
 b) Hvornaar blev De udvist?
 c) Har De Udvisningsordren?

*Ikke udvist
 rimmede i Tide*

Vend om

Jeg undertegnede der er født d. 22/4/78 i Aabenraa Byens Navn. Sognets Navn.
 Kreds Aabenraa begærer mig optaget paa Valglisten over de i min Fødekommune stemmeberettigede Personer til Valget i Henhold til Fredstraktaten.
 Flensted Mark den 29-7-19
 Anna Thomsen

Både jernbanerne og dampskibsfarten blev involveret i transporten af stemmeberettigede fra Danmark til de to folkeafstemninger den 10. februar og 14. marts 1920. Transporten, der var gratis, blev arrangeret dels af Generaldirektoratet for Statsbanerne og dels af foreningen »Sønderjyderne«. Billedet viser stemmeberettigede, der ankommer med skibet »Kong Haakon« til Aabenraa Havn forud for afstemningen i februar 1920. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Gratis rejse Sønderjylland, og folks imødekommenhed til at modtage stemmeberettigede fjernere slægtninge var stor. Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender udarbejdede i samarbejde med De Danske Statsbaner en plan for rejsemulighederne med tog og skib, således at alle stemmeberettigede kunne komme frem og tilbage til afstemningen.

Udviste især i Köllerperioden blev en række personer, som ikke var født i landsdelen, udvist fra Slesvig. Disse personer havde stemmeret, hvis udvisningen var sket før år 1900.

Vend om på skemaets bagside [ikke medtaget i gengivelsen] var trykt en opfordring til alle danske sønderjyder, der boede uden for afstemningszonerne, og som var fyldt 20 år på afstemningsdagen, til at udfylde skemaet

Foreningen »Sønderjyderne« samlede begæringerne amtsvis og indsendte disse til valgkontorerne.

Lovgrundlag

Versaillesfreden af 28. juli 1919 § 109. Reglement for Folkeafstemningen i Slesvig (Den internationale Kommissions bekendtgørelse nr. 4 af 10. januar 1920);

jf. bekendtgørelse af 30. januar 1920 ang. afstemningen i 2. zone (bekendtgørelse nr. 26).

Anvendelsesmuligheder

Afstemningerne i februar og marts 1920 hører til de allervigtigste begivenheder i Sønderjyllands historie. Begæringerne om optagelse på valglisterne indeholder et navnestof, som ud over dets personalhistoriske indhold, kan benyttes til belysning af udvandringen fra Nord- og Mellemslesvig.

Hvor findes kildetyper?

Vælgerforeningens arkiv indeholder et større antal begæringer om optagelse på valglisterne fra Aabenraa og Haderslev valgkontorer (LAA). Heri findes også andet materiale vedrørende valget og beregninger af de tilrejsendes stemmeafgivning. I Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender findes der to pakker med materiale vedrørende afstemningen og planlægningen af de stemmeberettigedes rejser til afstemningsstederne (RA). Endvidere er et stort arkiv bevaret fra Foreningen Sønderjyderne 1919-20 (RA). Det indeholder bl.a. beretninger fra Vælgerforeningens tillidsmænd og begæringer fra stemmeberettigede i Aabenraa Amt. Den Internationale Kommissions arkiv gik tabt under 2. Verdenskrig.

Litteratur

Aksel Lassen: *Valg mellem tysk og dansk. Hundrede års folkevilje i Sønderjylland*, Aabenraa 1976.

Afstemningen i Sønderjylland (I. og II. Zone) 10. Februar og 14. Marts 1920. Med et Kort. Udg. af Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender, Kbh. 1920.

Franz von Jessen: *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937*, bd. II, Kbh. 1937 (indeholder bl.a. de vigtigste aktstykker til Genforeningens historie og tabeller over stemmeafgivningen ved de to folkeafstemninger).

Troels Fink: *Da Sønderjylland blev delt 1918-1920*, bd. III, *Afstemningerne og genforeningen januar til juli 1920*, Aabenraa 1979.

Den særlige sønderjyske administration efter 1920

Indledning

Ved Genforeningen i 1920 var det fra myndighedernes side et udtalt ønske om, så hurtigt som muligt at indføre dansk administration i De sønderjyske Landsdele. Man ønskede gennem en ensartet lovgivning at udviske alle spor af den preussiske forvaltning og landsdelens 800-årige særstatus. Praktiske problemer, samt den enestående mulighed der bød sig for i det nyindlemmede område at afprøve nye/andre forvaltningsmetoder, betød imidlertid, at der på en række områder blev indført særlige sønderjyske ordninger, der kom til at virke i en kortere eller længere periode.

På nogle områder kunne den preussiske administration ikke afvikles fra den ene dag til den anden, uden at det ville skade den sønderjyske befolkning. Dette gjaldt f.eks. på forsikrings- og invalideområdet. Efter 1. Verdenskrig var der et betydeligt antal krigsinvalidere i landsdelen, og der fandtes ikke i forvejen en dansk ordning på dette område (nr. 71: Invalidenævns sag, Krankenblatt). På andre områder måtte der helt specielle tiltag til, før man rent praktisk kunne overgå til dansk administration. Helt konkret måtte der tages stilling til statsborgerskabet hos den sønderjyske befolkning (nr. 72: Det nationale register 1921), og der skulle oprettes et grænsegendarmeri til kontrol langs den nye landegrænse (nr. 73: Rapport fra grænsegendarmeriet om smugleri). Også overdragelsen af fast ejendom fra tysk til dansk myndighed var et praktisk problem, der skulle løses. Dette specielle område er behandlet i kilden om domænegårdene (nr. 74: Domænebeskrivelse). Den nationale situation i landsdelen med et stort tysk mindretal gav ligeledes anledning til en særlig sønderjysk administration på det politimæssige område. Ordenspolitiet i De sønderjyske Landsdele blev fra starten statsligt i modsætning til det øvrige land, hvor det var kommunalt. Derudover blev der oprettet et specielt politiadjutantur til overvågning af det tyske mindretal. Adjutanturet blev nedlagt i 1922, men genopstod i 1934 efter Hitlers magtovertagelse i Tyskland (nr. 75: Politiajdantens indberetninger).

Som nævnt blev indlemmelsen af De sønderjyske Landsdele på visse områder også administrativt udnyttet til at afprøve nye administrative løsninger. Et eksempel herpå var til dels det statslige ordenspoliti. Et andet eksempel var oprettelsen af et amtsskolekonsulentembede til varetagelse af tilsynet med skolerne (nr. 76: Amtsskolekonsulentens tilsynsprotokol). Et tredje eksempel var videreførelsen af det preussiske grundbogssystem frem til den nye tinglysningslov i 1927 (jf. nr. 46: Grundbog).

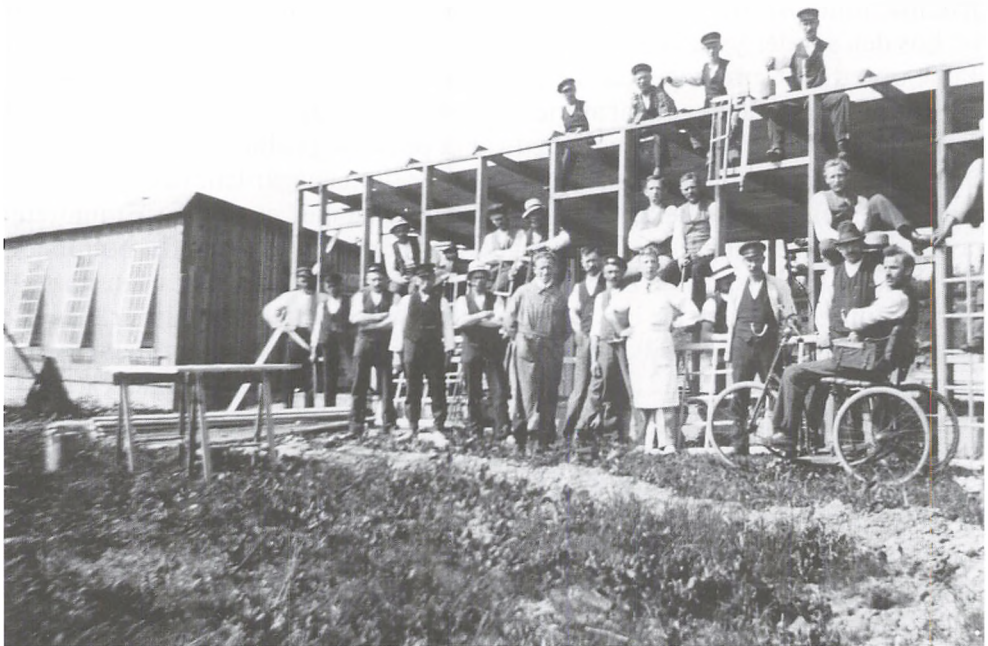
Endelig var der også områder, hvor den preussiske forvaltning rent teknisk var den danske overlegen. På disse områder ville indførelsen af dansk lovgivning have medført et forvaltningmæssigt tilbageskridt. Det gjaldt blandt andet den civile personregistrering, der fortsat eksisterer i Sønderjylland (nr. 77: Personregister) samt opretholdelsen af et statsligt matrikelvæsen (jf. nr. 44: Mutterrolle, og nr. 45: Flurbuch).

71. Invalidenævnsag, Krankenblatt

Under og efter 1. Verdenskrig blev opgaven med at behandle sager om invalider til krigsinvaliderne overdraget til de tyske Versorgungsämter. Til grund for vurderingen af invaliditetsgraden lå i første omgang de såkaldte Krankenblätter, rekvireret fra lazaretter og andre militære enheder.

Blandt de mange ofre for verdenskrigen var også mere end 5.000 dræbte sønderjyske soldater og ca. 6.000 krigsinvalidere. Over 4.000 hustruer eller forældrepar med bopæl i Nordslesvig blev efterladt. Antallet af faderløse børn er ikke oplyst. Både krigsinvalidere og efterladte havde ret til en rente.

Efter Genforeningen i 1920 varede det et par år, før udbetalingerne af renterne kom i en stabil gænge. Dels var forsørgelseskontorerne i Tyskland undertiden sene til at få oversendt akterne til de danske myndigheder, dels var der ingen modsvarende danske myndigheder til at overtage sagsbehandling og udbetaling. I første omgang fik de sønderjyske velfærdskontorer opgaven. Velfærdskontorerne var oprettet i tysk tid og afvikledes i De sønderjyske Landsdele i løbet af

Barak under opførelse ved Krigsinvalideskolen i Sønderborg 1920/21. Krigsinvaliderne fik ikke blot økonomisk hjælp. Allerede i 1920 kunne en særlig krigsinvalideskole med et tilknyttet kirurgisk invalidehospital og et bandageri tages i brug. Skolen og hospitalet var bekostet af Den sønderjydske Fond, og det fik til huse i Marineskolen i Sønderborg, der til formålet blev suppleret med nogle barakker fra en nedlagt lejr for tyske krigsfanger i Hald ved Viborg. Hospitalet og bandageriet forsynede invaliderne med proteser, mens de på skolens værksteder kunne lære forskellige håndværk. Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

1920. Efter den foreløbige lov af 1. december 1920 overgik administrationen af renter til sønderjyske krigsinvalidere og efterladte til Invalidenævnet i Sønderborg. Stadig var det dog sådan, at Invalidenævnet udbetalte renter efter tyske retningslinjer pr. 5. juni 1920. Årsagen var, at den danske stat endnu håbede enten at få renterne refunderet af den tyske stat eller i det mindste en form for kompensation. Det håb bristede endeligt ved den dansk-tyske aftale af 10. april 1922. Danmark fik hverken udlæggene refunderet eller blot en symbolsk kompensation. Aftalen betød dog, at der var bragt tilstrækkelig klarhed over situationen til, at der kunne udarbejdes en dansk lov omfattende de sønderjyske krigsinvalidere. I loven af 29. marts 1924 var Invalidenævnet opretholdt, og nævnet fik siden i 1940 også opgaver i forhold til de civile sønderjyske invalide-, ulykkes- og privatfunktionærforsikringer, som mere eller mindre var under afvikling. Nævnet blev nedlagt i 1990, hvor Sønderborg Kommune overtog administrationen af de resterende sager.

Krigsinvalidesagerne blev et vigtigt arbejdsredskab for Invalidenævnet, som skulle fastsætte krigsinvalid- eller efterladterenten, og Invalidenævnet opretholdt det i tysk tid etablerede system med en aktmappe pr. krigsinvalid eller efterladte også efter 1924.

Krankenblatt fra Krigsinvalidesag nr. 3, Peter Hesselberg
(LAÅ, Invalidenævnets arkiv, pk. 430, Invalidesager)

Krankenblatt
Deutsches – verbündetes – feindliches Heer*)

Garnisonort	<u>Chamy</u>	Jahrgang	
Kriegs Lazarett	<u>2/IV.</u>	Hauptkrankenbuch Nr.	<u>5095/362</u>
Glasfabrik Station		Stationskrankenliste Nr.	
Dienstgrad	Musk.	Genauere Krankheitsbezeichnung	aufgenommen am:
		Zertrümmerung des Nasenbeines	
Familiennahme Vornahmen (Rufnahme unterstrichen)	Hesselberg <u>Peter</u>		17.6.15 woher? (<u>Truppe</u> , <u>Revier. Lazaret*</u> usw.)
Truppenteil Kompagnie, Eskad., Batterie	Fünf. Regt. 86 6. Komp.		übergeführt am 22.VI. Laz. Zug Heimat

Geburt:	28.V.87	Während der Dientszeit	Entlassen:
Tag und Jahr	./.	überstandene	am 30.VII.15
Ort	Hadersleben	Krankheiten von bis Laz.	als <u>dientsfähig</u>
Kreis, Provinz		(nach dem Soldbuche)	dienstunbrauchbar
u.s.w.			(mit oder ohne
Diensteintritt:			Versorgung)
Tag und Jahr	./.		gestorben
Art?	./.		
Brigadebezirk	./.		
Bürgerlicher Beruf	Landmann		

*) Zutreffendes unterstreichen

[2]

Tag	Krankheitsgeschichte	Wärme- grade	Puls	Atem- züge	Bekösti- gung
	A)				
17.6	Am 16.6 verwundet durch Granatsplitter in der Gegend von Moulin Not-Verband wurde bei der Truppe gemacht und dem Laz. überwiesen (Tetames Lt. Wundtäfelchen erhalten)				
18.6	B) Verletzung des Gesichts mit Fraktur des Nasenbeines, das ganze Gesicht stark geschwollen, besonders die Augen. Rechts der Nase ungefähr kirschgrosse Wunde wo der Knochen freiliegt.				
20.6	Therapie: Wundversorgung Verbandwechsel. Wundfläche an der rechten Nasengrenze mit schwierig gelblichen Sekret bedeckt, Wundränder gut granolirt				
	Chamy den 22.6.1915				
	der Chefarzt Dr Wegener		Der Stationarzt Dr. Ever		
			Abtransport genehmigt gez. Coste Oberarzt & Kriegslazarettdir. Abtl. 2. 4. Ak.		

Kommentarer

Musk. Muskietier, musketer.

I efterfølgende Krankenblätter kan krigsinvalidens sygdomsforløb, behandling og militære karriere følges. For Peter Hesselbergs vedkommende blev han således i november 1918 som Gefreiter indlagt på Rastenburg »Leichtkrankenabteilung«, blok 7, med åndedrætsbesvær som følge af den bortskudte næse.

I det fremdragne eksempel er fødestedet ikke nærmere angivet, men det fremgår dog af de andre Krankenblätter. I andre tilfælde varierer oplysningen fra Krankenblatt til Krankenblatt, og hvad de personlige data angår, kan oplysningerne altså være upræcise, undertiden fejlagtige.

Lovgrundlag

Den tyske krigsinvalidforsørgelse hvilede på Mannschaftsversorgungsgesetz af 31. maj 1906 med mange senere tilføjelser. Efter dansk lov af 1. december 1920 skulle det ved samme lejlighed oprettede Invalidenævn anvende de satser, som var gældende i Tyskland pr. 5. juni 1920. Først ved lov nr. 100 af 29. marts 1924 blev der vedtaget en permanent dansk lov vedrørende de danske krigsinvalider.

Anvendelsesmuligheder

Der findes 6-7.000 krigsinvalidesager i Invalidenævnets arkiv. Sagerne udgør i dansk sammenhæng et unikt materiale, og er i sig selv et talende vidnesbyrd om de personlige omkostninger, der er forbundet med krigsførelse. Antallet af sager giver desuden rigelige muligheder for undersøgelser af f.eks. tysk praksis i forhold til sårede og syge: Medicinsk og kirurgisk behandling, tilbagesendelse til front, fritagelse for krigstjeneste i en periode, orlov eller permanent hjemsendelse. Sagerne kan fortælle, i hvor høj grad f.eks. psykiske lidelser blev taget alvorligt. Det er også muligt at kortlægge de lidelser, som de nordslesvigske krigsdeltagere blev sendt hjem med. Videre giver krigsinvalidesagerne mulighed for at undersøge de økonomiske vilkår, som krigsinvaliderne fik efter krigen. Dels fremgår det, hvilken rente de fik udbetalt, og dels var efterundersøgelserne ikke udelukkende lægelige. De kommunale myndigheder skulle for deres part undersøge de økonomiske og mere moralske aspekter: Kunne og ville krigsinvaliden arbejde osv. Til undersøgelser af den sociale praksis over for krigsinvaliderne er der flest oplysninger i sagerne til en behandling af tiden efter 1920, dvs. den danske praksis under Invalidenævnet.

Endelig er der en klar personalhistorisk dimension i krigsinvalidesagerne, der som antydnet indeholder oplysninger om helbredsmæssige og økonomiske forhold ofte helt frem til krigsinvalidens død. Af sager, der vedrører de efterladte, findes i Invalidenævnets arkiv godt 4.000. (Se i øvrigt nr. 59: Veteranenbeihilfe, der omhandler hjælp til deltagerne i de Slesvigske Krige 1848-50 og 1864 samt den Fransk-Preussiske Krig 1870/71).

Hvor findes kildetypen?

Krankenblætter findes i Invalidenævnets arkiv i de enkelte krigsinvalidesager, de såkaldte I-akter, mens sager vedrørende efterladte enker tilsvarende er benævnt E-sager (LAA). Som nævnt indgår akterne fra tysk tid, dvs. fra Verborgsamt i Flensborg og Altona, også i Invalidenævnets sager. Krigsinvalidesager for sydslesvigere vil kunne findes i LASH.

Litteratur

Anton Marckmann: Sønderjyske krigsinvalider fra 1. Verdenskrig. Sociale og lægelige aspekter, i: *Sønderjyske Årbøger* 2001, s. 143-180.

Annette Østergaard Schultz: Sociale forsikringer i Sønderjylland, administrativ brakmark eller nationalpolitisk slagmark?, i: *Harmonisering eller Særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgs-mark efter Genforeningen i 1920*, bd. 1, Aabenraa 2002.

Krigsinvaliden, Medlemsblad for Foreningen af Sønderjyske Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte, Haderslev 1924-1981.

72. Det nationale register 1921

Det nationale register er en fortegnelse over beboere i De sønderjyske Landsdele ved Genforeningen, for så vidt de var tilstede ved afholdelsen af folketællingen 1. februar 1921. Det var nemlig først teknisk muligt at udarbejde en fortegnelse efter afholdelsen af denne. Det nationale register er derfor udarbejdet på grundlag af oplysninger fra folketællingen 1921, hvis sønderjyske skemaer indeholdt en særlig rubrik, hvor man skulle oplyse sit opholdssted pr. 1. oktober 1918. Formålet var at skabe en oversigt over alle personer, som ved Genforeningen automatisk erhvervede dansk statsborgerskab. Betingelsen herfor var, at man var tysk statsborger, havde fast bopæl i De sønderjyske Landsdele på genforeningsdagen 15. juni 1920, og at man ikke var tilflyttet efter 1. oktober 1918. Der findes et nationalt register for hvert af de fire nye sønderjyske amter: Aabenraa, Haderslev, Sønderborg og Tønder, bestående af en række bind for hver enkelt sognekommune med beboerne opstillet alfabetisk efter husfaderens navn og opdelt i to afdelinger, nemlig A: De i det nationale register umiddelbart optagne, nemlig personer, der opfyldte kravene for automatisk at få dansk statsborgerskab, og B: Personer, der ikke umiddelbart kunne godkendes som danske statsborgere. Desuden er der en række pakker med sager i tilknytning til registeret. Selve Det nationale register består af skemaer udarbejdet af Indenrigsministeriet, derefter bearbejdet på amtskontorerne og endelig viderebehandlet hos de enkelte kommuner, hvor de var fremlagt til offentligt gennemsyn. Herefter blev de returneret til amterne til godkendelse, evt. senere behandling af spørgsmålet om indfødsret og endelig arkivering. Efter kommunalreformen 1970 overførtes registeret til Sønderjyllands Statsamt, hvor det var i brug indtil begyndelsen af 1990'erne.

Nationale register Aabenraa Amt, Aabenraa Kommune 1921

(LAÅ, Nationale register 1921, Aabenraa Amt, Aabenraa Sogn, bd. VI. H, Optagne, nr. 13)

[forside]

Nationalt Register
Nr. 3612

Amt: Aabenraa 984 Sogn: Aabenraa

Adresse: Kommune [Aabenraa]

Gade Nr. (Landsby Nr.) Nygade 41

1. 1) Efternavn: Hanssen,

2) Samtlige Fornavne: Hans Peter

Fødselsdag: Snogbæk 21/2

Fødselsaar: 62

Ægteskabelig Stilling: gift

Stilling i Familien: Husfader

Erhverv: Redaktør.

Nationalt Register 1921.

Amt 984 Sogn _____ Nr. 3612

Adresse: Kommune

Gade Nr. (Landsby Nr.) Mygade 41

1. ¹⁾ Efternavn ²⁾ samtlige Fornavne	Fødselsdag	Fødselsaar	Altersalderlig Stilling	Stilling i Familien	Erhverv
<u>Hansen, Hans Peter</u>	<u>21/12</u>	<u>12</u>	<u>62</u>	<u>9 Hustru</u>	<u>Redaktør</u>

Udfyldes af Kommunalbestyrelsen.

2. Bopæl d. 1. Okt. 1918: <u>Aabenraa.</u>	5. Opholdssted d. 1. Okt. 1918: <u>Aabenraa</u>
---	--

3. Bopæl i Tiden fra 1. Okt. 1918 til 15. Juni 1920: <u>Aabenraa</u>	6. Saafrent Vedkommende en Del af Tiden fra 1. Okt. 1918 til 15. Juni 1920 har opholdt sig udenfor de sønderjyske Landsdele og dog formener, at Bopælen i Landsdelene er bevaret, maa nærmere oplyses, hvorpaa dette begrundes. (Husstand, fast Ejendom, personligt Ophold mellem Rejser, stadig Forbindelse med Paarende i Landsdelene el. lign.)
--	--

8 6 2

Optages i Nationalt Register
Aabenraa Amt

4. Bopæl d. 15. Juni 1920: <u>Aabenraa</u>	7. Opholdssted d. 15. Juni 1920: <u>Aabenraa</u>
---	---

8. Paagældendes statsborgerlige Stilling d. 15. Juni 1920: tysk Statsborger.

9. Personer, hvis statsborgerlige Forhold afhænger af den i Rubrik 1 nævnte Persons statsborgerlige Stilling (Samlevende Hustru og Børn under 18 Aar).

¹⁾ Efternavn ²⁾ samtlige Fornavne	Fødselsdag	Fødselsaar	Altersalderlig Stilling	Stilling i Familien
<u>Hansen, Helene Lucie</u>	<u>25/12</u>	<u>60</u>	<u>9</u>	<u>Hustru</u>
<u>Hansen, Bjørn</u>				
<u>Hansen, Knud</u>				

Vend!

Det nationale register 1921, Aabenraa Amt, Aabenraa Sogn, bd. VI.H. Optagne nr. 13. Originalen måler 38 cm gange 22 cm. LAA.

Kommunalbestyrelsens Attestation af omstaaende Oplysninger og Bemærkning om, hvilke Dokumenter, der er forelagte Kommunalbestyrelsen til Bevis for Rigtigheden af Oplysningerne.

Rigtigheden attesteres paa Grundlag
af Melderegistret og personlig Kendskab
til Vedkommende.

Kommunalbestyrelsens Afgørelse af om Paagældende bør optages i Registret. (Besvares med: „Optages“ el. „Optages ikke“).

17. Dec 1921

(Dato og Underskrift).

Politimesterens Bemærkninger:

Amtets Bemærkninger:

Optages.
Arbenraa Amt.

Udskrift udstedt den:

Udfyldes af Kommunalbestyrelsen:

2. *Bopæl 1. Okt. 1918: Aabenraa*
3. *Bopæl i Tiden fra 1. Okt. 1918 til 15. Juni 1920: Aabenraa*
4. *Bopæl d. 15. Juni 1920: Aabenraa*
5. *Opholdssted d. 1. Okt. 1918: Aabenraa*

6. *Saafrømt Vedkommende en Del af Tiden fra 1. Okt. 1918 til 15. Juni 1920 har opholdt sig udenfor de sønderjydske Landsdele og dog formener, at Bopælen i Landsdelene er bevaret, maa nærmere oplyses, hvorpaa dette begrundes. (Husstand, fast Ejendom, personligt Ophold mellem Rejser, stadig Forbindelse med Paarørende i Landsdelene el. lign.).*

Indfsbevis udf. af Indenrigsministeriet
Indfsbevis udf. af Amtet 8.6.1922

Amtets Reg. Nr. 2000
Optages i Nationalt Register
Aabenraa Amt.

7. *Opholdssted d. 15. Juni 1920: Aabenraa*
8. *Paagældendes statsborgerlige Stilling d. 15. Juni 1920: tysk Statsborger*
9. *Personer, hvis statsborgerlige Forhold afhænger af den i Rubrik 1 nævnte Persons statsborgerlige Stilling (Samlevende Hustru og Børn under 18 Aar)*
Efternavn: Hanssen Hanssen, Hanssen,
Samtlige Fornavne: Helene Lucie Bjørn Ruth
Fødselsdag: 25/12
Fødselsaar: 60
Ægteskabelig Stilling: gift
Stilling i Familien: Husmoder

Vend!

[bagside]

Kommunalbestyrelsens Attestation af omstaaende Oplysninger og Bemærkning om, hvilke Dokumenter der er forelagte Kommunalbestyrelsen til Bevis for Rigtigheden af Oplysningerne.

Rigtigheden attesteres paa Grundlag
af Melderegisteret og personlig Kendskab
til Vedkommende

Kommunalbestyrelsens Afgørelse af om Paagældende bør optages i Registeret. (Besvares med: »Optages« el. »Optages ikke«).

Optages. Aabenraa Magistrat 17. Dez. 1921
Fink
[Dato og Underskrift].

Politimesterens Bemærkninger:

Amtets Bemærkninger: Optages.
Aabenraa Amt.

Udskrift udstedt den:

Kommentarer

Det nationale register udgør en enestående kilde for demografiske oplysninger til belysning af den sønderjyske befolkning i tiden omkring Genforeningen. Grundlaget er de personer, som var tilstede ved folketællingen 1. februar 1921, men for disse angives også opholdssted 1. oktober 1918 og i mange tilfælde senere tilflytningsdato, som f.eks. ved hjemvendte krigsfanger. Det supplerer således folketællingen 1921, og kan i mange tilfælde udfylde hullet mellem de preussiske melderegistre og det danske folkeregister, når man skal finde en given persons opholdssted og flytninger i denne urolige periode.

Lovgrundlag

Lov nr. 74 af 5. september 1920 om Erhvervelse af dansk Indfødsret i Anledning af de sønderjyske Landsdeles Indlemmelse i Danmark.

Anvendelsesmuligheder

Til belysning af de nationale forhold kan det nationale register og de tilhørende protokoller med ansøgninger om dansk statsborgerskab bidrage med oplysninger om, hvem der ved Genforeningen ønskede/ikke ønskede at blive danske statsborgere, ligesom tilføjelser og rettelser samt tilhørende dokumenter oplyser om den senere udvikling. I 1930'erne ansøgte mange således om dansk statsborgerskab for at undgå tysk militærpligt. Man skal være opmærksom på, at en meget stor del af de personer, som i 1921 blev nægtet optagelse i det nationale register, faldt uden for reglerne, fordi de allerede var danske statsborgere. Dette gælder bl.a. de mange tilflyttere efter afstemningen 1920.

Hvor findes kildetyper?

Det nationale register er udskilt af Sønderjyllands Statsamts arkiv og udgør en særlig arkivgruppe (LAÅ). De tilhørende akter findes sammen med det nationale register, eller de er integreret i Haderslev og Tønder amtsarkiver.

Litteratur

Hans H. Worsøe: Det nationale register 1921, i: *Sønderjyske Årbøger* 1994, s. 235-250.

73. Rapport fra grænsegendarmeriet om smugleri

Efter nederlaget i 1864 organiseredes resterne af det tidligere holstenske, senere slesvigske toldgendarmeri langs den forventede grænse syd for Kolding og Ribe, hvor det trådte i funktion sidst i januar 1865. Korpset blev inddelt i 2 officersdistrikter og 7 vigilancedistrikter (underofficersdistrikter). 1871 blev korpset henlagt direkte under Generaldirektoratet for Skattevæsenet og ændrede 1876 navn til Grænsegendarmeriet.

5. maj 1920 blev korpset flyttet til den nye grænse med hovedsæde i Gråsten, og det var i den første tid formelt i Den internationale Kommissions tjeneste (se nr. 69: Den internationale Kommissions (CIS) politimyndighed) Grænsen blev inddelt i 5 officersdistrikter og 16 afsnit. Den 21. juni 1920 blev landtoldgrænsen flyttet til den nye grænse, men indtil 8. november 1920 var der stadig toldkontrol ved Kongeågrænsen af hensyn til ufortoldede varelagre i De sønderjyske Landsdele. Indtil 1932 varetog grænsegendarmeriet også dele af toldklareringen og kontrollen med grænsetrafikken ved de små grænseovergangssteder, selvom dette egentlig hørte til politiets arbejde.

Rapport af 25. november 1921 fra 4. grænsegendarmeridistrikt i Rens om ulovlig overskridelse af grænsen og smugleri (LAÅ, Grænsegendarmeriets arkiv, nr. 299, 1920-22 toldrapporter)

Grg. K. no. 85/1921 4. Grg. Distrikt 543/1921.

Distriktsofficer Løjtnant Ørsted-Petersen
Rens, den 25/11 1921.

RAPPORT

Til

Grænsegendarmeriet.

Paa en Patrouilletur den 24ds til Egebæk og Omegnen af og i Baistrup Stationsby, anholdt jeg kl. ca. 4 Em. paa nævnte Station tysk Undersaat Heinrich Langholz født i Slesvig den 13/3 1901. Anholdte var Natten mellem 23 og 24' ds af utilladt Vej og uden at være i Besiddelse af Pas, gaaet over Grænsen ca. 700 m vest for Sofiendal. Han fandtes i Besiddelse af følgende Varer som han indrømmede selv at have indsmuglet over Grænsen.

- 1) 1 Lerdunk indeholdende 7 Liter Rom.
- 2) 2 Par uldne Benklæder.
- 3) 1 farvet Skind.

Han forklarede i øvrigt at have været i Selskab med 3 andre Smuglere. Alle 4 var de om Eftermiddagen den 23 ds taget med Toget fra Flensborg til Valsbøl Station og derfra gaaet til Grænsen.

Da Smuglerne var naaet ca 150 m nord for Grænsen, blev de anraabt af en Gendarm som anholdt en af Kammeraterne, nemlig Peter Møller af Flensborg (cfr. Gendarm Nr. 277 Sørensens Rapport af 24. ds.) og de tre andre undslap i Mørket. Da jeg anholdt Langholz havde han købt Billet til Gram, hvor [han] opgiver at vilde have solgt Spritten til Værten paa Gram Slotskro.

Kontrolstedet ved Kruså kort efter Genforeningen. Dette var det vigtigste overgangssted på den østlige del af den nye grænse, hvortil trafikken blev ført af den gamle hovedvej 10, og således forblev det indtil Schengenafstalen trådte i kraft, dog fra 1978 med konkurrence fra motorvejsovergangen ved Frøslev/Padborg. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

I Henhold til Lov af 23. Maj 1873 § 3 nedlægges Konfiskationspaastand paa omhandlede Varer, hvis Værdi ansattes saaledes

1 Dunk med 7 Liter Rom	14 Kr
2 Par Benklæder	15 Kr
1 farvet Skind	<u>10 Kr</u>
	I alt Værdi 39 Kr

Anholdte afleveredes D.E. Kl ca 2 paa Politistationen, medens Varerne bragtes til Tønder Toldkammer.

Ørsted-Petersen

Nr. 457.

Fremsendes af 4'Grænsegendarmeridistrikt. Rapporter er indsendt til Toldkammeret i Tønder.

Rens, den 26/11 1921. Ørsted-Petersen

Fremsendes til 2'Grænsegendarmeridistrikt af 5'Grænsegendarmeriafsnit

Ringnæs den 6/6 1922

Hermed 2 Bilag

Madsen, Stabssergent

Fremsendes af 2'Grænsegendarmeridistrikt. – 2 ligelydende Rapporter er tilstillet Egersund Toldkammer. Til Politiet har Gendarm 253 Madsen afgivet mundtlig Rapport.

Ringenæs, 6/6-1922 Christensen

Kommentarer

Kildematerialet kan levere stof til en række »gode historier« om bl.a. smuglernes opfindsomhed kontra gendarmernes nidkærhed. Og så kan man konstatere, at trods mangfoldigheden af smuglervarer var spiritus og tobak også dengang de mest populære.

Cfr. conferer, samme betydning som »jævnfør«.

Em. eftermiddag.

Grg. grænsegendarmeriet.

Lovgrundlag

Lov af 23. maj 1873. Kongelig anordning af 17. juni 1920.

Anvendelsesmuligheder

Rapporterne giver rig lejlighed til at studere, hvilke former for smugleri, der fandt sted i de forskellige perioder samt hvilke typer grænseoverløbere, der blev pågrebet. Der kan således foruden de økonomiske også være socialhistoriske aspekter i udnyttelsen af materialet.

Hvor findes kildetypen?

Rapporterne findes som indgåede sager til registraturerne: K-sager, 1920-61 i Grænsegendarmeriets arkiv (LAÅ).

Litteratur

Jens Jensen: *Det danske Gendarmerikorps. Grænsens gendarmere og smuglere, med en efterskrift af Lars Bjørneboe*, Toldhistorisk Selskab 1981.

Anders Monrad Møller: *Etaten og traditionerne 1914-1945*, Dansk Toldhistorie, bd. IV, Toldhistorisk Selskab 1990.

Anders Monrad Møller: Toldkontrol og grænsebevogtning, i: *Grænsen i 75 år*, s. 44-64, udgivet af Institut for Grænseregionsforskning og Told- og Skattemhistorisk Selskab, 1995.

74. Domænebeskrivelse

En domænebeskrivelse indeholder oplysninger om hver af de 36 domænegårde, som den preussiske stat i årene 1896-1916 oprettede i forbindelse med den nationale jordkamp i det nordlige Slesvig. Domæneoprettelserne skete gennem opkøb af større gårde, fortrinsvis i den nordlige del af Haderslev Amt langs Kongeågrænsen til Danmark. Domænegårdene blev derpå bortforpagtet til landmænd med tysk sindelag. I forbindelse med Genforeningen i 1920 overgik domænegårdene til den danske stats eje. Staten respekterede i den forbindelse de indgåede forpagtningskontrakter, men ønskede efter disses udløb af styrke danskheden og smålandbruget gennem udstykning af de store brug.

Til at administrere domænegårdene og en række andre store gårde som staten erhvervede i begyndelsen af 1920'erne, blev der i 1921 oprettet en særlig Domæneforvaltning. Gårdejer og fhv. landråd P. J. Refshauge (1869-1942) fra Oksbøl ved Haderslev, der havde været formand for Haderslev Amts Landboforening og Fælleslandboforeningen for Nordslesvig, blev udpeget til domæneforvalter. I 1922 blev det vedtaget at udstykke domænegårdene og de andre store gårde. Udstykningen blev påbegyndt i 1923 og strakte sig et stykke ind i 1930'erne. I alt opstod der 275 nye smålandbrug af de ca. 6.400 ha, som Domæneforvaltningen administrerede, mens ca. 100 eksisterende småbrug fik tillægsgjord. Da udstykningen stort set var tilendebragt og de tilbageblevne stamparceller solgt til fri ejendom, blev Domæneforvaltningen ophævet i 1935. De resterende opgaver blev overdraget til Statens Jordlovsudvalg, der havde en sønderjysk afdeling i Tønder.

I forbindelse med statens overtagelse af domænerne i 1920 blev der foretaget en vurdering af domænerne.

Beskrivelse af Ejsbøl domæne

(LAÅ, Domæneforvaltningens arkiv, nr. B 3, udskrifter af artikelbogen og domænebeskrivelser)

Ejsbøl.

Gaarden er bortforpagtet til Forpagter Bløcker, den er beliggende 2 km fra Haderslev.

Ejendommen er købt af Staten i Aaret 1909 for ca 270000 Mark, med Besætning og Inventar, der efter Forpagterens Opgivende den Gang ansloges til en Værdi af 30000 Mark. Denne Sum er fastsat, som mindste Værdi i Forp. Kontrakten.

I 1910 er ligeledes efter Forpagterens Udsagn, Gaarden ombygget for ca 80000 Mark, af hvilken Sum, den daværende Forpagter har betalt 1/5.

Den nuværende Forpagter har forpagtet Ejendommen indtil 1.7.1927.

Forpagtningsafgiften andrager aarlig 9850 Mark, foruden Bygningsassurance. Forpagteren betaler alle Skatter indtil en Højde af 10% af Forp. Afgiftens Størrelse. Derudover betaler Staten.

Domænegaardene er forsikrede i den preussiske Domæneforsikringsfond.

Blandt de 36 sønderjyske domænegårde, som ved Genforeningen i 1920 gik fra den preussiske over i den danske stats eje, var Nygård ved Øster Lindet. Den store gård blev erhvervet af den preussiske stat i 1902 fra en dansksindet ejer. Regeringen lod opføre et nyt, stort stuehus i tidstypisk byggestil. Efter 1920 blev gården efter frastykning af jord til et par husmandsbrug solgt til privat landbrug. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Udvalget er ikke istand til at opgive Forsikringssummens Størrelse.

Al Vedligeholdelsen af Bygninger paahviler Forpagteren.

Forpagteren har fri Drift, maa dog ikke sælge Halm.

Det er Forpagteren tilladt aarlig at sælge 3000 cubm. Grus, et Kvantum, der let kan afhændes.

Ejendommens Areal udgør: 158 ha 91 ar 97 qm. med 1468,68 Daler Nettoudbytte, beliggende i Haderslev Kommune.

<u>Ager</u>	2 Kl	27 ha	42 ar	32 qm	<u>Eng</u>	2 Kl	1 ha	96 ar	96 qm
	3 Kl	73 ha	47 ar	34 qm		3 Kl	3 ha	86 ar	17 qm
	4 Kl	17 ha	80 ar	30 qm		4 Kl	2 ha	13 ar	31 qm
	5 Kl	15 ha	10 ar	66 qm		5 Kl	0 ha	59 ar	81 qm
	6 Kl	0 ha	25 ar	00 qm		6 Kl	0 ha	27 ar	03 qm
	7 Kl	2 ha	10 ar	68 qm		<u>ialt</u>	<u>8 ha</u>	<u>83 ar</u>	<u>28 qm</u>
	8 Kl	2 ha	53 ar	04 qm					
	<u>ialt</u>	<u>139 ha</u>	<u>18 ar</u>	<u>74 qm</u>					

<u>Grdspl. og</u>	<u>1 ha</u>	<u>79 ar</u>	<u>12 qm</u>	<u>Skov</u>	3 Kl	7 ha	73 ar	54 qm
<u>Have</u>					5 Kl	1 ha	37 ar	29 qm
					<u>ialt</u>	<u>9 ha</u>	<u>10 ar</u>	<u>83 qm</u>

Besætningen bestaar af:

12 Heste, 65 Køer, 60 Ungkreaturer, 30 Kalve, samt en Del Svin.

Alt undtagen Jord og Bygninger tilhører Forpagteren.

En mindre Del af Agermarken er grusblandet, Størstedelen er svær Lerjord, ret bakket.

En Del Skrænter er lagt ud til vedvarende Græs.

Engen er vanskelig at afvande.

Med undtagelse af 11½ ha ligger Jorden samlet til en Side af Gaarden, den er ret vanskelig at drive.

Bygningerne er ny og tidssvarende, passende til Arealet.

Der forefindes 2 Arbejderhuse til 4 Familier.

Værdi 300000 Mark.

sign. J. C. Thygesen.

M. Refslund Poulsen.

J. H. Schmidt.

Kommentarer

Ejsbøl var allerede i middelalderen en betydelig gård. Den blev i 1909 af ejeren Thorvald Friis solgt til den preussiske regering. Efter Genforeningen blev der frastykket 2 husmandsbrug, mens stamparcellen blev solgt til Johs. Hjort.

Nettoudbyttet angivet i preussiske dalere (eller mark) blev fastsat ved en omfattende vurdering af den slesvigske landbrugsjord i 1870'erne. 40 dalere svarede omtrent til 1 tønde hartkorn, og Ejsbøls tilliggende var dermed godt 36 tdr. htk. I arealoversigten står »Kl.« står for den klasse, som jorden blev sat i ved vurderingen.

Underskriverne er de mænd, som foretog vurderingen efter den danske stats overtagelse i 1920. M. Refslund Poulsen og J. H. Schmidt var veteraner fra den nationale jordkamp.

Cubm. kubikmeter, m³.

Grdspl gårdsplads.

Lovgrundlag

Der er intet specifikt lovgrundlag for domænebeskrivelserne. Domæneforvaltningen blev oprettet ved lov af 1. april 1921 og opløst ved lov af 22. december 1934.

Anvendelsesmuligheder

Domænebeskrivelserne er i første række kilder til de enkelte domæners og Domæneforvaltningens historie. De rummer tillige talrige oplysninger til landbrugets, især de større gårdes historie. Endelig belyser kildetypen de nye danske myndigheders forsøg på at skaffe sig overblik over deres sagsområde i forbindelse med Genforeningen.

Hvor findes kildetypen?

Domænebeskrivelserne findes i Domæneforvaltningens arkiv nr. B3 (LAÅ). Her og i nr. B4 findes talrige andre beskrivelser, f.eks. lister over domæneforpagternes nationale sindelag. I nr. B1 er der protokoller med vurderingsforretninger i forbindelse med forpagterskifte og salg.

Litteratur

Erik Strange Petersen: »Foreningen af 5. oktober 1898« og den nationale jordkamp i Nordslesvig, i: *Sønderjyske Årbøger* 1972, s. 80-146, især s. 95-99.

P.J. Refshauge: *Bonden der blev landråd*, Tønder 1941, s. 155-166.

Ingvort Møller Terkildsen: *De sønderjyske domænegårde, Sønderjyske billeder nr. 7*, Aabenraa 2001.

75. Politiajudantens indberetninger

Indberetninger til centraladministrationen har eksisteret lige så længe, som der har været en centralforvaltning. Det, der gør politiajudantens indberetninger til Justitsministeriet til noget specielt, er undersøgelsesobjektet og detaljeringsgraden. Politiajudanturet eksisterede i perioden 1920-1922 og fra 1934-1944. Stillingen var et udslag af ønsket om at have en central ledelse i tilfælde af uroligheder i grænselandet. Ved genoprettelsen i 1934 blev efterretningsvirksomheden sat i system. I 1920 bevirkede ønsket om bedre at kunne hævde den danske stats nationale suverænitet i de genvundne sønderjyske landsdele, at ikke blot kriminalpolitiet blev statsligt, men også ordenspolitiet – en opgave, der var kommunal i det øvrige land frem til 1938.

Indholdsfortegnelse til Beretning fra Politiajudanten for De sønderjyske Landsdele. Juni 1937

(RA, Justitsministeriets 3. kontor journalsag 1175/1937).

I. Den politiske Udvikling.

- A. Det tyske Mindretal i Nordslesvig. (Statistisk).
- B. Tyske grænsepolitiske Organisationer.
 - 1. I Nordslesvig.
 - 2. I Slesvig-Holsten.
 - 3. I Tyskland som Helhed.
 - 4. Den stortyske Tanke.
 - 5. Statsstøtten til tysk Mindretalsarbejde.
- C. Den politiske Udvikling 1920-33.
 - 1. Det tyske Mindretal i Nordslesvig.
 - 2. Slesvig-Holstenernes Politik.
 - 3. Det officielle Tysklands Indstilling.
- D. Røret i 1933.
- E. Mindretallet og Nationalsocialismen.
 - 1. Mindretallet og Nationalsocialismen i Foraaret 1933.
 - 2. Under Jens Lorenzens Førerskab.
 - 3. Under H. B. Jepsens Førerskab.
 - 4. Under Jep Nissens Førerskab.
 - 5. Under Jens Møllers Førerskab.
- F. Den løbende grænsepolitiske Diskussion i 1936.

II. Økonomiske og sociale Forhold.

- A. Jordkampen.
- B. Det fagligt økonomiske Arbejde.
(Landbrug, Haandværk, Handel.)
- C. Den sociale Hjælpevirksomhed.

Når de nazistiske grupper af det tyske mindretal optrådte udfordrende og til tider brød dansk lovgivning, havnede en kopi af de lokale betjentes rapporter hos politiadjudanten. Analyserne af disse rapporter indgik i de store årsberetninger til Justitsministeriet. Billedet her er fra marchen gennem Haderslev By i forbindelse med Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei Nordschleswigs partidag i 1938. Langs med nazisternes marchrute havde dansksindede i protest smykket deres private hjem med Dannebrog. Der blev holdt skarpt øje med deltagerne og deres aktiviteter. Overvågningen gav da også anledning til indberetninger om overtrædelser. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

III. De kulturelle Forhold.

- A. Skoleforhold.
- B. Kirkelige Forhold.
- C. Biblioteker.
- D. Ungdomsarbejde og Sport.
- E. Almindeligt kulturelt Arbejde.

Efterskrift.

[Efterskriftet på s. 121-123 lyder således:]

Det er forholdsvis let at skaffe sig Oplysninger om Mindretallets Organisation og Arbejde udadtil. Ulige sværere er det at faa Indtryk af det indre Liv, der rører sig, og dermed af den Styrke, man maa tillægge det.

Før Verdenskrigen var de tyske Embeds- og Bestillingsmænd de dominerende i det tyske Arbejde i Nordslesvig. Hjemmetyskerne blev holdt meget i Baggrunden, saa meget, at man ansaa den for en mindre betydende Faktor. Da Genforeningen med Danmark stod for Døren, var man på dansk Side tilbøjelig til at regne med, at Hjemmetyskerne – overladt til sig selv – i Løbet af nogen Tid vilde miste deres Forbindelse med Tyskheden. Det er Baggrunden for den fra tysk side haardt angrebne »Opsugningsparole«.

Denne Beregning holdt ikke Stik. Hjemmetyskheden har vist sig at være betydeligt mere sejt end antaget. Betydningen af de vanskelige økonomiske Kaar i Danmark maa i denne Forbindelse ikke undervurderes. Men ogsaa bortset herfra har der vist sig at være mere Hold i Hjemmetyskheden, end man skulde tro.

Helt på egne Ben staar Hjemmetyskerne ikke. Paa en Maade er Embedsmændenes Plads overtaget af Privatskolelærerne, der for Størstedelen er sydfra. Men det er lykkedes dem ganske anderledes at aktivere Hjemmetyskheden. Privatskolerne er folkelige og politiske Kraftcentre af meget stor Betydning.

Den alvorligste Fare, der truer den nordslesvigske Tyskhed, er det danske Milieu, der omgiver den paa alle Leder og Kanter. Det danske Sprog, som er Hjemmetyskernes eget, danske Bøger og Blade, som de lettere kan læse, Fortroligheden med danske Forhold i Modsætning til de mange nye Indretninger i Tyskland osv.

Passive Naturer vil let lade sig opluge af alt det – og til de passive Naturer tør man vel regne en hel Del af dem, der for økonomiske Fordeles Skyld er blevet sendt i tyske Skoler.

Men de aktive kan netop af Kampens Vilkaar ægges til en øget Indsats for at knytte Forbindelsen med Tyskland saa intimt som muligt; og der forsømmes fra Ledelsens Side og fra Tyskernes i Riget intet for at knytte Traadene over Grænsen stadig fastere.

Særlig maa man fæste Blikket paa den Ungdom, der rykker frem. Den er på mange Maader dybere forankret i sin Tyskhed end tidligere Generationer, og for den betyder Nationalsocialismen noget. Paa den øver det heroiske Skær, som det tredje Rige ynder at omgive sig med, sin store Indflydelse. Og som Folkefæller udenfor Rigets Grænser føler den sig som det tredje Riges Kælebørn.

Man har på dansk Side talt om, at Rammer og Indhold i det tyske Arbejde ikke skulde svare til hinanden. For det centrale Punkt Skolen, passer det vist ikke. Paa andre Felter gør Mindretallets ringe Antal sig gældende. Det kan knibe at samle Deltagere til alle de mange Foranstaltninger. Nationalsocialismen virker i Tyskland ved det straalende Masseopbud. Det lader sig ikke rigtig arrangere i Nordslesvig. Bestræbelserne for saa vidt som muligt at overføre det nye Tysklands Former på alle Organisationer vanskeliggøres ogsaa, fordi Statens Indgreb og Støtte i Tyskland præger alle Forhold, og en nationalsocialistisk Organisation uden Statsapparatet som Baggrund kommer kun til at

virke som en svag Afglans af de tyske Forbilleder. Særlig betyder det noget i denne Forbindelse, at der ikke er en fællesledelse for alle Foretagender. Det er Resultatet af den indre Splid; hver Organisation indretter sig for sig efter tyske Forbilleder, men de er indbydes næsten uafhængige. Den Dag den politiske Ledelse for Alvor sætter sig igennem vil dette Forhold ændres, og da har Mindretallet en Chance for i endnu højere Grad at danne en Stat i Staten.

Men selv om de enkelte Grupper marcherer hver for sig, er Maalet dog fælles. Alle Livsytringer skal politiseres for at styrke Tyskheden i Nordslesvig saa meget, at den kan være Grundlag for en Grænseflytning med Nord, den Dag det passer i Tysklands Politik.

Trods Mindretallets Lidenhed er det en politisk Faktor, som Danmark maa regne med, fordi det helt lader sig bestemme af de ledende i Tyskland. Billedlig talt er Mindretallet Tysklands Fod indenfor Danmarks Dør. For Øjeblikket er Spørgsmaalet ikke aktuelt for Tyskland, men det kan blive det, og jo stærkere Mindretallet er, des større er Faren for, at ved given Lejlighed Revisionskravet rejses. Det maa derfor være en dansk Statsopgave ikke blot at fremme Danskheden i den genvundne Landsdel, men tillige at modvirke de tyske Bestræbelser for ved Tilflytning sydfra, Opmagasiner af Jord og Kolonisation for tyske Statsmidler at fremme Tyskheden.

Kommentarer

Beretningen er på i alt 123 maskinskrevne A3 sider.

De mest detaljerede indberetninger blev udfærdiget 1936-1938 og indsendt til Justitsministeriet. Arbejdet motiveres her med, at det lå i direkte forlængelse af den første instruks for politiadjudanten fra januar 1935. Det materiale, der ifølge instruksen skulle indsamles, var med beretningen blevet bearbejdet til brug for landets førende ministre og embedsmænd. Beretningerne skulle behandles strengt fortroligt, ikke mindst fordi indholdet kunne støde det tyske mindretal og vor sydlige nabo. Foruden de generelle indberetninger, som denne fra 1937, var der også tale om specifikke redegørelser om Tysklands aktiviteter i Nordslesvig, jordspørgsmålet i Sønderjylland, skoleforhold i landsdelen 1920-38, de kirkelige forhold i De sønderjyske Landsdele i nationalpolitisk belysning samt stemningen på dansk og tysk side efter indlemmelsen af Østrig og Sudeterland. Amtmand Kresten Refslund Thomsen fungerede i perioden 1935-1944 også som politiadjutant. Politimesteren i Aabenraa, Aage Agersted, varetog de praktiske politimæssige opgaver, og sekretær Troels Fink stod for store dele af arbejdet med indberetningerne.

Lovgrundlag

Der er intet specifikt lovgrundlag for indberetningerne, men ved genoprettelsen af Politiadjutantstillingen i 1934 blev det fastslået, at politiadjudanten skulle sikre, at Justitsministeriet altid var ajour med, hvad der rørte sig i grænselandet. Midlet var opbygningen af en hurtigt virkende oplysningscentral, der skulle følge det tyske mindretals aktiviteter minutiøst. Indberetnin-

gerne blev udarbejdet på baggrund af de mange delindberetninger, som efterretningscentralen modtog fra landsdelens politikredse, samt centralens selvstændige undersøgelser.

Selve loven om det sønderjyske ordenspoliti hørte til den vifte af særlove, som blev vedtaget den 28. juni 1920. Heri omtales også den midlertidige beskikkelse af Politiajudanten, som i første omgang kom til at fungere frem til 31. december 1922. Loven forblev i kraft frem til enhedspolitoloven af 18. maj 1937 med virkning fra den 1. maj 1938. Genoprettelsen af politiajudantstillingen i 1934 skete ved en administrativ beslutning. Rammerne for stillingen fremgår af beskikkelsen af 20. april 1934, og instruksen af 12. januar 1935 med senere ændringer af 11. december 1935.

Anvendelsesmuligheder

Indberetningerne giver et særdeles detaljeret, men samtidigt eksemplarisk systematiseret indblik i det tyske mindretals virke i mellemkrigstiden. Hertil kommer, at undersøgelser af de danske myndigheders holdning og informationsniveau om mindretallets virke naturligt kan tage udgangspunkt i politiajudantens indberetninger.

Hvor findes kildetyperne?

Politiajudanten fungerede ved genoprettelsen af stillingen i 1934 direkte under Justitsministeriet. Indberetninger og indstillinger skulle indsendes til Justitsministeriet med genpart til Chefen for Statspolitiet – fra 1938 Rigspoliti- chefen. I ministeriet var det 3. kontor, der i perioden varetog politivæsenet, herunder statspolitiet. Indberetningerne må derfor primært søges her. Der er dog mangler i ministeriets arkiv. Det kan således nævnes, at den centrale indberetning fra politiajudanten om mindretallet dateret juli 1938 som original burde ligge på Justitsministeriets 3. kontor journalsag 1674/1938, men her mangler den. En kopi findes i Statspolitiet/Rigspolitiets arkiv 1911-1954 pakken med sager vedrørende fast journalnummer 43.

I Politiajudantens arkiv ligger indberetningerne oftest kun som ufuldstændige koncepter. For perioden 1920-23 har Politiajudanten ikke efterladt sig noget selvstændigt arkiv, så det mest systematiske sted at eftersøge materiale er hos Chefen for Statspolitiet, som stillingen i denne periode organisatorisk var underlagt, fra 1934-44 fungerede politiajudanten som nævnt direkte under Justitsministeriet.

Litteratur

Kresten Refslund Thomsen: Tysk Udlandsarbejde 1936, i: *Sønderjyske Årbøger* 1946, s. 1-17 (optryk af indberetning fra 1936).

Johan Hvidtfeldt: Det sønderjyske politiajudantembedes arbejde, i: *Sønderjyske Årbøger* 1957, s. 1-15.

Henning Koch: *Demokrati – slå til! Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder. 1932-1945*, 1994, s. 110-120.

Peter Fransen: Statspolitiet, i: *Harmonisering eller Særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgs- mark efter Genforeningen i 1920*, bd. 1, Aabenraa 2002, s. 87-258.

76. Amtsskolekonsulentens tilsynsprotokol

I den sønderjyske skolelov af 30. juni 1920 blev der oprettet tre amtsskolekonsulentembeder for henholdsvis Aabenraa-Sønderborg, Haderslev og Tønder amter. Amtsskolekonsulenten skulle være forretningsførende medlem af skoledirektionen, som udover ham skulle bestå af amtmanden og et medlem valgt af skolerådet. Amtsskolekonsulenten skulle jævnlig besøge samtlige offentlige skoler og føre et kontrollerende og vejledende tilsyn med undervisningen i samtlige fag og med skolens forhold i øvrigt. Desuden skulle han også føre tilsyn med de private skoler i amtsrådskredsen (amtet). Da amtsskolekonsulenten årligt skulle afgive beretning om de afholdte skolebesøg og om skolevæsenets tilstand og fremgang i sit distrikt, var han nødt til at føre dagbog over sine skolebesøg. Til det formål blev der fremstillet en særlig skematisk tilsynsprotokol med oplysninger om besøgsdato, skolens navn, hvilke lærere konsulenten havde hørt og i hvilke fag, amtsskolekonsulentens optegnelser om skolens indre forhold, lærerpersonalet, skolebygninger og skolemateriel m.v. Ud over tilsynsprotokollen førte amtsskolekonsulenten to andre protokoller, som var specielle for den sønderjyske skoleordning, nemlig en skoleprotokol og en lærerprotokol.

Amtsskolekonsulent Niels Jakob Nielsen, Sønderborg og Aabenraa amter, som i 1922 besøgte skolerne i Sønder Hostrup og Hønsnap. Foto: Maglegårdsskolen, Hellerup.

Tilsynsbesøg ved Sønder-Hostrup og Hønsnap skoler 20. april og 13. september 1922

(LAA, Aabenraa Amts Skoledirektion, tilsynsprotokol 1920-35, s. 15 og 21)

[Gengivelse af kilden, se de næste sider]

Kommentarer

Fra Aabenraa Amts tilsynsprotokol er her gengivet et eksempel på et besøg i forbindelse med eksamen og et almindeligt tilsynsbesøg. Protokollen er ført af N. J. Nielsen, der var amtsskolekonsulent for Sønderborg og Aabenraa amter 1920-37 og for Haderslev Amt 1937-40.

Ansk.	anskuelsesundervisning (herom jf. cirk. af 6. april 1900).
Folio i Lærerprotokollen	henvisning til en særlig protokol, som amtsskolekonsulenten førte over lærerne i skolerådsdistriktet. Lærerne er indført kronologisk efter ansættelsestidspunkt. På hver dobbelt folioside i den skematisk indrettede protokol er der plads til fire lærere, og der gives følgende oplysninger: lærerens (lærerindens) navn, fødselsdato, dimissionsår og -sted, eventuel anden uddannelse, anciennitet, ansættelsessted, hvornår fraflyttet amtet og hvorhen. Blandt bemærkningerne findes der henvisning til ansættelsessagen i skoledirektionsarkivet.
Folio i Skoleprotokollen	henvisning til en særlig protokol, som amtsskolekonsulenten førte over samtlige skoler i skolerådsdistriktet. Hver skole havde en dobbelt skematisk indrettet folioside i protokollen. På venstre side anføres oplysninger om skolen, »der kan være af Interesse«, f.eks. hvornår skolen er opført, antallet af klasser, lærere og elever, tyskundervisning, eventuel nedlæggelse af skolen. Nederst på siden anføres tidspunkterne for gennemførte tilsynsbesøg med henvisning til sidetal i tilsynsprotokollen. På højre side anføres en oversigt over skolens lærerpersonale gennem tiderne med anførelse af dato for ansættelse og afgang samt henvisning til lærerprotokollen.
»tilvænne sig de nye Forhold«	lærer A. M. J. Westergaard (født 1864) var dimitteret fra Tønder Seminarium i 1889, og

[Venstre side:]

Lb. Nr.	Dato:	Skolens Navn og i hvilken Kommune	Folio i Skole-protokollen:	Hvilke Lærere (Lærerinder) hørt og i hvilke Fag:	Folio i Lærer-protokollen:
49	20/4-1922	Sønder-Hostrup, Ensted Sogn (Eksamen)	165	<i>Enelærer Westergaard:</i> I Kl. 1) Religion 2) Dansk 3) Regning 4) Historie II Kl. 5) Religion (Lignelsen om Sædemanden) 6) Dansk (Læsn., Ansk., Samtale) 7) Regning 8) Historie (Hans Tavsen) 9) Geografi (Sjælland) 10) Sang 11) Skriftl. Arbejder	[ikke anført]
68	13/9-1922	Hønsnap, Holbøl	71	<i>Lærer Trabjerg Jensen:</i> II Klasse: 1) Dansk, mundtlig 2) Sang	[ikke anført]

[kommentarer fortsat]

han havde som mange tyskuddannede lærere vanskeligheder med at klare overgangen fra det preussiske til det danske skolesystem. Han tog sin afsked fra Sønder Hostrup Skole i 1929.

fhv. Min. H. P. Hansen

H. P. H. var med amtsskolekonsulenten på tilsyn, da han i en årrække var medlem af Aabenraa Amts Skoledirektion.

Lærer Trabjerg

lærer K. Trabjerg Jensen (født 1891) hørte til de yngre lærere fra Danmark, der blev ansat i Sønderjylland efter 1920. Han havde eksamen fra Blaagaard Seminarium i 1912. Han var lærer ved Hønsnap Skole indtil skolens nedlæggelse i 1956.

[Højre side:]

Lb. Nr.	Amtsskolekonsulentens Bemærkninger vedrørende:		
[se ovenfor]	Skoles indre Forhold:	Lærerpersonalet:	Skolebygninger, Materiel o.l.:
49	1-4) Tilfredsstillende. Regning det mindst gode. 5) Tilfredsstillende. Samtalen ikke livlig nok. 6) Gaar an! Analysen ikke god. 7) Regnefærdigheden ikke stor, næppe tilfredsstillende. 8) Tilfredsstillende. 9) Ret tilfredsstillende. 10) Ikke godt. 11) Orden gennemgaaende ret tilfredsstillende.	<i>Lærer W.</i> arbejder <i>samvittighedsfuldt</i> , men er ikke nogen særlig dygtig Lærer. Har øjensynlig vanskeligt ved at tilvænne sig til de nye Forhold. Han er jo en ældre Mand.	I nogenlunde Orden
68	1) Børnene læste godt. Analyse: tilfredsst. Sang: Helt godt	Læreren underviser solidt og godt. Han er maaske noget for stiltfærdig i sin Maade at være paa. Børnene opmærksomme. Ordenen god.	Lærer og Børn har Forstue fælles. Dette bør ændres. Lærers Lejl. trænger til Vedligeholdelse. Gymnastikapparater mangler.

Andre Bemærkninger:

fhv. Min. H. P. Hanssen er med.

Skolekommissionens Formand kom til Stede. De omhandlede Mangler og deres Afhjælpning drøftedes.

Sogneraadet næppe velvilligt nok.

Lovgrundlag

De særlige sønderjyske amtsskolekonsulentembeder blev indført ved lov af 30. juni 1920 om midlertidig ordning af folkeskolens administration i De sønderjyske Landsdele § 12 og 13 (se også kgl. anordning 17. juni 1920). Deres virksomhed fortsatte uændret efter den midlertidige sønderjyske skolelov af 1. maj 1923 § 13 og 14. Ved skoletilsynsloven af 20. maj 1933 blev der også indført amtsskolekonsulenter i det øvrige Danmark, men deres funktioner og opgaver var anderledes end i De sønderjyske Landsdele, hvor amtsskolekonsulenternes tilsynsopgaver fortsatte uændret (jf. lov af 20. maj 1933 om ændring af den sønderjyske skolelov af 1. maj 1923). Ved lov af 12. april 1949 om det kommunale skolevæsens styrelse og tilsyn afskaffedes den særlige sønderjyske skoleordning, hvor amtsskolekonsulenterne var forretningsførende medlem af skoledirektionen, men det skulle først ske ved embedsskifte (se lovens § 17 stk. 5).

Om indrettelsen af de sønderjyske amtsskolekonsulenters protokoller se Undervisningsministeriet. 1. Departement. Journalsag AX 1997/1920 (RA).

Anvendelsesmuligheder

Tilsynsprotokollerne er sammen med de ovennævnte skoleprotokoller og lærerprotokoller vigtige kilder til det sønderjyske skolevæsens historie i overgangen mellem tysk og dansk administration. De belyser de centralt placerede amtsskolekonsulenters tilsynsvirksomhed i praksis, og de giver et indtryk af henholdsvis de tyskuddannede og danskuddannede læreres undervisning, af elevernes kundskaber i de enkelte skolefag, og de fortæller om skolernes indretning og om undervisningsmateriellet. De sønderjyske amtsskolekonsulenter var en nyskabelse i dansk administration. Nord for Kongeåen var provsterne forretningsførere for skoledirektionerne. Amtsskolekonsulenternes tilsynsprotokoller viser derfor, hvordan skoletilsynet fungerede uden gejstlig medvirken. Protokollerne kan desuden benyttes som kilde til den enkelte skoles og lærers historie.

Hvor findes kildetyperne?

Tilsynsprotokollerne for Aabenraa Amt 1920-58, Sønderborg Amt (amtsråds-kreds) 1920-59 og for Haderslev Amt 1920-44 (med lakuner) findes i de respektive amtsskoledirektioners arkiver (LAÅ). Tilsynsprotokollen er tilsyneladende ikke ført for Tønder Amts vedkommende, men den erstattes af amtsskolekonsulent Nicolai Svendsens fyldige dagbøger fra skolebesøg og tjenesterejser (LAÅ. Nicolai Svendsens privatarkiv. Skolebesøg og tjenesterejser 1923-46). Tilsvarende udfylder amtsskolekonsulent Ludvig Mortensens optegnelsesbøger delvis en lakune i tilsynsprotokollen for Haderslev Amt (Haderslev Byhistoriske Arkiv. L. Mortensens privatarkiv).

De ovennævnte skoleprotokoller og lærerprotokoller, som er ført fra 1920 frem til 1960'erne for alle fire amters vedkommende, findes i skoledirektionsarkiverne (LAÅ).

Litteratur

Erik Nørr: *Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*, bd. 2, Aabenraa 2003.

O. A. Borum: *Oversigt over den i de sønderjydske Landsdele endnu gældende Særlovgivning*, Kbh. 1931. *Betænkning afgivet af den af Undervisningsministeriet nedsatte Kommission til Drøftelse af de sønderjyske Skoleforhold*, Kbh. 1946.

Nicolai Svendsen: *I Genforeningens Tjeneste. Sønderjydsk Skæbne*, bd. I-III. Aabenraa 1953-68, særligt bind III.

77. Personregister

Personregister er den officielle danske betegnelse for de tyske »Standesamtsregister«, den borgerlige registrering af fødsler, vielser og dødsfald, der blev indført i Preussen 1874. Ordningen fortsatte efter indførelsen af dansk lovgivning i De sønderjyske Landsdele i 1920 og fungerer stadig i de sogne, der kom til Danmark ved Genforeningen – dog ikke vielsesregistrene, der blev afskaffet ved bekendtgørelse af 2. januar 1926. Det oprindelige personregisterdistrikt svarede med enkelte undtagelser til sognekommunen. I 1974 blev det ændret, så det herefter svarede til primærkommunen. Personregistrene indeholder de grundlæggende civilretlige data, men ud over oplysningerne som de findes i de kongerigske kirkebøger, oplyses klokkeslæt for såvel fødsel som død. Indtil 1978 blev begivenhederne indført i hændelsesstedets personregister, derefter i bopælkommunens.

Den viste side af dødsbiregistret handler om fhv. minister H.P. Hanssens død i sommerboligen Højtoft i Ensted Sogn. Begravelsen fandt sted den 30. maj 1936 fra Sct. Nikolaj Kirke i Aabenraa og blev med sin overvældende deltagelse en national manifestation. I modsætning til kirkebøgerne oplyser personregistrene ikke om dato for de kirkelige handlinger dåb, vielse og begravelse. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Dødsbiregister for Ensted Sogn, Aabenraa Amt, 1936

(LAA, personregistre 1874-1973, Aabenraa Amt, registreringsdistrikt nr. 62, dødsbiregister for Ensted Sogn 1936)

Formular B.

Nr. 10

Sønder-Hostrup, den 27. Mai 1936.

For underskrevne Personregisterfører fremstod i Dag redaktør

Ejnar Bjørn Hanssen _____

_____, legitimeret ved
bekjendt _____

boende i Aabenraa _____

og anmeldte, at hans Fader forhenværende Minister, Redaktør

Hans Peter Hanssen, gift med afdøde Helene Lucie _____

Hanssen, født Iversen _____

boende i Aabenraa _____

født i Nørremølle Sottrup Sogn _____

den 21. Februar 1862 _____, _____ Søn af

Gaardejer Christen Hanssen og Hustru Anne Marie

Hanssen, født Andresen i Nørremølle _____

Den 27/5 1936 – syvogtyvende Mai _____

_____ Aar Nitten Hundrede og seksogtrediv

Klokken nøl trediv e _____ om _____ Formiddagen,

Var afgaaet ved Døden i Højtoft i Hostrupskov

Oplæst, vedtaget og underskrevet.

[sign.] Ejnar Bjørn Hanssen

Personregisterføreren i Ensted Sogn

[sign.] Hans Chr. Thomsen

Overensstemmelsen med Hovedregisteret bekræftes.

Personregisterføreren i Ensted Sogn

[sign.] Hans Chr. Thomsen

Kommentarer

Personregistre føres i to eksemplarer, hovedregister og biregister, af personregisterføreren, der har til huse i den kommunale forvaltning, som regel sammen med folkeregisteret. Der anvendes fortrykte skemaer, der indtil 1974 blev ført i hånden, derefter på skrivemaskine med gennemslag. Formular A benyttes til fødselsregistreringen, formular B til dødsregistreringen. Ved hvert års afslutning indbindes de hver for sig, hvorefter en ny årgang påbegyndes med nr. 1.

Anmeldelser til personregisteret foregik oprindeligt ved et nært familiemedlem, som regel faderen ved fødsler og en af de nærmeste efterladte ved døds-

fald, men sker nu pr. automatik ved henholdsvis sygehuset/jordmoderen og bedemanden.

Klokken nol tredive om formiddagen »nol«=nul, dvs. han døde om natten klokken halv et.

Lovgrundlag

Borgerlig civilstandsregistrering blev indført ved den preussiske Gesetz über die Beurkundung des Personenstandes und die Form der Eheschliessung af 9. marts 1874 med virkning fra 1. oktober 1874. Ordningen blev bibeholdt i De sønderjyske Landsdele ved lov af 28. juni 1920 med tilhørende bekendtgørelse af 31. august 1920 fra Justitsministeriet om Førelse af borgerlige Personregistre i De sønderjyske Landsdele. Heri blev også bragt fortryk af de danske skemaer, som skulle anvendes fra 1. oktober 1920. Ved bekendtgørelse af 2. juni 1926 fastsattes de regler, der var gældende ved kildens tilblivelse. Seneste væsentlige ændringer blev fastsat ved Justitsministeriets cirkulære af 1. december 1977.

Anvendelsesmuligheder

Ligesom kirkebøgerne er personregistrene sammen med folketællingerne det vigtigste grundlag for demografiske undersøgelser. De udnyttes generelt til personalhistoriske, befolkningshistoriske og slægtshistoriske undersøgelser. Som et kuriosum kan nævnes, at de tillige benyttes flittigt af astrologer, idet oplysninger om fødselstidspunkt her er væsentligt lettere tilgængelige end i jordemoderprotokollerne.

Hvor findes kildetypen?

De sønderjyske personregistre udgør en særlig samling (LAÅ).

Litteratur

- Hans H. Worsøe: Den borgerlige personregistrering i Sønderjylland, i: *Sønderjyske Årbøger* 1995, s. 293-312.
- Hans H. Worsøe: Civilstandsregistrering, i: *Harmonisering eller Særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*, bd. 1, Aabenraa 2002, s. 279-333.

Arkivlitteratur

Guider og arkivregistraturer

Rigsarkivet

Wilhelm von Rosen (red.): *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, bd. I 1-2, Kbh. 1983 og bd. II 1-4, Kbh. 1991.

Johanne Skovgaard: *Tyske Kancelli I. Indtil 1770 Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling, 1770-1806 Tyske, 1806-16 Slesvig-Holstenske, 1816-49 Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner, Vejledende Arkivregistraturer VII*, Kbh. 1946.

De sønderjyske Fyrstearkiver, Vejledende Arkivregistraturer X, Kbh. 1959.

Lokalarkiver til 1559, Vejledende Arkivregistraturer XVIII, Kbh. 1977.

Landsarkivet for Sønderjylland

Landsarkivet for de Sønderjydske Landsdele, En Oversigt. Vejledende Arkivregistraturer VI, Aabenraa 1944.

Landsarkivet for Sønderjylland. En arkivoversigt, Aabenraa 2002.

Nordslesvigske præstearkiver I-V, Aabenraa 1974-76.

Nordslesvigske retsbetjentarkiver, Aabenraa 1976.

Skoleforeningen, Aabenraa 1976.

Sprogforeningen, Aabenraa 1976.

Vælgerforeningen for Nordslesvig og dens forskellige underafdelinger, Aabenraa 1976.

De nordslesvigske amtsbaner, Aabenraa 1978.

De ældre nordslesvigske byarkiver, Aabenraa 1979.

Toldvæsen og grænsegendarmeri i Sønderjylland, 1987.

Herredsfogderiarkiver fra Nordslesvig 1868-1889, Aabenraa 1991.

Sogne- og flækkekommunale arkiver i Sønderjyllands amt 1920-70, I-II, Aabenraa 1991-92.

De preussiske landkommunale arkiver i Nordslesvig 1867-1920, Aabenraa 1992.

Telegrafvæsenet i Sønderjylland, Aabenraa 1992.

Det nationale register 1921, Aabenraa 1994.

Politiadjudanten for de sønderjyske Landsdele 1934-44, politikommandøren for Sydjylland m.v. 1945-ca. 1958, Aabenraa 1994.

Frøsevejren 1944-45, Fårhusvejren 1945-49, Aabenraa 1995.

Posthuse i Sønderjylland, Aabenraa 1997.

Aabenraa og Løgumkloster amter indtil 1867/68, Aabenraa 1997.

Aabenraa landråd 1867-1920. Aabenraa kredsudvalg 1889-1920. Aabenraa kredsskoleinspektør 1876-1920, Aabenraa 1999.

Aabenraa amt 1920-32, Aabenraa-Sønderborg amt 1932-72, Aabenraa amtsråd 1920-70, Aabenraa 1998.

Tønder kreds/Kreis Tondern 1867-1920, Kreis Südtondern/Sydtønder kreds 1920-1950, Schleswig 1999.

Kogsarkiver, Aabenraa 1999.

Tønder amt til 1867, Amt Tøndern bis 1867, Schleswig 2001.

Landesarchiv Schleswig-Holstein

Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs (kun arkiver vedr. Slesvig er medtaget):

Nr. 3. Abt. 320, Kreis Eckernförde, Schleswig 1976 (jf. nr. 44).

Nr. 4-5, 11. Abt. 7, Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf 1544-1713, Bd. 1-3, Schleswig 1977, 1983.

Nr. 6. Abt. 320, Kreis Eiderstedt 1867-1950, Schleswig 1978 (jf. nr. 62).

Nr. 9. Abt. 65.1, Deutsche Kanzlei zu Kopenhagen bis 1730, Schleswig 1981.

Nr. 16-17, Abt. 390 u.a., Reichskammergerichtsachten, Bd. 1-2, Schleswig 1986.

Nr. 24, Abt. 8.1, Schleswig-Holstein-Gottorfisches (Großfürstliches) Geheimes Regierungs-Conseil zu Kiel 1720-1773, Schleswig 1989.

Nr. 25. Abt. 8.2, Schleswig-Holstein-Gottorfisches (Großfürstliches) Rentekammer zu Kiel 1720-1778, Schleswig 1990.

Nr. 31-33. Abt. 66, Rentekammer zu Kopenhagen. Mit Abt. 24, 67, 152 und 199, Schleswig-Holsteinische Kammer auf Gottorf, General-Landwesens-Kollegium, Steuerkommissionen für die klösterlichen und adelichen Distrikte, Bd. 1-3, Schleswig 1993.

Nr. 44. Abt. 320.3, Kreis Eckernförde 1867-1950. Zweite, wesentlich erweiterte Auflage, Schleswig 1996 (jf. nr. 3).

Nr. 48. Abt. 320.9, Kreis Husum 1867-1950, Schleswig 1997.

Nr. 62. Abt. 320.4, Kreis Eiderstedt 1867-1950, 2. erweiterte Auflage, Schleswig 1997 (jf. nr. 6).

Nr. 65. Tønder kreds/Kreis Tøndern 1867-1920, Kreis Südtondern/Sydtønder kreds 1920-1950, Schleswig 1999.

Nr. 67. Abt. 20, Herzöge von Schleswig-Holstein-Sonderburg-Plön, Schleswig 1999.

Nr. 69. Abt. 2002, Landesarchivfilm, Schleswig 1999.

Nr. 73. Tønder amt til 1867, Amt Tøndern bis 1867, Schleswig 2001.

Abt. 320.1, Kreis Apenrade 1866-1918, Schleswig 1996.

Abt. 320.17, Kreis Sonderburg 1866-1919, Schleswig 1996.

Abt. 320.7, Kreis Hadersleben 1864-1919, Schleswig 1996.

Øvrige arkiver

Die Bestände des Stadtarchivs Flensburg, Bd. 1-2, Flensburg 1978 (indeholder oversigter over bibliotek samt arkivregistraturer).

Kommentierte Übersicht über die Bestände des Staatsarchivs der Freien und Hansestadt Hamburg, Hamburg 1999.

Foreningsarkiver fra Sønderjyllands Amt og Sydslesvig, bd. 1-2, Aabenraa 1998.

Arkivvejledninger

Arkivvejviser, udgivet af Sammenslutningen af Lokalarkiver, diverse år.

Hvad finder jeg på landsarkivet i Aabenraa, Aabenraa 1998.

Hans Schultz Hansen: *Preussiske arkiver fra Nordslesvig 1867-1920 – den statslige og kommunale forvaltning*, Arkivernes Informationsserie, Odense 1999.

Arkiver fra hertugdømmerne Slesvig og Holsten indtil 1864, Aabenraa 2001.

Wolfgang Prange: *Geschäftsgang und Registratur der Rentekammer zu Kopenhagen 1720-1799*, beschreiben als Anleitung zur Benutzung ihres Schleswig-Holsteinische betreffenden Archive, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Band 93, side 181-203.

Haderslev byhistoriske arkiv. Da Haderslev fik et byhistorisk arkiv, Haderslev 1997.

Archive in der Bundesrepublik Deutschland, Österreich und der Schweiz, herausgegeben vom Verein deutscher Archivare, 15. Ausgabe, Neumünster 1995.

Archive in Schleswig-Holstein, Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchiv 43, Schleswig 1996.

Mitteilungen zum Archivwesen in der Nordelbischen Ev.-Luth.Kirche (periodica).

Die Kirchenbücher Schleswig-Holsteins, des Landesteils Lübeck und der Hansestädte, Neumünster 1936.

Lars Henningsen: *Danske kirkebøger i Sydslesvig*, Flensborg 1993.

Lars N. Henningsen: *Ejendomshistorie i Sønderjylland. En arkivvejledning*, 2. udgave, Aabenraa 1996.

Hans H. Worsøe: *Slægtshistorie i Sønderjylland – en vejledning*, 2. reviderede udgave, Aabenraa 1999.

H.V. Gregersen, *Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier*, Aabenraa 1961.

Generel litteratur til sønderjysk historie

Fremstillinger

- H. V. Gregersen: *Slesvig og Holsten før 1830* (Politikens Danmarks Historie, supplementsbind 4). Kbh. 1981.
- Lorenz Rerup: *Slesvig og Holsten efter 1830* (Politikens Danmarks Historie, supplementsbind 5). Kbh. 1982.
- Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk*. Udg. af Vilhelm la Cour m.fl. Bd. I-V + register. Kbh. 1930-42.
- Troels Fink: *Rids af Sønderjyllands historie (Vi og Vor Fortid, 11)*. 3. udg. Kbh. 1955; tysk udgave: *Geschichte des Schleswigschen Grenzlandes*. Kbh. 1958.
- Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Hrsg. Ulrich Lange, Neumünster 1996 og 2003.
- Geschichte Schleswig-Holsteins begründet von Volquart Pauls im Auftrage der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* herausgegeben von Olaf Klose. Iff. Neumünster 1955ff. Udkommet er 1-6, 7: Lieferung 1-2, 8 I, Lieferung 1, 8 II Lieferung: 1-2, 8: Beiheft.
- Schleswig-holsteinische Kirchengeschichte*, bd. 1-(6:1), Neumünster 1977-(98).

Leksika

- Klaus-J. Lorenzen-Schmidt und Ortwin Pelc (Hrsg.): *Schleswig-Holstein Lexikon*, Neumünster 2000.
- Erik Alstrup og Poul Erik Olsen: *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk*, bd. 1-2, Kbh. 1991.
- Håndbog for danske Lokalhistorikere*, red. Johan Hvidtfeldt, Kbh. 1952-1956.

Kildeudgaver og statistik

- Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion/Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie*, Iff.
- I: *Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1800-1864*, Flensburg 1984.
- II: *Ostersturm/Påskeblæsen 1933*, Flensburg 1983.
- III: *Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1864-1914*, Flensburg/Aabenraa 1996.
- IV: *Der nationale Gegensatz/De nationale modsætninger 1914-1933*, Flensburg/Aabenraa 2001.
- Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins*, herausgegeben vom Statistischen Landesamt Schleswig-Holstein, Kiel 1967.

Atlas

- Historischer Atlas Schleswig-Holstein*. I-III, Neumünster 1999-2004.

Tidsskrifter

Sønderjyske Årbøger, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 1889ff. [register 1889-1988].

Sønderjysk Månedsskrift, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 1924ff. [register 1924-94].

Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstenische Geschichte 1870ff. [registre 1901-10, 1911-20, 1933-56, 1957-75].

Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 1ff., 1960ff.

Grenzfriedenshefte, udgivet af Grenzfriedensbund 1953ff. [register 1953-96].

Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, 1978ff.

Nordelbingen – Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte, udgivet af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1923ff. [register 1923-61].

Pluk fra forskning i Sønderjylland, udgivet af Institut for Grænseregionsforskning 1981ff.

Serier

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland.

Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, hrsg. Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte.

Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, hrsg. Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins.

Bibliografiske hjælpemidler

Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie*, Aabenraa 1944.

Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere*, Aabenraa 1946.

Martin Rheinheimer: *Bibliographie zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*, Neumünster 1997.

Bibliographie zur schleswig-holsteinischen Geschichte und Landeskunde. 1928-, 1-, Neumünster 1930- [for tiden før 1928 som tillæg til *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*].

Litteratur til perioden indtil 1867

Fremstillinger

Jens Engberg: *Det slesvigske spørgsmål 1850-53*, Kbh. 1968.

H.V. Gregersen: *Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600-årene*, Odense 1974.

H.V. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, Aabenraa 1986.

Lars N. Henningsen: *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841*, Aabenraa 1978.

G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*, Tønder 1968.

Holger Hjelholt: *Sønderjylland under Treårskrigen*, Kbh. 1959-61.

Ulrich Lange: *Die politischen Privilegien der schleswig-holsteinischen Stände 1588-1675*, Neumünster 1980.

Ludwig Andresen und Walter Stephan: *Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1544-1659*, bd. 1-2, Kiel 1928.

Nils H. Kragh-Nielsen: *Galgehøj og rettersted*, Aabenraa 2002.

Christian Ludwig Ernst von Stemmann: *Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig*, Bd. 1-3, Kbh. 1866.

Leksika og andre opslagsværker

Nicolaus Falck: *Handbuch des schleswig-holsteinischen Privatrechts*, Bd. 1-5, Altona 1825-1848.

Retskilder m.v.

Chronologische Sammlung der in den Jahren [årstal] ergangenen Verordnungen und Verfügungen, 1826-1865. Bemærk, at de enkelte årganges titel varierer en anelse. Dækker perioden 1748-1864.

Systematische Sammlung der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen, annoch gültigen Königlichen, Fürstlichen, Großfürstlichen und gemeinschaftlichen Verordnungen und Verfügungen, bd. 1-9, 1827-1841.

Emilie Andersen, A. Andersen, Troels Fink og Peter Kr. Iversen (udg.): *De Hansborgske Domme 1545-1578*, bd. I-III, Kbh. 1994.

Emilie Andersen (udg.): *De Hansborgske Registranter*, bd. I, *Forordninger 1544-80*, Kbh. 1943. Bd. II, *Breve i Uddrag 1543-49*, Kbh. 1949.

Wolfgang Prange (udg.): *Herzog Adolfs Urteibuch 1544-1570. Schleswigsches Rechtsleben um die Mitte des 16. Jahrhunderts*, Neumünster 1985.

Urkundensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, bd. I-IV, 1839-1875.

Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, Bd. 1-16, 1886-1997.

Martin Rheinheimer: *Die Dorfordnungen im Herzogtum Schleswig. Dorf und Obrigkeit in der frühen Neuzeit*, Bd. 1-2, Stuttgart 1999.

Ernst Michelsen: *Die schleswig-holsteinische Kirchenordnung von 1542 mit einer ausführlichen historischen Einleitung*, Kiel 1909.

Litteratur til perioden 1867-1918

Fremstillinger

- Gerd Callesen: *Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924*, Apenrade 1970.
- Troels Fink: *Båndene bandt. Forbindelser over Kongeåen 1864-1918*, I-II, Aabenraa 1999.
- Oswald Hauser: *Preussischer Staatsrason und nationaler Gedanke*, Neumünster 1960.
- Gottlieb Japsen: *Den fejlslagne germanisering. Den tyske Forening for det nordlige Slesvig*, Aabenraa 1983.
- Gottlieb Japsen: *Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender*, Aabenraa 1980.
- Franz von Jessen: *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie*, Kbh. 1901.
- Franz von Jessen: *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie*, I, Kbh. 1935.
- Aksel Lassen: *Valg mellem tysk og dansk*, Aabenraa 1978.
- M. Mackeprang: *Nordslesvig 1864-1909*, Kbh. 1909.
- Hans Schultz Hansen: *Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914*, Aabenraa 1985.
- Hans Schultz Hansen: *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse*. Flensborg 1990.
- Kai D. Sievers: *Die Köllerpolitik und ihr Echo in der deutschen Presse 1897-1901*, Neumünster 1964.
- Erik Strange Petersen: »Foreningen af 5. oktober 1898« og den nationale jorkamp i Nordslesvig, i: *Sønderjyske Årbøger* 1972, s. 80-146.
- Kim Furdal: *Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne*, Aabenraa 1999.
- Klaus Friedland und Kurt Jürgensen: *Grundriss zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1815-1945*, Reihe A: Preussen, Band 9: Schleswig-Holstein, Marburg (Lahn) 1977.
- Oswald Hauser: *Staatliche Einheit und regionale Vielfalt in Preussen. Der Aufbau der Verwaltung in Schleswig-Holstein nach 1867*, Neumünster 1967 (= *Geschichte Schleswig-Holsteins* Bd. 8 I:1).
- Jørgen Witte: Arkivdannelse og kassationer i lokale preussiske arkiver 1867-1920, i: *SPOR – arkiver og historie. Afhandlinger tilegnet Niels Petersen*, Kbh. 1987, s. 377-88.

Leksika og andre opslagsværker

- Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein* 1868, 1871, 1875, 1880, 1891 og 1897.
- Graf Hue de Grais: *Handbuch der Verfassung und Verwaltung in Preussen und dem Deutschen Reiche*, 1895.

Illing: *Handbuch für Preussische Verwaltungsbeamte*, I-II, Berlin 1898.

Dr. von Bitter: *Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung*, I-II, Leipzig 1906.

Retskilder

Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten 1867-1918.

Bundes-Gesetzblatt des Norddeutschen Bundes 1867-70.

Reichs-Gesetzblatt 1871-1918.

Verordnungsblatt für das Herzogthum Schleswig 1864-66.

Verordnungsblatt für Schleswig-Holstein 1867-68.

Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Schleswig 1869-1918.

Gesetz-Sammlung für die Königlich Preussischen Staaten, I-VIII, Berlin 1897-1911.

Grotefend og Cretschmar: *Preussisch-Deutsche Gesetzsammlung 1806-1911*, I-VIII, 1904-1912.

Fritz Stier-Somlo: *Sammlung in der Praxis oft angewandter Verwaltungs-Gesetze und Verwaltungs-Verordnungen für Preussen*, I-II; Nachtrag, 2. Ausgabe 1914.

L. Haase: *Die Gemeindeverfassungsgesetze für die Provinz Schleswig-Holstein*, 1893.

Heinrich Franz Chalybaeus: *Sammlung der Vorschriften und Entscheidungen betreffend das Schleswig-Holsteinische Kirchenrecht. Ein Handbuch für Geistliche, Kirchenälteste und Synodale*, Schleswig 1902.

Litteratur til perioden 1918-20 og til den særlige sønderjyske forvaltning efter 1920

Fremstillinger

- Inge Adriansen og Broder Schwensen: *Fra det tyske nederlag til Slesvigs deling 1918-1920*, Aabenraa 1995.
- Karl Alnor: *Handbuch zur schleswigschen Frage. II-III. Atlas*, Neumünster 1926-41 [det udkomne].
- Troels Fink: *Da Sønderjylland blev delt*, I-III, Aabenraa 1978-79.
- Franz von Jessen: *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937*, II-III, Kbh. 1938.
- Jens Chr. Forman: *Den internationale kommissions neutraliseringsforanstaltninger ved folkeafstemningen i Sønderjylland 1920*, Århus 1975.
- H. D. Lehmann: *Der »Deutsche Ausschuss« und die Abstimmungen in Schleswig 1920*, Neumünster 1969.
- Troels Fink: *Sønderjylland siden genforeningen i 1920* (Vi og vor Fortid, 16), Kbh. 1955.
- Henrik Becker-Christensen: *Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal 1918-20*, Aabenraa 1984.
- Henrik Becker-Christensen: *Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932*, I-II, Aabenraa 1990.
- Henrik Becker-Christensen (red.): *Grænsen i 75 år*, Aabenraa 1995.
- Hans Schultz Hansen: Træk fra den administrative genforening, i: *Sønderjyske Årbøger* 1995, s. 313-33.
- O.A. Borum: *Oversigt over den i De sønderjydske Landsdele endnu gældende Særlovgivning*, Kbh. 1931.
- Peter Fransen m.fl.: *Harmonisering eller Særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*, bd. 1, Aabenraa 2002.
- Erik Nørr: *Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*, bd. 2, Aabenraa 2003.

Kilder

- Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg 1919-20*, Kbh. u. år.
- Det slesvigske Spørgsmaals diplomatiske Historie 1914-1920. Fremstilling og Aktstykker*, Kbh. 1921.
- Sarah Wambauch (udg.): *Plebiscites since the World War. With a Collection of Official Documents*, vol. II: Documents, Washington 1933 [heri bl.a.: The Plebiscite in Schleswig 1920].

Slesvigske/sønderjyske embedsstater

Generelt

- Gertrud Nordmann: *Schleswig-Holsteinische Beamte 1816-1848*, Schleswig 1997.
- Vibeke Harsberg: *Nordslesvigske embedsmænd 1848-1851. En undersøgelse af deres nationale rekruttering med fortegnelse over personalhistoriske oplysninger om de verdslige embedsmænd*, Odense 1979.
- Thomas Otto Achelis: *Matrikel der schleswigschen Studenten 1517-1864*, I-III, 1966 (tilføjelser og rettelser ved Vello Helk 1991).
- Biografisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck*, bd. 1-, Neumünster 1970-.

Enkelte typer af embeder

- F.J. West: De kongelige statholdere i Slesvig og Holsten, i: *Sønderjyske Årbøger* 1909, s. 274-87.
- F.J. West: De kongelige Amtmænd i Hertugdømmet Slesvig 1660-1864, i: *Personalhistorisk Tidsskrift* 7. Rk. VI, 1921.
- J. Smith: *Slesvigske amtsforvaltere. Studier og Personalhistorie vedr. Oppebørselsvæsenet i Hertugdømmet Slesvig indtil 1864*, 1954 (duplikeret).
- J. Smith: Nordslesvigske herredsfogeder, i: *Personalhistorisk Tidsskrift* 1960.
- J. Smith: Sydslesvigske herredsfogeder, Flensborg Amt, i: *Personalhistorisk Tidsskrift* 1963.
- J. Smith: *Amtsskrivere og amtsforvaltere på Ærø*, i: *Fynske Årbøger* 1954.
- H.C. Roede: Fortegnelse over Kandidater med »slesvigsk juridisk« Examen 1796-1863, i: *Personalhistorisk Tidsskrift* 6. Rk. I, 1911.
- Vagn Harsberg: *De sønderjyske amtsråd indtil 1970*, Aabenraa 1984 [rummer udover biografier af amtsrådsmedlemmerne også biografier af amtmænd og ledende embedsmænd 1920-1970].

Præster og lærere

- Otto Fr. Arends: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864*, I-III, 1932.
- Friedrich Hammer: *Verzeichnis der Pastorinnen und Pastoren der Schleswig-Holsteinischen Landeskirche 1864-1976*, u.å.
- A. Pontoppidan Thyssen og Poul Nedergaard (udg.): *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste og sognehistorie 1849-1949*, bd. IX (Ribe Stift) og X (Haderslev Stift), 1968-91.
- L. S. Ravn: *Lærerne under sprogeskriperne 1851-1864*, Flensborg 1971.
- L. S. Ravn: *Lærerne i Nordslesvig ca. 1814-1920*, I-II, Aabenraa 1978.
- Børge L. Barløse: *Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864*, 1981.
- L. S. Ravn: Tyskuddannede lærere ved danske kommunale skoler i Sønderjylland 1920-63, Aabenraa 1964.

L. S. Ravn: *Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre*, Aabenraa 1966.

Jens Lampe: *Tønder Seminarie-Stat. Fortegnelse over lærere og dimittender fra Tønder seminarium 1788-1963*, Aabenraa 1963.

Embedslæger

Johannes Brix: *Lægevirke i Sønderjylland før 1864*, Herning 1980.

Tage Grodum: *Embedslægevæsenet og fysici i hertugdømmet Slesvig indtil 1864* (Særtryk af *Dansk Medicinhistorisk Årbog* 1986).

Mønt, mål og vægt i hertugdømmerne

Fra slutningen af 1500-tallet var den mest benyttede møntenhed i Slesvig og Holsten daleren (Thaler), der dog optræder i mange forskellige varianter. På en daler gik der 6 Mark á 16 skilling (Schilling) á 12 penning (pfennig). Var der tale om lybske skilling, gik der kun 48 på en daler (á 3 mark lybsk). I begyndelsen af 1700-tallet blev den slesvig-holstenske Courant-Thaler (kurantdaler) indført. Her svarede 1 daler til 3 mark á 16 skilling. 1788 fik hertugdømmerne eget møntsystem med en speciedaler, der svarede til 60 skilling. De to systemer fungerede sideløbende frem til 1854. Efter den danske pengereform i 1813 svarede 100 danske rigsbankdalere til 187 mark slesvig-holstensk kurant. I 1854 blev det danske møntsystem officielt indført i hertugdømmerne, og fra 1864 det preussiske. I 1867 blev 5 mark courant indløst med 2 preussiske dalere (á 30 Groschen), og 1 preussisk daler indløstes 1874 med 3 (Reichs-) mark á 100 Pfennig.

Til angivelse af længde- og rummål samt vægt er der i hertugdømmerne blevet benyttet mange forskellige enheder gennem tiden. Brugen af bestemte måleenheder varierede både over tid og geografisk. Yderligere var der store lokale forskelle på den reelle størrelse af en måleenhed. Som eksempel kan nævnes flademålet demat, der fortrinsvis blev anvendt på hertugdømmernes vestkyst til angivelse af et græsningsareals størrelse eller ydeevne. Oprindeligt var en demat det område, som en mand i løbet af en dag kunne slå hø på. Nedenstående oversigt viser, hvor forskellig størrelsen på en demat kunne være:

Tønder Amt, Haderslev Vesteramt, Føhr og Sild: 1 demat=ca. 0,49264 ha.

Bredsted koge: 1 demat=0,51946 ha.

Halligerne: 1 demat=0,967 ha.

Til forståelse af de mange forskellige mønt- og måleenheder kan følgende litteratur med fordel benyttes:

Egon Waschinski: *Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226-1864*, Neumünster 1952.

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt: *Kleines Lexikon alter schleswig-holsteiner Gewichte, Masse und Währungseinheiten*, Neumünster 1990.

Håndbog for danske Lokalhistorikere, red. Johan Hvidtfeldt, 1952-1956.

Om forfatterne

Peter Fransen (PF)

Født 1962, ph.d., arkivar/seniorforsker ved Landsarkivet for Fyn. Har bl.a. udgivet antologibidraget Statspolitiet (i *Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*. Bind 1. Aabenraa 2002) og artiklerne Flagning med fremmedflag i Sønderjylland i mellemkrigstiden set under en administrationshistorisk synsvinkel i tidskriftet *Fortid og Nutid* 1999 og Samarbejde – eller mangel på samarbejde indenfor politiet i 1930'erne i *Politihistorisk selskabs Årsskrift* 2001.

Kim Furdal (KF)

Født 1959, cand.mag., leder af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, redaktør af Sønderjysk Månedsskrift. Har arbejdet med kommunestyrets historie, socialhistorie, bebyggelses- og bolighistorie samt lokalhistoriens historie. Har bl.a. udgivet bøgerne *Da de 10 blev til 1. Sognerådsarbejde set med sognerådsmedlemmernes øjne* (1989), *Haveselskaber i Kolding 1910-1960* (1992), *Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner* (1999). Har endvidere bidraget til arbejdsfelterne med artikler som Fod under eget bord, i: *Fortid og Nutid* 1990, Skabelsen af det sønderjyske storamt (1995), Når livet er kort. Begravelser i Sdr. Bjert 1852-1861 (1995), Succes og genkendelse. De lokalhistoriske foreninger og årbøger i Sønderjylland, (1996), Ind i lokalhistorien. Skitser til Sdr. Bjert sogns historie (1997), Broager – en arbejderkommune på landet i 1920'erne (2000), og Flækkekommuner – en mærkelig kommunetype (2002).

Birgitte Vestergaard Futtrup (BVF)

Født 1972, cand.mag., arkivfaglig overassistent ved Landsarkivet for Sønderjylland. Medforfatter til *Landsarkivet for Sønderjylland. En arkivoversigt* (Aabenraa 2003) og *Sønderjylland under krig og besættelse* (Aabenraa 2003).

Hans Schultz Hansen (HSH)

Født 1960, ph.d., arkivar/seniorforsker ved Landsarkivet for Sønderjylland og forskningsleder for Statens Arkiver. Næstformand i Historisk Samfund for Sønderjylland og formand for dettes skriftudvalg. Har arbejdet med Sønderjyllands historie i det 19. og 20. århundrede, især de nationale bevægelser, landbruget og forvaltningen. Har bl.a. skrevet bøgerne *Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914* (1985) *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918* (1990), *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993* (1994), *Preussiske arkiver fra Nordslesvig 1867-1920* (1999) og »*Dansk jord på danske hænder*«. *Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002* (2002), samt bidraget om den politiske udvikling 1830-1918 i Ulrich Lange (Hrsg.): *Geschichte Schleswig-Holsteins* (1996 og 2003). Medforfatter til *Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgs-*

mark efter Genforeningen i 1920, bd. 1 (Aabenraa 2002) og Sønderjylland under krig og besættelse (Aabenraa 2003).

Leif Hansen Nielsen (LHN)

Født 1955, cand. mag., arkivar/forsker ved Landsarkivet for Sønderjylland. Har udgivet flere artikler om sønderjyske forhold i det 19. og 20. århundrede, bl.a. Afvandringen fra Vestslesvig 1860-1900, i: *Sønderjyske Årbøger* 1994, Tinglysningsvæsenet, i: *Harmonisering eller Særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*, bd. 1 (Aabenraa 2002), og (sammen med Hans Schultz Hansen) *Statistische Quellen zur Industrialisierung Schleswig-Holsteins beleuchtet am Beispiel der Stadt Sonderburg/Sønderborg*, i: Klaus-J. Lorenzen-Schmidt, udg.: *Quantität und Qualität. Möglichkeiten und Grenzen historisch-statistischer Methoden für die Analyse vergangener Gesellschaften* (Neumünster 2002).

Erik Nørr (EN)

Født 1944, dr.phil., arkivar/seniorforsker ved Landsarkivet for Sjælland m.v. Har arbejdet med skole- og kirkehistorie, forvaltningshistorie og socialhistorie i det 19. og 20. årh. Har bl.a. udgivet bøgerne *Det højere Skolevæsen og Kirken* (1979), *Præst og Administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841* (1981 – disputats), *Lokalsamfundets kamp om seminariedriften 1791-1991*, i: *Dansk Læreruddannelse*, bd. III (1993), *Skolen, præsten og kommunen. Kampen om skolen på landet 1842-1899* (1994). Har desuden bidraget til den sønderjyske skolehistorie med artiklen *Hvad kaldte folk til Sønderjylland. Det Sønderjyske Ministeriums administration af læreransøgninger 1919-20*, i: *Sønderjyske Årbøger* 1995, og bogen *Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*, bd. 2 (2003). Tildelt Christian Paulsen Prisen 2004.

Gerret Liebing Schlaber (GLS)

Født 1971, ph.d., post.doc.-forskningsstipendiat ved Landsarkivet for Sønderjylland, redaktør af *Grenzfriedenshefte*. Har arbejdet med forvaltnings-, social- og byhistoriske emner, med tyngdepunkt i Sønderjyllands historie i 1800-tallet, og desuden med det slesvigske grænselands yngste historie. Har bl.a. skrevet *Modernisering eller stagnation? Reformen i hertugdømmet Slesvigs forvaltning og retspleje 1850-1864*, i: *Sønderjyske Årbøger* 1998, *Flensborg mellem helstat og kejsertid* (Flensborg 1999), *Sozialpolitik im Schleswiger Land ca. 1840-1880* (ph.d.-afhandling Odense 2002, udkommer 2004), *Grænsen i vore hoveder*, i: *Grænseforeningens Årbog* 2003, og: *Gewaltenteilung und Verwaltungsreformen im Herzogtum Schleswig 1831-1871*, i: *Jahrbuch für Europäische Verwaltungsgeschichte* 2004.

Annette Østergaard Schultz (AØS)

Født 1965, mag. art, arkivar/seniorforsker ved Landsarkivet for Nørrejylland. Har bl.a. udgivet *Brevvekslingen mellem Inger og Jørgen Friis: Mellem Fjeldstrup og fronten* (Aabenraa 1996), og artiklen Sociale forsikringer i Sønderjylland – administrativ brakmark eller nationalpolitisk slagmark?, i: *Harmonisering eller Særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*, bd. 1 (Aabenraa 2002).

Jesper Thomassen (JT)

Født 1967, ph.d., arkivar/seniorforsker ved Landsarkivet for Fyn, tidligere ved Landsarkivet for Sønderjylland. Har arbejdet med kirke-, adels- og byhistoriske emner, herunder forholdet mellem stat og kirke i 15-1600-tallet. Ph.d.-afhandling med titlen: *Præsten som statsjener 1536-1660*. Har bl.a. skrevet artiklerne: Kronens afhændelser af dens fynske jus patronatus 1646-1698, i: *Historie* 1994, Kongens præster 1536-1660 om rekrutteringen af superintendenter, i: *Kirkehistoriske Samlinger* 1998, Kirker og godsejere i Vestslesvig i 1500-1600-tallet, i: *Sønderjyske Årbøger* 1998 samt Kirken i byen, i: *Sct. Nikolaj kirke i Aabenraa. En bykirke gennem 750 år* (Aabenraa 2002).

Hans H. Worsøe (HW)

Født 1932, cand.mag., arkivar ved Landsarkivet for Sønderjylland 1960-68, Landsarkivet for Nørrejylland 1968-81 og landsarkivar ved Landsarkivet for Sønderjylland 1981-96, medlem af bestyrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland 1982-2003 (formand 1986-92) og af Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie siden 1966 (redaktør af *Personalhistorisk Tidsskrift* 1966-80, formand 1980-93), formand for bestyrelsen for Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Medarbejder ved *Dansk biografisk leksikon* og *den danske encyklopædi*. Har bl.a. udgivet *Vonsild kirkebog 1659-1708*, *Vonsild tillysningsbog 1678-83*, forskellige vejledninger i slægtshistorie og skrevet artikler om det nationale register, kirkebøger og borgerlig personregistrering m.v.

Register

Registeret omfatter alle de vigtigste ord og emner, der er nævnt ved de enkelte kilder. Selve kildeteksterne samt de administrationshistoriske indledninger er i reglen ikke dækket af registeret. Person- og stednavne samt kildernes proveniens er heller ikke medtaget. Tallene henviser til kildernes numre, ikke til sidetal.

- Afvanding 10
Agitation 14, 38, 43, 69
Akhæfte (Repertorium) 27, 37
Aktieselskabsregister (Gesellschaftsregister) 50
Alderdomsforsikring 58
Amtsbane (Kleinbane) 52
Amtsskoleledelse 5
Amtsskolekonsulent 76
Andelsselskabsregister (Genossenschaftsregister) 50
Ansættelseskontrakt 57
Arbejder- og bonderåd, arbejder- og soldatterråd 65
Arbejderbevægelsen 43
Arbejdsordning 53
Arkivfortegnelse 27, 37
Artikel, artikelnummer 44, 45, 46
Artikelbog (Mutterrolle) 44, 45, 46
Auktionsprotokol 12
- Benådningsbrev, konfirmation af 2
Bestalling, konfirmation af, generhvervelse af 1, 2
Bibog (Nebenbuch), ejendomme 12, 46
Bivej 11
Borgerrepræsentation 32
Brandassurancekasse, den almindelige slesvig-holstenske 30
Branddirektorat, branddirektør 30
Brandforsikring, brandforsikringselskaber, brandgilde 30
Brandlukningsinspektør 61
Brandtaksation 16, 30
Brandværn 61
Bygningsforsikring 30
Bygningsskat 15, 16, 44, 47
Bygningsskatterulle (Gebäudesteuerrolle) 47
Bymark 19
- Chause 11
Civilregistrering, borgerlig 62, 66, 77
- Dagbog, amtsskolekonsulentens 76
Degn, kaldelse af 23
Dige 10, 19, 34
Digeånd, digeforbund 10
Digereces, digeordning, digereglement 10
Digegreve 10
Dombog 13
Domæneforvaltning, domænegård 74
Død, registrering af 77
- Efterretningsvæsen 14, 42, 43, 69, 75
Ejendomsregistre, ejendomsregistrering 12, 16, 19, 44, 45, 46, 49
Eksamination, præsters 26
Embedsed 1
Embedslæge 60
Embedsmænd, ansættelse af 1, 2, 4, 23, 24, 57, 66, 67, 68
Erhvervsskat (Gewerbesteuer) 48, 55
- Fabriksinspektion 52, 53
Fabriksinspektionens virksomhedsblade (Gewerbliches Kataster) 51
Fattigarbejdsanstalt 57
Fattigforbund 57
Fattigforsorg 35, 36, 57, 58
Fattighave 36
Fattiginspektør 36
Fattigkasse 35
Fattigkollegium 36, 57
Fattigkommission 36
Fattigordning, fattigregulativ 35
Flurbuch (parcelbog) 44, 45
Flytning 49, 72
Flække 31, 32
Flækkekollegium, flækkeforstanderskab 32
Flækkekommune 31, 32

- Flækkeprivilegium, flækkestatut 31, 32
 Folkeregister 49, 72
 Folketælling 16, 73, 77
 Forfatningsloven 3, 2
 Forhandlingsprotokol 7, 32, 65, 66
 Forligsmand (schiedsmann) 56
 Forligsprotokol 56
 Forlystelse 55, 64
 Forvaltningsberetning, indberetning 5, 7,
 14, 22, 36, 39, 43, 51, 60, 62, 68, 69, 75,
 76
 Frivillige brandværn 61
 Fællesforfatning 2, 3
 Fællesregering, fællesregerede områder 21
 Fællessynode 62
 Fødsel, registrering af 77
- Gebäudesteuerrolle (bygningsskatterulle)
 47
 Gejstlige jurisdiktion 26
 Gemarkungskarte (matrikelkort) 44, 45
 Gendarmeri 14, 69, 73
 Genossenschaftsregister (andelselskabsre-
 gister) 50
 Gesellschaftsregister (aktieselskabsregister)
 50
 Gewerbesteuer (erhvervsskat) 48
 Gewerbliches Kataster (fabriksinspektio-
 nens virksomhedsblade) 51
 Gilder (lav) 8, 30
 Grundakt 37, 46
 Grundbog 12, 44, 45, 46
 Grundskat 44, 45
 Grænsegendarmeri 69, 73
 Gudstjeneste 21, 22
- Handels- og håndværkskoncession 8, 29, 55
 Handelsmand, handelsrejsende 8, 54, 55
 Handelsregister 50
 Hovedvej 11
 Huskatteregister 16
 Hører (skolelærer), kaldelse af 23
 Håndværk, håndværker 8, 29, 31, 54
- Indberetning, forvaltningsberetning 5, 7, 14,
 22, 36, 39, 43, 51, 60, 62, 68, 69, 75, 76
 Indfødsret 2, 40, 72
 Industristatistik 51
 Instruktion for den kongelige statholder 4
 Internationale Kommission, Den 69, 70, 73
 Invalideforsikring 58, 59, 71
 Invalidenævn 59, 71
 Invaliderente 71
- Jernbaner 52
 Jordemoderprotokol 77
 Jurat (kirkevæрге) 35
- Kaldelse, præsters, degnes, skolelæreres
 m.m. 22, 23, 24
 Kalds- og kollatsprotokol 23
 Kaldsbrev 2
 Kirkebog 21, 27, 77
 Kirkebygning 21, 22, 35
 Kirkeforstanderskab 62, 66
 Kirkekollegium 62, 66
 Kirkelige Udvalg, Det 66
 Kirkeregnskab 21, 22, 27, 35
 Kirkevisitatorium 5, 24, 27, 35, 62
 Kirkevæрге (jurat) 35
 Klaseskat 49
 Kleinbane (amtsbane) 52
 Kog 10, 19, 34
 Kogsinspektør 10, 34
 Kogsinteressent, kogsparticipant 10, 34
 Kogsoktroj 34, 10
 Kollats 23
 Koncession 8, 29, 55
 Konsistorialprotokol 25
 Konsistorium 62, 66
 Kontraktprotokol 12
 Kontribution 15, 17
 Krankenblatt 59, 71
 Kredsskoleinspektør 62
 Krigsinvalid 59, 71
 Krigsveteran 59, 71
 Købstadslov, den preussiske 31
 Købstadsprivilegium 31, 32
- Lage der Industrie 51
 Landemode 25
 Landeværn 9
 Landgendarmeri 14
 Landmatrikel 15, 16, 17
 Landmilitær 9
 Landsbyfællesskab 33
 Landsbyvedtægt 33
 Landvæsenskommission 18
 Lav 8, 29, 54
 Lensbrev, konfirmation af 2
 Licent 20, 34
 Licentregnskab 20
 Lægdsrulle 40
 Lærere 5, 63, 68, 76
 Lærerprotokol, amtsskolekonsulentens 76

Register

- Marstal handelsplads 31
Matrikelkort (Gemarkungskarte) 44, 45
Matrikulering 44, 45
Medicinalekollegium 60
Medicinalinspektør 60
Medicinalråd 60
Medicinalvæsen 60, 71
Medlemsliste, forenings 42
Melderegister 49, 72
Militærpligt (værnepligt) 38, 40, 72
Ministerialbog 21, 27, 77
Mutterrolle (artikelbog) 44, 45, 46
- Nationale Register, Det 72
Naturalisation 38, 40
Naver 29
Nebenbuch (bibog), ejendomme 12, 46
Nordslesvigske Vælgerforening, Den 66, 70
Næringsbevis 8, 55
Næringsfrihed 8, 29
Næringslov (Gewerbeordnung) 8, 29, 53, 54, 55
Næringskat 48
- Offentlige sikkerhed og orden 14, 69
Oktrojerede koge 10, 34
Optant 38, 40
Overdigegreve 10
Overkonsistorium 26
- Parcel, parcelnummer 44, 45
Parcelbog (Flurbuch) 44, 45
Patronatsret, patron 21, 22, 26, 27, 66
Personregister, personregisterfører 69, 77
Plovmateriel 15, 16, 17
Plovregister 16, 17, 18
Plovskat 16, 17, 19
Politiajudanten for De sønderjydske Landsdele 75
Privilegium, konfirmation af 1, 2
Protocollum votorum 24
Provsteret 25
Provstisynode 62, 66
Præst, kaldelse og valg af 23, 22, 24, 66
Præsteindberetning 22
Præstevalgsprotokol 24
- Realregister, ejendomme 12, 46
Rekrut 9
Relationsprotokol 7
Renoverede matrikel, den 15
Repertorium (akthæfte) 37
Reskriptbog (Rescipientbuch) 27
- Rigsråd, rigsrådvalg 3
- Sanitetskollegium 60
Selveje, bøndergods 18
Selvsksabsregister 50
Session, sessionsdistrikt 9
Sessionsprotokol, sessionsliste 9
Sixtel, Peter von 1
Skatteminister 48, 49
Skatteudvalg (Steuerausschuss) 48
Skibslister, skibsfart 20, 28
Skole, skolesager 21, 22, 26, 63, 68, 76
Skoledirektion 76
Skoleforening, Den nordslesvigske 68
Skoleforstander 5
Skolekommission 5
Skolekrønike (Schulchronik) 63
Skolelærer, kaldelse af 23, 63, 68
Skoleprotokol, amtsskolekonsulentens 76
Skoleråd 76
Skyld- og panteprotokol 12, 46
Skøde- og panteprotokol 12, 46
Slukningsforbund 61
Smugleri 14, 69, 73
Social forsorg 35, 36, 57, 58, 71
Socialdemokrati, socialdemokrat 42, 43, 62
Socialforsikring 58
Soldaterråd 65
Sprogforhold (folke-, administrations-, rets-, kirke-, skolesprog osv) 5, 2, 14, 21, 56, 62, 67
Sprogskrift 5, 14
Standesamt (personregisterfører) 62, 69, 77
Statens Jordlovsudvalg 74
Statholderinstruks 4
Statsborgerforhold 38, 40, 49, 55, 72
Stavnregister, stavnsforfatning 19
Stemmeafgivningsprotokol 3
Stemmeberettigede 3, 6, 70
Steuerausschuss (skatteudvalg) 48
Stolestaderegister 26
Stormflod 10, 34
Stænderforsamling 3, 5, 6, 14
Sygekasse, sygesikring 58
Synodaludvalg 62
Synodeberetning 62
Sædelighed 25
Sætningsregister 18
Sønderjyderne, forening 70
- Taksationsprotokol 30
Tamperræt 25

- Tiggeri 35
 Tilsynsprotokol, amtsskolekonsulentens 76
 Tingbog 12, 13, 46
 Tingsvidne 13
 Told 20, 28, 34, 73
 Topografisk ordnede sager 1
 Tronskifte 1, 2
 Tvangsarbejdsanstalt 57
 Tvangsbrandværn 61
 Tvangslav 54
- Udskiftning 18
 Udvisning, udviste 38, 70
 Uegnethedspas (Untüchtigkeitspas), ang.
 værnepligt 9
 Ulykkesforsikring 58, 71
 Underkonsistorium 26
 Untüchtigkeitspas (uegnethedspas), ang.
 værnepligt 9
- Valg, folkeafstemningen 1920 70
 Valg, til rigsråd, landdag, stænderforsam-
 ling m.m. 3, 41
 Valgbestyrelse 3
 Valgkreds, valgdistrikt 3, 6, 41
- Valgliste 6, 41, 70
 Valglov 6
 Valgret 6, 3, 40, 41
 Vandrebog, vandrebogsprotokol 29
 Vedtægt 33, 42, 50, 61
 Vej, veje 11, 52
 Vejforbund, vejkommune, vejinspektorat 11
 Vejprotokol, vejregulativ 11
 Veteranenbeihilfe (pension til krigsvetera-
 ner) 59
 Vicesatholder 4
 Vielse, registrering af 62, 77
 Visitats 21, 22, 35
 Visitatsprotokol, generalsuperintendentens
 21, 22, 35
 Vollzugsrat 65
 Vælgerforening, Den nordslesvigske 66, 70
 Værnepligt (militærpligt) 9, 38, 40
- Wandergewerbeschein 55
- Ægteskab, ægteskabsager 25, 66
- Økonom (fattigarbejdsanstaltens forvalter)
 57